דוד בנבנשתי

משאלוניקי לירושלים

פרקי חיים

ספר שני

בהוצאת
ועד עדת הספרדים בירושלים
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח
במשרד החינוך והתרבות
ובשיתוף עם המכון לחקר יהדות שאלוניקי

ירושלים תשמ"ג

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

FROM SALONICA TO JERUSALEM

MY LIFE

(vol. 2)

by

DAVID BENVENISTI M.A.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל
בדפוס "נהדר", ירושלים
ירושלים 1982

דוד בנבנשתי

משאלוניקי לירושלים (פרקי חיים)

ספר שני

לרעיתי לאה ; לבני מירון ורפאל
לנכדי ולנכדותי : איל, ירון, תמר,
יובל, שרון, מיכל ואמותיהם

באהבה רבה

תוכן הענינים

חלק ראשון

בנתיבו של מורה

פרק א. זכרון יעקב 3 — 17

פרק ב. טירת לנגה בזכרון יעקב 18 — 20

פרק ג. כפר הילדים מאיר שפיה 21 — 31

פרק ד. כפר הילדים בגבעת המורה 32 — 39

פרק ה. בבית הכרם בירושלים 40 — 49

חלק שני

בנתיב ההשתלמות

פרק א. אגודות המשוטטים 53 — 78

יסוד האגודה ותקנותיה 54 ; הסניפים והשפעתם 55 ; קביעת מערכות הסיורים ומטרתם 60 ; חאג' עבדאללה — מדריכנו במדבר 62 ; קביעת היחסים בינינו לבין תושבי המקומות המסויירים 65 ; בעיית הביטחון בסיורים 68 ; היחסים עם השלטונות 73 ; הסיורים באזורים מחוץ למנדט הבריטי 75 ; הטיולים העממיים 77.

פרק ב. לימודי באוניברסיטה העברית בירושלים 79 — 85

הפרופיסורים: אביגדור צ'ריקובר 79 ; שמואל קליין 80 ; ליאו אריה מאיר 82 ; יצחק בר 83 ; ארתור רופין 84 ; נורמן בנטויץ 84.

פרק ג. שיטות הוראה בידיעת הארץ 86 — 88

פרק ד. מועצת המורים למען הקרן הקימת לישראל 89 — 92

פרק ה. אכסניות נוער ובתי ספר שדה 93 — 94

חלק שלישי

בנתיבו של עסקן

פרק א. בין אחי הספרדים **97 — 109**

פרק ב. בין אחי השאלוניקאים ובקהילות יוון **110 — 120**

אתונה 113 ; לאריסה 113 ; שאלוניקי 114 ; יאנינה 114 ; קורפו 115 ; רודוס 116 ; וולו 117 ; קאב׳אלה 119.

חלק רביעי

אישים **123 — 211**

ר׳ יהודה ביבאס 123 ; ר׳ יהודה יעקב נחמה 137 ; ר׳ פנחס ברזילי 169 ; יהודה חיים אהרן הכהן פרחיה 170 ; יוסף נחמה 175 ; ברוך שיבי 180 ; מיכאל ש. מולכו 182 ; יוסף עוזיאל 185 ; אברהם ריקנטי 198 ; יצחק ר. מולכו 192 ; נתן שלם 194 ; פינחס כהן 199 ; משה אטיאש 202 ; ברוך עוזיאל 204 ; משה דוד גאון 207.

חלק חמישי

משוט בארץ **215 — 322**

הסיור וברכותיו 215 ; הרי חברון 223 ; מעון, כרמל, זיף ויוטה 241 ; אשתמוע 242 ; כפר עזיז ואדורים 248 ; בנגב מדבריות יהודה 253 ; לים המלח ולערבות יריחו 265 ; לסרטבה ולואדי פרעה 279 ; אל עמק אילון 290 ; למולדת המכבים 299 ; בית גוברין ומרשה 309 ; בדרך לנחל תנינים וקיסריה 318.

חלק ששי

במלחמת העצמאות **325 — 357**

קסטל וצובה 325 ; בחזית הרי ירושלים 328 ; בחזית ירושלים 331 ; לוד ורמלה 334 ; בהרי יהודה 336 ; רשמי סיור במשלטים ביהודה 340 ; חזית ירושלים עם ההפוגה 346 ; המערכה על ירושלים 349 ; במשלטים בגליל 352.

נוספות

תולדות ההשכלה והתנועה הציונית בשאלוניקי

תולדות ההשכלה **358**

היצירה הספרותית ביהדות ספרד 370 ; בפרוזה 371 ; השירה 372 ; הקומפלאס והשירה העממית 373.

תולדות הציונות **375**

העליות משאלוניקי לארץ ישראל 375 ; התנועה הציונית בראשיתה 376 ; התנועה הציונית בהתפתחותה 377; התנועה בערי יוון הישנה 380 ; התנועה הציונית בשיא התפתחותה 380 ; התנועה בשפל והגברת העלייה 382.

רשימת פרסומי המחבר; מפתח השמות

רשימת התמונות

1. תלמידות כפר הילדים מאיר שפיה בשנת תרפ"ד
2. תלמידי כפר הילדים בגבעת המורה בשנת תרפ"ה
3. תעודת כתב ארץ־ישראלי מטעם עיתוני שאלוניקי וחצי האי הבלקני
4. סמל אגודת המשוטטים (ראה עמ' 53 ואילך)
5. נתן שלם (מימין) ופינחס כהן ממייסדי אגודת המשוטטים (ראה עמ' 194)
6. חאג' עבדאללה מדריך המשוטטים (ראה עמ' 62)
7. המחבר ברקע מדבר יהודה
8. בית הספר בזכרון יעקב בשנת תרפ"א
9. המחבר עם רעיתו בחורשה שניטעה על שמו
10. גבעת בנימין — שוני (ראה עמ' 318)
11. סיור המשוטטים בנחל דרגות.
12. המחבר מקבל מידי טדי קולק תואר יקיר ירושלים
13. המחבר מקבל מידי הנשיא יצחק נבון תעודת פרס ישראל תשמ"ב
14. ציונים על ידי עיטורים מדרך חייו של המחבר
15. המחבר כאזרח וכחייל

עם הספר

בספרי זה, החלק השני מפרקי חיי הועלו ענינים אלה: א. רשמים מ־43 שנות עבודתי בהוראה בבתי ספר שונים, ובעיקר בירושלים בהדגשת השיטות ואופני העבודה כפי שהיינו רגילים אז; ב. פעילותי הציבורית בארגונים ובהסתדרויות שהשפיעו במטרותיהם ובמעשיהם על פעילויותינו החינוכיות והלימודיות בבתי הספר וקידמו את שיטות ההוראה בלימוד ידיעת הארץ; ג. פעילותי החינוכית בקרב אחי הספרדים, תרומתי בליבון הבעיות המיוחדות שהתעוררו בקרב עדות ארצות המזרח והשתתפותי בתהליך מציאת הפתרונות לקיבוץ הגלויות בארץ; ד. פעילותי בקרב אחי השאלוניקאים ויהודי קהילות יוון על ידי העלאה בכתב פרשות מתולדותיהם ותרומתי בהצלת שרידי מורשתם הרוחנית ולכנסם בירושלים אחרי השואה הנוראה שהתחוללה בהם.

לפרקי חיים אלה צרפתי שני מדורים: 1. דברי הערכה על אישים שרובם ככולם ילידי שאלוניקי שזכיתי לעבוד איתם בתנועות ההשכלה והציונות בעירנו; 2. משוט בארץ — פרקים לדוגמא של רשמי סיורים שהיינו מפרסמים לפני יובל בשנים "המשוטטים" המדגימים אופיים של הסיורים אז במרחבי הארץ, מטרתם והחויות שחשנו בהם ואופני מסירתן לקהל הרב וביחוד המורים לתלמידינו. הרשמים שנתפרסמו אז מובאים ככתיבתם אז בתאור ובלשון מליציים מבלי הבא בהם שום שינוי; 3. דוגמאות של שיחות שניהלתי במלחמת העצמאות בחזיתות המלחמה בירושלים ובהרי יהודה במהלך הקרבות וכיבושי האתרים וכן רשימות מביקורי ב"משלטים" ביהודה ובגליל.

כמו בספר הראשון, מקורות פרקי החיים הם: יומנים והעתקי מכתבים ונאומים, ובפרק "אגודת המשוטטים" גם מתוך הארכיון שלה.

תודותי העמוקות לאלה שתרמו רבות להופעת הספר הזה. בראש וראשונה לועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים ובראשו מר דוד סיטון, למרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח ובראשם מר נסים יושע ומר יאיר עוז־ארי שסייעו להוציא את הספר לאור וכן תודה

למכון לחקר יהדות שאלוניקי ובראשם מר אהרן רוסו שהשתתף ביד נדיבה בהוצאה ולקרן הנשיא "עמוס" על קצבתם המיוחדת.

מירב תודותי לידידי אברהם אבן שושן שעבר על כתב היד ברובו והעיר כיד הלשון הטובה עליו את הערותיו; למר יעקב חסון שעינו היתה פקוחה על הדיוק בהוצאת הספר לאור ולחבר העובדים שטרחו רבות להוציא מתחת ידם מלאכה מדויקת ונאה.

ד.ב.

חלק א

בנתיבו של מורה

זכרון יעקב
טירת לנגה בזכרון יעקב
כפר הילדים מאיר שפיה
כפר הילדים בגבעת המורה
ירושלים

עם שחרורי בקיץ תר״פ מהגדוד העברי הוריתי שלושה חודשים בתלמוד התורה של הספרדים בעיר העתיקה בירושלים.
באוירה חלוצית־חינוכית זו חל, בעולמי, המעבר מחייל עברי למורה עברי שעתידו לפניו. התחלה זו בירושלים לא היה לה, לצערי, המשך. על פי הוראת ועד החינוך נשלחתי בשנת הלימודים תרפ״א לזכרון יעקב ומכאן לכפרי הילדים מאיר שפיה בהרי שומרון ולגבעת המורה בעמק יזרעאל. כמורה בירושלים עיר מאויי חזרתי בשנת תרפ״ו.

מתוך ספרי ״משאלוניקי לירושלים״ ח״א

פרק א

זכרון יעקב

בשלהי חודש אלול תר"פ קיבלתי את המינוי הראשון כמורה. מר יוסף אוזורקובסקי[1] המפקח על בתי הספר של ועד הצירים לארץ־ישראל[2] הודיע לי במכתב רשמי (כ"ט באלול תר"פ) "כי קבענו את מקום עבודתו לשנת הלימודים הבאה בביה"ס בזכרון יעקב והננו מברכים אותו בעבודה פוריה". קביעתו זו גרמה לי עגמת נפש, ראשית, בשל הפרידה מירושלים משאת נפשי שהתקשרתי אל תושביה בשנים רבות הסבל במלחמת העולם הראשונה, ושימשה לי כמולדת שניה שחישלה ועיצבה את אופיי והכשירתני לחיים, ושנית, הפרידה מחברי ה"שאלוניקאים", שעברתי איתם כברת דרך חיים ארוכה בקשרי אחוה וריעות בתקופת לימודינו בסמינר, ואח"כ כחיילים בגדוד העברי. גם לחברי אלה נקבעו מקומות להוראה בבתי הספר במושבות במרחבי הארץ: סג'רה — בגליל התחתון, באר־יעקב ופתח־תקוה — במישור יהודה, וחדרה — בשרון.

לכאורה שפר מזלי בסידור חיי בעתיד על אלה מחברי (פרט לאלה שנשלחו לפתח־תקוה). זכרון יעקב היתה יחסית, מושבה גדולה ומבוססת, בעלת בית ספר שלם על כל כתותיו. נוף נהדר ואוכלוסיה מגוונת

---

1 הוא י. עזריהו (1945—1872) מגדולי המחנכים בארצנו. מפקח על בתי הספר ואח"כ מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי. פירסם ספרים ומאמרים בעניני חינוך.

2 משלחת של מנהיגי קהילות ואישים ציוניים בראשותו של ד"ר ח. וייצמן שבאה לארץ־ישראל בשנת 1918 ופעלה רבות בהנהגת הישוב העברי וביחוד בסעד, בחינוך ובריאות.

המורכבת מאשכנזים, ספרדים ותימנים, ומפורסמת בארץ כמכורתה של תנועת ניל"י, שסייעה רבות לאנגלים בכיבוש ארץ־ישראל מידי התורכים.

ברם, הידיעות שהגיעו אלי על בית הספר וחבר מוריו, על התלמידים ועל הוריהם לא היו מעודדות. הוגד לי על המפנה שחל בביה"ס בסוף שנת הלימודים תר"פ, בהעברתו מבעלות חברת יק"א למחלקת החינוך של ועד הצירים; על השינוי בהנהלת ביה"ס, על ארבעת המורים, הגדולים בגילם, המלמדים בו שנים רבות ואינם מקובלים על ההורים, על הציפיות של ההורים לריפורמה יסודית בבית הספר ועל דרישתם לשלוח להם מורה צעיר שיפעל גם בין בני הנוער שבמושבה; ולבסוף יעצו לי להקפיד על הטקט הדרוש בקביעת היחסים בין התושבים לבין התושב החדש הבא אליהם, וביחוד כשמדובר במורה.

עם קבלת ההזמנה מאת מחלקת החינוך רבו לבטיי. נסיוני בהוראה היה מועט: עבודתי בשיעורי ערב שנעשתה בעיקר בין נשים ואנשים מבוגרים. ידעתי כי כמורה צעיר יוטל עלי להורות את כל המקצועות שברובם אינני בקי; ספרי העזר שאוכל להסתייע בהם מצויים בעיר ולא במושבה, וספרי הלימוד לתלמידים נער יספרם. ומאידך, לפי הידיעות שקיבלתי לא יכולתי לתלות תקוות רבות בפסיעותי הראשונות בהוראה, בעזרת המורים הוותיקים המלמדים בביה"ס. כיצד אתגבר על מכלול הלבטים?

בערב שבת הגעתי למושבה. פקיד המלון שבאתי להתארח בו לא ידע עברית. הוא דיבר איתי יידיש. כיון שלא שמעתי שפה זו נעזר הפקיד בעובד ערבי במלון. הלה תירגם לי בעברית את דברי הפקיד שנאמרו ביידיש. הדבר היה מוזר בעיני. אך ברבות הימים נוכחתי במעמדם של הערבים באוכלוסיית זכרון יעקב. הם עבדו במשקי האיכרים וגרו בחצרותיהם, התערו בחיי המושבה ורבים מהם דיברו עברית.

למחרת בואי למושבה ביקרוני מורי בית הספר. הם לא ידעו עלי דבר. הם חשבו כי המורה החדש הוא ממין נקבה. שמעו על מורה בשם משפחתי תושבת תל־אביב, וחשבו שהיא המועמדת כמורה בבית הספר. מפי המורים נודעו לי השינויים שחלו בבית הספר: פרישת המנהל מר ציפרין (מחשובי המחנכים בדורו), העברת בית הספר לבעלות ועד הצירים ומינוי, על ידי ועד המושבה, ועד הורים שיפקח על עניני בית־הספר. על הוועד הזה הוטל "להציע הצעות לתיקונים ולשינויים בביה"ס, לאישור קבלת מורים או פיטוריהם ולבקר בשיעורי המורים לפי הצורך".

ארבעת המורים היו גדולים בגילם וויתקם בהוראה במושבה היה רב. המבוגר ביניהם, זכריה שפירא, עשה עלי רושם מיוחד כבר־אורין וכאיש שיחה מעניין. חשתי שאמצא בו יועץ ומדריך בעבודתי. ואמנם הוא היה היחיד בין יתר המורים שעזר לי רבות בעצותיו.

ראשית מגעי עם תושבי המושבה וביחוד עם הצעירות והצעירים שבה, היה בטיולי בשבת אחה"צ ברחובות המושבה. הופעתי בחליפה ספורטיבית־צבאית, כאחד הקצינים האנגלים הופנתה אלי תשומת לב מיוחדת, וביחוד כשנודע כי עתיד אני לכהן כמורה בביה"ס. מהרחוב הראשי פניתי לרחוב שבו עמד בנין בית הספר. בית קומותיים רב־מידות. בבית זה התקיימה בשנת 1902 ביוזמתו של המנהיג הציוני מנחם אוסישקין "הכנסיה" של תושבי הארץ, בה הונחו היסודות לארגון הישוב היהודי בארץ וכן הוכרז על ייסוד הסתדרות המורים. הבית שימש בקומתו העליונה בית הפקידות של הברון רוטשילד פיק"א וכן משרדי ועד המושבה וספריית התושבים. מכאן פניתי מערבה ועברתי בשדרת עצים נהדרת. בקצה היתה טירתם של מיכאל לנגה ורעיתו ניטה לבית בנטויץ. בשנת 1912 עלה הזוג לנגה מאנגליה לארץ על מנת לבנות להם בית ומשק חקלאי מסועף. בסיירם בארץ לבחור להם מקום לבנות את ביתם, הוקסמו מנופה העשיר של המושבה. הם הכשירו, בעזרת פועלים תימנים שהתיישבו אז במושבה, שטח גדול לעיבוד חקלאי והקיפו את ביתם בגינות פרחים ובחורשות אורנים. לא שערתי אז כי עתיד אני להסתופף בבית הזה ואף להתגורר בו שנה שלימה במסיבות מיוחדות (ראה להלן) ולהעזר רבות בבעלת הבית שהיתה מפורסמת כפסנתרנית, בהוראת זמרה בביה"ס ובארגון מקהלת בני הנוער במושבה, ובבעל הבית — בהשכלתו הרחבה ובספרייתו העשירה, ביחוד בספרים ובמפות בידיעת הארץ בהוצאות אנגליות.

ביום הלימודים הראשון בביה"ס סקרוני כל התלמידים במבטיהם. זו הפעם הראשונה שנפגשו עם מורה צעיר בגילי. מוריהם מכיתות היסוד ועד הכיתות העליונות היו בגילם בשנות ה־50 ומעלה, וביניהם גם כאלה שעמדו על סף הפרישה מההוראה.

תלמידי כיתה ד' שנועדתי להיות מחנכם קישטו את שולחני בזר פרחים ועל ידו — מקל. כששאלתים מה תפקידו של מקל זה? ענו בפשטות: להשקיט את הכיתה על ידי הקשות במקל ולהעניש בו את

המפריעים. לקחתי את המקל, שברתיו וזרקתיו דרך החלון. הדבר היה לפלא בעיני התלמידים. אכן לאחר ימים נוכחתי לדעת כי המקל ממלא תפקיד חשוב בביה"ס. המשמעת בבית הספר וביחוד בכיתות העליונות היתה לקויה מאד. הונהגו אמצעי ענישה שונים: החל במקל וכלה בחמור יותר: כליאה בחדר חשוך שהיה מתחת למדרגות המוליכות אל הקומה העליונה. חלקם של ההורים בחוסר המשמעת של בניהם היה גדול. הם דיברו בפניהם בגנותם של המורים. גם חברי הוועד המפקח על ביה"ס מטעם ההורים התייחסו למורים בחוסר אימון. כשהבעתי אחר־כך את תמהוני על יחס זה לפני יו"ר הוועד מר ישראל ניידרמן (איש רב פעלים, מנכבדי המושבה וממנהלי מוסדותיה), אמר לי: יחס זה נקבע בשל עבודתם הלקויה של המורים, במה שנוגע לחינוך הילדים. אחר הצהרים עוסקים המורים בעבודות שונות. שניים מהם עובדים בבנק המקומי. האחד — כסגן המנהל והשני — כמנהל חשבונות ראשי; מורה אחר שותף עם אחד הסוחרים בשוק המקומי וחבירו עסוק אחה"צ בנתינת שיעורים פרטיים.

כצעיר בחבר המורים הוטל עלי נוסף לעבודתי בכיתה ד' גם ללמד בכל הכיתות שני מקצועות המחייבים משמעת מיוחדת: התעמלות וזמרה. שני המקצועות האלה הוזנחו בביה"ס. המורה שקדם לי חלה בשחפת הגרון. הוראת מקצועות אלה חייבה ארגון ההופעות הפומביות בביה"ס ובמושבה וכן סידור הטיולים. אמנם, היתה לי הכנה מספקת במקצועות אלה. בהתעמלות — התרגילים שרכשתי בגדוד העברי בשיי־עורי ההתעמלות בכל בוקר אחרי הקימה, תרגילי הסדר שהיו מלעיטים אותנו בצבא יום־יום והמסדרים שהיו רגילים לערוך בצבא לפרקים, לרגל הופעת מפקד הגדוד או איש רם־מעלה אחר. את כל התרגילים האלה הייתי מבצע כמתכונתם בהופעות התלמידים בביה"ס. זכורני — בקבלת הפנים שנערכה לנציב העליון דאז הרברט סמואל בביקורו במושבה סידרתי מסדר של תלמידי ביה"ס ברחוב הראשי ובמעמד כל תושבי המושבה. הנציב העליון ופמלייתו התרשמו מאד מההופעה. שאלו את מנהל ביה"ס אם המורה המעמל שירת בצבא הבריטי.

בהוראת הזמרה נעזרתי רבות מהידיעות שרכשתי בלימודי בסמינר מהמורה המלחין המפורסם אברהם צבי אידלזון (1882—1938) ומהשי־תתפותי במקהלה שהיה מנהלה. היה בידי מבחר עשיר של מנגינותיו, ביניהם פסוקים מדברי הנביאים. צירפתי אליהם מנגינות מתפילות נוסח

יהודי שאלוניקי שהיו שגורות בפי, מאז שימשתי כחבר במקהלת בית־הכנסת הגדול בעיר ואח"כ כ"מזמר" עוזר לאבי הש"ץ בבית־הכנסת.

הצלחותי בביה"ס בהוראת ההתעמלות והזמרה גרמו לפרסומי בקרב צעירי המושבה. ברבות הימים נעניתי לבקשתם לארגן במושבה תנועת צופים, לייסד מקהלה ולעזור בהוראת תווים לחברי התזמורת. בהוראת יתר המקצועות היה מצבי כמצבם של כל המורים הצעירים שעבדו בבתי הספר במושבות — הוטל עלינו להיות מחנכים בכיתות היסוד ולהורות במקצועות גיאוגרפיה וטבע בכיתות הגבוהות. היו גם כאלה שהיו מורים יחידים במושבות הקטנות. מטען הידיעות שרכשנו בבית־המדרש למורים בהוראה מעשית היה זעום. כשנכנסנו לעבודה לא היו לנו ספרי עזר בעברית במקצועות השונים למעט במקצועות הריאליים. היינו צריכים להשתמש בספרים לועזיים: המורים יוצאי מזרח אירופה — בשפה הרוסית שפת מדינתם וגרמנית — שפה שנרכשה בסמינר, ויוצאי ערי הקיסרות העותמנית וביניהן שאלוניקי — בצרפתית. היה בירושלים בית מסחר ספרים שבעליו היה שלמה שירייזלי (מנכבדי עדת הספרדים) והוא שסיפק לנו ספרות פדגוגית ומדעית בצרפתית. חסרו גם ספרי לימוד לתלמידים במקצועות הריאליים. היה עלינו לחבר תקצירים מהחומר הנלמד כדי לעזור לתלמידים בהכנה למבחנים.

לא יכולתי להעזר בעצותיהם ובהדרכתם של חברי המורים בביה"ס. שיטות ההוראה שלהם היו שגרתיות ולא מתקדמות. "העזתו" של הצעיר שבחבורה בהשמעת ביקורת אחרי ביקור בשיעוריהם על דרכי עבודתם ועל שיטותיהם בחינוך הילדים נראתה בעיניהם כ"חוצפה" ופגיעה בוותיקותם בהוראה. יכולתי להעזר בשני מורים: המורה זכריה שפירא, ותיק בהוראה שעודדני בראשית דרכי אך לא יכול היה לייעץ לי בעבודתי בקרב הגיל הרך, ובהוראת המקצועות הריאליים בכיתות הגבוהות, ומנהל בית הספר הסופר צבי זבולון וינברג, שעלה באותה שנה מפולין, והתפרסם כמורה, סופר, כעורך ומחבר ספרי לימוד. איש נעים הליכות, עדין נפש, בעל הומור ובקי במוזיקה, אך לא היה מצוי בהוראה בגיל הרך. הוא לא הצליח לקשור קשרים עם חבר המורים. היה שונה מהם בהשקפותיו ובהליכות חייו ולכן חסרה בביה"ס עבודה קולקטיבית. פגם זה הפריע גם בשיפור הצד החינוכי בביה"ס. וינברג גם לא הצליח לקשור קשרים תקינים עם ההורים, ובקושי הוציא את שנתו בביה"ס (על כך להלן).

גם ביקורו השנתי של המפקח הכללי על בתי הספר בעבודתנו היה ללא הועיל. זכורני — בהגיע הידיעה על בואו של המפקח הראשי מר אוזורקובסקי (אח"כ — עזריהו) במושבה, הייתי בבחינת "גילו ברעדה". "גיל" — הזדמנות להעזר בו בהתלבטויותי בעבודה ו"רעדה" — מתוצאות הביקור: אם יהיה לשבט או לחסד, ואולי עד כדי פיטורין. התכוננתי רבות ליום בואו. הוא הגיע, ביקר בשיעורי והסתפק בהערות אחדות. הודיע למנהל ביה"ס כי הוא תולה בי תקוות רבות בעבודתי בעתיד וכי אני טעון הדרכה. אמרתי לעצמי: הדרכה! אדרבה — תהיה הדרכה. אך ממי? האם מחבר המורים שאני רחוק ממנו? לתומי סברתי אז שהדרכה זו היתה צריכה לבוא מהמפקח. מדוע נמנע לתת בכיתתי שיעור אחד לדוגמא? באותו יום כתבתי לאחד מחברי: "אם גם הערותיו היו מועילות אך אינן פותרות את הבעיות שאני נפגש בהן על כל צעד ושעל. חטא אשר לא יכופר חוטאת מחלקת החינוך שאינה מתחשבת בחוסר נסיוננו בהוראה ושולחת אותנו לפינות נידחות ומרחיקה אותנו ממרכזי התרבות".

בהתלבטויותינו בעבודתנו היום־יומית קיימתי כיתר חברי הצעירים, באשר היו שם את הפסוק "איש את רעהו יעזורו". המרכיבים של עזרה זו היו: חליפת מכתבים ביננו, שיחות בפגישותינו בימי הפגרה, השתתפות בשיעורי ההשתלמות מטעם מרכז הסתדרות המורים, והמאושרים שבינינו הצטרפו לטיולים שהיו נערכים על־ידי אנשי מדע כדי לאסוף חומר לחקירותיהם. אפרט כל מרכיב ומרכיב.

חליפת המכתבים: — בין החברים שהורו במושבות הנידחות ואשר לי — בעיקר עם חברי השאלוניקאים — התנהלה חליפת מכתבים מתמדת ומאלפת. במכתבים אלה היינו מודיעים איש לרעהו על דרכים שנקטנו בהוראת מקצועות מסוימים מתוך עיון בספרות הפדגוגית, הלועזית בעיקר; שליחת תכניות בהוראת המקצועות בצירוף הוראות לביצוען, כפי ששאבנו מספרי עזר; השאלת רשימות שהיו בידינו ממשנתם של מורינו בסמינר וכן ספרי עזר שרכשנו; פירוט נסיונות שניסה כל אחד מאתנו בהוראה בצירוף מסירת הכשלונות וההצלחות; ולבסוף — שליחת תקצירים שהיינו מחברים בשביל התלמידים עם סיום לימוד נושא מסוים. שמורים איתי מכתבי חברים מאותה התקופה מראשית ביכורי ההוראה שלנו. הנה לקט קצר מהם: לשאלת חבר שהורה יחידי בבי"ס בבאר יעקב (15 תלמידים מכל הגילים) איך מאירה

לי ההצלחה בהוראת המולדת, עניתי לו: על ידי הכנת השיעורים בצורה של שאלות ותשובות כפי שהיינו מחברים כשהיינו מתאמנים בהוראה בסמינר, ובהסתמכי על הספר המקובל ביותר באותו זמן "שיעורי הסתכלות וידיעת המולדת" מאת אוזרוקובסקי (עזריהו), אזרחי־קרישבסקי וי. יחיאלי; לבקשת חבר שלימד בסג'רה שאשאיל לו רשימות בכימיה ובתורת החי שיגרתי רשימות משיעורי מורנו בסמינר ד"ר אלכסנדר סלושץ (כרמון), בצירוף עצה כי מתוכם הוא יכול לברור לו את החומר המתאים לגיל התלמידים; חברי מ. אטיאש שלימד בחדרה שלח לי חומר בהוראת הדקדוק בתוספת עצות כיצד להגיש אותו לתלמידים בהתאם להצלחותיו בבית ספרו; חברי נתן שלם שלימד בירושלים שלח אלי חומר בהוראת טבע וספרים בצרפתית שהשיג בבית המסחר של שלמה שיריזלי; בתשובה למכתב־עידוד ששלחתי לחברי בבאר יעקב ואשר בו אני מודיע על הצלחתי בעבודה, הוא עונה לי: "שחה הלאה בבטחון בכוחותיך, כי כאן ספון סוד ההצלחה". ועליו המתקשה בהכנת חומר ובהוראתו כותב: "אני מגשש באפילה ואין איש רואני לעת עתה (כוונתו שהמפקח טרם ביקר אותו — ד. ב.); ילדי התמימים והנחמדים טרם הרגישו בחולשתי ומוסיפים לאהבני ולכבדני. הם נותנים לי את הסיפוק היחידי מעבודתי".

בימי הפגרה: — בימים אלה היינו אנחנו "השאלוניקאים" מחדשים את הקומונה שלנו בהתארחנו בבית אחד החברים שגר בירושלים, כמתכונת שהנהגנו בה בשנות לימודינו בסמינר *. בפגישות אלו היינו מוסרים איש לרעהו דו"ח על עבודתינו וכן חומר שנצבר במשך העבודה הן בכוחות עצמנו והן ממה ששאבנו מהספרות הפדגוגית. היינו מתוועדים בחנות הספרים של שלמה שיריזלי ומעיינים בספרי גיאוגרפיה, טבע ועוד שהיה מקבל מפריז; והיינו מבקרים בספריה הגדולה שבבית הספר "כל ישראל חברים" שהיה בהנהלת שלמה לופו **.

הפגישות החשובות ביותר עם חברינו המורים מכל חלקי הארץ וביחוד אלה שעבדו במושבות הקטנות או בקבוצות (כיום קיבוצים)

---

* על כך בספרי "משאלוניקי לירושלים" ח"א, עמ' 150.

** שלמה לופו (1867—1941) ממעצבי החינוך העברי בבולגריה, מנהל המוסדות החינוכיים של חברת כי"ח בירושלים, מנהל ביה"ס החקלאי מקוה ישראל ונשיא עדת הספרדים בירושלים.

היו על החולות בשפת הים של תל־אביב. בין רחיצה לרחיצה בים היו מתקיימים בינינו שיחות על פעולותינו בבתי־הספר ועל דרכי ההוראה במקצועות השונים. בימים אלה היו מתקיימים מטעם מרכז הסתדרות המורים שיעורי השתלמות במקצועות ציור, שירה ועבודות יד. בארץ היו אז מורים מעטים שהיו בקיאים במקצועות אלה, והמומחים שבהם עבדו בערים חיפה, ירושלים ותל־אביב. הוראת מקצועות אלה היתה מוטלת בבתי הספר על המורים הצעירים ובפרט על אלה שעבדו בכיתות היסוד.

הפיורים הלימודיים: — חברים מעטים, שזכו לכך היו נלווים בסיור־ריהם של גדולי הבוטנאים שהיו אז בארצנו ובראשם אלכסנדר איג (1896—1938). הוא חיבר חיבורים רבים על צמחיית ארצנו והתפרסם בספר שחיבר יחד עם חבריו, "מגדיר לצמחי ארץ ישראל". ספר זה שימש לנו, המורים הצעירים, עזר רב בלימוד הצמחיה בבתי הספר, במושבות ובקבוצות. זכורות לי אותן שעות טובות שהייתי יושב יחד עם תלמידי בשדות ובידינו "המגדיר" שהיה עוזר לנו בהגדרת הצמחים שהיינו פוגשים בדרכנו. אותם ימים טובים הייתי נלווה לבוטנאים בסיור־ריהם בארץ כדי להעשיר את עשביהם, ולהרצאותיהם בקיבוצים שהיו מארחים אותם. באותם ימים היינו מתבשמים גם מאוירת חלוצי המת־יישבים במושבים ובקיבוצים.

אחרי ימות הפגרה היתה לנו עבודה רבה: לעבד את החומר הרב שרכשנו ולהתאימו לגיל הרך של תלמידינו.

עד כאן על פעילותינו בשדה ההוראה ומה על חיינו הפרטיים בחברת המבוגרים שאליה נקלענו? לא במהרה הסתגלנו לתנאי הסביבה שבה חיינו ואף לא בקרב התושבים הורי תלמידינו. הרגשנו בדידות מוחלטת שהעיקה עלינו מאד. על מצבנו זה היינו מודיעים איש לרעהו בחליפת מכתבים. מחדרה כתב לי חברי מ. א.: "אתה מתמרמר על בדידותך. ומה עלי להגיד. בזכרון יש לפחות עם מי לדבר וכאן — אין. אני משתעמם באופן נורא... לו מצאתי עבודה בירושלים הייתי מתפטר... מרגיש אני שעוול גדול נעשה לנו שלא התחשבו עם מצבנו. גזלו מאתנו את שמחת העבודה. כתוב דוד! הננו הקרובים היחידים בסביבה זו. השאר — זר, כל כך זר לי, כמה נעים היה לו עבדנו בכפיפה אחת".

חברי י. ב. מבאר יעקב כותב: "מה אספר לך מחיי באי הקטן הזה. האתאר לפניך את מצב רוחי? האכתוב לך על אנקותי החרישיות

בין ארבעת חדרי הצר בערבים, או אמסור לך רשמים מעבודתי המתנהלת באותה הרשלנות הידועה לך? אפשר רוצה אתה לדעת מהרהורי בשעות השממון, מהרהורי על חיינו הפרטיים".

ואני להם: ..."כמה אני בודד כאן. כמה אני משתוקק אליכם בערבים אחרי שובי מביה"ס מעבודה מעייפת. אני מטייל מחוץ למושבה בין עצי האורנים הגבוהים, בשדרות עצים ואני מרגיש את עצמי בודד. טרם מצאתי מסילות ללבות צעירי המושבה וצעירותיה, אין לי קשר עם חברי המורים מחוץ ללימודים, אין לי שפה משותפת איתם, אינני יכול לשתפם ברגשותי בתקופה הראשונה של חיי בהוראה".

אחד מחברינו הטובים ד. ס. שעבד בסג'רה הגיע לידי יאוש. לא היה יכול להתגבר על הבדידות ועל עבודת ההוראה המפרכת. הוא עזב והיה לפועל באחת הקבוצות בגליל. אחר החליט לרדת מהארץ לתקופה קצרה. נסע לשאלוניקי ונשאר בה.

שני מאורעות חשובים שהתרחשו אז בארצנו הוציאוני מהבדידות ושילבוני עם חיי תושבי המושבה: מאורעות הדמים בתרפ"א והתחלת ייבוש ביצות כבארה שהשתרעו לאורך נחל תנינים.

מאורעות תרפ"א

מהומות הדמים של הערבים נגד היהודים (שבהן נהרג הסופר י. ח. ברנר) ביפו שפרצו באחד במאי 1921 פשטו צפונה לפתח־תקוה והגיעו עד איזור חדרה. בזכרון יעקב נפוצו שמועות על התארגנות הערבים בכפרי הסביבה לפגוע במשקי האיכרים.

זכרון יעקב היתה מוקפת אז מכל עבריה בישוב כפרי ערבי ובשבטי בידוים שהתגוררו בביצות כבארה. הכפרים מהם היו בשלוחות הכרמל הדרומיות ובמישור הסמוך לחוף הים במערבן. בין הכפרים היו כאלה שלתושביהם קשרים עם המושבה או עבדו במשקי האיכרים כמו הכפר פ'רדיס שבצפון המושבה, וכאלה שהיו עויינים לה כמו בצפון — הכפר אקזים (כיום כרם מהר"ל) וסובורין (כיום עמיקם) במזרח. נציין אגב, כי הכפרים שבשלוחות הכרמל הדרומיות ובמישור שלרגליהן במערבן היו במלחמת העצמאות עויינים לישוב היהודי, לפיכך היו נאלצים להטות את התנועה בין הדרום לחיפה לאורך ואדי מילק (כיום מעבר יקנעם). עם הנצחון נוטשו הכפרים העויינים, ובמקומם פורחים היום קיבוצים ומושבים. רק תושבי הכפר פ'רדיס שמרו אמונים לשכניהם

בזכרון יעקב, לא נטשו את כפרם וברבות השנים שגשגו משקיהם והתרחבו.

מאורעות הדמים והחשש של התנכלות הכפרים הערביים חייבו את ועד המושבה לארגן את הגנת האיזור. מונתה ועדה שהיתה מורכבת מאיכרים ופועלים יהודים שעבדו בעיקר באדמות פיק"א. נקראתי ע"י ראש ועד המושבה להימנות בין חברי ועדת ה"הגנה" כמזכיר וכמפקד אחת החזיתות. עמדה לי כנראה זכות היותי בעבר חייל בגדוד העברי במלחמת עולם הראשונה. זכורים לי היטב ימים אלה גדושי חוויות עמוקות, הן בעצם הפעולות שנדרשו בתכנון השמירה ובאימונים בנשק לצעירים שלא היו מורגלים בו, והן במגע הישיר עם השוטרים בעבר תושבי המושבה שהיו מפורסמים בתעוזתם וכן עם פועלי חברת פיק"א. ועל הכל חוויות של לילות השמירה שלא תשכחנה.

מהימים הסוערים האלה שמור איתי העתק מכתב ששיגרתי אז (ט"ו באייר תרפ"א — 23.5.21) לחברי בסג'רה. להלן קטעים ממנו: "עוד אני עייף מעמל הימים האחרונים. הלילה הוא הראשון שאני ישן במנוחה שלימה. בלילות אני שומר ולן תחת כיפת השמים מחוץ למושבה כשהנני מוכן לכל מקרה. באחד הלילות חששנו שתהיה התנפלות על המושבה מצד ערביי הסביבה והתכוננו להודפה... כמזכיר ועדת ה"הגנה" ומפקד אחת הפלוגות הוטלה עלי עבודה רבה מלאת אחריות... אולם הצעירים כאן אינם ראויים לכל המאמץ הזה. גם בענין אחראי להגנה על המושבה מורגשת כאן אדישות רבה" (כעבור שנים רבות וידיתי עובדה זו בקוראי בפרוטוקולים של ועד המושבה באותן שנים ובהם נרשם כי ביקשתי מהוועד לשחררני מתפקידי כמזכיר ועדת ה"הגנה").

מפעל ייבוש ביצות כבארה

ביצות כבארה השתרעו מהמושבה בנימינה בואך צפונה עד טנטורה היא דאר המקראית (כיום נחשולים), ומחוף הים ועד רגלי הרי זכרון יעקב. גורמי הביצות היו המעיינות שבשטח שנבעו מים רבים. מכשולים בדרך זרימתם של שני הנחלים היו נחל תנינים בדרום ונחל דליה (בערבית ואדי דיפ'לה — נחל הרדופים) בצפון. סיבת המכשולים: מבנה השטח וגבעות החול שגרמו לזרימה בלתי תקינה של המים המרובים אל הים.

משמעותן של ביצות אלו נתחוורה לי כשהייתי עומד בשעת בין־

הערביים באחד הצוקים הזקופים במערב משק לנגה, כדי לחזות בשקיעת השמש הנהדרת בימה של ארץ־ישראל. מכאן היו נשקפים במישור החוף השטחים רחבי־הידיים של הביצות. בקצותיהם בצבצו בדרום חורבות קיסריה ובצפון — טנטורה ובה חורשה ובית — שדה הנסיונות של האגרונום אהרן אהרונסון איש זכרון יעקב. סמוך לרגלי הצוק נשקף בית בודד הוא תחנת הרכבת ולידו כתם גדול ירוק — מקום הפרדס הקרוי "פרדס הברון" (כיום אין זכר לפרדס זה). הפרדס שימש כעין הוכחה חיה מה הן האפשרויות החקלאיות והיישוביות הגנוזות באיזור זה לכשיחוסל השטח ממארת הביצות.

את חויית הביצות חוויתי במעשה שהיה: באחד הימים טיילתי עם אחד מחברי המורים בקיסריה. בדרך חזרתנו לזכרון יעקב נקלענו לאיזור הביצות. איבדנו את השביל שבו צעדו הבידוים לאהליהם. חששנו שמא נשקע במי הביצות. עוד אנו נתונים במצב של אי־ודאות בדרכנו והנה נזדמנה לנו פרה של אחד מעדרי הבידוים שהיתה רועה בשטח הצועדת אל אבוס בעליה. הלכנו בעקבותיה וכך הגענו אל מחנה הבידוים.

הביצות גרמו להפצת הקדחת והמלריה בין תושבי הסביבה מזכרון יעקב ועד טנטורה ועתלית. מצד שני נמנע מהתושבים לנצל את ריבוי המים שבסביבה והאדמה הפוריה לעיבוד חקלאי אינטנסיבי. ברכת הפוטנציאל של שטחי הביצות נתגלתה אח"כ עם ייבושם. כיום איזור זה הוא מהפורים ביותר במישור החוף: קיימים בו הקיבוצים והמושבים המשגשגים מעגן מיכאל, שדות־ים, מעין צבי, שדה נחמיה, בנימינה ועוד.

תכנון ייבוש הביצות וביצועו נמשכו שנים אחדות. משרד המתכננים והפועלים היה בזכרון יעקב. בין המתכננים בלטו שני המהנדסים אליעזר בילוך (אח"כ בילו — 1886—1970) ודב קובלנוב (1896—1975). שניהם היו מחלוצי חקירת אוצרות המים הסמויים שבשכבות ארצנו, ובגלותם את השפע באתרים שלא פיללו להם. דב קובלנוב היה ממתכנני ייבוש כבארה ואח"כ באיזורים אחרים בארץ כגון החולה. הוא יזם את השיטות להטיית אפיקי נחלים כדי לרכז בהם את מי הביצות ולהזרימם על־ידי בניית סכרים לאיזורים צחיחים מיעוטי מים. אליעזר בילוך־בילו היה ממגשימי תכניות הייבוש יחד עם קבוצת פועלים עברים שעמד בראשה וממבציעיהם הראשונים של קידוחים עמוקים בסלעים, בקביעת איזורי

הקידוחים וגילוי מים רבים. בילו וקובלנוב והפועלים שנלוו אליהם חיו אז בתנאים קשים באיזורים מוכי הקדחת, וביחס אדיש של המוסדות ואנשים שכפרו ביכולת פועלים יהודים בביצוע עבודות קשות כמו ייבוש ביצות וקידוחי בארות.

זכורות לי השנים בהן בוצעו עבודות הייבוש כשאני עוקב אחרי שינוי מעשה בראשית בתווי אפיקי הנחלים וביחוד נחל תנינים; בבניית סכרים ובריכוז מי מעיינות וכל זה על ידי סיורים עם תלמידים ועל ידי שיחות עם מבצעי הפעולות בהוועדם ב"קלוב הפועלים" שבזכרון יעקב.

בת שלמה

ככל שהתעריתי בחיי המושבה נפתחו לפני אופקים רחבים בפעילותי החינוכית והחברתית. הייתי חבר פעיל בוועדה שטיפלה בספריית המושבה, ארגנתי קבוצת צופים בין הצעירים והשתתפות פעילה בחוגים שנפתחו במועדון הפועלים. באותם ימים נזדמנה לי באקראי ובאורח זמני פעולה חינוכית מיוחדת במינה: נתבקשתי על ידי המפקח על בתי הספר למלא במשך שבועות אחדים מקומו של מורה המושבה בת שלמה הסמוכה שנעדר מסיבת מחלה. מינוי זה היה בעיני כאתגר חינוכי של מורה יחיד במושבה קטנה. מינוי זה גם העשירני בנסיון חדש בהוראה ומאידך בהכרת נופה העשיר של זכרון יעקב.

המושבה בת שלמה נוסדה בשנת תרמ"ט ונקראה על שם אבי עדה אשת הברון אדמונד רוטשילד. המושבה מנתה אז כעשר משפחות שעסקו בעיבוד פלחה בקרקעות הצחיחות שבמזרחה ובגידול כרמי גפנים בעמק הפורה במערבה. התושבים היוו כעין משפחה גדולה. הבולט ביניהם היה האיכר ד"ר מקס לויטה יוצא ורשה, איש משכיל, נעים הליכות, חובב מוסיקה נלהב, היה לו משק מסועף וביתו היה כבית אחד הגבירים.

בני התושבים ובנותיהם הגדולים למדו בביה"ס בזכרון יעקב ואילו הקטנים למדו בבית הספר המקומי. בביה"ס היו עשרה ילדים וילדות בגילים שונים והיו מחולקים בארבע כיתות יסוד. היה עלי להעסיקם בעת ובעונה אחת לסירוגין כשחלק מהם עבדו עבודה עצמית בנושאים שהוכנו להם, ובחלק האחר לטפל באופן מיוחד לפי תכנית הלימודים המקובלת. השעות הטובות ביותר היו כשהתלקטו יחד ללימודים שכללו התעמלות ושירה, סיורים בסביבה ובמכלול המשחקים והשיחות בערבים. בתחילה התלבטתי רבות בעבודת יחיד זו שלא הייתי מוכן לה. אך

במהרה הסתגלתי אליה הודות לעזרתם של חברי ששיגרו אלי עצות ותכניות לעבודה מסוג זה.

זכורים לי היטב השבועות שעשיתי בבת שלמה. ראשית בגלל העבודה המיוחדת כמורה יחיד, ושנית הרגשתי תחושת הנוף הנהדר שהיו נתונות בו זכרון יעקב ובנותיה המושבות שפיה ובת שלמה — זאת עקב ההליכה ברגל היום־יומית מביתי בזכרון לבת־שלמה הלוך וחזור כשעה וחצי, ולפעמים ברכיבה על סוס שהשאיל לי בטובו איכר ידיד, או "טרמפ" באחת העגלות עמוסה מחרישה וכלים אחרים בה יצאו לעבודה איכר ופועלו.

נופה של זכרון יעקב

הדרך מזכרון יעקב לבת שלמה משוכה לאורך עמק המורכב ברובו באדמת בזלת פורה והנטוע כרמי גפן מהמשובחים ביותר בכל האיזור. בכל פעם שעברתי בו בלויית תלמידי הקבועים בזכרון יעקב והזמניים מבת שלמה הייתי מגלה במערותיו פריט גיאולוגי מעניין ואף היסטורי מיוחד. בצאתנו מזכרון היינו פוגשים במעיין המפכה מים רבים. המים זרמו בקילוח חזק אל גיא צר שבגדותיו היה פרדס עצי הדר. מהמעיין התפתלה הדרך בין גבעה המורכבת מאפר וולקני ובין ההר שבפסגתו בצבצו בתי זמרין — הכפר הערבי שקדם למושבה זכרון יעקב. חוויית כפר זה על סמטאותיו ושרידי בניניו שברובם היו ביקתות חימר, הרגשתי בהתגוררי בו בימים הראשונים לבואי למושבה כשעדיין לא נקבע לי דיור מתאים.

בקצה שתי הגבעות נמצא צומת דרכים, האחד הוביל בכיוון מערב למישור החוף, ומזרחה לאורך העמק הפורה עד יקנעם הנמצאת בכניסה לעמק יזרעאל. הדרך משוכה לאורך גדות הואדי הידוע בשם אום־א־תות (לאמור: נחל התות) הוא זרמו העליון של נחל דליה (בערבית דפ'לה שמובנה — הרדוף) הנופל לים. משמאל לדרך נשקפה גבעה שבה בנויה המושבה שפיה וחורשתה המפורסמת (עתיד הייתי לעשות בכפר זה את השנה החשובה ביותר בעבודתי החינוכית — הוא כפר הילדים מאיר שפיה המפורסם).

מימין לדרך נשקף בראש ההר קבר ערבי בשם נבי טטה. בו היו מתכנסים פעם אחת בשנה פלחי הסביבה אחרי הקציר בזיארה (עליה

לרגל) לקבר "הנביא". על מידת הערצתם של הפלחים לקבר זה וכן לקשרים ממין זה, עמדתי בזמן שירותי כמורה בכפר הילדים מאיר שפיה (על כך להלן). לפעמים הייתי מלוה את הבנות בלווית פועלי המשק של הכפר כדי לעבוד בשדות הפלחה שהיו לנו בקרבת הקבר. בשובנו מהעבודה ראינו בחצר הקבר כלי עבודה שונים כגון: מחרשות, מעדרים, קלשונים ועוד שהשאירום הפלחים אחרי גמר עבודתם כדי להשתמש בהם למחרת להמשך עבודתם. הם לא חששו לגניבת הכלים. "הנביא" — אמרו — הוא השומר הנאמן. שום אדם לא יחלל את קדושת המקום, איש לא יעז לגעת בכלים אלה. הגונב לא ינקה, זעם "הנביא" ירדפהו. הוא לא יזוז ממקומו אם הגניבה בידו".

באחד מסיורי עם תלמידי בסביבת הקבר גילינו שריד חשוב של אמת־מים חצובה בסלע שהוליכה מים, בתקופת הבית השני ולאחריו, לקיסריה מהמעיינות שנבעו בכפר סוברין (היום כפר נטוש סמוך למושב עמיקם).

בקצה העמק בכיוון מזרח היינו מגיעים למעלה המושבה בת שלמה בשמאלנו חורשת חרובים ומימינו נשקף ההר ההיטרי (הידוע כיום בשם חורשן). ההר עוטה כולו יער מסובך של אלונים, קטלבים, דפנה, לבנה רפואי ועוד. ביער זה מצויות חיות בר, צבוע, תן, דרבן וחזירי בר. ציידים מחיפה היו באים לצוד בהר. ראוי לציין כי הנחלים והכפרים שבאזור פורה זה העשיר בשרידי יערות קדומים נקראו על ידי הערבים בשמות המציינים את הטבע והברכה השרויה בו. שמו הערבי של בת שלמה היה אום־א־ג'מאל, לאמור: אם היופי, שפיה — תרגומו: בריאות, זמרין (הוא זכרון יעקב) מלשון זמר. כפר גדול אחר שהיה בקרבת זכרון יעקב נקרא בשם סינדיאני, לאמור: אלון (בקרבת חורבותיו המושב אביאל). כן שמות הנחלים אום־א־תות, דיפ'לה (הרדופים) ועוד.

חוויית הנוף של זכרון יעקב בחלקה הדרומי שמורה איתי בקשר להשתתפותי הפעילה ביום הנחת אבן הפינה לבית הראשון בבנימינה שהתקיימה בט"ו בשבט תרפ"ב (1922). הוטל עלי אז להכין לטקס את מקהלת בית הספר ולהציג על ידי התלמידים מערכון שתוכנו גאולת השממה. המקום שהונחה בו אבן הפינה היה בסביבה יפה במראה, בקרבת אגם מים שבו נבעו מעיינות נהר תנינים ובקרבת הגשר המתוח על הנהר (ברבות הימים רוכזו המעיינות והאגם חלף ואינו). סמוך לאגם התרומם בית־קומות שבלט בלבנוניתו הקיים עד היום והידוע בשם שוני

(או בשמו העברי החדש — שומי) *. הבית שימש לפנים מקום מגורים לאחד האיפ׳נדים. הוא נבנה על שרידי תיאטרון רומאי שהוסב אח״כ למצודה. הבית היה בנוי בחצי גורן עגולה. במזרחו היו שורה של מרתפים בנויים אבני גזית ששימשו בתקופה הרומאית מאורות לאריות. סביב לבית היו מוטלים פלחי עמודים משיש, שברי גלוסקמאות ואבני זיכרון ובהן כתובות רומאיות. בימי הרומאים שימש המקום מרכז לחגיגות עממיות. הוא נקרא בשם מיומס, לאמור: מקום של חגיגות הקשורות בהצגות תיאטרליות.

ברבות השנים שונה האיזור — מיופי טבעי ליופי שעוצב בידי אדם. אגם המים נעלם אחרי שרוכזו מימיו כדי להשקות את השדות שבסביבת בנימינה. הטירה נעזבה אחרי ששימשה שנים רבות כמקום אימונים ל״הגנה״ ולחברות המחתרת. בצפונה בוצעו פעולות פיתוח גדולות שהפכו את האיזור לאחת הפנינות היפות בארצנו, הלא היא רמת הנדיב על גניה ועל חורשותיה. במקום קבורים הברון אדמונד די רוטשילד ורעיתו.

* ראה על מקום זה בחלק: משוט בארץ.

פרק ב

טירת לנגה בזכרון יעקב

בשנתיים האחרונות לאחר העברת הבעלות על בית הספר מפיק"א למחלקת החינוך של ועד הצירים, לא נתגשמו רוב ציפיות ההורים להטבת המצב הלימודי וביחוד החינוכי של בית הספר. שתי פעמים חלו שינויים בהנהלת בית הספר: בשנת תרפ"א — כיהן הסופר צ. ז. וינברג שהזכרתיו לעיל, ובשנת תרפ"ב — ד"ר א. קולר. שניהם לא הצליחו להביא לשינויים שקיוו להם: ליצור קשרי עבודה תקינים בין המורים, לרכוש את אמונם של חברי ועד ההורים ולהשתלב בחיי המושבה.

בחודשי הלימוד האחרונים של שנת תרפ"ב הורגשה הנטיה מצד ועד המושבה וועד ההורים ובשיתוף שניים מהמורים הוותיקים להחזיר שוב את ביה"ס לבעלות פיק"א. הם העמידו בפני הנהלת החינוך בארץ דרישות אלו: השתתפות ועד המושבה בקבלת מורים ופיטוריהם; הגדלת מספר השעות בלימוד השפה הערבית; קביעת מספר שעות ההוראה של המורים ל־32 שעות. הנהלת החינוך לא הסכימה לדרישות אלו.

בסוף שנת הלימודים עמדתי בפני הברירה: להמשיך את עבודתי בבית הספר — למרות השינויים העתידים לחול בו, או לוותר ולהישאר ברשת החינוך הכללית. אחרי לבטים בחרתי בדרך השניה וביקשתי מאת המפקח על בתי הספר להעבירני למושבה אחרת, גם אם אצטרך לשמש בה כמורה יחיד.

הנהלת החינוך קבעה את מקומי בביה"ס במושבה ראש פינה. שמחתי על המינוי הזה, כי ראיתי בו זכות גדולה לעצמי. ביה"ס שבראש פינה התפרסם אז בין המורים כבית ספר לדוגמא. הוא היה ידוע בשיטות

ההוראה המתקדמות שהנהיגו בו המורים הדגולים: יצחק אפשטיין (שהיה מורי בשאלוניקי) ושמחה וילקומיץ.

אך בשעה שהתכוננתי במובן הנפשי לתמורה שתחול בחיי קרה מקרה בלתי צפוי ששינה את מהלך חיי בהווה וגם בעתיד. ומעשה שהיה כך היה: באחוזת לגנה שבזכרון יעקב, שהזכרתי אותה, התגוררה גב' ליליאן פרידלנדר לבית בנטויץ עם חמשת ילדיה. אבי המשפחה הפרופ' ישראל פרידלנדר (1876—1920) היה מגדולי ההוראה בבלשנות, במקרא ובשפות שמיות בארה"ב. בשנת 1919 נשלח פרידלנדר ע"י הג'וינט אל קהילות מזרח אירופה כדי להושיט עזרה ליהודים שנפגעו במלחמת העולם הראשונה. בדרכו לשליחותו נרצח באוקראינה. אלמנתו החליטה להתיישב עם ילדיה בארץ־ישראל. הוצע לי לחיות איתם באחוזת לגנה, לחנך אותם לאהבת הארץ ולהתערות בה וכן להיכנס בסוף השנה לבית הספר הריאלי בחיפה. אחרי התייעצות עם המפקח הכללי על החינוך בארץ הותר לי לקבל את המשרה ולשחררני שנה אחת מלעבוד ברשת החינוך הכללית.

היו לי במשרה זו יתרונות חשובים: ראשית, חיים חומריים נוחים באחוזה ועבודה עצמאית במסגרת בית ספר זוטא שבו שלושה ילדים בגיל הרך ומעקב אחרי לימודיה של אחת הבנות שלמדה בכיתה א' בבית הספר במושבה; שנית, יצירת קשרים של חניכיי עם תלמידי בית הספר במושבה ושיתופם מדי פעם במסיבותיהם ובמשחקיהם; שלישית, קשרים עם מורי בית הספר, שהתחלפו בינתיים אחרי התסיסה שהתרחשה בסוף השנה והשתלבותי לפרקים בעבודתם, שלא על מנת לקבל שכר; ולבסוף, בגלל אי־הזדקקותי לפרנסה במוסדות המושבה, ניתנה לי האפשרות להבעה חופשית על המתהווה בה.

משרה זו הכניסתני גם בחוג של משפחת בנטויץ שהיתה מפורסמת בקהילה היהודית באנגליה ובארץ. ראשה הרברט בנטויץ (1856—1932) היה ממנהיגי "חובבי ציון" באנגליה ואח"כ של התנועה הציונית. הוא היה נשיא מסדר "המכבים הקדמונים" שסייע רבות במפעלים חשובים בארץ־ישראל; הבן הבכור נורמן בנטויץ היה מפורסם בתחילה בפעילותו הציבורית בארצות המזרח: כמפקח על בתי המשפט וכמרצה למשפטים בקהיר, כמיג'ור בצבא הבריטי שנלחם בארץ־ישראל, ואח"כ כתובע הכללי של ממשלת המנדט וכמי שפעל רבות בשידוד מערכת המשפט בארץ, וברבות השנים כפרופיסור באוניברסיטה העברית

בירושלים. בן שני במשפחה — יוסף, היה מחשובי המורים בארץ־ישראל. בנות המשפחה הצטיינו בכשרונות מוסיקליים: ניטה (אשת לנגה, נספתה בדמי ימיה) היתה ידועה כפסנתרנית מעולה; תלמה (נישאה לבנו של ר' דוד ילין, אליעזר) כצ'לנית וכפעילה בחיים המוסיקליים בארץ; מרג'ורי — ככנרית דגולה ובג' — מורה ובקיאה באומנות הציור.

עד היום זכורות לי היטב השעות המעניינות ששהיתי במחיצת בני המשפחה, ביחוד בזמן התכנסותם באחוזה לרגל ביקור האב בארץ או ציון משפחתי אחר. בכנסים אלה היו נועדים לפעמים שמנה וסלתה של הציבור העברי בארץ ובראשם ר' דוד ילין ויהודה מאגנס שהגיע באותה שנה (תרפ"ב) לארץ ועסק בהכנות לפתיחת האוניברסיטה העברית ובהקמת המכון למדעי היהדות בה. הייתי נוכח בשיחות המעניינות ביניהם על עניינים שעמדו ברומו של הציבור העברי בארץ ובעולם, בקונצרטים המשולבים של בנות המשפחה, במשחקיהם בקריקט ובטניס. אז הצצתי כתאב־דעת לעולם תרבותי עשיר ומופלא זה.

במיוחד זכורה לי אותה שבת שבה התכנסה כל הכבודה כדי לחוג בר־מצוה של אחד הבנים, תלמידי. הייתי פעיל בהכנת הטקס והמסיבה שנערכה באחוזה. במחזה שהוצג השתתפו תלמידי בית הספר שבמושבה.

העבודה בביה"ס זוטא שהקמתי באחוזה התנהלה לפי המתכונת הלימודית בבתי הספר בארץ בצירוף סיורים שנערכו איתם במרחבי הארץ. חדר המגורים שלי וחדר הלימודים היו באחד האגפים של בניני המשק. היה לי ולתלמידי מגע ישיר עם הפועלים שעבדו באחוזה, השתתפנו בעבודות קלות בגינת הירק בניכוש ובהשקאה וכן טיפלנו במיוחד בחלקה שהוקצבה לנו.

פגישותי עם החקלאים הביאוני לידי מסקנה, כי על המורה העובד במושבות לרכוש ידיעות בחקלאות. ידיעות אלה תעזורנה לו בחינוך תלמידיו לערכים חקלאיים וכן להבנה ולשיתוף פעולה עם הוריהם.

בסוף שנת הלימודים בפנותי למפקח הכללי להודיעני על מקומי בהוראה בשנת הלימודים תרפ"ד, הצעתי לו לארגן למורים הנועדים להורות במושבות קורס של שנה אחת בחקלאות בביה"ס מקוה ישראל. בתשובה למכתבי הודיע לי המפקח, כי על פי בקשת ההורים עלי לחזור וללמד בבית הספר בזכרון יעקב, ואשר להצעתי, היא נראית בעיניו אך מחוסר תקציב אי־אפשר להוציא אותה לפועל.

פרק ג

כפר הילדים מאיר שפיה

בסוף שנת הלימודים תרפ"ג סיימתי את עבודתי בחינוך בני משפחת פרידלנדר. בעצם הכנותי לקראת שנת הלימודים החדשה הוצע לי על־ידי אביעזר ילין, ראש הסתדרות הצופים בארץ דאז, להשתתף בקורס להכשרת מורים צעירים לעבודה צופית בבתי הספר. בימים ההם היה חינוך הנוער בארץ אחיד. טרם התפלג לפלגותיו, טרם עטו על בתי־הספר שלוחי האידיאולוגיות השונות אשר פיצלו את הנוער לגוני גונים של ארגונים שונים, טרם הורחק המורה מזירת החיים החברתיים. טובי המורים הקדישו את שעות הפנאי שלהם לעיצוב אופיו של הילד והנער על־ידי חינוך צופי.

לקורס הצופיות הוזמן אחד מגדולי מדריכיה של תנועת הצופים באנגליה. המחנה התקיים בי"ד באלול תרפ"ג (26.8.23) בחיפה באחת החורשות על הר הכרמל. במחנה נשמעו הרצאות על מטרות התנועה הצופית, שיטותיה החינוכיות וארגונה. כן נערכו עבודות מעשיות, כגון: סידור מחנה, ידיעות בהגיינה ובעזרה ראשונה, קשירת קשרים בחבלים, אייות בדגלים ובפנסים, הערכת מרחקים וגבהים, סידור טיולים ועוד. בערבים התקיימו מסביב למדורה מסיבות שתוכנן היה שירה בציבור, סיפורים ומעשיות. כן נידונו בהן הלכות חשובות בחינוך והוברר דרכים חדשות בהוראה.

בין החברים שהיו איתי באוהל היה המחנך משה קלוארי יליד גרמניה, ממניחי היסוד של התנועה הציונית בעירו ומורה ותיק בארץ. הוא היה הזקן שבחבורה. התפלאנו: היוכל האיש להסתגל לחיי מחנה ממושכים ויגעים? היוכל הוא לפי גילו לקבל עול של משמעת קפדנית של המפקד־

הצופה האנגלי ושל עוזרו הצעיר החבר אביעזר. אך הוא השתלב יפה בחיי המחנה ומילא ככל אחד מאתנו כל מה שהוטל עליו.

באחד הערבים, כשגידונו מסביב למדורה שיטות בחינוך, הביע קלוארי בבהירות רבה את השקפותיו. הוא דיבר על בית חינוך שבו חיים הילדים ומחנכיהם יחד. הוא חלם על יצירת כפרי ילדים בארץ־ישראל.

באחת השיחות איתו נודע לי כי התמנה כמנהל במוסד חינוכי לבנות "יתומות" שעתיד היה להיפתח במושבה שפיה בשנת הלימודים תרפ"ד על־ידי "ועד היתומים לארץ ישראל" מטעם "ועד הסיוע המאוחד האמריקאי ליהודים נגועי מלחמה (ג'וינט)".

קלוארי שח לי דאגה שבליבו: הנה הימים הנוראים ממשמשים ובאים. במושבה שפיה נמצאות שלושים תלמידות יתומות מעדות המזרח העוסקות בעבודות לפתיחת המוסד. הוא מחפש מורה מעדות המזרח שירצה להתארח במושבה בימים הנוראים ובחג וישרה על החניכות אוירת חג לפי מנהגי אבותיהן. הוא הציע לי לקבל עלי את המשימה הזאת. נעניתי לו ביחוד אחרי שקבלתי הזמנה מיוחדת לכך ע"י "ועד היתומים לארץ־ישראל" וגם הצעה להורות בכפר בשנת הלימודים תרפ"ד. לא ידעתי אז בפגישתי עם מ. קלוארי כי נפתחו לפני אופקים חשובים ומשמעותיים בהוראה. נקראתי לעבוד במוסד חינוכי השונה במהותו מבתי הספר שהיו שכיחים אז בארץ־ישראל. כפר הילדים מאיר שפיה ותאומו אז בגבעת המורה בעמק יזרעאל (על כך להלן) היו המוסדות החינוכיים הראשונים בסוגם בתולדות החינוך העברי בארצנו, בהם נזדמנו כל הרכיבים החשובים המהווים יחידה חינוכית מתקדמת ומושלמת: החיים בצוותא של חניכים ומחנכים המושתתים על ערכי השכלה ועבודה. אעלה מקצת פרשות מתולדות שני כפרי הילדים שהיה בהם מן החידוש בשדה החינוך בארץ.

כפר ילדים מאיר שפיה

תושביו הראשונים של כפר הילדים מאיר שפיה (להלן — המוסד, הכפר) באו משני בתי יתומות שהיו קיימים בירושלים ובצפת. כיתר המוסדות מסוג זה התקיים גם הוא על בסיס פילנטרופי.

התלמידים היו חיים בפנימיה סגורה. המשטר היה נקבע לשבט או לחסד על־ידי ועד העסקנים המספקים את תקציבו, וצוות העובדים בראשות המנהל. על פי רוב שררה בפנימיה משמעת קפדנית והרגשת

יתמות מדכאת נטולת שמחת חיים. על תנאי החיים במוסד נודע לנו אח"כ מתוך חיבוריהן ושיחותיהן של התלמידות. "לא הרגשתי בחיים — כותבת אחת מהן — ידי אם אהובה אשר תמיד תרחמני. עזובה ובודדה הייתי. קשים היו הרגעים כשראיתי חברות (כשנפגשו איתן בבית הספר) אשר אם להן והן מתרפקות על ידיה ונלחצות אל לבה".

המשטר בבתי היתומות שבהחזקת הג'וינט בארץ היה שונה במידה מסויימת לטובה מיתר הבתים מסוגו. הנטיה היתה למשטר חינוכי מתקדם. גם עצם החלטת "ועד היתומים לארץ ישראל" להעביר את המוסדות מהערים ולרכזם במושבה העידה על רצונם של חברי הוועד לשידוד מערכות במפעל ההומניטרי שלהם. לשם כך גם בחרו כמנהל את המחנך משה קלוארי ואיתו אשתו הדסה וחבר מורים ומורות מוסמכים בהוראה. הם התכוונו להביא שינויים בשיטות החינוך ובהליכות החיים כפי שהיו אז במוסדות היתומים בארץ. היה רצון בקרב הצוות החינוכי הנבחר לשחרר את החניכות מהרגשת היתמות המדכאת, להשריש בהן ההכרה כי זכותן לחיים בריאים של סיפוק ושל שמחה, לרכישת השכלה ומיומנויות לקראת חייהן בעתיד ולשיתוף בפיתוח הכפר מקום מגוריהן.

המושבה שפיה שנבחרה ככפר לילדים ונופה הנהדר היו ידועים לי בזמן שהייתי בזכרון יעקב ובבת שלמה. המושבה נוסדה בשנת התרנ"ג (1893) על חורבותיו של כפר ערבי בשם שפיה (שתרגומו "בריאות"). הוא עמד על גבעה המתגשאת בצפונו של העמק הפורה העוטה כולו כרמי גפנים משובחים (ראה לעיל). בצלעות הגבעה נמצאות מערות כוכים המעידות על ישוב יהודי בסביבתו בימי הבית השני או במאות הראשונות לאחריו. לרגלי הגבעה היה מפכה מעיין קטן שסיפק מים לתושבי המושבה ואח"כ גם למוסד. על יד המעיין היתה משאבה־מונעת שהעלתה את המים לראש הגבעה לבתי האיכרים ולמוסד החניכות.

אקדים המאוחר למוקדם — ממעיין זה שמורות איתי חוויות עמוקות. לפעמים היתה המשאבה מתקלקלת. היה צריך אז לרדת אל המעיין כדי לשאוב מים לצרכי התושבים. באותה שעה היו מתלקטות קבוצות של בנות המוסד ויורדות במורדות הגבעה כשבידיהן סירים, קומקומים ומיכלים למיניהם כשפיהן מלאי שירה, ממש ככתוב: "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה". לפעמים היתה מתנהלת תהלוכה זו בלילה. אז היו מתלוות גם בנות עם לפידים בידיהן כדי להאיר את הדרך.

על יד המעיין היו חורבות בנין רב־מידות, בו שקקו פעם חיים. בבנין

זה שכן בית היתומים בהנהלתו של המחנך ישראל בלקינד (1861—1929) מראשוני הבילויים וממייסדי ראשון לציון, מורה דגול שהטיף לחינוך שימזג תורה ועבודה. בלקינד אסף את יתומי הפרעות בקישינוב (1903) וייסד את המוסד החינוכי בשם "קרית ספר" בכפר שפיה. המוסד התקיים רק שלוש שנים. הבנין הגדול שהוקם נעזב. בלקינד רצה את"כ לחדשו ולכנס בו יתומים מפרעות אוקראינה במלחמת העולם הראשונה אך נסיונו נכשל, הבנין העזוב נחרב לאט לאט.

מהמעיין היו עולים בשביל המתפתל בצלעות הגבעה (כיום סלולה) ומגיעים אל חורשת אורנים צפופה (כיום דלילה יותר בגלל הבנינים שנבנו בה) ובמרכזה בנין רב־מידות. בנין זה היסטוריה ארוכה לו: תחילתו בית הבראה לחולי בית החולים שבזכרון יעקב ולפקידי הברון רוטשילד, ובשלהי מלחמת העולם הראשונה עם הגליית תושבי תל־אביב על־ידי התורכים שימש הבנין מקום לימוד והארחה לתלמידי הגימנסיה הרצליה.

מהחורשה עולים אל רמת הגבעה שבה נמצאת המושבה בה גרו כשש משפחות. בקצה המושבה בדרומה היה בנוי על פסגתה בית כנסת גדול שסימני חורבנו היו ניכרים בו (ברבות הימים נהרס כליל, אבניו פונו והמגרש שימש למקום התכנסות ולמשחקים).

על בית כנסת זה סיפרו האיכרים: כשהגיע הברון רוטשילד באחד מסיוריו לזכרון יעקב, ביקר גם בשפיה. כשעמד על רמת הגבעה התפעל מאד מהמראה הנהדר הנשקף ממנה. הכה במקלו על הארץ ואמר: "כאן יבנה בית כנסת מפואר". ויהי כן.

העליה לשפיה

הצפיה בין הבנות להעברה היתה גדולה. לרבות מהן היו חששות רבים מתנאי החיים החדשים המוכנים להם. היו כאלה שחשבו — כך כותבת אחת מהן — "שבשפיה תהיה חומה גדולה סביב הבתים. אם ירצו לשלוח מכתבים אז המורה יפתח קודם את המכתב ויקרא הכתוב בו. אם כתבה דבר רע (על המוסד) יקרע את המכתב ואם טוב — ישלחהו". אחרת כותבת: "כשנודע לנו על ההעברה בכינו ולא רצינו לנסוע ואמרו שיכו אותנו במקלות אם לא נעבוד היטב". לעומתן, היו כאלה בין החניכות בבית היתומות בצפת שתיארו להן חיים אידיליים בכפר. "קוינו להיות רועות — כך כותבת אחת מהן — בנות טבע חופשיות". "כמה לילות —

כותבת אחרת — חלמתי על הפינה השקטה הזאת, כמה שאפתי לבוא אליה".

ההעברה של בתי היתומות מירושלים ומצפת נעשתה בשני שיעורים. תחילה הועברו 36 בנות מירושלים. עליהן ועל מדריכיהן הוטל לבצע את כל הפעולות הדרושות לשקם את הבנין המרכזי העזוב וההרוס למחצה, וכן את הבתים העזובים של המושבה שהועמדו לרשותו של המוסד. צוות המדריכים הכין תוכניות לימודיות וחברתיות.

עם בוא הקבוצה השניה מצפת שמנתה 40 בנות הופעלו כל התוכניות הלימודיות והמשקיות. הבנות חולקו לפי רמת השכלתן.

בפגישותינו עם הבנות נתגלו לפנינו תופעות משמעותיות שהפכו אח"כ לאבני יסוד בפעולותינו החינוכיות והחברתיות. הבנות נמנו על עדות שונות: ספרדיות ועדות המזרח, ילידות ירושלים וארצות הבלקן, אשכנזיות ממשפחות ותיקות בירושלים ובצפת. ההרכב העדתי לא היה ניכר בהתנהגותן ההדדית. היתה שרויה ביניהן אהבה ואחווה. התלות ההדדית היתה מופתית. הבנות הגדולות בגיל 13—14 התייחסו לבנות בגיל הרך כאחיות ממש; הקשרים עם המטפלות שבאו עמהן לכפר היה הדוק והציפיה להיפגש אתנו המורים החדשים היתה גדולה. בפגישתנו עמהן נתרקמו מיד יחסים של ידידות ואמון. המנהל משה קלוארי ורעיתו הדסה נראו בעיניהן כאב וכאם והמורים יהושע ביתן (ברבות השנים נפל במלחמת העצמאות בהגנה על השכונה ימין משה בירושלים) ואנוכי נחשבנו כאחים. יחס זה הוקל עלינו אח"כ בעיצוב החברה. במוסד נזדמנו כל הרכיבים האידיאלים היוצרים יהידה חינוכית מתקדמת ומושלמת.

לשלימות חינוכית זו נוספו עוד רכיבים חשובים: העבודות לשיקום הבתים העזובים ובניית בנינים חדשים בוצעו על ידי קבוצת פועלים שהיתה מורכבת ברובם מאנשים משכילים שהיו מעורים בארצנו. בחיי היום־יום התערו הם ובני משפחותיהם בחיי הכפר, והחניכות היו שותפות להם בכל תהליך השיקום והבנייה. הן התגברו על תנאי הדיור הבלתי נוחים עד הכנסן לבנינים החדשים.

מיד עם פתיחת המוסד נקשרו קשרים אמיצים בינינו המחנכים והחניכות לבין האיכרים המעטים שנשארו במושבה. בניהם בגיל הרך למדו בבית הספר של המוסד. האיכרים ובני משפחותיהם השתתפו בכל האירועים החשובים שבמוסד. אחד האיכרים הוותיקים ששימש כרב

ושוחט במושבה, בשם ר׳ חיים דוב, היה אישיות מעניינת ומיוחדת במינה. הוא היה נעים הליכות, בר־אורין, מקרב את הבריות ואיש שיחה מובהק. בהשקפותיו על חיי חברה נטה במיוחד לדעות קומוניסטיות. היה מרבה לשוחח על הצדק הסוציאלי המתגלה בדברי נביאי ישראל ומתגשם, לדבריו, ברוסיה ובקיבוצים בארץ־ישראל. הייתי מהלך איתו לעתים, משפיה לזכרון יעקב לקניות ולקבלת דואר. הוא היה אוצר בלום של ידיעות על ההתיישבות החקלאית באיזור השומרון. נחקק בראשי אחד ממעשיו בימי יום ששי בדרכנו מהמושבה לזכרון יעקב. כשהיינו מגיעים בדרך, במרחק של ק״מ אחד משפיה, היינו מתעכבים בגשר המתוח על הנחל אום־א־תות (זרמו העליון של נחל דליה), היה ר׳ חיים דוב מניח לחם בין סבכי הנחל. וכך למה? כדי שיוכל בשבת ללכת מהמושבה להתפלל בבית הכנסת שבזכרון יעקב ולא לעבור על האיסור של תחום שבת מחוץ לאלפיים אמה מביתו.

הוא הזכיר לי מה שנאמר בשולחן ערוך: ״מי שיצא מהעיר בערב שבת והניח מזון שתי סעודות רחוק מהעיר בתוך התחום (אלפיים אמה) וקבע שביתתו שם אף על פי שחזר לעיר ולן בביתו, נחשב אותו (מקום) כאילו שבת במקום שהניח בו שתי הסעודות, וזהו הנקרא עירוב תחומין ויש לו להלך ממקום עירובו למחר (בשבת) אלפיים אמה לכל רוח וכו׳״.

החיים התרבותיים בכפר התרכזו בשני מישורים שהשלימו זה את זה: המישור הלימודי הפורמלי והמישור החברתי.

המישור הלימודי — הלימודים הפורמליים התנהלו לפי התכנית שהיתה נהוגה אז בבתי הספר היסודיים (אז קראנו — העממיים) בארצנו אלא שהיו מקצועות שהותאמו בלימודיהם למשק החקלאי, כגון מדעי הטבע, או לחיים החברתיים כגון: ציור וזמרה. בשיטות ההוראה ניתנה תשומת־לב מרובה לעבודה עצמית ולטיפול הקבוצתי והאינדיבידואלי. בין החניכות נתגלו הבדלים ברמת ידיעותיהן ובמנת המשכל שלהן. כדי להתגבר על אלה הונהגה במידה רבה העבודה העצמית להשוואת הידיעות. בקידום המפגרות בלימודים נעזרנו על ידי החניכות הגדולות, והנחשלות בשכלן הופנו לפעילויותיהן במשק החקלאי, בתי המלאכה ומשק הבית. שם מצאו פעילויות רבות שהתאימו להן. הן מצאו סיפוק רב ואף הצטיינו בכך.

הלימודים התנהלו בימים נוחים מפאת מזג האויר, כשהיינו ישובים מעגלים מעגלים, כיתה כיתה ומורה במרחב החורשה הרעננה. בשיעורי

זמרה וציור היו מתאחדים המעגלים ללימוד משותף. שיעורי ההתעמלות היו מתבצעים בצוותא השכם בבוקר עם הקימה, כמתכונת שהייתי רגיל בה בשמשי כחייל בגדוד העברי. מאותם הימים שמורה אתי תמונה זו: לעתים היינו רגילים, בגמר התרגילים, לרוץ במעלה הגבעה שבמערבה של החורשה לראות מפסגתה את זריחת השמש. היינו קוראים אז יחד: בוקר טוב ומבורך. התכנסות זו היתה נשנית גם בערב כשבודדים או קבוצות היו עולים לגבעה לראות בשקיעת החמה.

העבודות בכפר התרכזו בענפים אלה: המשק החקלאי הדומם והחי, נגרות, מתפרה, שירותי בית ומטבח החזקתם ונקיונם.

חברת פיק"א הקציבה לכפר חלקות אדמה בסביבה, האחת — בעמק הכרמל וסמוכה לפרדס חברון והשניה בהר הגובל לעמק הכרמים בדרומו, וחלקות קטנות לגידול ירקות לצרכי הכפר סמוכות לחורשת האורנים בצפונה. המשק החי כלל פרה אחת או שתיים ולול שסיפקו את צרכי הכפר. בבתי המלאכה תפסה המתפרה מקום חשוב; היא נוהלה על ידי המחנכת שרה קטרבורסקי (ברבות הימים עבדה במקצועה זה בבית הספר בית הכרם שניהלתי בירושלים) שטיפלה בבנות שנים רבות עוד בהיותן בבתי היתומות בצפת ובירושלים.

כל הפעולות במשק החקלאי נעשו בעיקר על ידי הבנות בהדרכת חקלאי מומחה בשם יהושע אדלר. ענפי המשק היו משולבים בלימודים תיאוריתיים. השעות המוקדשות ללימודים ולעבודות המשק והבית התקיימו בכל שעות היום. הבנות השתתפו בהן לסירוגין בשעות הבוקר ואחר הצהריים באופן שכל אחת הקדישה חצי יום ללימודים וחצי יום לעבודה. במקרים מיוחדים היה גיוס כללי של כל הבנות ומחנכיהן לפעולות מסויימות במשק כגון: הכנת החלקות לזריעה, לקציר או לקטיף. בימים אלה היו נפסקים הלימודים בביה"ס ובבתי המלאכה והיינו יוצאים בצוותא לשדות כשכלי עבודה בידינו, סירי בישול וצרכי מזון לארוחות המשותפות בחיק הטבע. ימי עבודה אלה שימשו גם להכרת האיזור, מבנהו הגיאולוגי, צמחייתו ולפעמים גם בסיור בשרידים היסטוריים שהיו מצויים בו.

הפעילות הרוחנית בחברה — החיים המשותפים היום־יומיים שקיבלו צביון משפחתי מובהק חייבו אותנו המחנכים לפעילות רוחנית מסועפת: חינוך להרגלי חיים בחדרי המגורים, בחדר האוכל ובחדרי התרבות

מתוך התחשבות מירבית בזולת; קביעת דפוסים לערכים הקשורים במסורת העברית מתוך הדגשה למעולים שבה: שבתות, ימים טובים, ימי זכרון לאישי האומה, אירועים היסטוריים וכדומה; פיתוח חיי חברה עשירים בתוכנם כגון: שיחות, מסיבות ועוד; עריכת טיולים להכרת הסביבה ולקשירת קשרים עם העם השכן וסיורים למרכזי היצירה העברית החקלאית בעמק יזרעאל שהיתה אז בהתהוותה. בדיון על כל הפעולות הרוחניות ותכנונן שותפו החברות שבמועצת חניכות הכפר. הביצוע נעשה על ידי החניכות, שנתגלו כשרוניות בזמרה, בריקוד ובמשחק. ברבות השנים נפגשתי עם הבנות המחוננות האלה שהתפרסמו בציבור בארץ, ביניהן: שרה לוי־תנאי הכוריאוגרפית ומנהלת להקת ענבל, וברכה צפירה הזמרת שנתגלו בה אח"כ כשרונות לציור.

עד היום זכורים האירועים בערב שבת בבית הכנסת הקטן של איכרי המושבה שפיה הוותיקים והרב חיים דוב. הסעודה החגיגית אחרי תפילת מעריב שהיתה מלווה בקריאה בפרשת השבוע ומדברי סופרים, בשירה מתוך לחני העדות השונות ומעגלי הריקודים של ההורה הסוערת, המסיבות הספרותיות בימי השבת בין מנחה למעריב שבהן נשמעו שיחותיהם של המחנכים ושל המנהל קלוארי בנושאים כלליים שהיה בהם מיפיופיותו של יפת בחיינו התרבותיים העבריים. עדיין מהדהדים באוזני צלילי הפיוט "במוצאי יום מנוחה" עם הלחן הספרדי אחרי ברכת "ההבדלה" יוצאים מפיה של ברכה צפירה בקולה הילדותי הצלול והערב.

לפעמים היו מזכים אותנו אישים ואמנים חשובים בביקוריהם בכפר בהרצאות ובקונצרטים. ברשימת האישים נציין את ההיסטוריון ב. דינ־בורג (בנציון דינור — מנהל בית המדרש למורים אז) שהרצה על תולדות סביבת שפיה; ז. רובשוב (בעתיד — ז. שזר נשיאה השלישי של מדינת ישראל) על תרומת הנוער ליישוב הארץ; י. ברסלבסקי על החפירות במגידו ועל כנרת וים המלח; דב אשבל על הר החרמון ועוד.

ההופעות הפומביות של בנות שפיה יצאו להן מוניטין במושבות השומרון וביחוד במושבה זכרון יעקב. לעתים קרובות הגיעו אל שפיה תלמידי בית הספר והוריהם. כל הפעילות בלימודים, בעבודות המשק ובחיי החברה מצאה את ביטויה בחיבורים בכתב על ידי החניכות מכל הגילים. רבים מהם רוכזו בקבצים מהם על ידי צוות המחנכים ומהם על ידי החניכות עצמן. ליום השנה לייסוד הכפר התפרסם קובץ גדול שהכיל חיבורים רבים המקיפים את חיי הכפר.

כדי לשתף את החניכות בכל פעולותינו הוקמה מועצה בת שמונה חברות שנבחרו באסיפה כללית של כל החניכות. אליהן צורפו שני מורים. זכיתי להימנות עם המנהלים קלוארי ורעיתו בין מכווני המועצה. לעתים התקיימו גם אסיפות כלליות של כל החניכות שבהן נידונו שאלות משמעת, דביקות בעבודה, יחסים בין החניכות ועוד.

הפעולה הרוחנית העניפה שתוארה לעיל בהקניית השכלה ובהעשרת החיים החברתיים דרשה מאתנו המורים עבודה ומסירות רבה. כל עתותינו היו נתונות לתלמידותינו. "לעת עתה — כתבתי לאחד החברים בירושלים — אני נתון ראשי ורובי בכל עניני בית הספר. עתה שכחתי עולם ומלואו". בפעולותינו שאפנו לטעת בחניכות את ההכרה כי הבית — ביתם, ולא בבית יתומות הן נמצאות כי אם בכפר שהן זכו להימנות בין מייסדיו. העמקנו בהן את ההכרה כי זכותן לחיים חופשיים ובריאים. זכות זו נרכשת על ידי עבודה מסורה בלימוד במשק ובחברה. הושם לב לכל חניכה כדי לפזר את היגון אשר תקפוה ולהעמיק בחייה את האמון באדם. זכינו ורכשנו את אמונן ואהבתן ולפעמים בשמות אב ואם (הזוג קלוארי) ואח־אחות (המחנכים).

בהקדמה לקובץ שנתפרסם בסוף שנת הלימודים (ראה לעיל) כתבה אחת התלמידות: "היום מלאה שנה לבואנו לשפיה, שנת עבודה מבורכת. מה היתה מטרת בואנו לשפיה? אנו הילדות, אולי לא יכולנו להבין רעיון זה: ייסוד בית חינוך לנערות בכפר ובמושבה. אולם עתה כעבור שנה תמימה של עבודה אשר ראינו בה ברכה, מבינות אנו את שאיפת האנשים שחלמו על ייסוד בית כזה — בית אשר יוציא מחלציו פועלות עבריות אשר תתמסרנה בכל חום ליבן לרעיון גדולי עמנו ומדריכיו: רעיון תחיית העם והארץ על ידי עבודה. שינוי גדול חל בחיינו. אנו עברנו מעיר אל המושבה. אולם אל השינוי הזה התרגלנו מיד, ובבואנו הנה התרשמנו מאד מהסביבה הנפלאה... התרשמנו מהעבודה החדשה שלא נסינו בה מעודנו, כל השינויים האלה השפיעו עלינו לטובה. חיבורים אלה שנאספו ב"ספר השנה", ספר יקר לנו בו שמורים שאיפות לחלומות על חיינו בעבר, ועל חיינו העתידים לבוא".

בשלהי שנת הלימודים תרפ"ד נתגלו ניגודים בין הנהלת הכפר לבין חבר המחנכות והמחנכים בשאלת הזכויות בקביעת סדרי החיים בכפר. חבר המחנכים שהקדישו את עיתותיהם ללא שיור לעבודה החינוכית,

תבע לשתפו בהחלטות הביצועיות בכל עניני הכפר ובהכרעתן וביניהן זכות ההצבעה בקבלת עובדים ובפיטוריהם. ההנהלה לא הסכימה לדרישות אלו. הניגודים החמירו עם שאלת השעיית מחנך מעבודתו בגלל פגיעה באחת החניכות. ההנהלה לא התחשבה בשיקולי הצוות.

"בחודשים הראשונים לבואי כאן — כתבתי למנהל מר קלוארי — חשבתי את עצמי קשור אליכם בדעתי את שאיפותיך שהיו מתאימות לשאיפותי החינוכיות. אח"כ כשהבעת את השקפתך בנוגע לזכויותינו נמשכת אחרי הצד היורידי (כי הנך מנהל מנוי) ולא זכרת את הצד החברתי שהוא חשוב יותר, ביחוד אצל אנשים שקשרו את חייהם בעבודה חינוכית ואשר לוותה את דרכם השפעה גומלין".

היו חברים שרצו להוציא מסקנות בהמשך עבודתם בכפר. חילוקי דעות אלו לא פגעו במהלך התקין של חיי הכפר. בסוף שנת הלימודים לא חודש החוזה עם המנהלים קלוארי ורעיתו לקראת שנת הלימודים תרפ"ה. במקומם נתמנתה מנהלת חדשה. בראשית דרכה בכפר נתגלה כי אין בדעתה להמשיך בסדרי החיים שנקבעו בכפר בשנה הראשונה ליסודו. היא הגבילה, במידה רבה, את זכויותיהם של צוות המחנכים בקביעת דפוסי החיים בכפר. היא התנהגה עם העובדים והמורים כאל פקידים. היא פעלה מבלי להתייעץ איתנו. היא לא גרסה את הגישה האבהית לחניכות. בשיטותיה בחינוך היתה קרובה לשיטה הפילנטרופית שהיתה נהוגה אז בארץ בבתי היתומים ואשר התנגדנו לה בכל תוקף. היא התנגדה בהכנסת רעיונות חדשים בהשקפת החיים בשיטת עבודתינו החינוכית. זכורני, באחד הימים ביקש אחד המורים לשוחח בפני החניכות על הנושא: הקיבוץ כצורה יישובית־חקלאית ועקרונותיו. המנהלת לא הסכימה ששיחה זו תיערך בלי נוכחותו של בעלה, שלא היה אז בכפר, מחשש שמא יביע המורה רעיונות מהפכניים. ומקרה נוסף: באחת משיחותי בפני החניכות, דיברתי על האחריות המוטלת על כולנו במילוי כל עבודה המוטלת עלינו ולבצעה בלב שלם ובנפש חפצה. בגמר השיחה הודיע בעלה של המנהלת כי לפי התרשמותו אין לחניכות חלק חשוב בפיתוחו של הכפר וכי אינן אוהבות את העבודה ומתרשלות בה. בדבריו הודגש יתמותן של החניכות ותלותן בחסדי הממונים עליהם. הדברים הדהימו את החניכות עד שהגיעו לידי בכי כללי. היה עלי להרגיען ולהודיע על תרומתן הגדולה בפיתוח הכפר. קשריהן האמיצים אלי והאמון הרב בי היו לרועץ בעיני ההנהלה החדשה. גם הגישות בחינוך

היו קוטביות בינינו. היינו צריכים להוציא את המסקנות הדרושות.
מר קלוארי ביקשני לפני עוזבו את הכפר לשאת הכל ולהשאר "כי בלי מסירותך — כך כתב לי — לעבודה ולילדות אי אפשר היה ליצור אותה רוח של חברה, של ידידות בין הילדות ובין הגדולים, שהוא יסוד כל החינוך ושבו הצלחת אתה והגב' קלוארי יותר מכולנו האחרים".

כשהתרחב הקרע ביני לבין ההנהלה נקראתי על ידי ועד היתומים לירושלים. נאמר לי כי למרות הצלחתי הגדולה בעבודתי בכפר היה רצוי שאעבור להורות בכפר הילדים בגבעת המורה. לדעתם מתבצעות שם שיטות חדישות בהוראה וגישת המנהל וחבר המורים היא מהמתקדמת בחינוך. באותה שעה הרהרתי על האבסורד הזה של אפשרות כה קוטבית בין שני מוסדות חינוך בהנהלה עליונה אחת המורכבת מליברלים אמריקאים. לפילנטרופים דאז ועד היום הפתרונים!

ההכרעה הוטלה: "קשה היה לי — כתבתי לאחד החברים — להחליט ללכת מכאן, אולם עכשיו בהמצאי בין אנשים קטני הנפש ובהרגישי את הנולד נתעוררה שאלת הפרט: שאלת עתידי".

בט"ו בשבט תרפ"ה ניתקתי כאבר מן החי מכפר הילדים מאיר שפיה ועברתי לכפר הילדים בגבעת המורה. לא אתאר את פרידתי מהחניכות ואת הליווי כאיש אחד בצאתי מהכפר שכה הייתי קשור בו ואת מבול המכתבים והחיבורים שכתבו על שנת הלימודים אתי.

החיים בכפר, שבינתיים הצטרפו אל החניכות גם חניכים, נמשכו. במשך השנים נתחלפו לסרוגין ההנהלות וחבר המחנכים ואיתם מגוון של גישות בחינוך ובהוראה. לבסוף התייצב הכפר לפי העקרונות של המייסדים, בהנהלתו הממושכת רבת השנים של האיש רב הפעלים יוסף דשבסקי.

פ ר ק ד

כפר הילדים בגבעת המורה

כפר הילדים בגבעת המורה בעמק יזרעאל היה ידוע לי מביקורי בו פעמיים: בראשונה, עם חניכותי מכפר הילדים מאיר שפיה בסיורנו ובשנית, כשהוצע לי לעבור אליו כמורה.

תלמידי הכפר היו יתומים מאוקראינה שהובאו לארץ על ידי המחנך ישראל בלקינד שכינסם במוסד חינוכי בשם "קרית ספר". פעולתו נכשלה. כשנה וחצי סבלו הילדים מחוסר תנאים נוחים עד שעברו לחסותו של ועד היתומים מטעם הג'וינט האמריקאי. בעזרת תרומות יהודי דרום אפריקה הועברו היתומים בשנת תרפ"ד לבניינים ישנים של המושבה בלפוריה, שהיו לרגלי גבעת המורה ונעזבו על ידי האיכרים כשעברו לשטח חדש סמוך להם. הקרן הקיימת לישראל העמידה לרשות הכפר כמאה דונם אדמה. בתחילה נקרא הכפר בשם "בית היתומים בבלפוריה הישנה". במשך שנת תרפ"ד התארגן המוסד בכפר, הורכב צוות מדריכים מעולה, בראשו עמדו שני מנהלים: המחנך ש. ז. פוגצ'וב שעלה מרוסיה, והחקלאי גרשון גפנר איש הקיבוץ מרחביה. בצוות היו מחנכים שבאו יחד עם חניכיהם מ"קרית ספר" ומורים צעירים חניכי בית המדרש למורים העברי שבהנהלת ר' דוד ילין. לכפר הוכנס תוכן חדש ואורח־חיים מיוחד ושמו הוסב: "כפר ילדים בגבעת המורה".

בבואי לכפר מצאתיו בעצם ארגונו באורח חייו, בשיטות הלימודים ובעיבוד משקו. בואי פתר, לפי מה שנאמר לי — בעיה שהתלבטו בה. באותם ימים הועברו מצפת ארבעה עשר יתומי אוקראינה שגילם היה 12—10 שנה ולמדו בה בתלמוד תורה. טרם נמצא המחנך שיטפל בהם

בחינוכם ובלימודם. משימה זו הוטלה עלי. הימים הראשונים לבואי לכפר היו לי, באופן נפשי, קשים מאד. "פצעי נפשי הם כה עמוקים — כך כתבתי לאחד מחברי בשפיה — עד כי לא אוכל לגשת בשקט לעבודה הרגילה היום־יומית. באחד הימים הראשונים להשתלבותי בכפר שאלוני ילדות אחדות: שמענו על מסירותך הרבה לתלמידותיך בשפיה ופעילותך שם בכפר. מתי נזכה גם אנו לראותך משתתף בפעילות בחיינו בכפר? עניתי כי טרם הסתדרתי בכפר וקשה לי להסיח את דעתי מבנות שפיה". גם התנאים הפיזיים שבהם הייתי נתון היו קשים. עדיין לא נמצא חדר מתאים בשבילי. נדדתי ממיטה למיטה בחדרים שונים מבלי יכולת לעבוד בשקט. לא היתה לי ברירה אלא לנטות אוהל בחורשה שליד בתי הכפר ולגור בו. סבלתי בדומיה, ביחוד בימי החורף, עד שהסתיים בניינו של בית מגורים לקבוצת החניכים הצעירים שהוטל עלי להיות מחנכם. בבנין זה הוקצב לי חדר כדי שאהיה סמוך אליהם יומם ולילה. תפקידי בחינוך הצעירים היה ללמדם, לדאוג לכל צרכיהם ולסגלם לחיי הכפר. בתחום הלימודים היה עלי לתאם את עבודתי לשיטות ההוראה שהונהגו בכפר בהשפעת המנהל ש. פוגצ'וב.

ש. פוגצ'וב היה נעים הליכות, אוהב אדם ומקרב את הבריות בעיקר בני הנוער, חניכיו. הוא היה בעל מזג סוער כאחד החסידים שקראתי עליהם בספרות העברית. הכרתי במיטבו בשעה שהיה מזדמן בכפר עם שני רעיו־אורחיו יצחק אלתרמן (1881—1939), מחנך וחלוץ גני הילדים בארץ, אביו של המשורר הדגול נתן אלתרמן; והשני יחיאל הלפרין (1880—1942) גם הוא ממייסדי גני ילדים ומפקח ארצי. במסיבתם של השלושה, שהשלימו זה את זה במזגם ובאישיותם הדינמית, נהגינו משיחותיהם המאלפות על יהדות רוסיה ועל הספרות העברית בכלל, בשירתם ולפעמים גם בריקודיהם הסוערים שנראו כחסידים לכל דבר. פוגצ'וב, שזה עתה עלה לארץ מרוסיה, הנהיג בכפר שיטת הוראה מתקדמת וחורגת מזו שהיתה נהוגה ברוב בתי הספר: ריכוז תכנית הלימודים סביב נושאים וביניהם כאלה הקרובים לחיי הילד וסביבתו. שיטה זו היתה נהוגה באותו זמן גם על ידי המחנכים הצעירים שהורו בבתי החינוך של הקיבוצים והמושבים שבעמק יזרעאל, אלא שפוגצ'וב הרחיק לעשות על ידי צמצום בשיעורים פרונטליים והרחבת העבודה העצמית של החניכים. התלמיד עבד לפי התעניינותו ולפי קצבו והיה משוחרר מבחינות ומציונים. בשבילי לא היתה שיטה זו חדשה, כי כך

נהגתי גם לפני כן, אמנם לא בקיצוניותה, בכפר הילדים מאיר שפיה בשנה הראשונה ליסודו.

בזמן הראשון היה קשה למחנכים, ביחוד לוותיקים בהוראה, להסתגל לדרכו של פוגצ'וב. אחד מהם בשם קצנלסון (איש חמודות, שומר מצוות, ותיק בהוראה, מת בדמי ימיו) שהגיע לכפר מ"קרית ספר" עם קבוצת החניכים, התלבט מאד בעבודתו לפי שיטת העבודה העצמית. "איך אפשר — סח לי — לא להיות פעיל בזמן השיעור ולא להיות קשור לתוכנית הלימודים הרשמית המקובלת בארץ?". הרגעתיו, כי אין צורך להיות דבוק תמיד לדרכו של פוגצ'וב בהוראה, וכי יש למזג את שיטות ההוראה המקובלות בארץ והמתקדמות יותר.

לפי הנוהג בכפר, הייתי צריך להגיש להנהלה ולצוות המדריכים הצעה של תוכנית לימודים כללית לגיל הצעיר שהופקדתי עליו ותוכנית לימודי טבע וכתיבת הארץ לחניכים שבכיתות הגבוהות. בקביעת התוכנית עמדו לפני שלושה נתונים משמעותיים ובעלי ערך חינוכי ולימודי ממדרגה ראשונה שניתן בהם הכפר: א. חן המקום; ב. המשק החקלאי המגוון; ג. משטר החיים בכפר. אפרט כל אחד ואחד:

א. חן המקום — הכפר השתרע כאמור, לרגלי גבעת המורה הנישאת בקו המחלק את העמק לשני חלקיו המערבי והמזרחי. מהכפר, וביחוד מפסגת הגבעה, נשקף העמק על שני חלקיו במלוא עושר מראה נופם. בצפון — הר תבור, במערב — המישור רחב הידיים העטור הרים: הרי נצרת, הכרמל והגלבוע, ובמזרח — המישור הצר הנתון בין הרי הגלבוע וגבעת המורה המשתפל מזרחה ומתחבר עם עמק בית שאן הגובל עם הירדן. חן המקום — על אתריו ההיסטוריים לכל דורותיהם למן העת הקדומה ועד תקופת המקרא, הבית השני, המשנה והתלמוד ועד ההת־יישבות החדשה. חן המקום — על תושביו חלוצי גאולת שממונו ומייבשי ביצותיו.

ביישובי העמק התרכזו מורים צעירים שחיפשו נתיבות חדשות בהוראה, ונעזרו רבות באנשי מדע שחקרו את התנאים הטבעיים ובאנשי ציבור דגולים שהשקיעו מרץ רב לרכישת האדמה. אז התקיימו קשרים אמיצים בין המחנכים, באשר היו שם, על ידי סיורים משותפים בשבתות ובימי פגרה, כדי להכיר את הארץ ואת תושביה וכן פגישות לעתים מזומנות, כדי ללבן שיטות הוראה. אז התקיימו גם כינוסי ילדים מכל יישובי העמק

לרגל אירועים שונים: ימי זכרון וימי חג. זכה כפר הילדים ובקרבתו, בכפר הערבי דאז עפולה, עבר עורק החיים בעמק: מסילת הברזל שהיתה משוכה מחיפה ועד צמח על שפת ים כנרת במזרח ומכאן לעבר הירדן המזרחי. תחנת המסילה בעפולה שימשה אז פגישה עם עולמה של ארץ־ישראל ואף עם אחינו מחו״ל. היינו רגילים ללכת מהכפר לתחנה במרחק של שני ק״מ ולהיפגש עם עוברים ושבים ברכבת. זכורני, באחד הימים הגעתי עם תלמידי לתחנה. באותה שעה חנתה הרכבת שבאה מחיפה, ממנה ירדו שני תיירים מפולניה ובידיהם תרשים של העיר החדשה שהיתה צריכה להיבנות בעפולה הערבית. הם שאלו אותנו אם ידוע לנו מקום האופרה. כששאלנו בתדהמה מה לאופרה בכפר נידח זה? השיבו: מול האופרה נמצאים המגרשים שרכשנו לבנין בתינו...

ב. **המשק החקלאי** — הנתון השני בקביעת נושאי הלימוד היה המשק החקלאי בכפר. הכפר ניחן בשטחי אדמה עשירים בתרכובתם: אדמת בזלת ואדמת סחף פוריות ובהן אפשרויות רב־גוניות למשק: שטחים לגידול תבואות חורף וקיץ, חלקות לגידול ירקות, כרם זיתים ושקדים, חורשות אורנים ואקליפטוסים וכן משק חי: רפת, מכוורת ולול. המשק התנהל על ידי מדריכים חקלאיים ובראשם גפנר, מהנדס חקלאי נעים הליכות, יוזם ומתכנן בכל ענפי המשק. הצוות הצליח לקרב את החניכים לפעולות פיתוח הכפר ושגשוגו. צוות מדריכות מסורות טיפלו ביעילות רבה במשק הבית ובבתי המלאכה. המשק על כל גוניו השפיע רבות בקביעת נושאים לימודיים וביחוד במדעי הטבע.

ג. **ההווי החברתי** — הנתון השלישי שהשפיע על קביעת תכני הלמידה היה ההווי החברתי והתרבותי בכפר ודפוסי החיים בו. הכפר התנהל על ידי מועצה שבחרו החניכים בהדרכת ההנהלה וצוות המדריכים והמדריכות. המועצה היתה מקיימת אסיפות כלליות שבהן דנו על החיים בכפר, היחסים בין החניכים ובינם לבין מחנכיהם, מוסר העבודה, הניקיון בכפר, עריכת מסיבות ואירועים תרבותיים שונים ודיונים במפירי הסדר בחברה או בשיעורים. לפעמים היו נערכים משפטים פומביים לרשלנים בעבודות המשק בשדה ובבית ולמפירי סדר אחרים. הנתון הציבורי־החינוכי הזה סיפק לנו, המורים, נושאים לימודיים חשובים, ביחוד באזרחות.

על בסיס שלושת הנתונים החשובים המפורטים לעיל, תכננתי את עבודתי החינוכית־הלימודית בקרב קבוצת החניכים הצעירים ואת שיעורי בכתיבת הארץ ומולדת לחניכים בכיתות הגבוהות. את הנושאים הלי־מודיים ריכזתי בחלקת אדמה שנמסרה לעיבוד לקבוצתי. הנושאים היו: בחשבון — מדידת החלקה, סידור תרשימה וחלוקתה; במדעי הטבע — סוגי קרקע, שיטות עיבוד אדמה: השקאה, זיבול, סוגי צמחים ועוד. הנושאים לוו בקריאת שירים וסיפורים המתארים את הטבע בכל תופעו־תיו ואת האדם העמל. העמק בכל שלל נופו העניק לי חומר רב בהוראת הגיאוגרפיה לגיל הגבוה. לשם כך עלינו תכופות לפסגת גבעת המורה ממנו השקפנו סביב סביב במבנה העמק ובהרים המקיפים אותו.

פעילות לימודית אינטנסיבית בוצעה לא רק בכפר גופא כי אם גם בסיורים המרובים שערכנו בסביבה הקרובה, כגון: התבור והמושבה שלרגליו — כפר תבור (אז מסחה), קיבוץ מרחביה, הכפר הערבי סולם, הוא שונם המקראי, עין חרוד (שאז היה מעיין מפכה במקורו והמים זרמו בנתיבו הטבעי כשאהלי הקיבוץ וצריפיו סמוכים לו), הר הגלבוע, והכפר הערבי זרעין הוא יזרעאל. פרקים שלמים מהתנ"ך היו מתחיים בהיקראם במקומות שבהם התרחשו המאורעות. פרקים שלמים בתולדות ההתיישבות לצורותיה נרכשו בשעה שנפגשנו עם תושבי הסביבה וביחוד עם הילדים ומחנכיהם. זכורים לי מאותם ימים פגישותי עם מורי העמק מלאי המרץ והיוזמה וביניהם: המחנך חיים שפרוני (1887—1960) מעין חרוד, ממכווני דרכים בחינוך בקיבוץ. רבות ביליתי עם תלמידיו בבית־החינוך בקיבוץ ונעזרתי על ידו בהדרכה במשק; יעקב ניב שהיה אז מורה בבלפוריה הסמוכה לכפרנו ויזם פגישות מורים כדי ללבן שיטות הוראה חדשות; וממורי נהלל אז: משולם הלוי, בנימין ברנר (ברבות הימים עבדנו יחד בבתי אולפנה בבית הכרם בירושלים) והמורה שולמית טורקניץ.

שלושה אירועים חשובים שקרו באותה שנה הוסיפו על העשרת חיינו ואיתה גם העמקת לימודי לווי בתוכנית ההוראה שלנו. האירועים היו: א. ביקורו של הלורד בלפור שבא אז לארץ לחנוכת האוניברסיטה בירושלים; ב. ביקורו של הנציב העליון הרברט סמואל (זכור לי האירוח של אנשי המעלה בכפר, ההופעות האומנותיות של החניכים אחרי הסעודות בחורשות שלרגלי גבעת המורה והשיחות המאלפות של האורחים ומלוויהם); ג. הצטרפותי לקבוצת חברי הקיבוצים בעמק

בעלייתם ברגל ממש מבית שאן לאורך בקעת הירדן ליריחו ולירושלים כדי להשתתף בטקס החגיגי של פתיחת האוניברסיטה.

העלייה לירושלים ארכה ארבעה ימים. צעדנו בבקעה השוממה וחשופת ירק כשמשמאלנו השתרע במרחק של ק"מ אחד הירדן וגאונו. השרב והצמאון פקדו אותנו עד בואנו לאיזור ואדי פ'רעה העשיר במעיינות. כשהציק לנו מאד הצמא סרנו מהדרך וניגשנו בתוך סבך של שיחים אל גאון הירדן. בשיחות עם חברי המשקים בעמק יזרעאל בדרכנו הארוכה, התבהרו לי המאמצים המרובים שהושקעו אז בגאולת העמק, הדרכים שנוקטו כדי לייבש את ביצותיו והשיטות בהמתקת מי המעיינות המלוחים על ידי מיהולם במים המתוקים. היה שכר לסיורנו רב התלאות ועתיר החוויות בהגיענו לירושלים משאת נפשנו להיות נוכחים בטקס המרשים של חנוכת האוניברסיטה העברית.

הייתי שלו ושקט בעבודתי. השתלבתי יפה בחיי הכפר. חלה התפתחות עצומה במשק ובלימודים. הגענו לרמה גבוהה של הווי חברתי ולדפוסי חיים נאותים. נראה היה שגם היחסים בין המחנכים והמדריכים ובינם לבין שני המנהלים פוגצ'וב וגפנר היו קורקטיים, ואף נרקמה קירבה מיוחדת בין איש לרעהו בהתאם למזגם האישי המיוחד. אולם הורגשה לעתים, כעין התחרות סמויה בין שני המנהלים: פוגצ'וב רכש את אמונם וחיבתם של החניכים והחניכות בכוח אישיותו הקורנת והדינמית, בגישתו הלבבית, במאמציו לשתפם בכל מערכות החיים, בהדגשת החופש שבחייהם נטולת כפייה בלימודים ובהעשרת החיים התרבותיים בכפר. לעומתו גפנר, שעמד באופן חוקי בראש ההיררכיה בכפר בשל הסמכויות המיוחדות שהוענקו לו על ידי ועד היתומים בירושלים, רכש את לב החניכים בעיקר בכוחו הארגוני והמעשי בהנהלת משק למופת בשיתופם של החניכים המבוגרים בכל פעולות המשק. הוא גם ביסס את הליכות החיים בכפר לא רק בסדריו, אלא גם בכך שהשיג מאת הוועד את האמצעים הדרושים לרווחתם של החניכים.

לעתים נתגלו מצד גפנר בפני ציבור המחנכים והמדריכים סימנים של שימוש יתר בסמכויותיו המיוחדות בהכרעת ענייינים שונים מבלי להימלך בדעת חבריו בצוות ואף בעמיתו פוגצ'וב. לפעמים הובלטה הנטייה מצידו להתעלם מהאופי המיוחד מעבודתו של הצוות השונה מצוות מבית חינוך רגיל. המורה והמדריך בכפר היו נתונים ראשם ורובם

בענייני החניכים ובחינוכם. מידת אחריותם על המתהווה בכפר לא נפלה מהמנהל ומשנהו שנתמנו על ידי הוועד.

לא ארכו הימים וההתחרות הסמויה בין המנהלים והצוות בעניין הסמכויות התחילה להתפרסם ברבים, תחילה בינם לבין עצמם, ואח"כ גם בקרב הצוות. בא מעשה והחריף את המצב: בשלהי שנת הלימודים נתעוררה השאלה אם להרחיק שני חניכים מהכפר בגלל אי־קליטתם בחיי הציבור. נתגלעו חילוקי דעות בצוות. הללו מחמירים והללו מקילים. גפנר, שעד עתה היה זהיר במעשיו לבלי השתמש בזכות הווטו שלו כמנהל החוקי, החליט מבלי לחכות להחלטת פוגצ'וב והצוות, להרחיק את שני החניכים.

"תארו לכם — כך כתבתי אז לאחד מחברי בשפיה — כמה נרעשתי באותה שעה. כל מלחמתנו בשפיה בעניין תביעת זכויותינו להכרעה בהחלטות התעוררו בי". בבת אחת נפגעה ההרמוניה שהיתה שרויה בין הצוות לבין ההנהלה. הרגשנו כאילו הגנו פקידים שהוטל עליהם לציית לממונה עליהם. אמנם הודה גפנר אח"כ כי היתה מצידו טעות טקטית בהכרזתו על סמכותו הבלעדית. גם יו"ר הוועד הגב' סופיה ברגר (עסקנית חשובה ביהדות ארצות־הברית) השתדלה להשקיט את מרירות הצוות בהכריזה, כי אמנם גפנר הוא המנהל המוכר על ידי הוועד, אך נאמר לו כי אינו יכול לעשות דבר בלי התייעצות קודמת איתנו.באותה שעה תמהתי על נוהג ועד היתומים של "איפה ואיפה" במוסדותינו. באותם ימים נמשכה בשפיה מלחמה חריפה של צוות המדריכים והמורים בהנהלת המוסד, בשל הרחקתם מכל השתתפות בקביעת סדרי החיים בכפר וקביעת מעמדם כפקידים לכל דבר. ועד היתומים תמך בהנהלה ושלל מאת הצוות כל התערבות בהנהגת חיי הכפר.

העימות בכפר הילדים בגבעת המורה בין שני המנהלים לא חוסל. הורגשה הנטייה מצד כל מנהל לחזק את השפעתו לפי דרכו ומזגו על חיי הכפר. הורגשה מועקה נפשית בין חברי הצוות.

בסוף שנת הלימודים עמדתי שוב בפני ההחלטה הגורלית להמשיך או לא להמשיך בעבודתי. "אם יסתבך המצב — כתבתי לאחד מחברי — אפשר ולא אתחשב בקשרי האמיצים עם קבוצת החניכים שטיפלתי בהם במשך כל השנה ואצא לחופשי אף אם לא ברורה דרכי בעתיד". קשה היה לי להימצא באוירה החברתית העכורה ששררה בכפר. כששוחחתי עם גפנר על המצב החברתי המעיק עלי בכפר ועל כוונתי

לעזוב לא האמין למשמע אוזניו ולא תיאר לעצמו — כך אמר — אפשרות כזאת. אז הודעתי כי הייתי נשאר אילו היתה אפשרות לבנות לי צריף מחוץ לכפר ולחנך שם את חניכי רחוק מהתככים המתרחשים בצוות העובדים. גם דברי פוגצ'וב במכתבו אלי מכ"ז בתשרי תרפ"ו לא שכנעוני להישאר. "אני בטוח — כך כתב — שאתה תאמין לי אם אומר לך, כי קשה עלי הפרידה ממך, מפני שאין אני רואה את האיש שיתפוס את מקומך... אני יודע שלא תמצא לך מנוחה בסתם בית ספר ועתיד אתה לשוב אל עבודה שכזו בהזדמנות הראשונה".

ידעתי כי בצאתי מכפר הילדים בגבעת המורה יקשה עלי המעבר משיטת החינוך שהייתי רגיל בה לשיטות החינוך בבית ספר רגיל. שתי השנים שעשיתי בשני הכפרים שפיה וגבעת המורה לימדוני שלא תיתכן עבודת הוראה וחינוך פורה ומושלמת מבלי שתהיה מעורה בחיים שלובים יחד כמו המשטר בכפרי הילדים.

הצעד הגורלי נעשה. בסוף שנת הלימודים תרפ"ה נפרדתי בשקט מתלמידי. ידעתי כי עיר מקלטי תהיה ירושלים משאת-נפשי.

פרק ה

ירושלים

בימים הראשונים לבואי לירושלים הדהדו באוזני דבריו של ש. פוגצ'וב: "אני יודע שלא תמצא לך מנוח בסתם בית ספר". השאלה שעמדה לפני היתה: היכן אקלט, האם שוב אשלח על ידי מחלקת החינוך הכללית לאחת המושבות? במכתב ששיגרתי למר עזריהו המפקח הכללי ביקשתי לקבוע את עבודתי בירושלים מתוך נימוקים אלה: "במשך שנות הוראתי — כתבתי לו — במושבות שונות נסיתי נסיונות שונים לחיפוש דרכים חדשות בהוראה... ולשם הגשמת שאיפתי הגדולה ליצירת קשר אמיץ בין הלימוד והחינוך לבין תורה לעבודה. הנסיונות האלה נעשו מתוך אינטואיציה פנימית. מחוסר סביבה מדעית לא היתה לי האפשרות להתעמק במידה הדרושה בספרות הפדגוגית ולהיעזר על ידה. בשנה זו אני רוצה שתינתן לי האפשרות להימצא קרוב למוסדות ההשכלה, כגון הספריה הלאומית והאוניברסיטה העברית בירושלים".

במכתבי הבאתי עוד נימוק: סיבות משפחתיות ממריצות אותי להעדיף את ירושלים על פני יתר המקומות בארץ. "ברצוני להעלות את אבי ובני המשפחה לארץ־ישראל. אבי לפי גילו ומצבו בחברה ("חכם") אין באפשרותו לפרנס את עצמו ואת משפחתו ועלי יוטלו מזונותיו ומזונות בני המשפחה. שאיפת אבי לחיות בירושלים".

חיכיתי לתשובת המפקח. בירושלים היו קיימים אז כמה בתי ספר יסודיים. ברובם הורו מורים צעירים מסיימי בית המדרש למורים העברי ובראשם מנהלים ידועים בהשכלתם וכעסקנים חשובים בציבור הירושלמי.

בין המורים בלטו צעירים שהנהיגו דרכים חדשות בהוראת מקצועות שונים וניהלו תנועות נוער בעיר. בין אלה אזכיר לטובה את האחים

ניסים ומשה לוי: הראשון הצטיין בהוראת תנ"ך, והשני הרחיב והעמיק את מלאכת־היד בין תלמידיו; ד"ר נתן שלם שפיתח שיטות חדשות בלימודי הטבע והגיאוגרפיה ועודד ייסוד אוספים מוזיאוניים בבתי ספר לצרכי לימוד; אביעזר ילין פיתח את הוראת ההתעמלות ועמד בראש הסתדרות הצופים וה"מכבי"; דוד אבישר הכניס ריפורמות בת"ת הספרדים בעיר העתיקה ופעל רבות להעשרת החיים הציבוריים בירושלים. בין בתי הספר בלט בית הספר היסודי "תחכמוני" במבנהו, בתכנית הלימודים, בשיטות ההוראה, בפעילותו החברתית ובצוות מוריו. חבר המורים ומנהלו מרדכי צבי אילן (1882—1957) דגלו בהעמקת המסורת היהודית בקרב התלמידים. קביעת הווי דתי בין כתלי בית הספר לא חייבה לכלול אותו בין בתי הספר של הזרם הדתי הרשמי. בבית־הספר הונהגה פעילות חברתית עניפה. לפני התחלת הלימודים התקיים מסדר כללי של כל בית הספר מלווה תרגילים בהתעמלות. בשבתות נערכו תפילות שחרית בבית הכנסת שליד ביה"ס, בהשתתפות ההורים. רבים מבין תלמידי בית הספר עברו לפני התיבה בהשתתפות מקהלה מיוחדת. במקצועות הלימוד הכלליים ניתנה תשומת לב ללימודי הפיסיקה והכימיה. המורה אריה אלקלעי התקין מעבדה ובה הכין יחד עם תלמידיו מכשירי לימוד מיוחדים. מורה אחר מרדכי מיכאלי הרחיב את לימודי הספרות והלשון העברית, הדריך את התלמידים במשך שנים רבות בהוצאת עיתון בית הספר בשם "חברנו" ואף הוקם בביה"ס בית דפוס להדפסת העיתון.

הציפיה לבאות העסיקוני רבות. האשתלב באחד מבתי הספר בירושלים והיכן? בימים שהרהרתי כיצד יחול המעבר מהעבודה שהייתי רגיל בה בכפרי הילדים שפיה וגבעת המורה לבין זו הנהוגה בבתי הספר הרגילים, נמצא הפתרון לא על ידי מחלקת החינוך הרשמית, אלא על ידי מוסד פרטי של ציבור הורים בשכונת בית הכרם שעמדה אז בראשית בנייתה. הוצע לי על ידי מורי ורבי בבית מדרש למורים העברי — המחנך הדגול ח. ל. זוטא לשמש כמורה (נוסף לשניים האחרים) בבית הספר הקטן של השכונה שזה עתה מלאו שנתיים ימים להווסדו.

עבודתי בבית הספר, כפי שנראה להלן, שימשה לי מעבר מצויין מצורת עבודתי עד עתה, לתנאים המיוחדים של בית ספר רגיל.

זכורה לי ברכתו של שמואל שלאין ז"ל (פקיד בכיר בהסתדרות הציונית ויו"ר הוועד של השכונה דאז): "תזכה להיות בשכונתנו כאותם

המורים בעיירות שבדיה וכפריה". שאלתיו: מהו המיוחד בהם? ענה: "מורה בשבדיה אינו כמורה אצלנו המחליף, לעתים קרובות, את מקום עבודתו, אלא הוא מתמיד בעבודתו שנים רבות בעיירתו או בכפרו. הוא זוכה לחנך לא רק את תלמידיו הראשונים אלא גם בעתיד את בניהם". ברכה זו אמנם נתקיימה במלואה.

בבית הכרם

בשנת תרפ"ו היתה שכונת בית הכרם בעצם בניינה: בתים צצו, סלעים נעקרו, גדרות נמתחו ושתילים ניטעו. ישוב מתהווה בהרי ירושלים השוממים, בצומת שבילים לכפרים ערביים הבנויים בפסגות הרים ובעמקים פורים, בדרך המוליכה מירושלים לישובי "השפלה" ומישור החוף ובקרבת מלון אורחים (חאן) ומערות כוכים בואדי צהיון (עמק ציון). מבצעי מפעל חלוצי כביר זה מהם עוסקים בהוראה, מהם פקידים בהסתדרות הציונית, בבתי מסחר ובבנקים ומהם סופרים נודעים. איחדה אותם השאיפה לחרוג מסמטאותיהן של שכונות ירושלים למרחב ההרים ובניית בית בחיק הטבע. במכלול הבעיות היום־יומיות, החומריות והבטחוניות, אמצעי התחבורה והספקת מצרכים חיוניים, השתלבה גם בעיית הבעיות: חינוך הבנים. הבעיה שעמדה בפניהם היתה: האם ימשיכו הבנים ללמוד בבתי הספר שבעיר ירושלים? ומה יהיה על בני הגיל הרך שלא יוכלו לשאת בסבל טלטולי הנסיעה לעיר כשהתחבורה אינה נוחה ולא בטוחה ומתמדת? או ימשיכו בני הגילים הגבוהים, לאמור בני העשר ואילך, ללמוד בעיר ואילו האחרים בני הגילאים הרכים ילמדו בשכונה? אחדים מהתושבים, ביחוד מחוגי המורים טענו: נהיה עקביים במעשינו. אם בנינו בקרבנות רבים בתים למגורים, האם לא תהיה יצירתנו פגומה אם לא נייסד בשביל בנינו בית ספר במקום חיותם?

הויכוחים היו ארוכים והפקפוקים גדולים. לבסוף שוכנעו התושבים מנימוקיהם של שניים מחבריהם: המחנך ח. ל. זוטא ויוסף וייץ איש הקרן הקיימת לישראל. "ביה"ס יתן דחיפה להתפתחות השכונה. ביה"ס צריך להיות למופת. אפילו יקשה עלינו ייסודו והחזקתו, כדאי לנו לעשות זאת כי הכל לטובת בנינו" — טענו.

בשנת תרפ"ד נפתח ביה"ס על שש כיתותיו ולמדו בו 39 תלמידים והורו בו שלושה מורים. נוספו להם מורים־הורים אחדים שהורו שעות אחדות בהתנדבות. כשהתעוררה השאלה מה השם שינתן לביה"ס נחלקו

הדעות: הללו אמרו "בי"ס לדוגמא", דוגמא לתלמידי בית המדרש למורים העברי שנבנה בשכונה (ראה להלן) באימוניהם בהוראה, והיו שהסתייגו משם זה מטעמים חינוכיים ומתוך הצנע לכת. לבסוף נמנו וגמרו: "בית הכרם" כשם השכונה. אין הכוונה בקריאת שם זה — אמרו המציעים — מחוות כבוד לשכונה, אלא השאיפה להשתית את בית הספר על ערכיה של שכונת בית הכרם: חלוציות — בנין ישוב עירוני על יסודות חדשים; גאולת השממה; להיות היום למלאכה: הוראה, ספרות ופקידות ובערב — עקירת סלעים, נטיעת חורשות וגני עצי פרי.

בבית הספר היו אז כאמור 39 ילדים וילדות ושלושה מורים: משה כוכבא ומנחם ארנון (ברבות השנים נמנו שניהם בין המפקחים החשובים על בתי הספר בירושלים ובתל־אביב). המורה השלישי התפטר ואני מלאתי את מקומו. הילדים היו מחולקים בהתאם לידיעותיהם וגילם בשש כיתות. כל מורה לימד בשתי כיתות. בחלקי נפלו שתי כיתות ג'—ד' ובהן 14 תלמידים. סידור זה הקל עלי במעבר בין שיטת העבודה שהייתי רגיל בה בכפרי הילדים לשיטה שהיתה נהוגה בבתי הספר העירוניים. בעבודתי החדשה היו ברובם הגדול הנתונים החינוכיים, היינו: חן המקום — ירושלים ומרחביה ואפשרויות הלמידה בחיק הטבע; ישוב מתהווה שצביונו כפרי למחצה; אוכלוסיה המשמשת דוגמה ומופת בפעולותיהם, בשעות הפנאי, בהפרחת האיזור ושיתוף פעולה מלא מצד הורי התלמידים בחינוך הדור הצעיר, ובבית הספר — ריכוז ההוראה בידי מורה אחד; הנהגת עבודה עצמית בין הילדים בתוקף המציאות של העסקת שתי כיתות בחדר אחד בעת ובעונה אחת, ריכוז מקצועות ההוראה מסביב לנושאים ופעילות חברתית עניפה בערבים מחוץ לכותלי בית הספר.

בד' בחשון תרפ"ו התחלתי בעבודה. מספר הילדים כאמור בשתי הכיתות היו 14. הריהוט בחדר היה דל. הצטמצמנו בכסאות אחדים ובשולחן אחד, ואני ביניהם. סיפרתי להם על כפרי הילדים שבהם הוריתי. התעניינות הילדים היתה גדולה כאילו אני מספר להם אגדה מעניינת (אגב, גם באזני נשמעו הדברים כדברי אגדה). דיברתי על סדרי לימודינו סדר ונקיון ועל תורנות בביצוע העבודות בבית הספר הקטן והחצר שלידו. במשך כל השיחה פנו אלי בשם "אדוני" ובלשון "הוא". הדבר צרם את אוזני. אמרתי להם כי מעתה אבקש מהם לפנות אלי בשם

"מורי" ובלשון "אתה". נדמה לי שמאז התחילו בתי הספר בירושלים להחליף את המלה "אדוני" במלה "מורי". אמנם, לא הגענו למהפכת בתי הספר שבזרם העובדים דאז שקראו התלמידים את מורם בפנותם אליו בשמו הפרטי.

בקביעת התכניות לעבודה החינוכית־הלימודית עמדו לפני חבר המורים וועד ההורים חמש משימות: א. ריכוז הלימודים מסביב לנושאים; ב. אימוץ הקשרים בין הילדים בינם לבין עצמם ובינם למחנכיהם; ג. התאמת הפעילות החברתית בין הילדים לאוירה היוצרת ששררה אז בין מתיישביה הראשונים של השכונה; ד. הידוק הקשרים בין בית־הספר לבין ההורים; ה. העשרת חיי החברה על ידי עריכת מסיבות קבלת שבת וראשי חודשים וחגים, ימי זכרון והצגות אומנותיות שונות.

שתי פעולות חשובות: הסיור והחיים במחנה בימי הפגרה סייעו רבות לארבע המשימות הראשונות. הסיורים, שנערכו לעתים קרובות, זימנו תנאים מצויינים ליצירת ליכוד חברתי. הרשמים המשותפים באיזורי הסיור, הדאגה והעזרה ההדדית, קשיי הדרך, ההרפתקאות, השמחות והפגעים המשותפים — כל אלה הרבו את הריעות ואת קירבת הלבבות. זאת ועוד: הסיור שימש אמצעי עזר יעיל לרכישת ידיעות רחבות ומעמיקות ביחוד בלימודי הטבע והמולדת ובבירור מושגים גיאוגרפיים. הסיורים באתרים היסטוריים ומקומות ההתיישבות העברית החדשה החיו בנפש הילד מאורעות רבים הנזכרים בתנ"ך ובתולדות עמנו, וכן שימשו מקור חשוב להעמקת מושג החלוציות על ידי הסתכלות בתהליכי היצירה בהתיישבות.

פעולה חינוכית שניה שהגבירה את הזיקה בין הילדים היתה סידור מחנה־נופש בימי הפגרה, בעזרת ההורים, באהלים נטויים בכרמים שעטו אז במעלה שכונת בית הכרם בדרומה (כיום מקומם של בית־יוגן והר הרצל). החיים בצוותא בחיק הטבע חינכו את הילדים לדאגה משותפת, לקשירת גורל יחיד בגורלה של החברה ובהשתתפות בהספקת צרכיהם. כל אלה זימנו תנאים מצויינים לליכוד חברתי והרחבת אופקים.

מאורע חשוב השפיע על התפתחותו הרבה של בית הספר. בשנים תרפ"ז—תרפ"ח נבנו בקרקע שנתרמה על ידי תושבי בית הכרם בנין בית המדרש למורים העברי (להלן הסמינר) שבהנהלת מורי ורבי ר' דוד ילין ועל ידו בנין בית הספר היסודי. מאז שימש ביה"ס היסודי לאימונים בהוראה למתעתדים לשמש מורים בישראל. יעוד נכבד זה

היה לביה"ס למקור ברכה והתקדמות. בית הספר זכה גם לטיפוחם ולהדרכתם של מנהלי הסמינר ר' דוד ילין, פרופ' בנציון דינור וחבר המורים. מורי ביה"ס היסודי נדרשו למאמץ רוחני רב בעבודתם בביצוע שיטות הוראה מתקדמות בלימוד ובחינוך. מאידך, בית הספר נהנה מקשרים אמיצים וידידותיים עם תלמידי הסמינר שהצטיינו בתרבות העברית שרכשו בבתי הספר ובישיבות בקהילות מזרח־אירופה ועזרו לתלמידינו בפעולות החברתיות כגון: מסיבות, טיולים, מחנות נופש ועוד.

פרסומו של בית הספר גדל בקרב תושבי ירושלים. מיקומו באיזור הרחוק משאונה של עיר ומצפיפות אוכלוסיה בשכונת בית הכרם העטויה חורשות וגנים וקשרי ביה"ס עם הסמינר — כל אלה הוציאו לביה"ס מוניטין של מוסד חינוכי, שיש בכוחו לסייע לתלמידים שלא מצאו את סיפוקם במסגרת כיתות מרובות תלמידים, וכן לאלה שלקו בסטיות נפשיות, באופי ובחוסר הסתגלות לדפוסי חברה קיימים והיו זקוקים לחיים בסביבה שקטה ומחנכת.

בית הספר בשנות המאבק לעצמאות ישראל

מאורעות הדמים בארץ, ביחוד בירושלים, בתקופת השלטון המנדטורי הבריטי ושנות המאבק לעצמאות ישראל השפיעו רבות על חיי בית־הספר בבית הכרם.

בנין בית המדרש למורים העברי (להלן — הסמינר) וחדרי ביה"ס היסודי שימשו מרכז לחברי ה"הגנה" במערב ירושלים. חדריהם ומרפאתם שימשו מקומות לאימונים, לריכוז אמצעי הלחימה (להלן — ה"סליק") ובשנת המצור על ירושלים גם מקום לאחסנת מצרכי המזון שהובאו על ידי השיירות לירושלים הנצורה. בשנות המאבק לעצמאות ישראל התרכזו בשני הבנינים חיילי הפלמ"ח. מכאן יצאו לפעולותיהם בחזיתות הסמוכות. גם תחנת המשטרה שהיתה באגף בית הספר עזרה רבות להנהלת ביה"ס בהסוואת הפעולות הרבות שנעשו במחתרת.

התלמידים היו ערים בימי המאורעות, ביחוד בזמן המצור על העיר, למתהווה בסביבתם. במאורעות תרפ"ט שימשו חדרי הסמינר, שהיו אז בעצם בניינם, מקום ריכוז לתושבי השכונה. הילדים המשיכו בלימודיהם כשהוריהם היו יוצאים למשמרות בסביבה ובשכונות הקרובות גבעת שאול, קרית משה ובית־וגן.

כדי לתאר מה שקרה אז בבית הכרם באותם ימים אביא קטע ממכתב ששלחתי לחברי בעבודה א. אבן שושן ש"נתקע" באותם ימים בתל־אביב, בכ"א באב תרפ"ט:

"קשה לי מאוד הכתיבה וקשה לי להתרכז בכתיבתו. לרגע קט באתי אל חדרי מ"המבצר" (בנין הסמינר) שכל המשפחות התבצרו בו... ואני משתמש בהזדמנות זו לרשום שורות אחדות. מזלי גרם להמצא זה היום הרביעי בחזית המלחמה מבלי לתת תנומה לעפעפי ולרוץ מזמן לזמן למקום שנועדתי להמצא עם רובי. קשה למסור לך את מצב הרוח השורר כאן ביחוד כשהיריות מהכפרים הערבים הסמוכים (ביחוד דיר יסין) מכוונות אלינו. עם התחלת המאורעות אספנו את כל המשפחות לבנין הסמינר. אחרי שנשדדה שכונת בית־וגן ניסו הערבים להתנפל גם על בית הכרם. הם נהדפו על ידי כוחותינו. בתוך "המבצר" נמצאים כמובן כל ילדינו. בשעות מרגועי מקיפים אותי ושואלים פרטים על מצב המלחמה. רעיה הקטנה מכיתה ב' שואלת: מה עשינו להם (לערבים) כי מתנפלים עלינו? דודיק שואל: מורי, על יד מי הנצחון? בחצר משחקים הילדים במשחקי מלחמה. מהם מחזיקים בידיהם מקלות ברזל ומהם קרשים ומתחרים ביניהם בקליעה אל המטרה. ובעמדך כך בין הילדים התמימים נשמעות יריות תכופות, נוצרת בתחילה פניקה ומיד נכנסים הילדים אל החדרים ואנחנו עולים אל המשמר".

בשנות המאבק לעצמאות ישראל היו חדרי ביה"ס מתחלפים לסרוגין מחדרי לימודים למעון הלוחמים. יום יום עם סיום הלימודים הוזזו השולחנות והכסאות כדי לקבוע מקומות לינה ומרגוע לחיילים שחזרו מהחזית ואכסון לציוד המלחמתי. לפעמים כשהבולשת הבריטית היתה מבקרת בביה"ס היו נזעקים התלמידים למלא את החדרים שבהם התקיימו אימונים או התרכז ה"סליק" ולהיערך ללימודים. התלמידים היו עדים לבואן של שיירות המכוניות שהגיעו מהשפלה כשהן טעונות צרכי אוכל לירושלים הנצורה והובאו לחדר ההתעמלות הגדול של הסמינר. הם היו גם עדים למראה החנוונים שהיו באים לקבל את המצרכים הקצובים ללקוחותיהם. לא פעם נקרא חייל שהגיע מאחת החזיתות בארץ לספר למורים ולתלמידים על הנצחונות ועל הגבורות של הלוחמים. כל הפעי־לויות האלו השפיעו רבות על תלמידינו והעמיקו בהם את ערך הגנת המולדת. ברבות הימים הרגשנו בתוצאות חינוכם בשרתם בצה"ל

כמפקדים, בפעולותיהם עטורות הגבורה ואף בנפול רבים מהם בהגנת המולדת.

במלחמת תש"ח הוטל גם עלינו המורים, אחרי גמר שעורי היום, לתרום את חלקנו בשעות הערב ובימי הפגרה מלימודים, במאבק לעצמאותנו. עיקר פעולותינו מלבד לילות השמירה היה בהפצת ידע האיזור לעומדים על המשמר וללוחמים בהרי ירושלים. השיחות נערכו מטעם מחלקת ההסברה של "משמר העם" בירושלים ומחלקת התרבות של הטיבת הפלמ"ח. מדי פעם היינו יוצאים למשלטים שבהרי יהודה ולמחנות העולים החדשים שהוכנו להשתתף בקרבות ורוכזו ב"בית מחסיר" (המסרק) בהרים ובחורשות חולדה. נושאי השיחות היו ידע בעברית ובידיעת הארץ בעיקר הרי יהודה והשפלה. כן הוטל עלינו כמורים להכשרה פדגוגית לחיילות עליהן הוטל לשמש כמורות במחנות העולים. בימי הפגרה מלימודים הרחקנו נדוד עד הגליל ועד עמק החולה ועד לסביבות ראש פינה, איילת השחר והרי נפתלי כדי לבצע פעולות דומות *. כעשרים יום שוטטתי במרחב החזית: מדפנה ודן בצפון ועד ראש פינה וצפון ים כנרת (טבחה) בדרום; מעמק החולה במזרח ועד מרומי הרי נפתלי במערב. במרחב זה התנהלו שיחות בעמדות שבחזיתות, במחנות הצבא שליד הקיבוצים ובמחנות נוער שזה עתה עלו ארצה; בקיבוץ אפיקים ובחורשות שליד מחניים ובמחנה האימונים "עודד" שבקרבת ראש פינה. נושאי השיחות היו התנאים הגיאוגרפיים, האתניים וההיסטוריים באיזורי הקרבות. בהרצאות היו נוכחים מפקדי גדודים, חיילים ואנשי המקום. בכל מקום הורגשה התעניינות רבה להכרת השטחים שבהם התנהלו הקרבות.

מנסיעותי בגליל זכור לי אחד המקרים: בימי ההפוגה בקרבות עברתי כמרצה בחזיתות. בט"ו באב תש"ח (20.9.48) הצטרפתי לפמליית מפקד האיזור למסיבה שנערכה בהרי נפתלי לרגל עלייתו על הקרקע של קיבוץ יפתח. שאלתי באותו מעמד את המפקד: מה לעלייה זו לקרקע של צעירים אלה, חיילים בחטיבת יפתח (מכאן שם הישוב החדש) לסיקול אבנים ולהכשרת שטחים לחקלאות בעת שמתחוללים כאן, בסביבה, קרבות עזים? ענה לי המפקד: מכאן מערבה במרחק של שני

* רשמי על הפעילות ההסברתית הזאת ראה להלן בחלק ו': "במלחמת העצמאות".

ק"מ נמצאת החזית שלנו עם הצבא הלבנוני. קביעת ישוב זה, יפתח, היא ערובה להצלחת פעולותינו הצבאיות להבא. המתיישבים הצעירים לא ינוחו ולא ישקטו עד שיפרצו את קווי החזית וירחיקו את האויב. הם יגנו לא רק על הרי נפתלי כי אם גם על אדמתם הם, ותושבי המושב רמות נפתלי שבשכנותם ישמשו להם דוגמה ומופת. בקרבת המושב נסתיים זה עתה קרב גבורה. תושבי המושב המעטים רשמו דף מזהיר בהדיפת שורה ארוכה של טנקי האויב שחדרו והגיעו עד חצר המושב ויוצבה החזית צפונה עד מלכיה.

התפתחות בית הספר

אחרי מלחמת הקוממיות עם התרחב הישוב הירושלמי מרוממה ומי־נפתוח בצפון, קרית משה, גבעת שאול ויפה נוף במערב, בית וגן וקרית היובל בדרום ונוסף על אלה גידולה של בית הכרם, גדל עמם גם בית הספר. התלמידים הכירו אז היטב קליטה מהי ? כל חדר היה קודש לקליטת תלמידים. ביה"ס קלט את ילדי ירושלים המערבית המתפתחת על שכבותיה ועדותיה. מקומו של ביה"ס באיזור הרחוק משאונה של העיר ומצפיפות אוכלוסיה, בסביבה עטויה חורשות וגנים משך אליו תלמידים רבים גם מן העיר. ביה"ס התפרסם בציבור כמוסד חינוכי שבכוחו לסייע לתלמידים שלא מצאו את סיפוקם במסגרת כיתות מרובות תלמידים, וכן אלה הפגועים בסטיות נפשיות שונות באופי ובחוסר הסתגלות לדפוסי חברה קיימים, והיו זקוקים לחם בסביבה שקטה ומחנכת. משפחות רבות עקרו את בתיהם מהעיר ובאו לגור בשכונה וביחוד אחרי שנפתח בבנין בית המדרש למורים, בית הספר התיכון שעל יד האוני־ברסיטה העברית. בית ספר זה שהיה סמוך לבניני ביה"ס השפיע גם הוא רבות לפיתוחו של בית הספר היסודי, כשמורים אחדים עבדו בשני המוסדות החינוכיים.

החיים החברתיים היו מפותחים. נערכו מסיבות בימי יום ששי לקראת בוא השבת, בראשי חודשים ולקראת החגים. בחצר בית הספר המרווחת נערכו חגיגות פומביות ביחוד לקראת חג השבועות ובהדלקת המדורה בליל ל"ג בעומר. חגיגות אלו יצאו להן מוניטין בין תושבי ירושלים ורבים היו נוכחים בהן.

צוות המורים שעבדו בבית הספר היה מהמובחרים ביותר של כוחות

ההוראה בירושלים. הם תרמו רבות לפיתוחו של בית הספר, לקידומו ולשילוב מתמיד של ההורים בחינוך בניהם.

בין המורים אזכיר את אלה שהלכו לבית עולמם והקדישו את מיטב כוחותיהם עד יומם האחרון לרווחתם של תלמידיהם. אריה רפופורט — שימש כמורה בביה"ס תוך היותו מזכירו החשוב של בית המדרש למורים שרבות נהנינו בעצותיו; בייניש בנימיני שהיה לנו חבר וריע; המורה מרים מהלמן שמסרה את כל חום ליבה לבני שכבות העוני התלמידים בסניף בית ספרנו במי־נפתוח; המורה הדגולה בלהה יפה שהשרתה רוח אמהית בביה"ס לא רק בכיתות היסוד אלא גם על בית הספר בכלל וחיברה מערכונים להצגה למסיבות ערבי שבת וראשי חודשים; אשר בינג המורה והמחנך שהעמיק בקרב תלמידיו את הרגש החברתי בעטו, במכחולו ובהומור שלו; יהודה רייכמן, המורה הצנוע והיקר שהשרה על כולנו מטוהר נשמתו; חמדה אסיאו שקידמה והרחיבה הודות לכישוריה הפדגוגיים המעולים שיטות הוראה מעולות בכיתות היסוד; אסתר חיננית שהיתה טיפוס של בת ישראל כשרה, כשחוט של חסד וענוה נסוך על פניה בהופעותיה ובמעשיה; חיים זהבי שהשריש בלב תלמידיו את האהבה לחקלאות והחדיר בביה"ס את ריח השדה ב"שוקים" שאירגן בערבי שבתות ובהם פרחים וירקות למיניהם מתוצרת גינתנו; ואחרון — ד"ר בנימין ברנר שעברתי איתו כברת דרך ארוכה בהוראה ובסיורים במרחבי ארצנו.

כן אזכור באהבה את חברי הוועד המפקח על בית הספר שהיו ממייסדי השכונה ובית ספרה המורים: חיים דוב שחר ששימש גם כמזכיר מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית, יצחק יפה, ישראל מטות ויצחק יעקובי, וכן העסקנים שמואל שלאין ויעקב האפט. יהי זכרם ברוך.

ביה"ס הגיע במלאת 40 שנה ליסודו לשיא התפתחותו. במקום 39 תלמידים ושלושה מורים בשנת יסודו בתרפ"ד — ל־1,300 תלמידים, 50 מורים ו־32 כיתות, וסניפים במי נפתוח ובקרית משה. בשנת תשכ"ג עם פרישתי מפאת הגיל מהנהלתו, התפצל ביה"ס לשלושה כשכל מוסד עומד ברשות עצמו: "יפה נוף" בדרום, "בית הכרם" במרכז ו"קרית משה" בצפון.

חלק ב

בנתיב ההשתלמות

אגודת המשוטטים
לימודי באוניברסיטה העברית בירושלים
שיטות הוראה בידיעת הארץ
מועצת המורים למען הקרן הקיימת לישראל
אכסניות נוער ובתי־ספר שדה

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

העבודה בין תלמידי העיסקוני רבות. מיטב הרעיונות ששאבתים מכפרי הילדים מאיר שפיה ומגבעת המורה בעמק יזרעאל היו לי לעזר בהעמקה בשיטות ההוראה ובקידומן. מגעי עם מורי בהנהלת בית המדרש למורים ובצוות מוריו וכן עם תלמידיהם שהתאמנו בהוראה בבית ספרנו וחברי בצוות המורים המצויינים תרמו רבות לפעילות החינוכית בקרב תלמידינו. אולם ברבות הימים הופיע בתחום התעניינותי תוכן חדש שריענן את כוחותי הרוחניים, הפרה את המחשבה וקידם את שיטות ההוראה בבית הספר וביחוד בהקניית ידע המולדת. תוכן חדש זה בא לי מלימודי באוניברסיטה העברית בירושלים ומהשתתפותי הפעילה בתנועת אגודת המשוטטים (א.מ.א.י.), במועצת המורים למען הקרן הקיימת לישראל, באכסניות נוער ובבתי ספר שדה.

פרק א

אגודת המשוטטים

אגודת המשוטטים הארצישראלית היתה אחרי מלחמת העולם הראשונה אחת האגודות הראשונות מסוגה בארץ. היא שמה לה למטרה להעמיק בין חבריה, ובהשפעתם גם בציבור הרחב, את ידע ארץ־ישראל על־ידי סיורים באתריה. יוזמי האגודה ובראשם הגיאולוג והגיאוגרף ד״ר נתן שלם ראו במטרת הסיורים גם צד ספורטיבי לחישול הגוף, לסיפוק יצר ההרפתקנות והעמידה בפני כוחות הטבע האדירים, בגמיאת מרחקים ברגל, בהעפלה לגבהי הרים ובגלישה לגאיות ולעמקים באיזורים רבים שארצנו נתברכה בהם.

לנגד עיניהם של המייסדים עמדה תנועת האלפיניסטים בארצות מרכז אירופה שהצטיינה בהישגי חבריה בסיוריהם הנועזים בהרי האלפים הגבוהים. לכן חשבו היוזמים בראשונה לקרוא את תנועתם בשם ״חרמונאים״ על שם הרי החרמון — הם ה״אלפים״ שבארצנו בגובהם ובנופם. עם זאת עמדו היוזמים על יתרון סיוריהם לאלה של האלפיניסטים. לאלפיניסט קוסם רק הטבע בהדרו ובשגיבותו, ואילו לחרמונאי שלוש מעלות נוספות: ריגוש השגב שבטבע; הכרת מהותו על הצומח, החי והדומם והעמקת החוויה וההזדהות עם המאורעות ההיסטוריים שהתרחשו ומתרחשים בו. כל איזור בארצנו מעלה בזכרוננו רקעם הגיאוגרפי של מאורעות בתולדות עמנו, נביאיו, גיבוריו, חכמיו בעבר וחלוצי גואלי שממת הדורות בהווה. ערגת המשוטט לסייר באיזורי ארצנו המשופעים שגב וידע באה לידי ביטוי בקביעת סיסמה לאגודה בדברי גדול משוררנו ר׳ יהודה הלוי בשירו ״ציון הלא תשאלי״: ״מי יתנני משוטט במקומות שנגלו אלהים לחוזיך וציריך״.

יסוד האגודה ותקנותיה [1]

יוזמי האגודה בהכירם בערך המשימות שהטילו על עצמם, הקפידו מאד בבחירת החברים. בי"ח כסלו תרפ"ה (6.11.1924) הועבר חוזר בחתימת ג. שלם, בין מורי ירושלים בו נתבקשו להביע את הסכמתם להשתתף באסיפה המייסדת של אגודת "החרמונאים" שתהיה ביום שבת ט' בכסלו תרפ"ה בביה"ס "למל". בחוזר חתמו 22 מורים צעירים מהם מבי"ס תהכמוני שפעלו בקרב בני נוער ומהם מורים ותיקים מביהמ"ד למורים העברי והגימנסיה העברית. באסיפה זו עדיין לא הוכרז על ייסוד האגודה ולא נקבעו תקנותיה. חלק מהחברים המשיך את פעילותו בעריכת סיורים בסביבות ירושלים עפ"י ספרם של ח. ל. זוטא ול. סוקניק בשם "ארצנו" (יצא לאור בשנת תר"פ) וספרו של ישעיה פרס "ספר המסעות" (יצא לאור בשנת תרפ"א), והכנה להופעה בפני הציבור הירושלמי. באסיפה ב־20.11.27 נוסדה האגודה רשמית בשם "אגודת משוטטים ארץ ישראל (א.מ.א.י.)" וחוברו תקנותיה.

באסיפה — בראשותו של הכותב הודיע ד"ר ג. שלם: איננו מייסדים עתה את האגודה כי היא נוסדה מכבר ונתפרסמו עליה מאמרים ב"הד החינוך" (כ"ה בטבת תרפ"ז), ב"הארץ" וב"דואר היום". אנו רוצים לתת לה עכשיו את צורתה הקבועה ולקבוע את מטרתנו ואת האמצעים שנאחז בהם כדי להגשימה. אני מתאר לי את אגודתנו — אמר ג. שלם — כצורת האגודות האלפיניות הקיימות באירופה ובכל העולם. עלינו לקבוע את הרמה התרבותית של החברים כדוגמת האגודות בארצות אחרות. באסיפה נידונו השאלות: האם בדעתנו לעבוד בקרב חוג מצומצם או רחב? האם ברצוננו להתפתח כמדריכי טיולים לציבור הרחב או להרחיב את החקירה המדעית בידיעת הארץ לסעיפיה השונים על ידי סיורים. בויכוחים הסתמנה הנטיה לצמצם בפעולות בקרב הציבור הרחב ולהתרחק לעת עתה מפומביות יתירה. בישיבות אחרות של המייסדים נקבעו תקנות האגודה ואלה היו סעיפיה:

מטרת האגודה: הכרת הארץ וחקירתה; הפצת ידיעתה בין הקהל הרחב.

האמצעים: סיורים וטיולים; עריכת סמינריונים וחוגי השתלמות בידיעת

---

1 החומר נשאב מתוך חלק מארכיון האגודה השמור אתי, מתוך מאמרים של פעיליה ומזכרונותי.

הארץ; פרסום עתון וחוזרים להסברת מטרות האגודה ומפעליה; סידור אוספים של העצמים שילקטו או שירכשו בסיורים כמו ממצאים טבעיים, ארכיאולוגיים, אתנוגרפיים, צילומים, מפות, ספריה מקצועית ועוד; טיפול בדרכים עזובות ושוממות ושמירתן; קביעת ציונים בדרכים להכוונת המסייר; עריכת טיולים עממיים וכן הרצאות בידיעת הארץ לקהל הרחב, ביחוד לנוער.

הוחלט לחלק את חברי האגודה לשני סוגים: סוג א׳ — חברים מן המניין שרמת השכלתם תיכונית או אנשי מדע השואפים להכיר את הארץ על ידי סיורים בה. כל איש המביע את רצונו להתקבל כחבר סוג א׳ עליו, לשם היכרות, להשתתף במשך ששת החודשים הראשונים לפחות בשלושה סיורים או בפעילות מדעית בידיעת ארץ ישראל. כעבור תקופה זו תאשר האסיפה הכללית את חברותו באגודה כחבר מסוג א׳. סוג ב׳: מתקבלים חברים מהציבור הרחב או חניכי הכיתות העליונות של בתי הספר התיכוניים. מלבד שני סוגי החברים הנ״ל נקבעו גם חברי כבוד וחברים תומכים. חברי כבוד הם אישים שהרבו לפעול במדע ארץ ישראל ויישובה, וחברים חובבים — אנשים שעזרו לאגודה בעזרה כספית חשובה לקידום פעולותיה.

בחירת שני סוגי חברים באה כדי להבליט את רמתה המדעית של האגודה ואת רצונה לאפשר לחוקרי ארץ ישראל מבין חבריה ומחוצה לה לסייר בארץ ולהרחיב את שטח חקירותיהם. מאידך נקבע גם סוג של חברים השואפים להוסיף על ההנאה שבסיור כשהיא לעצמה גם הכרת הארץ לאיזוריה, וכן אלה שאפשר להיעזר על ידיהם בזמן הסיורים הארוכים והקשים. האגודה אושרה רשמית ב־20 ביוני 1929 לפי החוק העותמני על ידי מושל גליל ירושלים. אישור זה סייע לנו לפעמים בפניותינו לשלטונות בשני עברי הירדן בעזרה בסיורינו, בקשרים עם מחלקת העתיקות הממשלתית במסירת הודעות על פיגועים באתרים היסטוריים על ידי תושבי המקום שהיינו עדים להם בסיורינו, וכן בקבלת הנחות במחירי הנסיעות ברכבת ועוד.

הסניפים והשפעתם

יסוד האגודה ופעילותה רבת התנופה בשנתה הראשונה בביצוע סיורים נרחבים ביחוד בהרי יהודה ומדברה מצאו הד רחב בקרב חוגי מורים ומשכילים בערים חיפה, תל־אביב ובמושבות יהודה. המשוטטים שבהם

הצטרפו לאגודה הירושלמית על ידי ייסוד סניפים במקומותיהם. עם ייסוד הסניפים נתרבו הסיורים במרחבי הארץ. סניף חיפה שבראשו עמד המשוטט הוותיק והמורה הדגול פינחס כהן ז"ל, שיתף את החברים שבסניפים האחרים בסיוריהם המקיפים בצפון הארץ; ביוזמת הסניף בתל־אביב שבראשו עמד משה גובזמן איש ה"הגנה" הורחבו הסיורים להכרת נמלי החוף העתיקים, והאתרים ההיסטוריים שבשפלה ובמישור החוף.

בכינוסים השנתיים של האגודה היו מתכנסים בירושלים כל החברים שבסניפים. בכינוסים אלו שנמשכו ימים אחדים נשמעו דו"חים על פעולות האגודה, הרצאות בידיעת הארץ ע"י חברי האגודה וכן על־ידי אנשי מדע מפורסמים. כן נערכו סיורים רבי־ימים במרחבי הארץ.

מלבד הסיורים התקיים באגודה סמינריון ללימוד הכרת ירושלים לדורותיה. המרצים היו חוקרים ידועים וחברים שהתכוננו לכך. בקשר עם הלימודים בסמינריון התקיימו ביקורים במוסדות המחקר הארכיאולוגי בירושלים: המכון התנ"כי שבמנזר סן אטיין, המכון האפיפיורי, במכון שבראשו עמדו החוקרים המפורסמים אולברייט ונלסון גליק. בביקורים אלה שמענו הרצאות בארכיאולוגיה וביקרנו במעבדות שבהם. התקיימה גם פעילות ספרותית בקרב חברי מרכז האגודה וסניפיו. אמנם לא יכולנו להוציא לאור קובץ משלנו כפי שנקבע בתקנון האגודה, אך בכל הסיורים פרסמנו עלונים שבהם הובאו ידיעות מפורטות על המקומות המסויירים. מדי פעם התפרסמו בעתונות היומית ובקבצים שונים רשמי דרך של הסיורים על־ידי החברים: שלם, בנבנשתי ולוריא *.

עם הרחבת פעולות האגודה לאחר שנתיים ימים להווסדה ועם ייסודם של סניפים בחיפה, תל־אביב, טבריה, צפת, בן שמן ועוד, הועמדו למבחן פעולותינו עד עתה בקרב החברים והקהל הרחב בכלל וכן המטרות שהצבנו לעצמנו עם ייסוד א.מ.א.י. וכן התעוררה שוב השאלה: מיהו חבר באגודה? לאמור, צמצום או התרחבות? ויכוח זה חייב גם הכנסת

---

* דוגמאות של רשמי הדרך שנתפרסמו על ידי אז ראה בחלק ג': "משוט בארץ"; ע"י ד"ר נ. שלם — בספר "אסופת מחקרים", הוצאה קרית ספר, ירושלים תשל"ד, עמ' 349—421; ע"י ב. לוריא — ספרו "גלילות במולדת", הוצאת קרית ספר, תש"ז, ופרסומים אחרים.

שינויים בתקנון האגודה. מצוי בידי פרוטוקול מפורט מאותן השנים (אחרי מאורעות תרפ"ט — 1929) שאת תמציתו אני מעלה להלן:

בקשר עם המטרות דובר: על העמקה במחקר הארץ ישראלי בכל האמצעים שבידינו: סיורים, סמינרים, אוספים, והקשר עם החברות המדעיות העוסקות בחקירת הארץ. יש להפיץ מחקר זה בין הקהל הרחב וביחוד בקרב בני הנוער. חברים אחדים טענו כי אין להצטמצם רק במחקר העתיקות, עלינו לשים לב על כל המתהווה בארץ, במיוחד בעולם החדש ההולך ונוצר בקיבוצים ובמושבים החדשים. היו חברים שקבלו על הבורות השוררת בקרב תושבי הארץ היהודים, בעיקר הוותיקים, ביניהם גם מלומדים, בתחום המגזר הערבי, המוסלימי והנוצרי, ועל הצורך להכיר את תרבותם והליכות חייהם. היו כאלה שביקשו לסדר לחברים קורסים בלימוד השפה הערבית ותרבותה. אחד החברים דיבר על ערכם של הסיורים לא רק כמקורות לידע, אלא גם להתרוממות הרוח של האדם. הסיור מחדיר קרן אורה לחיינו החשוכים והסוערים. בסיורינו בהרי יהודה ועמקיהם אנו עומדים לפני השגב והרוממות אשר בהם, ועמהם נגדל גם אנו. והפעולה השניה החשובה היא באוסף שלנו. חדריו ישמשו מרכז לאגודתנו ולמקום פגישה לחברים להידוק קשרי הידידות והאמון ההדדי ביניהם. אשר לפעולותינו בקרב הקהל ובני הנוער אנו שואפים לתת להם את האפשרות להתקרב לטבע ולהתייחד עם המקומות אשר בהם חיו אבותינו. אנו נעודד אותם בחייהם האפורים לפעמים. אשר ליחסינו עם איגודים העוסקים כמונו באותה מטרה נאמר: איננו מתחרים בשום אגודה או חוג, כל העובד ברוחנו הנהו קרוב לנו. עזרתנו תהיה נתונה להם. עד היום דאגנו לאלה שנלוו אלינו בסיורינו. בדרכנו נצעד בלי רעש ובלי דיבורים מיותרים כי המעשה יהיה נר לרגלינו.

בשאלת צמצום והרחבה נשמעו שתי דעות קיצוניות. הללו טענו: אגודתנו מקבילה לאגודות האלפיניסטיות באירופה. שם מתקבלים רק אנשים בעלי השכלה גבוהה. עד היום שמרנו על איכות חברינו ולא על כמותם. במספר המועט של חברינו, שאומנו היטב על ידי סיורים והעשירו את ידיעותיהם בחקירת הארץ, יכולנו לקרב אלינו את הציבור בעריכת טיולים מובחרים. כן התקדמנו בייסוד סמינריון לחקר ירושלים. אגודתנו איננה אגודה של המונים כי אם של נבחרים. העיקר איננו במספר החברים כי אם במספר הפעולות.

לעומתם טענו חברים שנמנו בעיקר על הסניפים, כי יש להפוך את

האגודה לתנועה ארצית על ידי ייסוד סניפים קטנים בכל אתר ואתר. יש צורך להוציא לאור עלון שיקשר את הסניפים. יש לקרב את הנוער בזימונם לסיורינו במרחבי הארץ. היו חברים שדיברו על פשרה בין המרחיבים והמצמצמים. אגודתנו צריכה להיות — אמר אחד — משהו בינוני בין האגודה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ובין אגודתנו. דובר גם נגד הנטייה בין החברים לשלול מלא־יהודים מלהכנס לאגודתנו. לבסוף הוחלט על הרחבה מצומצמת דהיינו, הקפדת יתר בקבלת חברים.

בתחילה התלבטה מאד הנהגת האגודה בבעיית שיתוף נשים בסיורים רבי־הימים. השתתפותן בסיורים גורמת להגבלות מסויימות בהליכותינו עם הפלחים ועם הבדוים או כשאנו צריכים ללון במדפ"ה בכפרים ובמאהלים במדבר. מאידך, היו בין חברותינו כאלו שעבדו במכוני מדע ורפואה ולא יכלו לוותר על אי הצטרפותן למנהלי המכונים בהם עבדו בסיוריהם המדעיים במרחבי המדבר. אחרי היסוסים רבים הוחלט לשתפן. באתרים ששערנו שמציאותן תעורר בעיה הוסוו הבחורות בבגדי גברים והיו בעיני בני דודנו כגברים גמורים...

זכורני, בסיורנו בהר חרמון ירט לנו הדרך ברדתנו ממנו בדרכנו למטולה, ונמצאנו ביערות המקיפים את ההר. היינו נאלצים ללון בכפר הדרוזי עינטה שבסביבה. היו בין המטיילים כמה חברות שמסיבות שונות היו מוסוות בבגדיהן כגברים. כשהגענו לכפר נתקבלנו על ידי הדרוזים בסבר פנים יפות והוסדרה הלינה בבתיהם. הודענו להם על מציאותן של הבחורות שבינינו ועל הצורך להלינן, כמובן, עם בנותיהם. כדי להיות בטוחה במינן של המטיילות עמדה אם הבית המארחת בפתח וכל מטיילת שנכנסה זכתה על ידה ללטיפה בשדיה...

בחוזרים שהופצו בין הסניפים של א.מא.י. בקשר עם עריכת סיורים מסוימים נאמר, כי אין המרכז בירושלים מתנגד עקרונית בשיתוף חברות בסיורים, אלא שיש צורך להקפיד על בחירתן ומספרן לא יעלה על שלוש־ארבע מכל סניף.

בין החברות הוותיקות אציין ארבע שהיו מהפעילות באגודה: נחמה זלטובסקה (היתה ידועה בשם נטקה) — אחת הפקידות המדעיות החשובות ב"הדסה". היא עזרה רבות בסיורים בהגשת עזרה לבידויות (היתה בין הקרבנות הראשונים שנפלו ביום הראשון להכרזת מדינת ישראל), שרה דנין והבוטניאות רחל גבריאלית־שפאן ונעמי פיינברון.

דובר גם על אימוץ הקשרים בין הסניפים לבין המרכז ועל האפשרויות

העצומות בניצול הידיעות שנרכשו בזמן הסיורים. הובעה המשאלה כי בכל סיור הנערך על ידי הסניפים ינוהל יומן אשר בו ירשמו רשמים קצרים מהסיור, המרחקים, תיאור האתר המסויר, מצבו החומרי והרוחני של הישוב, תיאור המקומות העתיקים ועוד. יומן זה צריך להכתב על־ידי המזכירות בהעתקות אחדות ויופץ בין סניפי האגודה ומרכזה.

מאורעות הדמים בתרפ"ט פגעו קשה בפעולות האגודה. אותה שנה היינו בשיא פעילותנו הן בקרב הציבור והן בין החברים. עקב המאורעות היה מצב הרוח בציבור הירושלמי קשה ומהלך החיים בעיר הופרע אז קשות.

כששככו הרוחות והחיים חזרו למסלולם עוד העיקה עלינו חומרת המצב שהיינו נתונים בו. באגודה הורגשה מבוכה רבה. האם לעת כזאת אפשר לחשוב על יציאה מהעיר והשיטוט בדרכים? זכורני, בשבועות תרפ"ט נקבע סיור: העפלה אל ההר סרטבא (יתכן שהיינו הראשונים להעפלה זו). ביום היציאה רבו ההיסוסים והפקפוקים אם לבצע את הסיור, כי רק ארבעה חברים נענו להזמנה. היו ששידלו אותנו לבל נצא לדרך, אך גבר רצונו של "המשוטט" לסיור. אדרבה, לא ברוב עם הדרת סיור. והסיור בוצע בלי כל פגע ובהצלחה רבה (ראה רשמים בפרק "משוט בארץ").

ב־19.2.1929 נקראה ישיבת חרום של כל חברי האגודה ואוהדיה. הרי קטעים מפרוטוקול ישיבה זו המצוי בידי:

החבר נ. שלם דיבר על הפעילות הגדולה שהסתמנה באגודה לפני המאורעות, על הסיורים הרבים של החברים, על הטיולים העממיים ועל הסמינריונים שהצליחו מאד. רק טענה אחת היתה בפיו: אמנם הרבינו בסיורים אך הזנחנו את הפעילות התיאורטית. אחת הפעולות האלו היא העשרת האוסף של האגודה שהצלחנו לרכזו בחדר שהוקצה לנו על ידי אגודת "מכבי" בירושלים. לדעת נ. שלם היה אוסף זה מיוחד במינו ורק אנחנו המשוטטים מסוגלים לבצעו. הוא הודיע על מאות המטבעות שבאוסף וכן חרסים עם כתובות (שטרם פענחום), ממצאים גיאולוגיים שונים, אוסף של תמונות ומפות. אחרי דבריו התנהלה שיחה על פעולו־תינו בימי המאורעות. בדברי בשיחה אמרתי: אחרי המאורעות העגומים פונים אלינו בשתי שאלות: מה תאמרו על הערבים שלכם? (הכוונה היתה לבידוים משבט התעמרה, שהיינו מיודדים אתם בסיורינו במדבר ואשר השתתפו בהתנפלות על שכונת תלפיות ובזזו בתים). ומה יהיה

עתה עם א.מ.א.י. הלא אין אפשרות לבצע סיורים בארץ. הגיעה איפוא העת לחיסולה של אגודתנו. תשובתי לרואי השחורות שבין חברינו ואוהדינו היא: למרות הכל נמשיך "בתענוגותינו"־סיורינו, זוהי דרך פעולותינו לא להסתפק בחקירות בין כותלי ספריות אלא לצאת למרחב ארצנו. בפגישה עם המורים — אמרתי — בימי פגרת הלימודים השנתית בתל־אביב (הכוונה לשיעורי השתלמות וכנסים שהתקיימו אז) נוכחתי לדעת שהם תולים תקוות במשוטטים לספק להם חומר בלימודי המולדת בבתי הספר. ונשים לב — הוספתי — אהדתו של המחנך ד"ר יצחק ברקסון, המפקח הראשי של בתי הספר בארץ, לאגודתנו. הנני להביא לתשומת לבכם מכתב שקיבל חברנו ד"ר נ. שלם האומר: "הריני מתכבדים להודיעך שקראנו בעיון את תקנות אגודתכם, ומצאנו שהמטרות של האגודה שהיא מציבה לפניה הן בעלות ערך חינוכי תרבותי רב. גם מהידיעות שהגיעו אלינו על הטיולים והמחקרים שנערכו על ידכם עד כה נוכחנו בחשיבות מפעלכם המכוון להפצת ידיעת המולדת בין הקהל הרחב". באשר למאורעות — המשכתי — אמנם יש לבדוק ולבחון מחדש את יחסינו עם הערבים וביחוד עם ערביי המדבר. אין אנו צריכים להיות תמיד תלויים בהם בהדרכה בשבילי הארץ. עלינו להגיע לכל הפינות החבויות בארץ, להכיר כל שביל, כל הר. יגיע היום שיימצאו בין חברינו מורי דרך בקיאים בשבילי הארץ. בדברי ציינתי כי למרות המצב יש אפשרויות לסדר סיורים באיזורים שקטים כגון: השרון, סביבות זכרון יעקב, עתלית וקיסריה, וכן מסביב לים המלח ואף בעבר הירדן המזרחי. ואשר לקהל הרחב — עלינו להרבות בסיורים, לסדר שיחות ולהביא בפניהם כל הידיעות שרכשנו בסיורינו. עלינו לרומם את מצב הרוח. האגודה איננה בתהליך של חיסול אלא בפעילות רבת תנופה".

קביעת מערכת הסיורים ומטרתם

בקביעת הסיורים הושם לב לשלושה דברים: משך הסיור — יום אחד או יותר; זמנו בעונות השנה; מטרתו. הסיורים היומיים נערכו בכל עונות השנה, בכל שלושה שבועות, אחד בהליכה ברדיוס של 20—25 ק"מ ממקום המוצא. סיורים יומיים שנקודות המוצא שלהם היו רחוקות מירושלים הוקדמו בחצי יום לפניהם על ידי נסיעה עד הכפר או המאהל הבידוי שישמשו נקודות מוצא. הסיורים הרב־יומיים נערכו בעיקר

בימות הפגרה מהלימודים בבתי הספר או בחגים: בחנוכה, בפורים, שבוע לפני חג הפסח, ימי חול המועד ועוד. הסיורים הרב־יומיים נערכו לרוב באיזורים שבהם תנאי אקלים נוחים: בימות הגשמים — בהרי יהודה ומדבריה והנגב; בימות השרב — בהרי שומרון והגליל; ובין העונות — בעבר הירדן המזרחי.

מטרות הסיורים היו:

א. הכרה שיטתית של איזור מסויים על תנאיו הטבעיים, ההיסטוריים והאתניים. סוייר למשל, מדבר יהודה על הריו, נחליו לכל אורכם, האתרים ההיסטוריים בכל התקופות, שבטי הבידוים שבו ועוד.

ב. הכרה שיטתית באיזורים המשמשים רקע להבנת המאורעות ההיס־טוריים שהתרחשו בהם ובהדגשת המסופר במקרא ובמקורות עתיקים אחרים, כגון: נדודי דוד במדבר יהודה ובהרי חברון, חזית מלחמת יונתן ושאול בפלשתים בארץ בנימין; מלחמת בר־כוכבא ועוד.

ג. סיור באתרים שהתנהלו בהם חפירות ארכיאולוגיות כגון: עי, תל מרסים (קרית ספר), חורבות טוביקה בהר חברון (בית צור בתקופת החשמונאים) ועוד.

ד. סיורים שהוזמנו על־ידי חברי האגודה או אנשי ה"הגנה" לצורך חקירותיהם או לבדיקת אפשרויות־קשר בעת הצורך בין ההר ויישובי השפלה ומישור החוף.

ה. סיורים שנערכו, לפי בקשת חברים, לשם בילוי חברתי בחיק הטבע.

בסיורים הושם לב גם לאספקט החברתי: מסיבות מסביב למדורה, אכילה משותפת או בקבוצות מאורגנות מראש. כדי לספק את רצונם של כל החברים לנצל במידה מירבית והאפשרית את חקירותיהם באיזור מסויים, היו נקבעות חניות בפרקי זמן מסויימים, שבהם היו מתפזרים החברים בודדים או בצמתים במרחב לאיסוף צמחים, לבדיקת מערות, לביקור בשרידי חורבות, לבדיקת פורמציות גיאולוגיות שונות ואיסוף דגמים, לעריכת תצלומים ועוד. אז נקבע בין החברים החוקרים בסיור באותה סוגיה השם היומרני: "חבר האקספדיציה". שריקת משרוקית על ידי החבר שהיה ממונה על כך, כינסה את כל החברים המפוזרים בשטח. הציות המיידי לשריקה מצד החברים והמשמעת הקפדנית ששררה ביניהם כלפי ראשי הסיור, הפליאו תמיד את מדריכנו הבידוי חג׳ עבדאללה (עליו להלן) עד כדי אמונה כי קסם במשרוקית.

אפשרות זו לחקירה שניתנה למשתתפים בסיורים משכה אלינו בסיורינו אנשי מדע בודדים או בצוותים, את הבוטנאים המפורסמים אז: א. איג, מ. זהרי, נעמי פיינברון, והגיאוגרף יוסף ברסלבי (אז ברסלבסקי). בערבים כשהיו מסדרים המסיירים את מכלול חקירותיהם היו נהגים החברים לשמוע את רשמיהם הראשונים של החוקרים למיניהם. מסביב למדורה אחרי ארוחה בצוותא או בקבוצות היו מתנהלים ויכוחים מדעיים, או שהיו נשמעים מפי הרושמים אגדות שנלקטו באותו יום במגענו עם הבידוים במדבר ועם הפלחים במקומות יישוב.

כל שמחה להישג מדעי על ידי יחיד או צוות בזמן הסיור: צמח נדיר, חורבה עתיקה, פיזורמציה גיאולוגית, גילוי בית קברות יהודי וכדומה היו לנחלת הכלל. זכורני, בערב אחד מימי חנוכה, בסיורינו לעין גדי, מצדה והר סדום חגינו אחרי יום הליכה על יד המפל של מעיין אום־בגיק (היום נודע המקום בשם עין בוקק, המפל והמעיין אינם. בקרבתם נבנה אחד הבנינים הנהדרים המשמשים מקום נופש לחרפנים או לבאים להתרחץ במעיינות חמי זוהר). נתן שלם פרש מהציבור. לא ידענו מה היה לו. כעבור שעה של ציפיה הופיע כשהוא מקפץ על צוקים וקורא מרחוק שנגיע אליו. הוא מצא באחת השכבות עקבות של מאובנים המצויים בשכבת היורה, ולפי דבריו, שנאמרו בשמחה רבה, זוהי תגלית חשובה הקובעת מהפכה בקביעה חדשה בהרכב השכבות באיזור שידענו עליו עד היום. אז הרגשנו שמחת חוקר מהי *.

חאג' עבדאללה — מדריכנו במדבר

בהכנות לסיורים ובסיכומם השתמשנו אז במפה של החברה האנגלית Palestine Exploration Fund, תחילה בהוצאה של שנת 1858—1862 ואח"כ במהדורה החדשה שהוכנה לצורך מלחמת העולם הראשונה במערכה לכיבוש ארץ ישראל. כן השתמשנו בספריהם של אדוארד רובינסון (1794—1863) וגירין (חוקר ארץ־ישראל צרפתי) שבהם פירוט כל המסלולים בארץ ותיאור החורבות שמצאו בדרכם. בסיורים במדבר יהודה, בזמן ששבילים ברובם הגדול היו בלתי ידועים, נעזרנו רבות על ידי בידוי בשם חאג' עבדאללה.

החאג' (כינוי לממלא מצות עלייה לרגל למכה ולמדינה) עבדאללה

---

* על המקרה הזה ראה באחת הרשימות בפרק "משוט בארץ".

אל עיאן היה משבט תעמרה הגדול שהתגורר במדבר יהודה בשטח שבין איזור בית־לחם—חברון.

הוא שימש שנים רבות כמדריך במדבר יהודה ובסביבות ים המלח, למשלחות של חוקרים אנגלים וגרמנים. חאג׳ עבדאללה הכיר את המדבר על שביליו, חורבותיו, גאיותיו, מוצאי מימיו, בורותיו ובעיקר את שבטי הבידוים השוכנים בו, תולדותיהם ויחסיהם ההדדיים. היו לו גם קרובים בכפרי הספר וכן באיזור הרי מואב שבעבר הירדן המזרחי.

מגענו עם החאג׳ היה כשהיה במיטב שנותיו. כוחו היה בהליכה, בטיפוס על הרים ובסבל דרכים. החאג׳ התגורר באחת המערות במזרח בית לחם עם אשתו חמדה. הוא היה חשוק בנים והודה בפנינו כי בו האשמה. היתה לנו איתו ידידות עמוקה מאז נלווה אלינו בסיורינו ועד מלחמת העצמאות (1948). ביחוד התיידד עם ד״ר נתן שלם (קראו בשם דוקטור סאלים) ואיתי (קראני בשם חואג׳ה דאוד). לעתים ביום ו׳ בשבוע היה מבקרני בבית הספר בבית הכרם אחרי תפילתו בהר הבית (החארם). הוא היה נכנס לכיתה מחבק ומנשק אותי, יושב בפתח החדר ומחכה לגמר השיעורים. הופעתו היתה עושה רושם רב על התלמידים. הם ידעו עליו מתוך שיחותי אחרי חוזרי מטיולים במדבר. מבית הכרם היינו הולכים אל ביתי. החאג׳ ידע כי יצא מביתי בידים מלאות צרכי אוכל ומתנות מעקרת ביתי לאשתו חמדה.

חלף עבודתו היה החאג׳ מקבל אחרי תום הסיור סכום ידוע כשכר יומי, ויחד עם זה מצרכי מזון. החאג׳ היה שומר מצוות, שלא כרגיל בין אחיו הבידוים. הקפיד בזמן הסיורים, להתפלל חמש פעמים ביום ובזמן המדויק (עפ״י הודעותינו). בימי הרמדן שמר בקפדנות על הצום. בערב עם תום הצום היה רוחץ ידיו ורגליו, מתפלל וניגש לסעוד בסעודה שהיינו מכינים לו בשפע. זכורני, באחד מסיורינו, שחל בחודש רמדן, היינו מהלכים באפיק ואדי דיריג׳ה (כיום — נחל דרגות). לפנות ערב בהיותנו קרובים בסיומו של הנחל לאחת הפחתים (בריכה טבעית המתמלאת מים בתקופת הגשמים) במישור החוף של ים המלח, נתקלנו בחפירה עמוקה באפיק מלאה מים. לא יכולנו להמשיך את דרכנו באפיק. היינו נאלצים לעלות בגדות הנחל התלולות עד הגיענו, אחרי שעות אחדות בחשיכה, לפסגת ההר הידועה בשם נקב אל חמר (כיום בסביבת הקיבוץ מצפה שלם שעל הפסגה). נאלצנו ללון בפסגה כדי לרדת באור היום בשביל התלול למישור חוף ים המלח. באותו ערב אזל המים

מהצפחות שלנו והחאג׳ לא היה יכול ליטול את ידיו כדי להתפלל ולהפסיק את צומו. עליו היה להמשיך בצומו עוד יום אחד עד שמצאנו בערב למחרתו מים.

החאג׳ שימש לא רק כמדריך בשבילי המדבר, אלא גם כיועץ בקביעת היחסים בינינו לבין הבידוים שפגשנו בדרכנו, וכן בקביעת מקום הלינה אם במערה או במאהל של בידוים. זכורני, היינו מהלכים לאורכו של ואדי ציאל (כיום — נחל צאלים) בסביבות תל ערד. לפנות ערב הגענו למאהל שבט הג׳הלין שהיה ידוע בשוכני המדבר כשבט עויין. קידמו את פנינו אנשים חסונים, חרבם מצומדת למדם ורובים תלויים על כתפיהם. השיך הזמין אותנו להתארח אצלם. אך החאג׳ רמז לנו לא להיענות להזמנתם. הוא התנצל בפני השיך על סרובנו בהודיעו כי עלינו ללכת עוד שעות מספר כדי להגיע למחוז חפצנו. מפי החאג׳ נודע לנו אח״כ כי הזמנת השיך לא היתה אדיבה, ולכן החליט להתרחק מהם.

החאג׳ היה ככל הבידוים חמדן. והנוהג הוא כשבידוי חומד בחפץ שבידי ידיד ומרבה לשבח אותו, עליו במידה האפשרית, למסרו לו. בכך הוא ממשיך בידידות איתו. זכורני, בזמן הסיורים הייתי משתמש, כאמור לעיל, במשרוקית כדי לכנס את החברים שהתפזרו בסביבות התחנות כדי לחקור כל אחד לפי מקצועו את המדבר. המשרוקית נראתה בעיני החאג׳ כאילו קסם יצוק בה. דיה שריקה אחת וכולם מתכנסים מיד וממשיכים בדרך. החאג׳ אף ניסה ושרק פעם אחת ומיד התכנסו החברים. הוא ניגש אלי והתחיל להלל את המשרוקית. הבינותי כי הוא חומד אותה. הבטחתי לו למוסרה לו בהגיענו לירושלים. במקרה אחר קיבל מאתנו מקל שהיה דומה לזה שראה בידי אחד השיח׳ים שהתארחנו במאהל שלו.

היה אף מקרה שהייתי עד לו, שחמדנותו של בידוי הביאהו לעבור על אחד מחוקי מצוות הכנסת אורחים, בפגעו באורח באהלי שבטו על ידי גניבת החפץ שחמד: בסיורינו בנגב התארחנו במאהל של אחד מבתי אבות שבט עזזמה. בלילה בילינו איתם בידידות רבה שעות אחדות. בבוקר, כשהתכוננו לצאת לדרכנו, הודיע אחד מחברינו כי נגנבו נעליו. חכינו לבואו של השיך המארח. לשאלתו מדוע אנו מתמהמהים לצאת לדרך, סיפרנו לו בזהירות רבה על הגניבה. ידענו כי מעשה גנבה הוא בעיני הבידוי כשפוגעים ברכוש האורח המסתופף בצל אהלו. השיך

נפגע קשות. התנצל בפנינו והודיע כי בעוד מספר דקות תושב הגניבה, וכך היה.

השיך הגיע כשהוא אוחז בבידוי כשבידיו הנעלים הגנובות. דחף את הגנב מול החברים וצעק: אדבחוהו! לאמור, הרגוהו! חטאו רובץ על כל בני שבטנו, אדבחוהו! השתדלנו לפייסו ולא עלה הדבר בידינו. היה אתנו החוקר יוסף ברסלבסקי (ברסלבי) שהכיר היטב את מנהגי הבידוים וכה אמר לשיך: השבח לאל שנמצא הגנב והוחזרה הגניבה. כי לולא מצאתם אותו הייתם צריכים להניף דגל שחור באהל (כך יעשה כשפוגעים בעובר אורח שהוזמן להתארח במאהל בידוי), ועכשיו שנמצא הגנב והחזרה הגניבה הרי נתבטל החטא וביחוד אחרי שנתקבלה גם סליחת הנפגעים. השיך היכה קשות את הגנב והתנצל שוב. הגנב ביקש את סליחתנו באומרו: "בלילה בזמן שישבנו מסביב למדורה הייתי סמוך לאחד מחבריכם, הלה התפאר בפני בנעליו שסוליותיהן מגומי, חמדתי אותן ולקחתין ולו ללילה אחד. אמרתי להחזירן בבוקר השכם בלי שתרגישו בכך, אך לא הספקתי לעשות זאת. כשעבר השיך בין האוהלים הודיתי בפניו על פשעי".

שלוש טענות היו לחאג' כלפינו: א. מדוע איננו משתמשים בבהמות משא חמור, פרד או גמל, לשאת את חפצינו ואת ציודינו בסיורים הארוכים במדבר; ב. מדוע איננו הולכים תמיד בשבילים הקבועים במדבר שהוא מכירם היטב; ג. מדוע אנו לוקחים בסיורינו בכפרי הספר מדריך נוסף מתושבי הכפרים, הרי לדעתו זוהי הוצאה מיותרת ובשבילו — הפסד, כי בגמר הסיור יזכה גם המדריך הנוסף בשיריים של הצידה שהיינו רגילים לתת לו.

לשתי טענותיו הראשונות הודענו לו, כי איננו רוצים שבהמות משא יקבעו את מטרת סיורינו, כי לעתים הלכנו לצורך חקירה למשל, לאורך אפיקי נחלים או עלינו במקומות תלולים שאין הבהמה יכולה ללכת או לטפס בהם, ואשר לטענה השלישית — החאג' לא ידע כי על ידי בן הכפר המסייר איתנו ומהחמולה שהיינו מעוניינים בה, יכולנו לאסוף ידיעות נוספות על אלה שרכשנו מפי המוכתרים, בפרט על היחסים שבין החמולות בכפרו או בכפרים שנסייר בהם.

קביעת היחסים בינינו לבין תושבי המקומות המסויירים

כדי להשיג ידיעות על הפלחים והבידוים, ועם זאת לבטח עצמנו מעויינות מצידם ותוצאותיה, היה צורך ברכישת אמונם. אמון זה היה נרכש על־ידי התנהגות נאותה בפגישותינו: שמירה על הנימוסים הנהוגים בפגישות עם הערבים לסוגיהם; זהירות לא לפגוע בנוהגים שבחייהם היום־יומיים; אי־הבלטת השוני שבינינו לבינם; המודעות כי איננו זרים להם ובמתהווה בחברתם.

הקפדנו מאוד על נוהגים אלה בסיורינו:

1. לא התארחנו בכפר או במאהל אם לא היו לנו ידיעות, ולו מעטות על תושביהם. ידיעות אלו היו נרכשות מפי השמועה או הקריאה ובשיחה אקראית עם פלח בשדה בדרכנו אל כפרו או בבידוי עובר אורח. לא התארחנו במאהל בידוי אלא על פי החלטת החאג׳ המדריך.
2. לא התארחנו במקומות הנ״ל אם לא הוזמנו על ידי המוכתר או ראש חמולה או שיך. לא תמיד נענינו להזמנתם. הכל היה תלוי בצורת ההזמנה אם היתה אדיבה אם לא, במקרים אחדים ביכרנו לישון תחת כיפת השמים או במערה.

זכורני, באחד מסיורינו בנגב חנינו על יד הבאר שלרגלי חורבות עבדה (היא עבדת). ניגשה אלינו חבורת צעירים של מחנה בידוי קרוב. התיחסותם אלינו היתה מעליבה ועויינת. דחינו אותם באיום שנפגע בהם. הם נסוגו למאהל. נכבדי הבידוים ניגשו אלינו, התנצלו על המקרה וביקשונו להתארח אצלם. סירבנו, אמרנו כי לא יאה לנו להתארח בשבט שה״שבב״ (הצעירים) הם ראשי המדברים ופוגעים בעוברי אורח ללא סיבה. באותו ערב לנו באחת המערות שבחורבות עבדת.

לחאג׳ מדריכנו היה תכסיס מיוחד לבדיקת הכדאיות להתארח במאהל בידוי. בהתקרבנו למאהל היה החאג׳ פורש את העביה שלו על הארץ והיה מתחיל בתפילה. בינתים היו נכבדי המאהל מתקרבים אלינו להזמינו להתארח אצלם. ענינו להם כי אנו מחכים לגמר תפילתו של החאג. בסיומו היה אחד מאתנו, שהיה בקי בלשון ערבית־בידוית שואל את החאג׳ אם ראוי שבט זה שנזכה אותו במצוות הכנסת אורחים. וזאת לדעת: מצוות הכנסת אורחים חשובה מאד בעיני הבידוים. החאג׳ היה משבח את המזמינים והיה מסיים כי אכן ראויים הם לכך, ואל נמנע מהם קיום מצוה זו.

בהגיענו לכפר או למאהל, חכינו על יד המעיין או על יד המסגד

או לפני המחנה עד שהגיע אלינו אחד מהשובי הכפר המוכתר או ראש חמולה להזמינו להתארח אצלם. בכפר התארחנו במדאפ׳ה. זהו חדר המיועד לעוברי אורח להתאכסן בו, ובו אצטבאות, כלים לבישול הקפה וכד מים. בכפרים הגדולים היו צעירי הכפר מביאים במצוות המוכתר, גם מחצלות. בערב היו מתקהלים במדאפ׳ה נכבדי הכפר כדי לקבל את האורחים, לשתות אתם את הקפה המסורתי ולשוחח. נושא השיחה היה בדרך כלל המצב הכלכלי של תושבי הכפר, על תנאי הטבע ביחוד הגשמים שירדו המשפיעים על פוריות בשדות ועל רעיית העזים במדבר ובשוליו. השיחה היתה מסתיימת בסיפור מעשיות מפינו, ואח״כ מפי הזקנים מתוך הבלטה שגם הם בקיאים בסיפור מעשיות. שמענו גם פרטים על חיי הכפר ועברו. לפעמים היה המספר עובר בלי משים על הנוהג שבין הפלחים והבידוים לא להרבות מלים על עברם. במקרה זה היה מתעורר רוגזם של זקני הכפר, ואנו היינו מעבירים את השיחה לנושא אחר. מקרה כזה קרה לנו בסיורנו בכפר יוטה בהרי חברון. הסיור בכפר נערך על פי ״הזמנתו״ של החוקר יצחק בן צבי (חבר הוועד הלאומי וראשו דאז ואח״כ נשיא מדינת ישראל). תוך קטעי שמועות שהיו מהלכות בין יהודי חברון נודע לי. בן צבי כי בכפר יוטה (נזכר ביהושע ט״ו ונודע גם במאה החמישית לספירה כ״כפר יהודי גדול״) נמצאת חמולה בשם ״מחמארה״ ובידה מסורת עתיקה שאבות אבותיהם היו יהודים. בהיפגשם עם יהודי חברון היו קוראים להם בשם ולאד־עמנא, לאמור: בני דודינו או קרובינו; כן היו נמנעים מאכילת בשר גמל ועוד מנהגים השונים מיתר החמולות בכפר. בן צבי ביקש מאגודת המשוטטים כי חבריה ינסו לשוחח עמהם על ענין זה, כמובן, בזהירות רבה.

באחד מימי יום ששי לפנות ערב נתקבלנו בסבר פנים יפות בכפר ואוכסנו במדאפ׳ה. במסיבה שערכנו בערב לזקני הכפר השתדלנו להטות את השיחה מסביב לנושא שבגללו התארחנו בכפר. ״החוקרים״ שבינינו הצליחו להוציא מפי המספרים הערבים מהחמולה ״מחאמרה״ ידיעות על בוא החמולה לכפר לפני 700 שנה ועל כך שנאנסו בימי שלטון מוחמד עלי בארץ, להתאסלם. הם סיפרו על מנהגים מיוחדים הנהוגים בחמולה שלהם והשונים מיתר החמולות. לפתע, באמצע השיחה, היכה אחד הזקנים בידו על ירכו ופנה למספר בצעקה: ״הס! מה אתה מספר, אין צורך לדבר על כך!״. רוגז עבר בין המסובים. מיד העירונו, כי

אין השיחה הזאת מעניינת אותנו. עברנו לנושא אחר ולסיפור מעשיות. ידיעות נוספות על ה"מחאמרים" שאבנו למחרת היום מפי אחד מבני החמולה ששכרנוהו בכוונה מיוחדת כמדריך בסיורינו בכפרי הסביבה.

בעיית הביטחון בסיורים

בסיורינו היו מתעוררות לפעמים בעיות על הביטחון בדרכים וביחוד במדבר. ברצותנו לא להסתבך עם השלטונות לא הרשינו לחברינו לשאת נשק. לפעמים היה בידי מישהו אקדח סמוי, חבר ששימש כשוטר באחד מבתי הסוהר בירושלים. במקרה של עימות עם בידוי המדבר אחזנו באמצעים אלה: תגובה חריפה מילולית לסימני העויינות הראשונים מצידם, כגון: בקשת סיגריה או טובת הנאה אחרת, דברים שאינם מקובלים ביניהם, או הצגת שאלות על מטרת המצאותנו באיזור תפוצת השבט. במקרים אלה הגבנו כי דרישותיהם אינן תואמות לנוהגים המקובלים ביניהם. בכלל השתדלנו שהם ירגישו בשיחתנו ובהתנהגותנו עמהם כי איננו "מחוסרי תרבות", וכי אנו בקיאים במנהגיהם ונזהרים לא להפירם. בפגישותינו איתם הראינו כי איננו זרים במתהווה במדבר ויודעים אנו את שבילין, שבטיו, מקומות המרעה, שמות המעיינות והבורות. בקיאותנו עשתה רושם כאילו אנו אנשי הממסד הממשלתי ולכן יש להתנהג אתנו בזהירות.

במקרה שדברי העויינות היו מתפתחים לאיומים — היינו מראים להם כי אנו מוכנים "להשיב מלחמה". זאת עשינו על ידי שימוש באמצעים פרימיטיביים: א. נפנוף מקל שבראשו כפיה לבנה. לשאלתם לפשר הדבר ענינו כי אנו חלוצים של קבוצה גדולה המתקרבת אלינו; ב. הנחת יד על מותן כעומדים לשלוף אקדח. כי זאת לדעת, אין הבידוי שש להפגע או להרג כדי לבצע את זממו. הוא נרתע אם הוא מרגיש שהנתקף מוכן להגן על עצמו ומתכונן לפגוע בו; ג. המצאותו של שוטר ביניהם עזרה לנו בפגישותינו עם בידוים עויינים. לפעמים היו ביניהם עברייניים שהכירוהו ולכן נרתעו מיד ממזימתם; ד. בקביעת יחסים תקינים עם הבידוים עזרו לנו מאד השמועות שנפוצו ביניהם כי אנו מגישים עזרה לחוליהם על ידי הרופאים שהיו מטיילים אתנו, או חלוקת תרופות שהיו בתרמיל העזרה הראשונה שבציוד שלנו.

זכורים לי שלושה מקרים שבהם היינו נתונים במצבים קשים ונחלצנו מהם.

מקרה ראשון

בחנוכה 1930 ערכנו סיור לעין גדי. באותו זמן חנה בעין גדי השבט הבידוי כעבנה. מלבד מרעה צאנם בסביבה הם גידלו בשטחים קטנים מלפפונים וקישואים. הם היו רגילים למכור את סחורתם בשוקי חברון. בשבתנו על יד המעיין הקיפו אותנו הבידוים ובראשם השיך. מתוך שיחתם הרגשנו עויינות מצידם. היינו עשרה חברים. במצב כזה נתאחרה גם הכנת הקפה. בשיחה שהתנהלה ביניינו הראה אחד מחברינו בשיחה איתם, בקיאות רבה בסביבות עין גדי, היינו, שמות הנחלים, הבורות, המערות, שבטי הבידוים והמתהווה ביניהם. בקיאות זו הדהימה אותם. שמענו בידוי אומר לחברו: אלה אינם סתם עוברי אורח, כי אם פקידי ממשלה הבקיאים בנעשה בסביבה. הם באו בודאי לתפוס עבריינים הכורים מלח בהרי סדום ומוכרים אותו בלי דעת השלטונות בשוקי חברון וירושלים. אחרי השיחה חלפה העויינות לחלוטין, הוגשו הקפה והסעודה הרגילה. באותה שעה ידענו כי דרכנו למחרת למצדה בטוחה.

מקרה שני

אחרי מאורעות תרפ"ט, שבהם נהרגו יהודים רבים בחברון, ערכנו אחרי היסוסים רבים סיור ארוך במדבר יהודה. באחד הערבים התאכסנו, אחרי הזמנה שקיבלנו מראש המאהל של שבט הג'הלין, שהיה מוכר במדבר כשבט של אנשים עזי נפש ובלתי אהודים. כשהסבנו מסביב למדורה והיינו שקועים בשיחה ערה ושתיית הקפה המסורתי, אמר השיך בפנותו אלינו: היודעים אתם כי "גום" (גאולת דם) ביניינו לביניכם. אתם הרגתם מוסלמים בחברון. אמרנו כי התביעה לגאולת דם היא מצדנו, כי אתם הרגתם יהודים רבים. מצב הרוח היה קשה, אך ידענו כי כל זמן שאנו בתוך אהליהם לא יקרה לנו דבר, כי אין לפגוע בשונא המסתופף באוהל יריבו. אך חששנו שלמחרת בהפרדנו מהם ובהתרחקנו מהם מרחק של שש שעות עלולים הם לרדוף אחרינו. התקשינו להמשיך בשיחה. החאג' מדריכנו הוציא אותנו מהמבוכה. הוא הרים את ידו, הפסיק את אצבעותיו ואמר: הביטו! האם האצבעות שוות זו לזו? אחת קטנה מחברתה. אמנם כן — ענו המסובים. "כך בבני אדם" — המשיך החאג' — "לא כולם שווים במעשיהם זה עם זה. האם אתם מדמים לכם כי דוקטור סאלים (ד"ר נ. שלם) או חואג'ה דאוד (דוד, אני הכותב)

וחבריהם הידועים בין שבטי הבידוים במדבר מסוגלים להרוג מוסלמים ?" הדברים נתקבלו ע"י השיך ואנשיו והשיחה נמשכה כבתחילתה.

ומתי ידענו כי היחסים ביניגו תקינים ? בשעה שהובאו למסיבה פיתות ריחניות ואגן מלא אורז והונחו בפני השיך. נטל השייך אחת הפיתות, פרס ממנה פרוסה והושיטה לפני, נטלתיה ומיד פרסתי גם אני פרוסה מככר לחם שלי והושטתי אותה לפניו. חכיתי עד שהוא אכל מלחמי ואח"כ אכלתי אני מלחמו, ואז הורגשה הרווחה בין כל המסובים. ידענו כי כרתנו ברית ידידות ביגינו. למחרת בהיפרדנו מהם נזהרנו מלהודיע להם על מגמת פניגו. לשאלתם הודענו להם על דרך אחרת.

מקרה שלישי

בשנת 1932 נערך על ידי סניפנו בחיפה וביוזמתו של חבריגו הדגול פינחס כהן סיור מקיף בארץ מואב במקומות: אזור הר נבו, הרי מוכוור היא מיכור (המבצר הגדול בימי בית שני), מכאן למפל הגדול בערה ולמעיינות המים החמים בקלירוהי שבחוף המזרחי של ים המלח. בסיור השתתפו כ־60 איש מכל חלקי הארץ.

כשהגענו לגשר אלנבי עיכבו אותנו השוטרים האנגלים בפקודת המפקדה ברבת־עמון. הם כנראה חששו פן ניפגע על ידי השבט הבידוי הגדול אל־צ'חר. לא הועילו כל בקשותינו וכל דבריגו שאנו מכירים את תנאי המדבר ואת הבידוים הגרים בו. מיד החלטנו ביניגו לנסוע לחוף ים המלח הצפוני, ללון בו ולהפליג למחרתו לחוף המזרחי למעיינות קלירוהי באוניה של שוקרי־דיב, ומכאן להוציא לפועל את התוכנית בצורה הפוכה — מהרי מואב לגשר אלנבי.

למחרת הפלגנו באוניה. הגענו לקלירוהי ומכאן הלכנו ברגל לנחל נחליאל (א־זרקא) ולמפל הגדול בערה. לפנות ערב, בשעה שחנינו ללינת לילה, נלוו אלינו בידוים מהסביבה. מפיהם נודע לנו כי השבט הקרוב אלינו צ'חר מתכונן לפגוע בנו בחצות הליל ולערוך "גזו" (התנפלות לשם שוד) על מחננו. החלטנו להתכונן כיעקב אבינו בשעתו, בפגישתו עם אחיו עשו, לפי המדרש, בדורון ובמלחמה. חצינו כמוהו את מחננו לשניים. סמוך לחצות הלילה ישבנו אחדים מאתנו, ובראשנו חבריגו פינחס כהן, מסביב למדורה. שפתנו את הקומקום הגדול וחיכינו. בחצות התקרבו אלינו קבוצת בידוים ובראשה השיך. חבריגו פינחס כהן שהיה בקי בערבית ובמנהגי הבידוים יצא לקראתם

והזמינם להסב אתנו, לשוחח ולשתות קפה ואף ארוחה בצוותא. הופעתו של חברנו עשתה על השיך רושם עז. הם נאותו להסב אתנו. התעוררה ביניגו שיחה על המתהווה באיזור. הרבינו לספר על המצב בעמן (רבת עמון) ורמזנו שאנו מוכרים על ידי האמיר (המלך עבדאללה). אחרי הגשת הקפה הוכנה גם ארוחה ולאט לאט נקשרו הקשרים ביניגו. נפרדנו מהם בידידות על ידי מסירת דברי מתיקה לילדיהם שבמחנה. למחרת יכולנו לסייר בסביבה בטחון גמור. הגענו להר נבו ומכאן לערבות מואב ולגשר אלנבי. המשמר האנגלי לא הבין כיצד הצלחנו להוציא את תוכנית סיורנו לפועל מבלי לעבור את הירדן דרך גשר אלנבי.

שוב קרה לנו המקרה (בקיץ 1934) והשלטון הבריטי שבעבר הירדן המזרחי אסר עלינו להוציא לפועל סיור מקיף בארץ מואב. איסור זה עשה רושם גדול בציבור היהודי בארץ. עיתון "הארץ" פירסם אז את ההודעה הבאה:

הרפתקאות מטיילים יהודים בעבר־הירדן

חברי אגודת המשוטטים יצאו ביום ששי בחבורה גדולה, ביניהם הרבה שבאו מתל־אביב וחיפה, לשם טיול לעבר־הירדן ודרום ים המלח. כשרק עברו את גשר הירדן הודיעו להם, שנתקבלה פקודה מה' פיק פחה, שלא יתנו להם ללכת הלאה, מנהלי הטיול פנו למפקד המשטרה הערבית ברבת־עמון וביקשו להרשות להם טיול יותר מצומצם: במקום עשרה ימים, רק שלושה, בסביבות מפל בערה והמעיינות החמים של צרת השחר (קלירוהי). המפקד נענה לבקשתם, אולם סגנו של ה' פיק פחה לא הסכים גם לזה והטיול נתבטל.

ברבת־עמון העמידה המשטרה שוטרים מרובים לשם שמירה על המטיילים, אולם אלה הודיעו שאין להם צורך בשומרים ושוטטו בכל רחבי העיר מבלי שפגע בהם מישהו.

כדאי לציין, כי בימי המאורעות בארץ, כשנתקלנו בקשיים לצאת לסיורים ביהודה ובשומרון, בשל הדרכים המשובשות על ידי הכנופיות הערביות והעויינות, היו המקומות הבטוחים לסיור בעבר הירדן המזרחי. האמיר עבדאללה היה מעוניין להראות אז שבשטח שליטתו שורר

שקט גמור. באותו זמן היה משא־ומתן בינו לבין חוגים יהודים להתנחל בעבר הירדן המזרחי. בשנות 1925—1935 היה המצב הכלכלי בעבר־הירדן קשה. שיחים של שבטים שונים חשבו להיעזר על ידי יהודים, לפתח שטחים רבים בארץ מואב והאמיר עודד שיתוף פעולה זה.

בשנים אלו יכולנו לסדר סיורים ברגל במרחבי עבר הירדן וביחוד באתרים ההיסטוריים שבה. גם הרבינו בסיורים עממיים מסביב לרבת־עמון, ובמקומות שהיו מבוקשים אז על ידי החוקרים ועל ידי הציבור בכלל כגון: לחורבות הגדולות בגרש, להר נבו ולעיירות שבסביבה שהיו עשירות במוזאיקות מהתקופה הביזנטית, למידבא שם קישטה המפה המפורסמת מהתקופה הביזנטית אחת הרצפות של כנסיה, לארץ טוביה מקום שהיו האחוזות הגדולות של משפחת טוביה שהיתה ידועה בימי בית שני במאה השלישית לפני הספירה, לבקר במערותיה ולראות את הכתובת "טוביה" חרותה באחת המערות.

זכור לי הסיור הגדול שביצענו בעבר הירדן כדי לבקר את הדקפוליס — עשר הערים היווניות שעמדו ברשות עצמן (אחת מהן בעבר הירדן המערבי — בית שאן) בתקופת בית שני.

התחלנו את הסיור מגשר חוסיין שעל יד קיבוץ מעוז חיים. כשעברנו את הגשר, כדי ללכת ברגל, חיכה לנו שוטר עבר־ירדני רכוב על סוס. נאמר לנו, כי הוטל עליו ללוותינו בדרך שלא יאונה לנו כל רע ולהציגנו בפני מוכתרי הכפרים שבדרכנו. עברנו את הרי גלעד ואחרי שני ימים הגענו לעיר המפורסמת בזמן בית שני גדר. כאן נפגשנו עם נערים יהודים שבאו לבקר את המקום כשהם רבים עם תושבי הכפר.

כששאלנו לסיבת הריב, אמרו לנו תושבי הכפר: אלה אינם בני תרבות. הם התפרצו לכפר מבלי לחכות להזמנת התושבים. הם היו מוכנים להראות להם את העתיקות הרבות שבכפר. מכאן ירדנו לחמת־גדר למעיינות המים החמים.

הסיור הנועז ביותר שנערך על ידי המשוטטים היה בחצי־אי סיני למקומות שהיה קשה לחדור אליהם ואשר סכנת־חיים היתה מרחפת על מבצעיו. בשנת 1936 אירגן חברנו פינחס כהן קבוצה מצומצמת של שמונה חברים וחברה אחת לסייר בחצי־האי במקומות החשובים מפאת הנוף, המבנה הגיאולוגי, אתרים עתיקים, מכרות הנחושת, המנגן והתרקיז, ביקור בשבטי הבדוים במנזר קטרינה והעפלה להר הידוע אז בשמו הר משה. הסיור נמשך ששה ימים. פרטים רבים עליו, אמצעי

ביצועו והדרכה מפורטת לאלה שירצו לבצעו התפרסמו בפעם הראשונה בין המדריכים היהודים המצויים אז ב"מורה דרך בארץ ישראל" מאת פינחס כהן וכותב טורים אלה בשנת 1938. לסיור זה לא היו כמעט ממשיכים, וחודשו רק במבצע קדש (1957) ואחרי מלחמת ששת הימים (1967).

היחסים עם השלטונות

בשנים הראשונות של ייסוד האגודה היו היחסים בינינו לבין השלטונות תקינים. ביחוד היו לנו קשרים עם מחלקת העתיקות. מדי פעם היינו מעירים להם, אחרי חוזרנו מהסיורים, על פגיעת הפלחים באתרים היסטוריים, על שימוש באבניהם לבנין בתים, על ה"חפירות" הנעשות על ידיהם כדי לאסוף מטבעות, כדים, נרות וכדומה, כדי למוכרם לסוחרי העתיקות בירושלים.

אביא דוגמאות אחדות מחילופי מכתבים אלה:

ב־13.12.27 הודענו למחלקת העתיקות על תושבי כפר ביתין (הוא בית אל) ההורסים את חורבות המגדל העתיק מתקופת הצלבנים ומשתמשים באבניהם הגדולות לבנין בתיהם; ב־24.3.28 הודענו על תושבי תקוע שמדרום ההירודיון המציעים למכירה מטבעות ומנורות חרס שמצאו בחפירות שהם ביצעו באתרים שונים; ב־18.7.28 הודענו על רצפת מוזאיקה גדולה (כנראה מהתקופה הביזנטית) שמצאנו באחת החצרות בכפר בית אוניא שבמערב רמאללה ועל הצורך לדאוג לחקירתה ולשמירתה. בביקורנו השני בכפר ראינו כי נשאר מהרצפה חלק קטן. כן הודענו על שרידים היסטוריים חשובים בסביבות בריכות שלמה, בית חורון ועוד. בכל פעם הביע לנו מנהל מחלקת העתיקות את תודותיו וכן הודיע על האמצעים הננקטים כדי לחקור בדבר ולמנוע את ההריסות.

אחרי מאורעות הדמים תרפ"ט נתפרסם ע"י ממשלת בריטניה הספר הלבן. בין הגזירות שנגזרו על הישוב העברי (הגבלת העלייה, מכירת קרקעות ליהודים) היה איסור לטייל באיזורים הצפופים בישובים ערביים. למרות האיסור לא ויתרנו על זכותנו להתהלך בארץ לארכה ולרחבה. אני זוכר שלושה מקרים שנתפסנו בסיורינו ע"י הרשות הבריטית. באחד מהם — בהרי חברון הועמדנו אח"כ למשפט ונקנסנו בסכומי כסף; בשני — בצפון חצי אי סיני — נאסרנו למשך שעות אחדות בזמן הסיור; והשלישי — ברמות הנגב, נסלח לנו לבסוף.

אפרט שניים האחרונים:

בחורף 1933 בפגרת החנוכה תכננו אחד הסיורים החשובים והמעניינים ביותר בכל סיורינו: גשר אלנבי — רבת עמון — מידבא (ביקור במפה המפורסמת הביזנטית) — מען — אלג׳ — פטרה וחזרה דרך עקבה, תחנת המשטרה אום רשרש (היום אילת) — ראס אל נקב — בקעת הירח — קונטילה — קציימה (הסמוכה לקדש ברנע) ומכאן לבאר־שבע. הממשל הבריטי שמושבו היה אז באל־עריש, לא התיר לנו לחזור מעקבה דרך ראס א־נקב לבאר־שבע. כנראה לא רצו לקבוע תקדים לסיורי יהודים בצפון חצי סיני וברמת הנגב. הם נימקו את סירובם בכך שעלולים אנו על ידי האוטובוסים לקלקל את האספלט שבעיקולים החדים במעלה התלול בראס אל־נקב. עמדה לפנינו הבעיה אם לציית לאיסור זה ולחזור מפטרה לגשר אלנבי, ולוותר על הדרך המעניינת מפטרה לעקבה.

בסיור זה השתתפו כמאה משוטטים מכל הסניפים הגדולים בתל־אביב ובחיפה, מורים ואנשי מדע. אחרי הסיור הממושך בפטרה ובדרך לעקבה הנהדרת בנופה והחשובה בשכבותיה הגאולוגיות ובצמחיתה הגענו לעקבה. נתקבלנו בסבר פנים יפות ע״י חיילי האמיר עבדאללה, אירחו אותנו במבצר שבעיר, ונפגשנו גם עם פיק פחה מפקד הכוחות הבריטיים והלגיון הערבי בעבר־הירדן המזרחי. כל אלה עודדונו להמשיך את דרכנו לאוש רשרש, ולחזור דרך הנגב לירושלים. עברנו בשלום בלי שום עיכוב את המשמר הצבאי באום רשרש, העפלנו למרומי הרי אילת, עברנו במעלה ראס א־נקב, נהנינו ממראות בקעת הירח והגענו למול המצודה בקונטילה. כאן עצרו אותנו. ראשי הסיור הוזעקו להתייצב לפני מפקד המבצר. שם נאמר לנו כי בפקודת הרשות הבריטית באל־עריש עלינו לחזור דרך עקבה ועבר הירדן המזרחי לגשר אלנבי לאמור: נסיעה של שני ימים בעוד שיכולנו להגיע באותו יום בשעה מאוחרת לירושלים.

הודענו כי לא נוכל לעמוד בגזירה זו, כי אתנו בני נוער ואנשים מבוגרים בגילם ואין בכוחם לשאת טרדות הדרך עוד שני ימים וחצי נוספים, וגם צידתנו אזלה מאתנו. אחרי משא־ומתן ארוך הותר לנו להמשיך את דרכנו והגענו למשמר הצבאי בקציימה. המפקד הודיע לנו כי אנו עצורים וכי עלינו לחכות למשמר הבריטי שבאל־עריש ולפקידי מכס לחיפוש בתרמילינו. בפגישתנו עם המפקד הבריטי מאל־עריש

קיבלנו נזיפה חמורה על איכוף איסורים וגזר עלינו מאסר שמונה שעות. מקציימה אחרי נסיעה לילה שלם הגענו לחברון. כאן נודע לנו על מאורעות דמים בארץ. בחרדה הגענו לירושלים.

המקרה השני באיכוף איסור הסיורים בארץ קרה לנו בסיור מקיף שביצענו בנגב באיזור חלוצה, רוחיבה (היא רחובות שבנגב) וניצנה (אז עוג'ה אל חפיר). איזור זה אסור היה לפי הספר הלבן לסייר בו. אחרי שעברנו בשלום את המשמרות הבריטיים בבאר שבע ובביר עסלוג' (היום באר משאבים) איתרע מזלנו ופגשנו בשוטרים שליוו את קרוסבי המושל הבריטי ביהודה ובנגב ואיתו הממונה על הבידוים בנגב — ערף אל ערף (מנכבדי הערבים, התנגד למפעל הציוני בארץ, הסית להתנגשות דמים במאורעות 1921 יחד עם המופתי אל חוסייני, וקיבל חנינה ע"י הרברט סמואל הנציב העליון הראשון של ארץ־ישראל). נעצרנו על ידי פמליית המפקד ונצטוינו לחזור בלויית אחד השוטרים. טענו, כי לא ידוע לנו החוק וכי מטרתנו מדעית: ביקור באתרים ההיסטוריים, והוספנו כי לא יתכן לסגור בפנינו איזור שקראנו עליו ועל תושביו בהתעניינות רבה בספריו של ערף אל ערף על הנגב ושבטי הבידוים שבו (באותו שבוע הופיעו הספרים בתרגומם העברי). הודעתנו עשתה רושם רב על ערף ואחרי שיחתו עם המפקד הותר לנו להמשיך בסיור. אף קבלנו מערף המלצה לאחד השיח'ים שבאיזור לארח אותנו בערב במאהל שלו.

הסיורים באיזורים מחוץ למנדט הבריטי

הסיורים באזורים שמחוץ למנדט הבריטי כללו את רמת הגולן, הבשן והרי הדרוזים; סוריה והלבנון. איזורים אלה היו בדרך כלל תחת שלטון צרפתי.

כדי לסייר בשטח זה היה צריך להשיג רשיון מיוחד מהקונסוליה הצרפתית בירושלים. רשיון זה היינו מחתימים במזרח — במשמר הגבול האנגלי בראש פינה ובית המכס שלו, בשטח הצרפתי — בגבול ובבית־המכס שמעל גשר בנות יעקב, ובמערב — בראש הנקרה ע"י המשמר הבריטי ולאחר עשרה ק"מ צפונה — ע"י המשמר הצרפתי.

השגת תעודות מעבר אלו הטרידה אותנו רבות בגלל הפרוצדורה הרשמית בקונסוליה ובגבולות, וגם משום שנמחקו לפעמים מתוך רשימת המסוירים שמות החברים שנולדו במזרח אירופה. בקבלת התעודות לא

נתקלנו בקשיים רבים. היו לנו אז מהלכים בקונסוליה. הקונסול הכללי אז היה המדען נאויל. הוא היה בקשרים עם ד"ר נתן שלם, מראשי המשוטטים, משום ההתעניינות המשותפת במדע הפרהיסטורי של ארץ־ישראל והמגעים ההדדיים התכופים ביניהם. אך העזרה הגדולה ביותר ניתנה לנו על ידי חברנו באגודה המזכיר הכללי של הקונסוליה בנימין אהרונוב, מנכבדי העדה הפרסית בירושלים, איש משכיל, ספוג תרבות צרפתית, נעים הליכות ומקובל על החברה והכמורה הצרפתית בירושלים. הוא עזר לנו בהשגה מהירה וללא תשלום את הרשיונות הדרושים והוסיף עליהם גם מכתבי המלצות למשלחות המדעיות הצרפתיות שחפרו אז באתרים חשובים וכן למושלי הערים ולנכבדיהן.

זכורני מקרה אחד בסיורינו ברמת הגולן שנאספנו על ידי שוטרים ערביים, כי לא דאגנו להשיג את התעודה הדרושה מאת הקונסוליה הצרפתית.

בפורים 1932 תכננו סיור להקיף את ים כנרת מצידו המזרחי. עברנו בסירה ערבית את הירדן, הלכנו בעמק בטיחה שהיה אז מכוסה ביצות ולאורך ואדי סמק עלינו לרמת הגולן. בדרכנו ביקרנו בחורבות בתי־הכנסת אום קנטיר והגענו לכפר הערבי אל־על (היום אליעל). כאן נעצרנו על ידי חיילים ערביים בתואנה שלא היה לנו רשיון לסייר באיזור. הובילו אותנו בגשם שוטף לעירה איל פיק (כיום אפיק) ששימש מרכז למוצב הצבאי ברמת הגולן. אחרי משא־ומתן ארוך עם השלטונות בדמשק הותר לנו אחרי שעות רבות לעבור לשטח המנדט הבריטי.

בסיורינו בסוריה ובלבנון התקבלנו בדרך כלל בסבר פנים יפות על־ידי הצבא הצרפתי שעזר לנו ללון במוצבים שלהם במצודות העתיקות קלעת נמרוד שבמזרח מעיינות הבניאס, בבופורט מעל הליטני, בתבנין במערב הקיבוץ מגרה ובקסר אל ענתר שבפסגת החרמון. גם התושבים המרונים והדרוזים התייחסו אלינו באדיבות ובעת הצורך גם אירחו אותנו בכפריהם. זכורני אחד האירוחים האלה בין המרונים והכפריים המוסלמים. בסיורנו הנועז בהרי הלבנון הגבוהים הגענו לכפר בישאררה הנמצא בגובה של 1,400 מטר מעל פני הים, התאכסנו בבתיהם. אחד התושבים סייר אתנו במערת הנטיפים המפורסמת שבנחל קדישא ובמפלים שבנחל וכן בחורשה שבה נשארו 400 ארזים, שרידים מהיער הגדול שכיסה לפנים את הרי הלבנון. מכאן העפלנו על הר קודיב (2650 מטר) וממנו, לפי תכניתנו, היה עלינו לרדת ירידה תלולה וממו־

שכת לבקעת הלבנון לאחד הכפרים המוסלמים. שם חיכה לנו האוטובוס. בעלייה להר השיגונו סופת שלג עזה ובירידה גשם שוטף בשעה שלא התכוננו לכך בתלבושת הקייצית ובציוד שנשאנו עלינו. הגענו לכפר כשהגנו רטובים, ואחת החברות גם ברגלים קפואות. התושבים אירחו אותנו בבתיהם, הגישו את העזרה הדרושה, הסיקו תנורים כדי לייבש את בגדינו, הגישו קפה והקלו עלינו ברכישת הצידה להמשך סיורנו.

הבעיות בסיורינו מחוץ לשטח המנדטורי היו מתעוררות דוקא במגעינו עם המשמרות הבריטיים שבגבולות ארץ־ישראל. לפעמים היו מתפלאים שאנו חוזרים מבלי שהוחתם ה"לסה־פסה" (תעודת מעבר) הצרפתי או חותמת משמר בריטי כלשהו. לא תמיד נכנסנו באתרי הגבול הרשמיים. חשדו בנו כי אנו מבריחים עולים מסוריה (והיו גם מקרים כאלה, אך ידענו כיצד לשמור עליהם ואיך להצטייד בתעודות מיוחדות) או סחורות הטעונות מכס.

זכורני, באחד מסיורינו על הר החרמון הבאנו אתנו צמחים דוקרניים הם הקיפודיים (האקנטולימון) העולים במעלה החרמון. כשביקש משמר הגבול הבריטי בראש פינה לפתוח את תרמיליו, לא האמינו לנו כי אנו נושאים אתנו צמחים דוקרניים אלה. הם הכניסו את ידיהם לתרמילים ונרתעו בצירוף קללות כי נדקרו קשה מהקוצים *.

הטיולים העממיים

בסיורים הרבים שביצעו חברי א.מ.א.י. במשך שנים רבות נרכשו ידיעות רבות בכל ענפי ידיעת ארץ ישראל. רבות מידיעות אלו הופצו בקרב הקהל על־ידי פירסום רשמי־דרך מאת החברים (ג. שלם, ד. בנבנשתי וב. לוריא) ובהרצאות. מתוך הסיורים נבררו כאלה הניתנים לערוך אותם לקהל ובעיקר המשכיל. בסיורים אלה הושם לב לא רק להפצת ידע תולדות ארצנו, נופה, עממיה ועתיקותיה אלא גם להווי היום־יומי שלה, כגון: ביקור בחפירות המדעיות שהתנהלו לפרקים, בתילי הארץ, עליות לקרקע של ישובים יהודיים חדשים, מקומות שבהם נערכו פרויי־קטים להפרחת הארץ: מפעל האשלג בים המלח, מפעל ההשקאה הארצי וכדומה. כן הורחבה רשת הסיורים גם באתרים ההיסטוריים שבעבר־הירדן המזרחי, בסוריה ובלבנון. בסיורים העממיים נמסרו למטיילים

* על מקרה זה ראה להלן בפרק "רשמים ממלחמת העצמאות".

עלונים ובהם ידיעות מפורטות על המקומות המבוקרים ואף יצא לאור בשנת תרצ"ג מדריך מיוחד בסוריה ובלבנון על־ידי כותב זכרונות אלה.

הסיורים הודרכו על ידי ראשי א.מ.א.י. בהתנדבות מלאה. בביצוע הסיורים העממיים נעזרנו רבות על ידי החברה הציבורית לתחבורה בירושלים "המקשר" (כיום הם מאוחדים עם חברת "אגד"). חבריה התעניינו בהכרת הארץ, דרכיה וכבישיה. הם בדקו יחד אתנו את הגישות המוטוריות לאתרים ההיסטוריים ולאיזורי פיתוח, התגברו על כל המכשולים והרחיבו את אפשרויות התחבורה באיזורים שונים בארץ.

עם ייסוד אגודות נוער וחובבים כמתכונת המשוטטים נתמעטו פעולת המשוטטים הוותיקים והפעולה העניפה לסיורים עברה לידי הדור הצעיר החדש.

פרק ב

לימודי באוניברסיטה העברית בירושלים

הפעילות באגודת המשוטטים וביחוד הסיורים הרבים השפיעו על החברים המורים ועלי בשתים: א. הצורך בהעמקת ידיעותינו שרקען מצאנו במקומות המסוירים על ידי לימוד שיטתי מדעי באוניברסיטה העברית, וב. פילוס דרכים חדשות בהוראת המולדת בבתי הספר. שתי ההשפעות הנ"ל תלויות זו בזו. אקדים בתחילה בתשתית שבשתיהן: הלימודים באוניברסיטה. פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים היתה בניסן תרפ"ה (1925). הלומדים בה נחשבו כתלמידי מחקר בתחומי מדע מסויימים. הנהלת האוניברסיטה טרם חשבה על הוראה ועל נתינת תוארים לתלמידיה, ורק אח"כ גברו הבקשות להנהגת לימודים שיטתיים ולקבלת התואר "מוסמך" (מ.א.) כנוהג שהיה מצוי אז באוניברסיטאות האירופיות. בשנים הראשונות היה גדול מספר התלמידים שפרנסתם היתה ההוראה. הם למדו בעיקר בפקולטה למדעי היהדות. כדי לתת את האפשרות לתלמידים־מורים אלה ללמוד באוניברסיטה התקיימו הלימודים בשעות אחר הצהרים ובערבים. דרוש היה מאמץ רב כדי לאחד את שני הדברים: הוראה בשעות הבוקר ולימוד באוניברסיטה בשעות אחרי הצהרים.

זכורני: בין המקצועות שחייבוני להשתתף בחוג הלימודים שבחרתי היה היסטוריה עתיקה: יוון ורומא. המרצה היה הפרופ' אביגדור צ'רי־קובר[1]. הרצאותיו נקבעו בשעות הבוקר. כמובן לא יכולתי להיות נוכח

---

1 היסטוריון בעל מוניטין, מראשוני המורים באוניברסיטה בירושלים וראש המחלקה להיסטוריה עתיקה. הוא גם עסק בחקירת תולדות יהודי ארץ־

בהן. בשל קשרינו המיוחדים נערכה "עיסקה" ביני לבינו. באותו זמן הייתי המורה בביה"ס בבית הכרם לבנו בצלאל ולבתו לאה (שניהם כיום, ממלאים תפקידים ציבוריים חשובים — האחד מן המו"לים המעו־לים והשניה — חוקרת בשאלות ההוראה בארץ). הוא הרשה לי להיעדר בזמן הרצאותיו אך הוטל עלי להיפגש אתו לעתים מזומנות על מנת להוכיח כי אני מצוי בחומר הרצאותיו שנמסרו לי על ידי חברים נוכחים וכן בספרי העזר.

שלושה פרופיסורים — ש. קליין, י. בר ול. מאיר, שנמניתי בין תלמידיהם, השפיעו עלי ועל חברי ברוחב ידיעותיהם במקצועות ההוראה שלהם ובאישיותם הקורנת והמחנכת. כל אחד בשטח לימודו. אפרט כל אחד ואחד מהם:

פרופ' שמואל קליין ז"ל[2] — עמד בראש החוג למחקר תולדות ארץ־ישראל לתקופותיה. בחקירה ובהוראה במקצוע זה סיגל לעצמו שיטה מיוחדת במינה. ליקוט כל הידיעות על יישובה של ארץ־ישראל המפוזרות במקורות עתיקים וביחוד במקרא, בספרות המשנתית והתלמודית וכן במקורות אחרים שלא היו ידועים. באחד ממאמריו על שיטתו במחקריו הוא כותב: "על החקירה לקרב את התעודות השונות ואת האיברים המדולדלים למען יקרב עצם אל עצמו ולהפיח רוח בעצמות היבשות". כל ידיעה וידיעה על מקום מסויים בארץ שמצא במקורות השונים עברה בכור החקירה והביקורת. בצירופן נתקבלה תמונה ברורה של המקום. על ידי ליקוט למשל, של מאות קטעים המפוזרים בספרות המשנתית והתלמודית הצליח להחיות את העיר ציפורי עיר ואם בישראל בימי בית שני ולאחריו. הוא הציג תמונה ברורה מהעיר, בניניה, חומותיה, שוקיה, בתי כנסיותיה, הספקת המים, תוצרת העיר, פרנסיה, חיי העיר התוססים ועוד. הוא הכיר את הארץ לא במציאות כי אם בעיני רוחו

ישראל ומצרים בתקופה היוונית־רומית. ספריו עזרו לנו רבות בסיורינו בארץ.

2 נולד בשנת תרמ"ז (1887) בהונגריה. למד בבית המדרש מיסודו של הרב המפורסם ר' עזריאל הלדסהיימר ז"ל וכן באוניברסיטאות בברלין ובהיידל־ברג. היה מרבניה החשובים בארץ מולדתו. מלבד ידיעותיו התורניות המרובות התפרסם בארצו כחוקר תולדות ארץ־ישראל לדורותיה. בשנת תרפ"ה (1925) עלה לארץ ונתמנה כפרופ' באוניברסיטה העברית. נפטר בשנת ת"ש (1940).

מתוך בקיאותו על כל מה שנכתב ונאמר עליה. הוא הפליא את שומעיו בידיעותיו על כל אתר היסטורי, תלים, חורבות ואף נתונים גיאוגרפיים שונים. בסמינריון הקבוע שלו ביקש לפעמים מה"משוטטים" שבין תל־מידיו אישור על מציאות אתר זה או אחר ותיאורו המדויק. בקביעת עמדתו על זיהוי מקום כפי שנקבע על ידי חוקרים שונים לא הסתפק בבדיקתו המחודשת במקורות, אלא ביקש מתלמידיו "המשוטטים" לזמן אותו במקום הנחקר על־ידי סיור בו.

זכורני אחד המקרים האלה: בסמינריונו קראנו על דבר הנוסע מבורדו (לא נודע שמו) שביקר בארץ בשנת 333 לספירה: "שלושה מילין מקיסריה ישנו הר סיגא אשר שם יש מעין". הזיהויים שנקבעו על ידי חוקרים שונים לא נראו בעיני הפרופ' קליין. היתה לו השערה משלה. אך כדרכו לפני שהביע אותה, פנה לתלמידיו להביע את השערותיהם. כבקי באיזור המושבה זכרון יעקב, כפריו וחורבותיו, שיערתי שהמקום סיגא שהוזכר על־ידי הנוסע הוא שוני הנמצא סמוך למושבה בנימינה והידוע בחורבותיו מהתקופה הרומאית וכן במעייבות הגובעים סמוך לו. הפרופ' ויתר על השערתו וקיבל את זו שלי. אך רצה להיות בטוח שאכן מקום זה מצוי באיזור (כי במפות הרגילות לא היה המקום מסומן בשם זה). אח"כ נודע לנו כי העסיק את הפרופ' מקום אחר שנזכר במקורות המשניים בשם שמי, ולכן ביקשני לקיים סיור במקום השערתי וללכת בדרך המתוארת על ידי הנוסע מבורדו. בט' וי' בניסן תר"צ (7, 8 באפריל 1930) יצא הסיור אל הפועל. קביעת המקום שנזכר ע"י הנוסע מבורדו הביאה לקביעתו של הפרופ' המקום שנזכר בתלמוד ירושלמי (חלה ב' ד') בשם כפר שמי. תנאי הסביבה התאימו למסופר בתלמוד על המקום, שם נזכר נהר שבקרבתו. ואכן בין שוני והמושבה בנימינה שבדרומו משוך נחל תנינים. "עלי להזכיר עוד — מוסיף הפרופ' — שהמעשה הזה (שהיה בשמי) נזכר בתלמוד הירושלמי בקשר עם ענין הקשור עם קיסרין, מה שמראה על קרבת המקומות האלה".

הימצאות עם הפרופ' בסיור זה גרמה לכולנו חוויה גדולה. פיו לא פסק מלספר על המאורעות בקיסריה היהודית בימי בית שני ולאחריו. אולם החוויה הגדולה ביותר היה גילוי בבית הקברות המוסלמי שהיה אז בקיסריה, כותרת ובה חקוקות משלושת עבריה מנורות בעלות שבעה קנים. כותרת זו היתה בודאי קבועה באחד העמודים בבית כנסת. תגלית

זו אימתה בפעם הראשונה את הידיעה על מציאות בתי־כנסת בקיסריה (כיום נודע הדבר בגילוי בית כנסת ע"י החוקר אבי־יונה ז"ל)[3].

כעבור ימים אחדים מהסיור הנ"ל, אירגנו "המשוטטים" סיור מיוחד בקיסריה כדי להעביר את הכותרת לירושלים. את חטאנו אני מזכיר היום: כדי לקחת את הכותרת היה צריך להרחיק מהמקום את הערבי ששמר מטעם השלטונות על ממצאים ארכיאולוגיים שנמצאו בקיסריה על ידי הזמנתו לסעודה. חברים אחרים שכרו גמל מהבידוים שבסביבה, טענו עליו את הכותרת והובילוה למכונית שחיכתה לנו בבנימינה. מכאן הועברה לירושלים ונמסרה לאוניברסיטה העברית.

פרופ' קליין הזהיר את תלמידיו להתרחק בחקירותיהם מהשערות התלויות בשערה והקנה להם שיטה מדעית בדוקה. לפעמים גם נגע, בזהירות רבה, כנאמן למסורת העברית וכדבק בה, בזהויי מקומות שנקבעו על ידי מסורות עממיות והמתנגדות, לכאורה, למקורות. זכורני אחד המקרים ממין זה: באחת מפגישותינו איתו בסמינר שניהל בביתו, עלה על הפרק מקומו של קבר רחל אמנו. אחרי שהביא את המסורות על מקומו של הקבר במקומו הנוכחי הזכיר גם את דברי המפקפקים בזיהויו של המקום, המסתמכים על פסוקים שבמקרא ובאגדות חז"ל והקובעים אותו בצפונה של ירושלים. בין התלמידים בסמיניון היו שומרי מסורת. הם הביעו את רוגזם על דברי רבם בחשדם בו כאילו הוא נוטה למפקפקים. באותה שעה דאב ליבו של הפרופ' על יחסם זה של תלמידיו שאהבם ודאג להם בחייהם הפרטיים.

שיטת מחקרו של הפרופ' והידיעות הרבות שנרכשו במחיצתו באוניברסיטה ומחוצה לה, השפיעו רבות על סיורינו במרחבי הארץ והרחיבו את פעילותינו בקרב החברים באגודה ובציבור הרחב.

פרופ' ליאו אריה מאיר ז"ל (1895—1959)[4] הרצה באוניברסיטה על ארכיאולוגיה והאמנות של האיסלם, הרצאותיו היו מלוות על פי הרוב בתמונות ובכתובות שהיו אצורות בביתו בארכיונו הגדול. הוא הרבה

---

3 ראה מאמרי בחלק "משוט בארץ", נחל תניגים.

4 ליאו אריה מאיר (1895—1959) מזרחן, חוקר הארכיאולוגיה והאמנות של המזרח הקרוב והאיסלם, עבד במחלקת העתיקות הממשלתית. פרופיסור באוניברסיטה העברית (1925). ניהל חפירות בירושלים ותרם תרומה חשובה לחקר תולדות ארץ ישראל וירושלים.

לסייר איתנו במרכזי הערבים וביחוד ברמלה ובעזה, במסגדים ובבתי־הקברות כדי לעמוד על האמנות המוסלמית ועל ההירלדיקה (שלטי אמירים וכליפים) ביחוד בתקופה הממלוכית (המאה ה־13) בארץ.

זכורני הסיורים בעיר העתיקה איתו. הוא היה מקובל על ראשי הדת המוסלמית. היו מקבלים אותו בסבר פנים יפות, היתה לו גישה חופשית, גם בתוקף היותו פקיד בכיר במחלקת העתיקות של ממשלת א״י, לכל הבנינים הערבים בהר הבית, שעריו, מצבותיו ושלל הכתובות המצויות בכל אתר ואתר. הוא היה בקי בכל הכתובות העבריות שנחקקו ע״י צליינים יהודים בחומת העיר והשמורות במדרסות (בתי מדרש) ערביים.

פרופ׳ מאיר הפליא אותנו בשקידתו המתמדת להעשיר את הכרטסת המשוכללת על הספרות והאמנות המוסלמית שהחזיק בביתו (כיום נמצאת ב״יד״ שהוקם לזכרו בירושלים). בשיחותיו בסמינריון שקיים בביתו, קיבלנו ידיעות חשובות על תולדות הערבים בארץ, מנהגיהם והליכות חייהם. ידיעות אלו עזרו לנו רבות בפגישותינו עם ערביי הכפרים ובידוי המדבר.

הפרופ׳ יצחק בר [5] — בהרצאותיו וביחוד בסמינריון שלו החיה הפרופ׳ באופן יסודי ובשיטה מדעית מובהקת, המיוסדת בשלל החומר התעודתי שאסף בספרד, את גירסת הינקותא בנושא זה שלי ושל חברי השאלו־ניקאים בזמן היותנו תלמידי בית המדרש למורים העברי. אז התקיים בינינו חוג ללימוד תולדות יהודי ספרד. העילה לכך היתה ההתגלות, לנו בני שאלוניקי, הראשונה הניגוד החריף בין האשכנזים לבין הספרדים ויחס הזלזול מהראשונים כלפי האחרונים. אז אמרנו: ״כדי לשאת בכבוד את השם ״ספרדי״ שכה מזלזלים בו, עלינו ללמוד את תולדות אבותינו מגורשי ספרד [6]. עברו מאז שנים רבות והייתי נתון כולי בחינוך דרדקים. בבתי ספר שבהם הוריתי היתה אינטיגרציה מוחלטת של שתי העדות

---

5 יצחק בר (1888—1979) חניך בית המדרש בעירו האלברשטאט בגרמניה. למד באוניברסיטאות שונות פילוסופיה, פילולוגיה קלאסית והיסטוריה של ימי הביניים. חקר ביסודיות רבה תולדות היהודים בספרד בימי הביניים. בנסיעותיו בספרד אסף חומר תעודתי־היסטורי רב ערך. ב־1928 נתמנה כפרופ׳ להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, והרחיב את מחקריו גם בתולדות עם ישראל מימי בית שני.

6 ראה ספרי ״משאלוניקי לירושלים״ עמ׳ 152; וראה גם בספר זה במדור ״בין אחי הספרדים״.

ולא העסיקתני יותר שאלת אשכנזים־ספרדים. ראיתיה כמחוסלת בשבילי. וכן ביחס שביני לבין חברי המורים.

פרופ׳ בר קבע במחקריו ההיסטוריים כי ארגון הקהילה היהודית בכל אתר ואתר לא היה בעטיה של הגלות אלא נבע מעצם ההוויה הדתית והלאומית של העם. קביעה זו הביאתני, בהכוונתו ובעזרתו הפעילה של הפרופ׳ להעמיק חקר באירגונה של הקהילה בשאלוניקי וביחוד בתקופת הזוהר שלה במאה ה־16[7]. בתקופה זו הונחה התשתית של האוטונומיה היהודית בעיר בכל הדורות. בהרצאותיו של פרופ׳ בר על תולדות יהודי אשכנז בימי הבינים נחשף לפני עולם מופלא של יהדות שורשית, עתירת חכמה ודעת שכמותו פגשתי במערכות אבותי מגורשי ספרד. בהרצאותיו וביחוד בסמינריון שלו על הפוסקים הדגולים מבין יהודי אשכנז כגון מהר״ם מרוטנברג (ר׳ מאיר בן ברוך) ואחרים הייתי מרגיש בקשר האמיץ שלהם עם עמיתיהם הפוסקים הגדולים של יהודי ספרד כהרשד״ם (ר׳ שמואל די מדינה) ואחרים.

בלימודי באוניברסיטה היה עלי לשמוע גם הרצאותיהם של שלושה פרופיסורים: ר׳ דוד ילין בשירת משוררי ספרד; ארתור רופין — סוציולוגיה יהודית ונורמן בנטויץ — יחסים בינלאומיים. פרופיסורים אלה יותר מאשר משכוני תורתם, משכוני אישיותם. ר׳ דוד ילין כמורי הדגול שזכיתי בעבר בעיתות צרה במלחמת העולם הראשונה, להתחנך על ידו וגם נהניתי בגישתו האבהית לתלמידיו וכתומכם בשעות מצוקה. פגישתי איתו נתחדשה עם עבודתי בבית הספר היסודי בית הכרם שהיה סמוך לבית המדרש למורים העברי שבהנהלתו.

בארתור רופין — ראיתי זכות לעצמי להיות במחיצת האדריכל של ההתיישבות העברית החדשה בארץ ישראל, מפתח החקלאות והתעשיה ומגואלי אדמת המולדת. בהרצאותיו המאלפות על קהילות ישראל באשר הן שם, היה לפעמים משוחח גם על הנעשה בארץ. שיחותיו הבהירו לנו מצביהם של אתרי ההתיישבות שסיירנו בהם לעתים.

את נורמן בנטויץ הכרתי בשרתי כמורה פרטי לבנם של פרופ׳ פריד־לנדר והגב׳ ליליאן מבית בנטויץ שהתגוררו באחוזת לנגה בזכרון יעקב[8]. להרצאותיו ולסמינריון שלו באוניברסיטה היו אופי של שיעורים

---

7 ראה ספרי "תולדות שאלוניקי בדורות האחרונים".

8 ראה עמ׳ 19.

פרטיים. שומעיו מבין הסטודנטים היו מעטים מאד. אז הוכרז עליו חרם סמוי בגלל דעותיו הפוליטיות בקשר עם עתידה של ארץ־ישראל היהודית. הוא היה מחברי "ברית שלום".

כמשפטן בעל מוניטין הרחיב את ידיעותי על הקפיטולציות בתורכיה. ידיעות אלו השלימו את הידוע לי על תולדות הקיסרות העותמנית וביחוד הסטטוס המדיני של קהילת שאלוניקי.

פ ר ק ג

שיטות הוראה בידיעת הארץ

פעילותי באגודת המשוטטים והשתלמותי באוניברסיטה העברית השפיעו רבות על עבודת ההוראה בבית הספר. השפעות אלה התגלו בשני אספקטים: א. בפעילות החברתית בכתלי בית הספר שהתבטאה בהפצת ידע מתמיד ממה שמתהווה בארצנו. היא בוצעה על ידי מסירת, בפני התלמידים בכיתה או במסדר היומי, רשמי סיורי. ומאידך, עריכת טיולים לתלמידים באתרים היסטוריים, ביחוד אתרים שקראנו עליהם בשיעורי התנ"ך ובאיזורים העשירים בנופם; ב. בחיפוש דרכים חדשות מיטודיות ודידקטיות בהוראת ידיעת הארץ. אספקט זה התרחב והתעמק על ידי ייסוד חוגים לליבון שיטות ההוראה במולדת. בחוגים אלה השתתפו מורים חברי א.מ.א.י. ומורות מבתי ספר שונים, ומאידך עריכת סיורים בירושלים ובסביבותיה. בחוגים הסתמנו דרכים חדשות בהוראת המולדת שהיו חריגות מהשיגרה שהיתה נפוצה אז בבתי הספר במקצוע זה.

אעמוד בקצרה, על השיטות שהיו נהוגות אז וארחיב על שיטות מתקדמות יותר:

בשיטת ההוראה של ידיעת הארץ בביה"ס היסודי היתה נהוגה בין המורים האסכולה הקובעת, כי ידיעת הארץ היא מקצוע הנכנס לתחומה של הגיאוגרפיה הכללית. מטרת הוראתה היא הקניית ידיעות על נתונים גיאוגרפיים של ארץ ישראל לאיזוריה הפיזיים והאנטרופיים. ביסוד הדידקטי של ההוראה הונחו השינון והידע. הדרכים להקנייתם היו השיעור הפרונטאלי על ידי הכנה מוקדמת בספר הלימוד והתרת השאלות הנמצאות בו או הנרשמות על ידי המורה בכיתה. דרך הלימוד היתה "בטוחה" וקצרה. ספר הלימוד בידיעת הארץ הפך לספר קריאה. השימוש

בו כאותם האמצעים הדידקטיים הנהוגים אחרי קריאת קטע ספרותי במקרא. דרכי הוראה אלו כאמור, היו לימוד, שינון ומבחן. דרך זו אינה מציגה בפיתוח הנושא בעיה המעוררת את התעניינותו של התלמיד והמפעילה את רצונו להגיע לפתרונה. הבעיה המוצגת משמשת רק הנעה חיצונית בלימוד החומר החדש על ידי הכרזה על נושא השיעור.

שיטת הוראה זו לא התאימה לפעילותנו בהכרת הארץ לכל היקפה כפי שרכשנו בסיורים ובמעקב אחרי הנעשה באיזוריה, דרכי התפתחותם ופעולת האדם בהם. באנו לידי מסקנה כי אין להתייחס ללימוד ארץ־ישראל כלימוד גיאוגרפי גרידא, אלא כלימוד שיש בו ערכים לאומיים־חינוכיים חשובים. ערכים אלה יתוו למורים קביעת יחידות לימוד וכן דרכים מיטודיות ודידקטיות להקנייתם לתלמידינו אזרחי העתיד.

הערכים הם: יעודה של ארצנו כמולדת לעם ישראל וכקולטת עולים רבים, לכן שומה על מתכנני הכלכלה במדינתנו ולמבצעיה לנצל מכסימלית את הנתונים הגיאוגרפיים המגוונים וכן אחרים על ידי הפעלת כוחות חלוציים רבים. כן יש לנצל האפשרויות העצומות בכלכלה המודרנית כדוגמת המפותחות שבארצות העולם. ערכים אלה מיושמים במירבם על ידי המתיישבים בכל איזורי הארץ והנותרים מחכים להגשמה.

מציאות זו יש לציינה בפתיחת כל נושא לימודי־איזורי. המציאות המתוארת היא תוצאה של פעולת האדם העמל והיוצר בנצלו את הנתונים שבאיזור: תנאים טבעיים, ישוביים ואחרים. קביעה מיתודית זו מחייבת ריכוז כל הנושאים בידיעת הארץ מסביב לאיזורי הארץ, איזור איזור ותנאיו המיוחדים. ארץ־ישראל, אם כי קטנה בשטחה, נתברכה באיזורים השונים זה מזה בנופם, מבנם, תנאיהם הפיסיים, וממילא גם תנאי קיום האדם בהם. לא הרי מישור החוף כאיזור ההר ועמק הירדן, ולא הרי מישור החוף בחלקו הדרומי כמישור החוף בחלקו המרכזי והצפוני ועוד ועוד.

איזור איזור ובעיית פיתוחו וטיפוחו. במציאות שלהם יש לעמוד על שלוש הבחנות: א. איזור שבו יציבות יישובית וכלכלית ופיתוח שלם; ב. איזור בתהליך התפתחותו וטרם הגיע ליציבות כלכלית שלמה; ג. איזור שומם הנמצא במצב של תכנון כדי לגאלו משממונו ובראשית התפתחותו. בהתאם לשלוש הבחנות אלו יש לקבוע בלימודים, אחרי תיאור המציאות שלהם, קווי השיחות כדלקמן: בכל האיזורים למיניהם

פירוט התנאים הטבעיים שבהם — א. באיזורים המפותחים נוסף לאלה, הבלטת הניצול היעיל של המתיישב של התנאים האלה ואחרים; תרומת האיזור לביצור הכלכלי, התרבותי והבטחוני של המדינה על ידי הדגשת המפעלים המיוחדים והאופיניים שבו; ב. באיזורים הנמצאים בעצם התפתחותם: לבטי האדם העמל בפיתוח האיזור וקביעת הדרכים היעילות ביישום התוכניות המוצעות, הסיכויים וההישגים לקראת היציבות אשר תתרום רבות לפיתוחה של המדינה; ג. באיזורים השוממים — הצורך בפיתוח האיזור מתוך שיקולים אלה: גאולת השממה, הרחבת קיבולת המדינה, קליטת עלייה ופירוט תכניות הפיתוח והאמצעים הראשונים ליישומן.

הקשר שבין לימוד ידיעת הארץ לבין לימוד התנ"ך

בחוגים דובר רבות על הצורך בהארה גיאוגרפית של סיפורי המקרא ואף דברי הנביאים. כידוע, רבים מהמאורעות המסופרים במקרא, חיי הנביאים ורעיונותיהם רקעם באדמת ארץ־ישראל. איזורי הארץ, נופם, מבנם, אקלימם, צמחייתם וחייתם משתקפים ברעיונות הנביאים ובסמלי נבואותיהם. הסיפורים המקראיים, שפתם הקלאסית, יסודם הדתי־מוסרי כשהם נמסרים ומוארים על־ידי מורה אמן מעשירים את נפשו הרכה של הילד. התרשמות זו ויידע זה מתעמקים יותר בהיותם רקומים באדמת המולדת וספוגים אוירה. דמויות אישים ומאורעות בתולדות עמנו מקבלים מימדים מוחשיים כאשר מסיירים במקום התרחשותם או כשהם מתארים על־ידי רשמי סיוריהם של המורה בהם*.

* על פרשה זו כתבתי תוכניות מפורטות בהתאם לגילם של התלמידים, ראה להלן בנוספות: ביבליוגרפיה.

פרק ד

מועצת המורים למען הקרן הקיימת לישראל

בהצלחת ביצוע השיטה בהוראה המולדת, המפורטת לעיל, רב חלקה של הקרן הקיימת לישראל והתנועה שהוקמה על ידה מועצת המורים למען הקהק"ל (להלן — המועצה).

המועצה התארגנה בשנת 1927 בכפר הילדים בגבעת המורה בעמק יזרעאל על ידי מורים מכל קצות הארץ ובראשם המחנך ד"ר ב. בן־יהודה. ביסודה של התנועה הונחו מטרות אלה: לשלב בתוכנית הלימודים בביה"ס ובפעילות החברתית בו את החינוך הציוני, עיקר מעיקריה של הקהק"ל; הגברת היסודות הציוניים־האזרחיים במערך החינוך בישראל לשם הכשרת הדור למילוי יעודו ההיסטורי בגאולת ישראל.

אחד המחנכים הדגולים מורי ורבי שלמה שילר — אמר עוד לפני יסודה של המועצה: "לשתף את הילד ביצירה הנרקמת על אדמת הלאום, לשתף את נשמתו בגאולת העם על ידי גאולת הארץ, לחפש דרכים לממש את רעיון התחיה בחיי הילד באופן מוחשי".

דרכים אלו קבעה המועצה בשלושה מישורים:

א. על ידי שילוב בתכנית הלימודים;

ב. שילוב בפעילות החברתית בחינוך האמנותי וביחוד תחיית החג העברי;

ג. סיורים לימודיים שיטתיים למורים במרחבי היצירה בארץ וסיוע לסיורי תלמידים.

אפרט בהרחבה כל הדרכים האלה, באשר זכיתי להיות אחד הפעילים בקביעתן, בהכוונתן בעל־פה ובכתב ולהבאתן לידי הגשמה.

א. הנושא השנתי

מדי שנה בשנה מציעה המועצה נושא לימודי אקטואלי, עשיר במומנטים חלוציים המנסרים באותה שנה בעולמה של החברה הישראלית ושותפים לה נאמני ציון שבתפוצה, וכן יובלות של מפעלים חלוציים או אישים דגולים ותנועות שתרמו רבות לישובה של ארצנו. אזכיר אחדים מנושאים אלה שהוצעו כל אחד בשנתו ובמועדו: חומה ומגדל, מפעל החולה, יישוב הגליל, החומש לכיבוש שממת ההר, פיתוח חבל הערבה, יובל העלייה לעמק יזרעאל, העליות ליישוב הנגב כל אחת במועדה, נחשונים בהתיישבות ועוד.

המטרות בלימוד הנושא השנתי הן:

א. שיתוף הדור הצעיר בבעיות המנסרות בחברה הישראלית והחוֹתרות לקידומה ולתפתחותה;

ב. עקיבות מתמדת בתהליכי הביצוע של הבעיות ופירוט יצירת האמצעים להמחשתן;

ג. שיתופם של האזרחים לעתיד בשלבי הביצוע מתוך התנדבות פנימית וחינוכם, על ידי כך, לקבלת עול מצוות.

ד. העלאת דמותם של אישים ותנועות שפעלו רבות למען יישוב הארץ וישמשו לדור הצעיר כמורי דרך ליצירה חלוצית ולקיום המימרה: "יהיו עינך רואות את מוריך".

לקביעת הנושא ממציאה המועצה לכל בתי הספר חומר ללימודו: תכניות מעובדות לשיחות, למסיבות, למפקדים, לחגיגות, לסיורים וכן שירים, בולים, עתוני קיר ועוד.

חידון ירושלים

לשם העמקת ידע ירושלים בירת ישראל בבתי הספר עורכת מועצת המורים למען הקהק"ל, סניף ירושלים, מדי שנה חידון על ירושלים. בחידון מועלית אחת הפרשיות בתולדות העיר לדורותיה ומצבה כיום ("ירושלים עירי"). החידון נערך בכ"ח באייר יום גאולת ירושלים השלימה.

ב. החינוך האמנותי

תרומתה השניה של המועצה לקידום החינוך בביה"ס היא הכנסת

היסוד הרגשי האמנותי בחינוך הציוני על ידי החייאת החג העברי. היא הפכה את החג לאחד הפרוייקטים במכלול הפעילות הלימודית והחברתית בקרב החניכים בתוספת העשרת החוויות של החג בחייהם והעמקתן. המועצה גיבשה שיטה מקיפה באירגון החג ובביצועו וקבעה את הכלל החינוכי החשוב: השתתפות עצמית אקטיבית של הילדים ולא של אמנים מבוגרים. נקבעו חגיגות ועובדו תוכניות ואמצעי ביצוע, ביניהן נציין שלוש שרב בהן מרעיונותיה של הקהק"ל ושעליהן מושתת החינוך הציוני: חגיגת הנטיעות בט"ו בשבט; חגיגת זכרון ביכורים לקראת חג השבועות וחגיגת י"ט בטבת — זמן יסודה של הקהק"ל. משלוש חגיגות אלו הפך מנהג הנטיעות בט"ו בשבט להיות מכשיר חשוב של אהבה לטבע, למולדת, לעבודה וליצירה לא רק בקרב ילדי ישראל באשר הם בארץ ובתפוצות אלא גם בליבות כל בני הישוב.

מתוך אמונה ביסוד הרגשי בחינוך הציוני יצרה המועצה מערכת שלימה ומקיפה של רגעי חינוך המסורים לחברת התלמידים עצמה לבצעה. במערכות אלו נכללו מלבד שלוש החגיגות הנ"ל גם מסיבות ימי הולדת, לקראת שבת, ראשי חודשים, ימי זכרון ועוד. המועצה ממציאה למורים חומר ספרותי ואמנותי.

המועצה הוציאה לאור סדרת חוברות על תולדות אישים, מושבות וקיבוצים שעל אדמת הקהק"ל. ספריה זאת הידועה בשם "לנוער" היתה אחד המפעלים החשובים ביותר. החוברות המהודרות והמצוידות בתמונות מגישה למורים חומר ספרותי ואמנותי.

סיורים לימודיים שיטתיים למורים ולתלמידים

הדרך השלישית לקידום החינוך הציוני והעמקה בידע הארץ היתה: 1. עריכת סיורים לימודיים למורים במרכזי היצירה החלוצית. מטרתם של סיורים אלה היא לא רק להרבות יידע כי אם גם להרבות בחוויות וברגישות בפגישתם בכל אתר ואתר עם המבצעים. 2. המועצה וסניפיה בכל הארץ קובעים תוכניות לסיורי תלמידים ומשתתפים בביצועם.

ההזדהות למפעלי הקהק"ל

בהוראת ארץ המולדת אין להסתפק במסירת ידע אלא גם בהטפה בקרב הלומדים להזדהות במפעלי הקהק"ל בגאולת הקרקע ובהכשרתה לעיבוד חקלאי. הצלחת כל מפעל התישבותי רב־ערך דורש אמצעים כספיים

גדולים שאין בכוחה של המדינה לספקם. להשגת האמצעים אנו נקראים להתנדבות העם בארץ ובתפוצות וביניהם גם אזרחי העתיד. אנו צריכים לחנך את ילדינו למצוות עשייה, ועל ידי כך הזדהות עם המוסדות המעשים והעושים.

הזדהות זו מתבטאת על־ידי הדרכים המוצעות על־ידי המועצה והן: א. שילובם של התלמידים עם המתנדבים בעם על ידי הפרשת תרומות ל"קופסה הכחולה"; ב. רכישת "תעודות עץ" או הפרשת סכומים לאותו המפעל הנדון בנושא השנתי; ג. נטיעת עצים ביערות הקהק"ל בצוותא בט"ו בשבט וביחידות כיתתית כל השנה; ד. סיורי תלמידים במרכזי היצירה בארץ וביחוד באותם האיזורים שנכללו בנושא השנתי.

פרק ה

אכסניות נוער ובתי־ספר שדה

בהוראת ידיעת הארץ וביחוד על־ידי סיורים בה נתווסף לה גורם חשוב: ייסוד אגודת אכסנית נוער בישראל (א.נ.א.) ובתי ספר שדה.

אעלה, בקיצור, מטרת האגודה ותרומתה הגדולה בביצוע יעיל של סיורים במרחבי ארצנו וביחוד של טיולי בתי הספר.

האגודה נוסדה בשנות החמישים על ידי מורים, ראשי הסתדרות "הדסה" ואנשי ציבור. מטרת האגודה: א. שיפור תנאי אכסונו של המטייל בעיקר תלמידי בתי ספר וחברי תנועות הנוער; ב. העמקה בידיעת ארץ ישראל; ג. הגברת זיקת הנוער לטבע; ד. סיוע לביצוע סיורים לבתי הספר על ידי הליכה; ה. הכשרת תנאים לחיי חברותא. במשך שנות קיומה הצליחה א.נ.א. להקים רשת מסועפת של אכסניות בכל איזורי ארצנו מאכסניה אחת (בכפר ויתקין) בשנת ייסודה ועד 33 אכסניות כיום. היא פתרה על ידי כך אחת הבעיות החריפות של בתי הספר: אכסון תקין לתלמידים ולנוער בזמן סיוריהם. האכסניות מסודרות בתכלית הצנע, לפי העקרון השירות העצמי. הן משמשות:

א. מקום אכסון נוח וזול ומרכז לימודי של הסביבה המסויירת;

ב. חינוך לחיים בצוותא בחיק הטבע;

ג. יצירת קשרים עם חברות נוער מהארץ ומחו"ל. להעמקת ידיעת האיזור שבו נמצאת האכסניה הוצאו לאור עלוני ידיעות וחוברו על ידי חוברות המשמשות חומר והדרכה למטייל *.

---

* ראה ביבליוגרפיה.

א.נ.א. נתקבלה בשנת 1954 כחברה בארגון הבינלאומי של א.נ. מדי שנה בשנה מתקיימים בארצות שונות באירופה ובמזרח הרחוק כינוסים בינלאומיים. בכינוסים אלה, שזכיתי להיות נוכח בהם, נידונו שאלות חינוכיות רבות ענין ונתקשרו קשרים עם מחנכים חשובים במרחבי תבל.

מלבד ארגון א.נ.א. קיים בארצנו עוד ארגון דומה בשם "בתי־ספר שדה". ארגון זה מארגן בבתי הספר, לפי בקשת מוריהם, שיעורים בידיעת הארץ ביחוד להכרת איזורים שונים בארצנו. השיעורים מתבצעים בסיורים מקיפים (מכאן שמו), ומסתכמים באכסניות שנוסדו לשם כך. מאז ייסודם של שני האירגונים הנ"ל התרבו הסיורים בארץ ושופרו על ידי כך שיטות ההוראה בידיעת ארץ ישראל בבתי הספר.

עד כאן פורטו כל המוסדות והארגונים שתרמו רבות לקידום הוראת המולדת בבתי הספר לדרגותיהם ולמגמותיהם.

בהתאם לכך עובדו תכניות מפורטות על ידי ועל ידי חברי כשהן מותאמות לכל הגילים, וכן עובדו שיעורים ששימשו הדרכה למורה בהוראתו. התכניות והשיעורים פורסמו בהוצאות מיוחדות וכן בקבצים פדגוגיים וביניהם בירחון הפדגוגי לשאלות חינוך ותרבות "אורים" בסדרת מדריכים בכיתות בית הספר היסודי.

בד בבד עם התכניות הנ"ל התפרסמו על ידי חברי ועל ידי מערכות סיורים לבתי הספר לכיתותיהם החל מסיורי יום וכלה בסיורים רב־ימים **.

** ראה ביבליוגרפיה.

חלק ג

בנתיבו של עסקן

בין אחי הספרדים
בין אחי בשאלוניקי ובקהילות יוון

בשנת תשכ״ג פרשתי, מפאת גילי, ואנוס על פי החוק מעולם ההוראה, ואני אז במיטב כוחותי הגופניים והנפשיים. פרישה זו הביאתני להגביר את עסקנותי הציבורית, להרחיב את שדה פעולתי ביעדים שלא ניתנה לי האפשרות להגשימם ושהיו רדומים בי עוד מקדמת דנא. אציין יעדים אלה שהיו קשורים בכמה מוסדות שזכיתי להמנות בין עובדיהם.

מיד אחרי פרישתי מההוראה נקראתי לעבוד ב״יד״ שהוקמה להנצחת הנשיא הדגול יצחק בן צבי ז״ל. זכיתי להמצא במחיצתה של האישה הדגולה, רבת הפעלים וברוכת הכשרונות והמעש רחל ינאית בן־צבי, להשתתף אתה בהנחת אבן הפינה ל״יד״ ולפיתוחו של המכון מיסודו של הנשיא ובהנהלתו הפעילה, ולהוציא לאור כתבי הנשיא המנוח. בהשפעת העבודה הזאת חזרתי לשלם חובי לאחי בשאלוניקי ובקהילות יוון להעמיק חקר בתולדו־תיהם, בהארת פרשות במורשת הרוחנית שהנחילו לנו רבניה וסופריה ובהצלה מכליון מזער מן המזער של אוצרות תרבות רבי־ערך שנשארו לפליטה אחרי השואה הנאצית.

המשכתי ביתר מרץ בפעילותי במועצת המורים למען הקרן הקיימת לישראל, באגודת אכסניות נוער בישראל ובתרומתי המלאה לאולפנים, בתי אבות, בתי ספר בהרצאותי ובהדרכת מקצת טיו־ליהם. ואחרון — תרומתי לעירי ירושלים משאת חיי, כחבר בוועדת שמות רחובות ירושלים.

על שתיים מפעילויות אלו הנני מעלה בדברים דלהלן.

פרק א

בין אחי הספרדים

בתחילה התייחסתי לשם "ספרדי" הגלוה אלי בבחינה של מהות, הינו מוצא אבותי, לפני דורות רבים, היה מספרד; ואשכנזי — יהודי שמוצאו לא מספרד ולא מארצות המזרח. ההבדלים ביניהם הם בשפה, במנהגים מיוחדים, בשינויים קלים בנוסח התפילה, בפיוטים מיוחדים הנאמרים בחגים וביחוד בימים הנוראים ובהיגוי שונה בעברית. בשאלוניקי, עיר מולדתי, היתה קהילה הומוגנית באוכלוסיה ולכן לא נשמעו בה השמות ספרדים ואשכנזים.

אמנם השם אשכנזי היה מרחף גם שם בחלל עולמנו. בין 36 בתי־כנסת שהיו קיימים בעיר והיו נקראים על שם ערים ומחוזות שמהם הגיעו המגורשים מספרד, היה אחד בשם "ק"ק אשכנזים". יחידיו[1] היו מתפללים בחגים ובימים הנוראים בנוסח "מחזור" קהילות אשכנז במזרח אירופה ובמרכזה. יחידים אלה התייחסו למשפחות שהגיעו לשאלוניקי בדורות קודמים ממזרח אירופה. במשך הדורות התבוללו משפחות אלו בין היהודים הספרדים עד בלי ניכר מוצאם. מקצת ממנהגיהם נשתמרו בעיקר בבית הכנסת. בימים הנוראים אחרי שהיינו מסיימים את תפילותינו היינו רגילים לבקר ב"ק"ק אשכנזים" כדי לשמוע את תפילותיהם וביחוד את הפיוטים שהיו שונים מאלה שב"מחזור" שלנו. ההברה היתה ספרדית, אך התפילות נאמרו בקולי קולות ובלי קצב כנהוג בבתי הכנסת האחרים. דבר אחד היה עושה עלינו רושם עמוק: מנהג הזכרת נשמות על "החסידים התמימים והישרים קהילות הקודש שמסרו נפשם על

1 מונח למתפללים הקבועים של בית כנסת או חברי ארגונים.

קדושת השם" בגזרות תתנ"ו ותתק"ו וכן על רבני אשכנז שחיו בימי הביניים. רשימה זו שהיתה כתובה בכתב־יד נתפרסמה בשנת תרס"ב והיתה מצויה בידי כל המתפללים. הם היו נוהגים לאומרם בשבת שלפני חג השבועות ובשבת חזון (איכה).

בכל ערב ראש חודש הייתי מלווה את סבי הרב הזקן של העיר לתפילת מנחה שהיתה מתקיימת ב"בית כנסת אשכנזים", בו היו מתאספים הרבנים החשובים של העיר לאמירת "סליחות". בית הכנסת לא היה שונה בבניינו וברהיטיו מבתי הכנסת האחרים אלא במספר שנים־עשר החלונות שהיו בו. על פי האגדה שהיתה מהלכת בין היחידים: לכל אחד משבטי ישראל יש חלון מיוחד ברקיע ומלאך ממונה על כל חלון כדי לקבל את התפילות ולהביאם לפני ה'[2]. לפעמים היינו נפגשים עם יהודים דמתקרים אשכנזים שבאו באוניה מאודיסה שעגנה בנמל בדרכה ליפו. הם היו מכונים בפי ההמון בשם "משמכה" (שיבוש מהמלה "מה שמך?", שאלה שהיו שומעים הספנים מפי יהודי רוסיה). ידענו שהשוני בינינו וביניהם הוא דיבורם העברי בהברה אשכנזית. אגב, מגעינו איתם היה אחד הגורמים לשאיפתנו לעלות לארץ־ישראל.

בעלותי לירושלים נתברר לי כי לבחינה המהותית שבשמות אשכנזי, ספרדי ובן עדות המזרח נוספת גם משמעות מיוחדת. האשכנזי — איש מעלה, מרובה בידיעות ובמעשים, איש הממסד ומעורה בכל שטחי החיים, ואילו הספרדי ובן העדות — נחות דרגה, מוגבל בהשכלתו ולא מאנשי שלומנו. אמנם היו בין האשכנזים משכילים שראו בספרדי איש אציל, בעל קומה זקופה ובקי בהוויות העולם. בתחילה לא הרגשנו חברי ואני, מעולי שאלוניקי, במשמעות השלילית בשם הספרדי שלנו. המוניטין שיצא בעולם היהודי על עירנו חפף עלינו. בשיעורי ערב שקיימנו בקרב תושבי מאה שערים והסביבה ובעיקר בין הנשים נחשבנו כאשכנזים. אי־ידיעתנו שפת יידיש נחשבה בעיניהן כעיקרון מצידנו לא לדבר בשפה זו כדי להדגיש בערך הדיבור העברי.

הגיע היום והמשמעות השלילית שבשם ספרדי פגעה גם בנו. ביומן שניהלתי במלחמת העולם הראשונה רשמתי:

---

2 ר' מיכאל מולכו במאמרו "העדה האשכנזית בשאלוניקי" בקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל", תשכ"ז, עמ' 27 ואילך.

י"ד בכסלו תרע"ח (2.11.1914)

היום בשעת הלימוד בפיזיקה עם המורה ד"ר ח. (מחשובי המורים בירושלים), לחש אחד מחברינו (ספרדי) דבר מה באוזנו של חברו. המורה ראה בכך הפרעה בסדר, התרגז וקרא בקול חזק מהול בלעג: "מה יהיה עם הספרדים האלה"? בתחילה שררה דממה בכיתה, אך אחרי שניות מעטות קמו התלמידים "השאלוניקאים" ויצאו בקומה זקופה מן הכיתה. אחרי השיעור גאלץ המורה לבקש במעמד כל הכיתה את סליחת התלמידים הספרדים.

ושוב באותו ענין: ח. ל. זוטא (אחד המורים החשובים בבית מדרש למורים העברי) הרצה בפני התלמידים על הנושא: המצב התרבותי בצרפת ובאשכנז בימי הביניים. המרצה, ברצותו להבליט את ערכה של תקופה זו, ביטל את היצירה המזהירה של תרבות הספרדים באותה התקופה. הוא טען שביצירה הספרדית אין מן המקוריות והיא מושפעת מהתרבות הערבית. הוא הוסיף כי יהודי ספרד לא היו מסורים לעם היהודי, טוהר המשפחה בקרבם היה לקוי והם לא מתו על קידוש השם כקהילות אשכנז. דברי המרצה הרגיזו את התלמידים הספרדים. העיתון "חרות" שהופיע באותם ימים אף ביקר קשות את הרצאת ח. ל. זוטא. הלה התנצל אח"כ בכתב. בדברי התנצלותו כתב: לא התייחסתי לכל תקופות חכמי ספרד בימי הביניים אלא לחלק מהן בלבד.

תגובתנו למקרים עגומים אלה שלא שערנום, לא היתה בדרך השלילה כי אם החיוב. החלטנו להעמיק חקר בספרות יהודי ספרד ולימוד תולדות קהילת שאלוניקי לדורותיה כדי שנהיה ראויים לשם ספרדי הנחות כביכול שנספח אלינו בהגיענו לארץ ישראל. למטרה זו יסדנו חוג שהתאסף מדי שבוע. כל חבר הרצה על אחד הפרקים ממשנתם של חכמי ספרד. לחוג זה הצטרפו בני משפחות ספרדיות מירושלים שלמדו איתנו בסמינר ובגימנסיה העברית בירושלים. חברי החוג השתתפו יחד עם חברינו יוצאי מזרח אירופה בפעילות רוחנית בקרב הנוער והמבוגרים בישוב היהודי בעיר העתיקה ובשכונות הסמוכות למאה שערים. יתכן וחוג זה היה הסנונית הראשונה שבישרה את ייסוד הארגון "הצעיר הספרדי".

ארגון "הצעיר הספרדי" נוסד בחודש שבט תרע"ח[3] (פברואר 1918).

---

3 על הארגון והתפתחותו ראה אברהם חיים — הסתדרות הצעירים הספרדים,

מטרתו היתה לנהל עבודה חינוכית ותרבותית בקרב הנוער והציבור הספרדי ביחוד תושבי העיר העתיקה. בתחילה עסק הארגון בבירור מטרותיו, בגיוס חברים ובהכשרתם לפעולות רוחנית־תרבותית ובסידור שיעורי ערב בעיר העתיקה.

שלושה חודשים אחרי ייסוד הארגון התגייסתי לגדוד העברי יחד עם שבעה חברים, ברובם יוצאי שאלוניקי. מטרת הארגון העסיקה אותנו גם בהיותנו רחוקים מירושלים. בביקורינו בעיר השתתפנו בישיבותיו. אך בעיקר פעלנו בהגשמת מטרותיו בין חברינו החיילים ביחוד בני עדות המזרח[4].

על הארגון (שנקרא אח"כ בשם "חלוצי המזרח"), לבטי חבריו בקביעת מטרתו ובהתוויית דרכי פעולתו ועל חלקי בו, יסופר להלן:[5]

בגדוד העברי

ביום הראשון לבואנו לקנטרה — התחנה הראשונה לקראת הכשרתנו לחיים צבאיים — נזדקרה לפני שוב, אם כי ברמז, משמעותו של השם ספרדי בעיני המתנדבים לגדוד תושבי תל־אביב. וכה רשום ביומן שניהלתי בזמן שירותי בגדוד:[6]

כ"ה וכ"ח בתמוז תרע"ח (5.7.18)

היום הועמדנו בפני מציאות חברתית שלא תיארנוה ולא פיללנו לה: גישתם הבלתי ידידותית של מתנדבי תל־אביב כלפי הירושלמים. נתגלו ביתר שאת ההבדלים ביניהם. הירושלמים, בדרך כלל, היו בעיני חלק מן התל־אביבים כנחותים. לדעתם מוטב היה ש"המון פרוע זה" (הכוונה היתה ל־245 מבני עדות המזרח מתוך 424 מתגייסי ירושלים, רובם מהעיר העתיקה). אמרנו להם כי תפקידנו הוא לחנכם, להדריכם ולהכינם למשימות הלאומיות החשובות שהוטלו על כולנו. תקוותנו היא כי

"במזרח וממערב" ג', קובץ מחקרים בהוצאת אוניברסיטת בר־אילן, עמ' 181 ואילך.

4 ראה בספרי "משאלוניקי לירושלים", ח"א, עמ' 260—261, 271, 297.

5 הדברים נכתבים על סמך החומר המצוי בידי והמכיל העתקי מכתבים ששלחתי לחברי בימים ההם, מאמרים שנתפרסמו בעיתוני שאלוניקי והרצאות שהרציתי בארגון.

6 ראה בספרי "משאלוניקי לירושלים", ח"א, מעמוד 245 ואילך.

אחרי שנקבל את מדי הצבא ואחרי שנימצא כולנו, ללא הבדל השכלה, תחת משמעת צבאית, יטושטשו ההבדלים בינינו. אמנם התנדבותם של בני העדות, ביחוד אנשי העיר העתיקה נבעה מתוך מצוקתם הכלכלית ותקוותם לחיים נוחים בצבא הבריטי ולסיוע למשפחותיהם, בכל זאת על ידי פעילותנו החינוכית ביניהם ימצא בואם לגדוד מתוך שלא לשמה, לשמה.

ואכן פעולה חינוכית זו נמשכה בגדוד זמן רב בעזרתם של חברינו האשכנזים מחוגי הפועלים. פעולה זו הסתעפה עם כניסת יהודים ספרדים שבויי המלחמה בתורכיה לגדוד [7].

בערב פסח תרע"ט (1919) חזרתי ממשימה שהוטלה עלי ועל ששה חיילים לשמש משמר לרכבת הנוסעת לסוריה וללבנון להוביל ציוד צבאי למחנה הצבא הבריטי [8]. אז החלטנו חברי בורלא (משאלוניקי) ואני לבקר בירושלים. בביקור זה היתה לנו גם מטרה מיוחדת: להשתתף באסיפה הכללית של ארגון "הצעיר הספרדי" שהתקיימה בחג. במכתב ששלחתי לאחד החברים בי"ז בניסן תרע"ט (19.4.19) מסרתי דו"ח מפורט על האסיפה ועל דברי בה. ואלה היו דברי: "חברים רבים ישאלו באיזו זכות אני עולה על הבמה הזאת (עקב שרותי כחייל). ובכן זוהי תשובתי: א. הייתי ממייסדי הארגון; ב. כל זמן שאני בצבא אינני חדל מלהתעניין במצבו של הארגון; ג. אני ממשיך בגדוד בהגשמת מטרת האגודה על ידי פעולותי בחינוך היהודים התורכים שנמנו בין שבויי המלחמה והצטרפו אחרי שחרורם לגדוד; ד. פעלתי בקרב הנוער בביירות בזמן שהייתי בעיר מטעם המפקדה הבריטית שבעיר".

בויכוח על עתיד הארגון דיברתי בהרחבה על שתי המגמות שהסתמנו על ידי המתווכחים: צמצום בפעולות הארגון או הרחבתן. א. עבודה חינוכית בקרב החברים ובקרב ההמון הספרדי בכלל; ב. הכנת קדר של צעירים ספרדים שיצטרפו לארגונים ציבוריים־חינוכיים של הישוב, שרובם ככולם מורכבים מאחינו האשכנזים; ג. לעורר את הצעירים הספרדים ברוכי הכשרונות לעבודה מדעית־ספרותית בתכנים ספרדיים, כגון: חקירת תולדות היהודים בקהילות המזרח והבלקנים, איסוף חומר פולקלוריסטי ועוד. העבודה החינוכית תדרוש מאתנו כוחות עצומים

7 ראה בספרי "משאלוניקי לירושלים", עמ' 271.
8 שם, מעמוד 281 ואילך.

ומסירות גדולה. הצלחת העבודה מותנה בריכוז הכוחות למטרה הקדושה: חינוך הנוער וההמונים בכלל.

החברים המרחיבים טענו שאין להצטמצם בפעולה חינוכית בלבד, אלא יש להתחיל בעבודה רחבת היקף בקרב היהודים הספרדים באשר הם שם ולשתפם בהנהגת הישוב בארצנו על ידי יצירת גופים ספרדיים מיוחדים בארץ ובחו"ל, וכן לקחת חלק פעיל בכל מוסדות ההתיישבות ובמחלקות השונות של ההסתדרות הציונית בארץ, במחלקת העלייה, המחלקה ל"סרטיפקטים" לעולים, וזאת כדי שלא נהיה מקופחים כספרדים וכבני המזרח; למנות בכל המוסדות הלאומיים פקידים בני עדות המזרח המכירים את בני עדתם, שפתם, אורחות חייהם, מהלך מחשבתם וצרכיהם. כדי להגשים מטרות אלו יש צורך בהקמת הסתדרות ספרדית גדולה.

לעומתם טענו המצמצמים: האם אנו מוכנים לכך? הרי התארגנו רק לפני שנתיים (ראה לעיל). עוד לא הספקנו להתבסס וכבר אנו מבקשים להתחיל בעבודה ציבורית-פוליטית עניפה; ומאידך, אסור לנו לייסד אגודות על טהרת הספרדיות, אסור לנו להפריד בין חלקי העם. עלינו להגביר את פעולותינו החינוכיות בקרב ההמונים, לערוך הרצאות, שיעורי ערב וכדומה[9].

בקיץ תר"פ תם שירותי בגדוד העברי. חזרתי לחיים האזרחיים ונכנסתי לעולם ההוראה. נתקבלתי כמורה בתלמוד-תורה של הספרדים בעיר העתיקה בירושלים. ראיתי בעבודה זו כעידן ההגשמה לשאיפתי לחינוך הנוער הספרדי. אך עבודה זו לא נמשכה זמן רב. עפ"י הוראת "ועד החינוך" דאז נשלחתי בשנת הלימודים תרפ"א להורות בביה"ס במושבה זכרון יעקב (ראה לעיל). התעניינותי וחברותי ב"חלוצי המזרח" לא תמו. בעלותי לירושלים בימי הפגרה מלימודים הרציתי בקרב חברי הארגון וכן כתבתי מאמרים בעתונות בשאלוניקי על פעולות הארגון. בהרצאותי חזרתי והדגשתי כי זכות קיומו של הארגון הוא חינוך ההמונים. אחרים לא יוכלו בהצלחה למלא תפקיד אחראי זה, משום שלחברינו יקל מאד לחדור להמון הספרדי בארץ ובגולה. להם נהירים שבילי נפשו, הליכות חייו, מנהגיו ושפתו. אין יסוד לחשש שהתארגנו

9 דעתם של המצמצמים והמרחיבים הובאה במאמר מיוחד שפרסמתי בג' באלול תרע"ט בעיתון "דואר היום".

כדי להכניס פירוד בין העדות. ההיפך הוא הנכון, שאיפתנו לאיחוד על ידי הכנת אחינו לפעילות לאומית־ציונית. ואם לחנך, מוטב שנחשוב לא רק לטפחות אלא גם ליסודות, ומי כבית הספר יסוד היסודות של עם. אנו צריכים לצרף בעבודתנו החינוכית את תלמוד התורה שבעיר העתיקה. המורים המלמדים שם מצליחים להעלותו לרמה טובה. עלינו לבוא בקשר מתמיד עם המורים, לסייע להם ולחזק את קשרי ההורים איתם.

בשלהי שנת תרפ"ב (1922) בהוודע על ייסוד הסתדרות ספרדית בשאלוניקי ביוזמת המרחיבים שבהסתדרות "חלוצי המזרח" בירושלים, הבעתי את התנגדותי לכך על ידי מאמר בשם "מעשים ולא דיבורים" שהתפרסם בעיתון "פרו ישראל" בשאלוניקי בדצמבר 1922. בתגובה להתנגדותי נתפרסמו באותו עיתון שני מאמרים, האחד על ידי יצחק ביטי תושב חיפה בשם "יהי אור" והשני של ש. יקואל מנכבדי קהילת שאלוניקי. המאמר החריף ביותר נגדי היה של מר ביטי אשר הכתירני כשונא ספרדים בגלל תיאורי במאמרי את הבערות השוררת בקרב רבים מהציבור הספרדי בירושלים. מאוחר יותר במרץ 1923 פירסמתי בעתון הנ"ל תשובה מפורטת למבקרי. במאמרים אלה ישנם פרטים חשובים על מצבה של הסתדרות "חלוצי המזרח" באותו זמן. לכן אני מוצא לנחוץ לפרסם להלן קטעים אחדים מהם.

במאמרי התרעתי על הסטיה של אחדים ממנהיגי הארגון "חלוצי המזרח" כיום מהמטרות שנקבעו על ידי המייסדים והן: חינוך עצמי וחינוך ההמונים. כיום אינן נעשות שום פעולות בשטח זה, והבורות והבערות פושטות באוכלוסינו [10]. במאמרי הזהרתי על הנטיה מצד מנהיגים ידועים בארגון הקובעים כמטרה מיוחדת: הבלטת ההפלייה לרעה השוררת, לפי דעתם, בחוגי הממסד הציוני כלפי היהדות הספרדית ותביעת הזכויות המגיעות לה. על ידי כך הם מעמיקים את הפירוד

10 ראה מאמרו של הסופר יעקב יהושע בירחון "במערכה" נובמבר 1981 גליון 252, שבו הוא מפרסם שני מכתבים ששלח הסופר יהודה בורלא לידידו דוד אבישר בשנת 1922, בהם הוא מתריע על אחדים ממנהגי "חלוצי המזרח" דאז. ראה גם דבריו של העסקן הדגול אליהו אלישר בספרו "לחיות עם היהודים" עמ' 147.

בין שתי העדות. פירוד זה ילך ויעמיק על־ידי הצעת הארגון לקהילות שבשאלוניקי, הבלקן וארצות המזרח ביסוד הסתדרויות מיוחדות ספרדיות על יד ההסתדרויות הציוניות. במאמרי התנגדתי לייסוד הסתדרות ספרדית בשאלוניקי. לא היה לה מקום ביחוד בעיר, שכולה הומוגנית באוכלוסיה ואין בה שאלה של עדות.

יצחק ביטי מחיפה חייב במאמרו ייסוד הסתדרויות מיוחדות ספרדיות בכל אתר ואתר כדי לתבוע את זכויותיהם של הספרדים ועדות המזרח מהממסד הציוני בארץ. הוא רואה בדברי על הבורות והבערות שבחלק מבני עדות המזרח והתנגדותי להסתדרויות מיוחדות של ספרדים כסימן של שנאה מצדי להם.

הוא מעלה על נס את פעולות הספרדים בארץ כגון: התעמולה לקרן הגאולה[11], הפצת החינוך על ידי הרצאות שיטתיות (אגב, הייתי פעיל בהן) ודברי תעמולה לקראת הבחירות ל"אסיפת הנבחרים". אך, מאידך, מתרייע ביטי על אי־הצלחה בפעולות הארגון משום שלחלק מהחברים העומדים בראשו כיום שאיפות אישיות[12] (ההדגשה שלי). הוא מתאר בצורה חריפה את יחס האשכנזים לבני העדות. המשכילים שבין הספרדים מאבדים לאט לאט את יוקרתם בציבור. יוצאי גרוזיה, בוכרה וארצות ערב הם בורים ברובם, אדישים, חומרניים, שטחיים בקיצור "ניטיב". העלייה האשכנזית מאירופה עוד מוסיפה את יוקרתם של האשכנזים בארץ. תפקידן של ההסתדרויות הספרדיות בתפוצות לעורר את עדות המזרח מתרדמת הדורות. על ההסתדרות הציונית העולמית להמריץ את ההגירה של יהודי המזרח. ביטי מתרייע על כך שעד עתה מעטים הם הספרדים שעלו ארצה. הוא שואל: מי הם המשכילים הספרדים, פרט לכמה משכילים ספרדים משאלוניקי הרוחשים להם כבוד בארץ, וכן מיהו הסופר, העורך דין, המהנדס, הפרופיסור, העיתונאי, הסוחר שעלה לארץ ישראל? אמנם בדורות הקודמים עלו יהודים מארצות המזרח והתיישבו בירושלים, טבריה, חברון ורמלה למרות הסכנה שהיתה צפויה להם. בלי אומץ לבם לא היתה הארץ מיושבת, ואילו בלי אומץ לבם של אחינו האשכנזים, יוזמתם ופעילותם לא היו בארץ מושבות

---

11 קרן שהוקמה על ידי ההסתדרות הציונית ביולי 1919. קרן זו מימנה את פעולותיה של ההסתדרות הציונית עד הקמת קרן היסוד בשנת 1921.

12 ראה, אליהו אלישר בספרו "לחיות עם יהודים"; ראה לעיל הערה 10.

עבריות. הוא מקוה שבני ארצות המזרח ישתלבו יחד עם בני אשכנז בפיתוח הארץ.

גם בר־פלוגתיה שלי ש. יקואל, מנכבדי שאלוניקי, חייב ייסוד הסתדרות ספרדית בשאלוניקי, ונימוקיו: א. ההנחה היסודית היא כי על הספרדים ובני עדות המזרח להשתתף יחד עם אחינו במערב ובעולם החדש בבנין ארץ ישראל; ב. לרגל סיבות רבות נשארו הספרדים רחוקים מהתחיה הלאומית. מסיבת האפטיה הפושעת שלהם, הפסידו את המקום המגיע להם בממסד הציוני. עכשיו שקיבלנו תנאים מעודדים מצד חבר הלאומים לבית לאומי בארץ ישראל עלינו להתגייס כולנו לבנות את מקדש ה'. רוב הספרדים אינם מוכנים לכך, עלינו כציונים ספרדים לעורר אותם ולארגנם. אין מטרתנו ליצור הפרדה בין העדות בארץ. אדרבה, מטרתנו להרחיק כל ההבדלים וליצור את האזרח הארצישראלי.

לדעת ש. יקואל קיום הסתדרויות של ספרדים בתפוצות הוא צורך הכרחי. מה שאין כן בארץ ישראל. כי הסתדרות כזאת בארץ תראה כאילו היא שומרת על האינטרסים המיוחדים של עדות מסויימות ותביא לפירוד.

בתשובתי למשיגי שנתפרסמה בעיתון הנ"ל בניסן תרפ"ג, חזרתי על דברי בצורך בקיום ארגון חינוכי על ידי הספרדים רק בירושלים. כי בשעה שאנו באים לחנך את הציבור הספרדי יש צורך לאחוז בשיטות מיוחדות המתאימות להליכות החיים ולאופני־המחשבה המיוחדים שלו, וזאת יוכלו לעשות הצעירים הספרדים המשכילים וכן המורים שבהם. הם יעזרו על ידי חבריהם האשכנזים הבקיאים והמנוסים לכך. פנינו לא לפירוד אלא למיזוג שלם ולשיתוף מלא עם כל העושים והמעשים לתחיית עמנו בארצנו. הארגון "חלוצי המזרח" אינו משמש ארגון לספרדים כדי להגן על זכויותיהם משום שאין אנו איזו כיתה בעלת שאיפות שונות מיתר חלקי העם. מפני מי נתגונן, מפני אחינו העברים? כיום נפסקה הפעילות החינוכית של הארגון. מנהיגיו שרויים במלחמת בחירות (לאסיפת הנבחרים), בתיכנון תכניות לפעולות מיוחדות, בהתרעה על קיפוח זכויות והפליות ובהעמקת הפירוד בין העדות על ידי הגברת הפטריוטיות הספרדית. הארגון "חלוצי המזרח" הופך להיות על ידי מנהיגיו, שלא כולם עובדים לשם שמים, להסתדרות ספרדית כללית.

אין מקום להסתדרויות של ספרדים בתפוצות כמו זו המתארגנת בשאלוניקי. החייאת הספרדים ועדות המזרח מתרדמתם מוטלת על

ההסתדרויות הלאומיות הציוניות הקיימות בכל אתר ואתר. עבודתם אינה צריכה להצטמצם רק במכירת שקלים כדי לזכות במקומות בקונגרסים כי אם עליהן לחנך ולרכוש לבבות לשאיפותינו הלאומיות. שאלוניקי עם ההסתדרויות הלאומיות־ציוניות שבה על כל מחלקותיהן ומגמותיהן יכולה לשמש דוגמא בפעולותיה לכל הקהילות הספרדיות שבתפוצות. יש צורך לאחד את הכוחות של כל עם ישראל על עדותיו לפעולה ולא לדיבורים.[13]

✶

עבודתי בהוראה, תחילה מחוץ לירושלים ואח"כ בתוכה הרחיקתני מכל פעילות חינוכית בקרב אחי הספרדים ובני ארצות המזרח. בינתיים חלה התרופפות בפעולות הארגון. מבחר מנהיגיו עזבוהו וביניהם משה דוד גאון, העסקן הדגול ששימש מזכירו. בתרפ"ט חדל להתקיים ארגון "חלוצי המזרח".[14]

כעבור שנים אחדות חזרתי שוב להתעניין ב"שאלה הספרדית". בשנת תרצ"ה התעוררה בחוגי המוסדות הלאומיים־הציוניים בשאלוניקי ובקהילות היהודים במזרח שאלת חלוקת ה"סרטיפיקטים" לעלייה לארץ. הספרדים תבעו את חלקם בחלוקה זו. על שאלה זו פרסמתי ב־22.3.35 מאמר בשם "אשכנזים וספרדים" בעיתון "לה רינאסינסייה ג'ודיאה" ("התחיה העברית") שהופיע בשאלוניקי. במאמר תואר מצבם העגום של חיי יהודי המזרח בעקב התנאים הכלכליים והפוליטיים הקשים והגרועים שבארצותיהם. הם ראו בעלייה לארץ פתרון למצבם הקשה ולכן תבעו לחלק להם "סרטיפיקטים" יותר מהמכסה המגיעה להם. הם טענו שעד החרפת מצבם לא התעניינו בשאלת ה"סרטיפיקטים" ולכן לא קיבלו את המכסה המגיעה להם. במאמרי הדגשתי כי ועד העלייה (מחלקת ה"סרטיפיקטים") מורכבת לצערנו (!) מנציגי הסתדרויות וקהילות. כל נציג שומר על האינטרסים של שולחיו. במידה שהוא מייצג הסתדרות

---

13 יש לציין שהסתדרות לעניני יהודי ספרד ועדות המזרח לא נתקיימה בשאלוניקי.

14 ראה באריכות מאמרו החשוב של החוקר אברהם חיים "הסתדרות הצעירים הספרדים — הסתדרות חלוצי המזרח" בקובץ מחקרים "ממזרח וממערב", ג', הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

או קהילה בעלת שם ידוע והשפעה כן מרובים הסיכויים בקבלת יותר "סרטיפקטים". בדברי העליתי על נס את התפקיד שממלא משה דוד גאון כחבר בוועד העלייה והדגשתי את הצורך לאמץ ידיו בשמירת זכויותיהם של עדות המזרח בקביעת המכסות של ה"סרטיפיקטים". במאמרי גם הזכרתי את דברי מחאתם של מנהיגי ההסתדרות הציונית בשאלוניקי נגד התבטאותו הבלתי הוגנת של יצחק גרינבאום ראש מחלקת העלייה דאז כלפי בני עדות המזרח. אין לראות, כתבתי, בהתבטאות זו כאילו יש גם נטייה לקיפוח ולהפלייה של ספרדים מצד הממסד הלאומי־ציוני, אולם יש צורך שנציגי יהודי המזרח בוועד יהיו ערים לשמירת זכויות שולחיהם בקביעת המכסות ל"סרטיפקטים".

שוב עברו שנים ו"השאלה הספרדית" לא העסיקה אותי. בבית הספר שבו לימדתי היתה אינטגרציה מלאה בהרכב מוצאם העדתי של תלמידי. לא הורגש משהו מיוחד ביחסיהם ההדדיים. וגם בפגישת הוריהם בביה"ס לא היה ניכר במעשיהם ובתביעותיהם השוני העדתי. כולם היו שותפים בקידומו של ביה"ס וברווחת בניהם בו. כך היה המצב ברוב בתי הספר בירושלים. קווינו כי החינוך המשותף לבני העדות לחלקיה יקרב את האיחוד הדרוש ואת המיזוג בשטח החברתי. ידענו כי אין לטשטש את השוני בהליכות החיים של כל עדה ועדה, מנהגיה המסורתיים ואופני מחשבתה. גם לא שאפנו לכך. ייחלנו כי כל עדה ועדה תתרום ממורשתה הרוחנית וממיטב ההווי שלה לתרבות העם בכלל.

אם לפעמים הרגשנו בחברה ובממסד הממשלתי ואף התרבותי הישראלי בהעדפת בני העדה האשכנזית על אלה מיהדות המזרח, הסיבונו זאת כחזיון טבעי של ביכור אנשים מעור אחד על פני עדות אחרות השונים במזגם ובאורח חייהם. חזיון זה נתגלה בציבור הישראלי גם בתוך העדה האשכנזית גופא בהרכב מוסדות על יסוד "לנדסמנשפטי" (ארצות מוצא). כמובן שהיה צורך להתריע על תופעות אלו אף אם לא ראינו בהן תסמונות של פירוד והפלייה עדתית.

העלייה הגדולה, עם תום מלחמת העצמאות, של יהדות ארצות המזרח הביאה לידי תמורה רבתי בכמותה, איכותה והרכבה של אוכלוסיית מדינת ישראל, עלייה זו היתה אחת התופעות החשובות בתולדותינו. היא חיסלה את תהליך ניוונה של יהדות מפוארת בעבר, זקפה את קומתה, חשפה את מורשתה הרוחנית, הכפילה את האוכלוסיה היהודית בארץ והגדילה את מאגר הכוח הבונה של ארצנו. יהדות המזרח נתקלה

אמנם בקשיים חומריים ורוחניים עצומים ולעיתים עד בלתי נשוא, אך היא התגברה על סבלה בעזרת טובי בניו מהקיבוצים ומהמושבים הקיימים ששימשו להם מדריכים בחיי יום־יום שלהם, הקלו על הסתגלותה בתנאים שלא היו ידועים להם וסייעו בידה להשתלב בחיי המעשה.

במהלך השנים נתגלתה יהדות מזרחית זו הסחופה והדוויה בארצות מוצאה כשהיא מסתופפת באוהלים, בבדונים ובצריפים גם כאלימנט בונה, מפריח שממות, מיישבי חבלי ארץ עזובים כלכיש ועדולם, מצטרף לחלוצי ההתיישבות מבני מזרח אירופה בנגב ובגליל, מתיישב בשולי חבלים פורחים בארץ ולבסוף מתכנס בערים ובעיירות כשהמלה פיתוח נצמדת להם.

אחרי עבור שנים אחדות של הסתגלות והתבססות נתגלתה יהדות שורשית זו גם באיכותה כשהיא מורכבת לא רק מפשוטי עם כי אם מאנשי השכלה, סופרים, רופאים, אנשי מעשה ומנהיגי ציבור מובהקים. היא היוותה פוטנציאל לכוח הבונה של מדינת ישראל, יהדות הנתבעת למעשים ותובעת את זכויותיה בחומר וברוח מהציבור והממסד הישראלי. יהדות המתריעה על קיפוח ממין אחר, שלא נודע עד אז, ממערכות החינוך בארץ בהעלמת מורשתה הרוחנית במטען הרוחני העצום הנמסר לאזרחי העתיד ולציבור בכלל. היא תובעת לשלב את חלקה במטען זה. טובי חכמיה, משכיליה בין העולים ואלו שהספיקו להתחנך באולפנות במדינת ישראל התגייסו לכנס את תורתם של חכמי ספרד ויהדות המזרח ראשונים ואחרונים, את גילויי המסירות של מנהיגיה לקיומם בגולה ואת מאמצי שליחיה מתוכה ומארץ ישראל והרפתקאותיהם בפרשת העלייה — כל זה כדי להעלותם על שער בת רבים ולצרפם למורשת עם ישראל. כל התהליך המבורך הזה של הפעילות החברתית והרוחנית שהתנהלה על ידי בני יהדות המזרח בעזרתם הפעילה של אחיהם יוצאי מרכז אירופה ומזרחה ויהדות העולם הרחב, קרבו אט־אט את האיחוד הנכסף של האומה על כל חלקיה ולהחדרת יפיפיותם של כל שבטי העם במהלך חיינו בארץ.

אך להוותנו ולשברנו הגיעה עת שלא פיללנו לו ונפרץ שוב פרץ בין העדות ונתגלה פער עמוק ביניהן. שוב עלו בעולמנו התביעות לזכויות, הדגשת ההפלייה ותביעת חובות העבר הרחוק של הקיפוח. מטעו נפסד זה שימש כנשק רב כוח ועוצמה לרכישת קולות רבים במלחמת הבחירות לכנסת. גם לאחריהן נפלה בארזים מכל החוגים

הממלכתיים שלהבת הטענה על הפליה ועל הצורך בפירוד, והכל לשם ביסוס עמדות אישיות ויצירת פלגים במפלגות קיימות, ואין אומר הרף! ליד הרסנית וציבורית זו. היתאחה הקרע? למחנכי ישראל ולטובי מנהיגינו וחכמינו משני חלקי האומה העוסקים במלאכת הקודש בתחיית העם בארצו הפתרונים.

✶

ושוב חזרתי אל אחי הספרדים והפעם כדי להעלות על נס המתרחש ביניהם ולא אסתיר גם לצורך עצמי. וכך היה: במרוצת השנים חל שידוד מערכות בשדה פעולותיה של הנהגת העדה הספרדית ויהדות המזרח ובראשה יו"ר הוועד העסקן הנמרץ והסופר דוד סיטון. שידוד המערכות התבטא בהוספה לפעילות הארגונית בשטחי הדת והסעד גם פעילות תרבותית עניפה: א. הופעת בטאון מיוחד לוועד בשם "במערכה" שהרחיב את ידיעותיו בפרסום דברי ספרות של אנשי ציבור ספרדיים ותיקים וצעירים; ב. הוצאת קבצים ספרותיים עשירי תוכן בשם "שבט ועם"; ג. אימוץ ידי חוקרים מהעדות בפעולותיהם הספרותיות ולאפשר הוצאת יצירותיהם לאור (אשרי שגם אני זכיתי לכך); ד. שילוב עם המוסד האוניברסיטאי "משגב ירושלים" ועם המרכז לשילוב המורשת של יהדות ספרד והמזרח שבראשו עמד המלומד נסים יושע שליד משרד החינוך והתרבות של מדינת ישראל.

לסיום — במכוני מחקר אלה של המעשים והעושים ממיטב מנהיגי הציבור ואנשי ספרות ומדע של העדות, יחשף הטוב והחשוב בכל עדה ועדה במורשת הדורות. פעולה תרבותית זו ואחרת, אנו מקווים תקרב את האיחוד הנכסף של העם לעדותיו.

פרק ב

בין אחי בשאלוניקי ובקהילות יוון

שני אסונות כבדים התחוללו בקהילת שאלוניקי. האחד — פגיעה ברכושה שהשאיר אותה נקיה מרוב רובה של נכסיה החומריים והרוחניים; והשני — השואה שהכריתה מעמיו רובם ככולם של יחידיה. בשני אסונות אלה פנה הדרה של עיר ואם בישראל.

האסון הראשון התחולל באב תרע"ז, בו עלתה באש העיר ועמה כל בתי היהודים שבמרכזה, בתי הכנסיות שלה, הספריות העתיקות והחדשות, תעודת עתיקות וכתבי יד, ארכיוני הקהילה, המוסדות וההסתדרויות וכן שכיות החמדה של מורשת אבות.

האסון השני — השואה — התחולל ב־1942, בו הובלו בני הקהילה אנשים נשים וטף פשוטי עם ואנשי מעלה למשרפות אושוויץ.

אחרי המלחמה חזרו לעירם וליתר הקהילות ביוון שרידים מעטים ממחנות הריכוז ופליטים מריכוזי הפרטיזנים שבהרי אפירוס ואיי הים היווני, שיקמו את עצמם קמעה וקוממו את קהילותיהם. ביגוננו העמוק על שקרה למשפחותינו בעיר מולדתנו גמלה בחברי ובי ההחלטה להציב יד ושם למורשת הרוחנית של קהילותינו ברחבי יוון על ידי כינוס מעט מן המעט שנשאר לפליטה בארונותיהם ובמרתפיהם של בתי הכנסת, המוסדות הקהילתיים וכן בידי אנשים פרטיים. המתחילים במצוה זו היו יוצאי שאלוניקי שבתל־אביב בייסדם את "המכון לחקר יהדות שאלוניקי".

בסיורי בפעם הראשונה בשאלוניקי אחרי שנפרדתי ממנה בשנת 1913, קידמוני רבים ביניהם באי־כוח האוניברסיטאות בארצנו ומחו"ל. היו

גם אנשים פרטיים שיותר מאשר הועילו הזיקו על ידי הפיכת המשימה למקח וממכר.

אחרי פגישותי בסיורי ביוון עם מנהיגי הקהילות ועם מכרים מנוער ניתנה לי האפשרות לסקור את החומר המעט שהיה מרוכז בבתי־כנסת עזובים, ספרי שו״ת עתיקים וחדשים שרובם היו אכולי עש, תעודות בודדות, שרידי ארכיונים, קונטרסים של פיוטים ועוד. כן מצאתי חומר רב בארבע ערים: יאנינה, קורפו, וולו וקאבאלה בהן נשתמרו בידי אנשים פרטיים אוספים וספריות שבעליהם הספיקו להטמינם או להפקידם בידי מכרים גויים בטרם שדדו אותם הגרמנים.

בנסיעה זו רכשתי את אמונם של מחזיקי החומר בזכות סבי ז״ל הרב הזקן של שאלוניקי בשנות תפארתה. הוא היה ידוע כאב־בית־דין מפורסם וכן מתוך מגעיו לפרקים עם קהילות יוון בשליחויותיו מטעם הרבנות הראשית בשאלוניקי כדי לפתור בעיות הלכתיות שהזמן גרמן או לפשר בחילוקי דעות שהיו מתעוררים בקהילה.

בחוזרי לארץ מצאתי מניע חשוב למשימת ההצלה על ידי הנשיא השני של מדינת ישראל יצחק בן צבי ז״ל ומנהל המכון המדעי הנקרא על שמו. הוא הטיל עלי לנסות לרכז את החומר ולהעלותו לירושלים.

פעולת הצלה זו תתואר להלן:[1]

ב־8 בספטמבר 1955 הגעתי לאתונה, בירת יוון. האיש הראשון שהד־ריכני בראשית דרכי היה מר קנריס קונסטנטיניס, חבר ועד הקהילה, שר הדואר בממשלת יוון ואחד האישים החשובים ביותר ביהדות יוון. הוא הפגישני עם ראשי הקהילה ומסר לי מכתבים למכריו בכל רחבי יוון. איתו הלכתי אל ראשי איחוד הקהילות ביוון (הידוע בקיצורו בשם ״קיס״). שוחחתי ארוכות עם מר דוד שאקי היו״ר דאז של האיחוד, והסברתי לו את תכניותי כדי לבצע את השליחות שהוטלה עלי. שוחחתי איתו ארוכות על מכון בן־צבי ועל מטרתו — כינוס מורשת יהודי המזרח

---

1 בסקירתי לא תועלינה תולדותיהן של הקהילות בעבר ובהווה — כל אלו ימצא הקורא בשני ספרי: ״יהדי שאלוניקי בדורות האחרונים״, הוצאת קרית, תשל״ג; ו״קהילות היהודים ביוון — רשמי מסע״, בהוצאת ועד עדת הספרדים בירושלים בשיתוף המחלקה לקהילות הספרדיות בהסתדרות הציונית, ירושלים תשל״ט.

ועל כינוס כל החומר שנשאר בקהילות יוון אחרי השואה, ועל רצון נשיא מדינתנו להקים להן במכון יד ושם. מר שאקי הסביר לי כי איחוד הקהילות מייצג את היהדות היוונית לפני הממשלה המרכזית, מרכז את הנכסים שנשארו אחרי חורבן יהדות יוון, בודק בתביעות יחידים ומנהיגי קהילות ומושיט סעד לנצרכים הנמצאים ברחבי המדינה. האיחוד לא טיפל אף פעם בכינוס ספרים, תעודות, ארכיבים או חומר אחר שנשאר לפליטה או הוחזרו מגרמניה. אנשים בודדים טיפלו בזה, לקחו מה שהיה דרוש להם והפקירו את השאר. הוא נתן לי מכתב המלצה לכל הקהילות וכן רשימה מפורטת של הקהילות ברחבי יוון.

יהדות יוון מנתה אז כ־6,500 נפש שנשארו לפליטה מתוך 75,000 נפש לפני השואה. כ־3,500 נפש חיו באתונה והיתר מפוזרים במספרים קטנים בשאלוניקי ובעיירות הקטנות בכל רחבי יוון. היהודים מובלעים בין הגויים, ביחוד בחיי המעשה. בעיירות אחדות ממשיכים היהודים לגור ברובע היהודי העתיק בסמוך לבית הכנסת. גם מרובעים אלה ניטל האופי היהודי. היוונים תפסו את בתיהם של היהודים שהושמדו על ידי הגרמנים. העיריות משתלטות על רכוש הקהילות כגון: בנינים ציבוריים, בתי קברות ומגרשים שהיו שייכים ליהודים. הבעיה היהודית אינה קיימת כמעט בשום מקום ביוון. יחסם של השלטונות, ובהסתייגות מה, התושבים הוא בדרך כלל טוב. מפני מיעוטה של האוכלוסיה היהודית פסקה ההתחרות בין יהודים ויוונים. בעיירות אחדות מקובלים היהודים על האוכלוסיה היוונית, ואחדים מהם אף מצטיינים בעבודתם כרופאים, רוקחים, אנשי מסחר ותעשיה. החיים היהודיים שהיו תוססים בעבר וביחוד בעיר שאלוניקי, חדלו ואינם. היהודים מתאספים בחלקם הזעום ביותר בבתי הכנסת ובחצרותיהם בערבי שבתות, בתפילת שחרית בשבת (״מנין״ אחד או שנים) ולפעמים בערבים בין מנחה למעריב. לכל קהילה בנין אשר בו מרוכזים ענייני התושבים היהודים. בעיירות שמספר היהודים קטן מסתפקים בחדר אחד שעל פי רוב הוא מאובק מפאת נדירות פתיחתו. בחדרים אלה היו ארונות ובהם ספרי תפילה, ספרי תהילים, וספרי תנ״ך שנשלחו מאמריקה בשנים האחרונות. וכן ספרים שארית הפליטה מהספריות הגדולות.

שמירת רכוש הקהילה היה שונה בכל עיירה ועיירה. היו קהילות ששמרו היטב על מוסדותיהן. בבית הכנסת העתיק בקורפו למשל, נשארי

קישוטי הכסף והזהב, מלאכת מחשבת מתקופת שלטון ויניציה[2]; בית־הכנסת הגדול והמפואר ברודוס מצאתיהו מלוכלך ועזוב. בתי הקברות העתיקים מוזנחים כמעט בכל העיירות. בשאלוניקי נשדד בית הקברות לגמרי ואין להכירו, המצבות שימשו לבנין בתים, לדפנות לבריכות מים ולסלילת דרכים; בחלקיס — תקועות בכותלי בית הכנסת מצבות עתיקות מסויידות בסיד; בטריקלה — נהרסו המצבות ונקברו באדמה. השלטונות היווניים העירוניים מפקיעים מדי פעם חלקות של בתי קברות והופכים אותן לגנים ציבוריים או סוללים דרכן דרכים.

אשר לשרידי הספריות הגדולות: בשיחותי עם נכבדי הקהילות נוכחתי לדעת כי לא היה להם שום מושג על גורלם של השרידים שנשארו אחרי שדידת הספריות על ידי הגרמנים והעברתם לגרמניה. מנהיגי הקהילות וכן אנשים פרטיים סיפרו לי על ארגזים שנשלחו מגרמניה ועברו ממקום למקום ומאיש לאיש, וכן על ארגזים שהופקדו בידי יוונים ולא הוחזרו. כל אחד שלחני אל ה"בקי בדבר" וקשה היה לקבוע את המקור הראשון לכל השמועות. כשהגיעו הספרים מגרמניה לא נמצאו אנשים אשר ירכזו אותם וידאגו לשמירתם. המעטים שידעו לקחו את הספרים החשובים בעיניהם והפקירו את היתר. ספרים אלה מצאתים במרתפים או ב"עזרות נשים" שבבתי הכנסת כשהם נתונים בתוך שקים, ברובם נאכלו על ידי העש ועל ידי עכברים.

אתונה

היא כאמור הגדולה שבקהילות יוון וגם הצעירה מכולן. לפני השואה היתה קהילה קטנה ומוסדותיה הציבוריים היו מעטים. לא היו בה "ישיבות" ולכן לא היו גם ספריות. בבית הכנסת מצאתי שלושה ארגזים מלאי ספרים שברובם הגדול היו ספרי לימוד לילדים, ספרי תפילות ותנ"כים שנשלחו ע"י יהודי אמריקה בשנים האחרונות. ביניהם מצאתי ספרי ש"ס חדשים וספרים עתיקים. ריכזתי את הספרים העתיקים והפקדתים בידי הצירות הישראלית באתונה.

לאריסה

בלאריסה פניתי אל מר חיים אלחנאטי, איש משכיל, רוקח שהיה מקובל

2 במרוצת השנים נשדדו.

על תושבי עירו. ברשותו היתה ספריה שהכילה בעיקר ספרים מתקופת ההשכלה וכן עיתונים ביהודית־ספרדית שהופיעו בשאלוניקי ובקושטא. הוא לא נטה להפרד מהם. ארונות בית הכנסת נשדדו ומספריו לא נשאר שום דבר ערך. בסיורי הראשון ביוון הצלחתי לרכז יריעות רבות של ספרי תורה שהיו מושלכות כ"עזרת הנשים" ולשלחן למשרד הדתות בירושלים.

שאלוניקי

בשאלוניקי נפגשתי עם שניים מנכבדי הקהילה החשובים: ההיסטוריון יוסף נחמה ומזכיר הקהילה ברוך שיבי (ראה להלן בחלק "אישים"). בעזרתם יכולתי לאסוף את הספרים העתיקים המעטים שמצאתי באחד משני בתי הכנסת בעיר. אחרי משא ומתן ארוך ושיכנוע גבאי בית־הכנסת והרב "מטעם" הצלחתי לארוז את הספרים ולשלחם לצירות הישראלית באתונה. במשרד הקהילה מצאתי תיקים רבים של מכתבים, תעודות ופרוטוקולים של ישיבות הוועד. בידי אנשים פרטיים נמצאים ספרים עתיקים בודדים ובעיקר ביהודית־ספרדית. אך היה קשה לרוכשם. זכורני אחת מפגישותי עם איש אחד שהיו בביתו ספרים. באחד מימי השבוע, אחרי ספירת העומר בבית הכנסת, סיפר לי אחד המתפללים שבידו ספרים אחדים ומוכן לתתם לי. בדקתי את הספרים אך ברובם היו ספרי תפילה ו"מחזורים" חדשים. בחרתי מהם ספרים אחדים וביניהם ספר "ליקוטי זוהר" בתרגום לאדינו. הוא סירב לתתו לי ונימוקו עמו: בספר זה היה קורא ה"חכם" בכל מוצאי שבת בפני קבוצת אנשים שהיו מתוועדים באחד הבתים. אחרי מותו של ה"חכם", שהיה קשור אליו בקשרי אהבה והערצה, רכש לו את הספר הזה. קשה לי — אמר — להפרד ממנו ו"סגולה" הוא לי להצלחה בכל מעשה ידי. ויתרתי על בקשתי. אך כשהארכנו בשיחה על אותן הפגישות במוצאי שבתות נתברר לי כי אני הכרתי את ה"חכם" ואת בני ביתו בפגישותיו עם סבי הרב. כשנודע לו דבר זה, נתן לי את הספר באומרו כי מקומו בירושלים.

יאנינה

קהילת יאנינה היתה מן החשובות ביותר בקהילות יוון הישנה[2]. אחד

2 יוון הישנה היא החלק הדרומי של הארץ שהקדים להשתחרר בשנת 1833 מעול המשטר התורכי בחצי האי הבלקני לפני החלק הצפוני (1912).

מנכבדיה החשובים הוא הסופר יוסף מצא. הוא תורם רבות לחקירת קהילתו על ידי איסוף ידיעות, ליקוט מנהגים, כינוס פיוטים וביחוד אלה הכתובים ביהודית־יוונית. לאחרונה פירסם אוסף גדול של הפיוטים שהיו מושרים בחגים ובצומות[3]. בעזרתו הפעילה ניתנה לי האפשרות לבדוק את הספריה התורנית הגדולה שבבית הכנסת העתיק ולשגר חלק חשוב ממנה למכון בן צבי בירושלים. במוזיאון המקומי נמצא חומר חשוב על תולדות קהילת יאנינה וביחוד פינקס פרוטוקולים של הקהילה מסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20. חלק מהספריה ומהתעודות השונות ניצלו מידי הגרמנים על ידי זה שהוטמנו במחילה שחפרו היהודים מתחת לרצפת בית הכנסת.

קורפו

הקהילה היהודית בקורפו מהחשובות ביותר ביוון הישנה ניכרת ברב־גוניות תולדותיה. הגורמים לכך: מעמדו הגיאוגרפי החשוב של האי, ריבוי הארצות ששלטו באי לסירוגין ושימושו כעין שער ליושבי חצי האי הבלקני לארצות אירופה וביחוד לאיטליה.

פעמים אחדות ביקרתי באי זה בגלל אוצר בלום של תעודות וספרים על תולדות הקהילה היהודית לדורותיה. חומר זה היה מצוי בידי אחד מיחידי הקהילה חיים מזרחי ז"ל. האיש, יליד קורפו, חי שנים רבות בארץ־ישראל, סייר בה רבות, השתתף בפעולות אגודת המשוטטים בתל־אביב וחזר לאי — מכורתו. הוא חידש כל שנה את דרכונו המנדטורי ואח"כ הישראלי. חיים מזרחי הקדיש את אונו והונו לריכוז כל החומר הארכיוני, ההיסטורי והספרותי של קהילת קורפו שהיה במוסדות הקהילה וכן בספריה העירונית הגדולה ובמרכז הארכיבים של האי לתקופותיו ושקד יום יום להעתיק מארכיון זה ידיעות חשובות, רובן באיטלקית, על תולדות קהילתו. הוא גם כינס מיטב הליטורגיה של יהודי יוון הישנה וכן תעודות רבות של שילוחים מארץ ישראל (שד"רים) שעברו דרך קורפו בדרכם למערב אירופה או שהו באי כרבני הקהילה במאות ה־18 וה־19. בימי השואה הנאצית הצליח ח. מזרחי לשמור חלק חשוב מכל החומר שהיה בידו. הוא ניצל מידי הנאצים אחרי סבלו יסורים רבים. החומר שהיה גנוז בדירתו הצנועה לא נתפרסם כולו ברבים. בהיותי

3 ראה "ספונות", כרך יוון, ה', הוצאת מכון בן־צבי, ירושלים תשמ"ב.

קרוב לאיש על ידי ידידות ממושכת דלינו בשותפות טיפין טיפין מהחומר והוארו על ידי כך פרשיות מתולדות הקהילה לדורותיה ומפעולותיהם של שליחי ארץ ישראל בה. החומר נדפס בספרי "ספונות" תשי"ז—תשי"ח בהוצאת מכון בן צבי.

לא זכינו ולא זכה שומר האוצר ששבק בינתיים חיים לכל חי, שיועבר חומר זה למכונים המדעיים בארצנו. יורשיו מתכחשים מסיבות בלתי ידועות במציאותו, אף כי ברור שהוא נמק אי־שם באחד המרתפים. להלן רשימה קצרה של האוסף כפי שראיתי בזמנו כששהיתי בקורפו: אוסף גדול של כל הפיוטים והיוצרות מכל החגים הנהוגים בין יהודי קורפו בצירוף מנגינותיהם; "מחזור" קורפו בכתב ובשער כתוב: היום יום י"ט לחודש מנחם שנת התע"ד לבריאת העולם; ספר קינות ללווית מתים; פיוטים לשמחת תורה, הושענות ופזמונים; פיוטים שהיו נוהגים ביאנינה ובארטה וכן פזמונים לפורים והכל ביוונית נדפסו בשאלוניקי בשנת תרע"ה; תרגום פולינזי של דיני פסח; הסכמות על קצבים ועל גבילה; פנקס של פרנסים משנת תקס"ו; תעודות מבתי כנסת איטליה ורומניוטים (1773); ארכיב של צורפי העיר מהשנים 1762—1641 ביניהם גם מכתבים של יהודים; אוסף גדול של מכתבים בעברית ובאיטלקית שנתקבלו מקהילת ונציה וביניהם מכתבים משלוחי א"י (שד"רים)[4]; הסכמות מרבני קורפו ואחת גם מרבני קנדיה; מכתבים מארצות שונות שנשלחו לקהילת קורפו בקשר עם פדיון שבויים; אוסף גדול של כתובות, תמונות עתיקות וכן כלים שונים.

רודוס

כמו באי קורפו כך באי רודוס היתה קהילה יהודית גדולה שהיתה נודעת בעולם היהודי עד שעלה עליה הכורת בשואה הנאצית.

בבית הכנסת הגדול שהיה אז עזוב (1955) מצאתי שרידים של ספריה שהיתה שייכת לבית מדרש לרבנים שהיה קיים אז בעיר ואשר נשדדה על ידי הגרמנים. באוסף היו: ספרי שו"ת מדפוסי שאלוניקי ישנים וצהוב גדול של פיוטים בלאדינו שהיו רגילים יהודי רודוס לשיר אותם בחגם. בין ספרי התורה שהיו בהיכל היה אחד עתיק. השלטונות שבאי הכריזו עליו כנכס עתיק שאין להוציאו החוצה. בהשפעתו של זקן שרידי

4 אחדות מהן נתפרסמו ב"ספונות" על ידי הנשיא יצחק בן צבי ז"ל.

היהודים באי יכולתי להעביר את כל שרידי הספריה לאתונה ומשם על ידי הצירות הישראלית למכון בן צבי בירושלים.

וולו וקאבאלה

אם לא התמזל מזלנו להציל את האוסף החשוב שבקורפו, הרי עלה בידינו להציל שתי ספריות חשובות שנשארו לפליטה בשתי עיירות וולו וקאבאלה. בעליהן היו שני אנשי ציבור דגולים בקהילות יהדות יוון, האחד — הרב משה פסח ז"ל מוולו והשני הסופר יהודה הכהן פרחיה מקאבאלה[5]. על פעולה זו יסופר להלן:

העיר וולו שוכנת בחוף הים האיגאי. בה אחד הנמלים החשובים ביוון המזרחית, ובה היתה לפני השואה הנאצית קהילה יהודית מהחשובות ביותר בחבל תיסאליה. בראשה עמד במשך שנים רבות הרב משה פסח ז"ל.

הרב משה פסח נולד בשנת 1869 בלאריסה לאביו הרב שמעון פסח ז"ל רבה של העיר. הוא היה מצאצאיו של רבנים גדולים ומורי הוראה אשר פארו את הקהילה השאלוניקאית. ב־1892 נתמנה לרב בעיירה וולו וכיהן בה 62 שנה עד יום מותו. בחייו הארוכים היה עד לכל התמורות המדיניות אשר חלו ביוון ובארצות חצי האי הבלקני והשתתף בהן בפעילות רבה. הוא סימל בחייו את הפעילות של הרב והעסקן שבה נחונו מנהיגי יהדות יוון. בכל שנות רבנותו לא הצטמצם בקהילתו בלבד, והיה מבקר בכל הקהילות הקטנות שבהרי יוון. הוא היה הציר השלוח על ידי קהילת־האם בשאלוניקי כדי לעמוד על צרכיהן של הקהילות הקטנות. במסעיו הפיץ דעת והביא תרופה (ממש) ועידוד לסובלי גוף ונפש. כל מי שבא במגע אתו התרשם בכוח דיבורו, מפקחות החיים שבו ומידיעותיו המרובות. הרב משה פסח היה נודע כאספן גדול. בספרייתו הגדולה ריכז ספרי קודש וספרי חול, כתבי יד ועיתונים, תעודות ופנקסי קהילות, ספרי שו"ת בדפוסים עתיקים, "מחזורים" למיניהם וקונטרסים. הוא ניהל ביהודית־ספרדית יומן מפעילותו הציבורית ורשם אף שירים לרגל מאורעות מדיניים ביוון.

בימי מלחמת העולם השניה השתתף בפעילות במאורעות המדיניים ביוון, הטיף למלחמה באיטלקים ובגרמנים, הושיט עזרה רבה לחיילים

5 ראה עליו בחלק "אישים".

האנגלים אשר הגיעו לסביבות עירו השוכנת לחוף ימים, ולאות תודה קיבל תעודת הוקרה מאת המפקדה העליונה האנגלית שבמזרח התיכון. כן קיבל אותות הצטיינות גבוהים מידי המלכים היוונים דאז על שרותיו המרובים לטובת ארץ יוון בזמן המלחמה ולאחריה.

בימי מלחמת העולם השניה בכיבוש יוון על ידי הגרמנים סבל הרב רבות. למרות זקנותו המופלגת נדד עם רבים מאנשי עדתו בהרים. הכפריים היוונים שחשבוהו לאיש קדוש נתנו לו מקלט ביניהם, חילצוהו והעבירוהו במסתרי יערות. בנדודיו מתה עליו אשתו ושיכל את שני בניו — מורים בעיירות נידחות, שנהרגו הם ומשפחותיהם בידי הגרמנים.

בגמר המלחמה חזר הרב פסח לעירו, הקים את הריסות ביתו, ריכז את ספרייתו שחלקה הגדול נשדד על ידי הגרמנים והחל לכתוב את זכרונותיו.

ראשית הכרותי עם הרב הייתה בראשית שנת תרע״ד — שנת עלייתי לארץ ישראל. עקב החמצת הזדמנות לנסוע מוולו באניה שהייתי אמור להפליג בה לארץ, נאלצנו אבי ואני לשבות באחת השבתות בוולו והתארחנו בבית הרב. אז נודע לי על קשרי הרב עם סבי הרב הזקן בשאלוניקי. היכרות זו עזרה לי רבות בבואי בשנת 1956 אל הרב בשליחותו של נשיא מדינת ישראל דאז יצחק בן צבי ז״ל כדי לנהל איתו משא ומתן לרכישת ספרייתו ולהעבירה לירושלים למכון ששם הנשיא נישא עליו. מצאתי את הרב כשפגעי הטבע פגעו בו. ברעידת האדמה שהתחוללה אז ביוון נהרסו חלקים רבים של העיר וולו ובתוכם גם ביתו. חלקים מספריו היו תחת ההריסות ובמרתפים. הרב שכב על ערש דווי. בזכות אבותי רכשתי את אמונו, מלאתי את רצונו בשיקום ארעי של ספרייתו. הוא קיוה להעלות אותה איתו לירושלים ולהפקידה במכון המדעי של נשיא המדינה י. בן צבי. הרב התרה בבנו לא להענות ליחידים או למוסדות אחרים שהיו מעוניינים לרכוש פריטים חשובים מאוספו העשיר.

לא עברו ימים רבים מאז חזרתי ארצה, הגיעה לירושלים השמועה כי הרב משה פסח נפטר. הנשיא בן צבי ביקשני לנסוע בדחיפות לוולו להיפגש עם משפחת הרב בעודה יושבת ״שבעה״, לטפל בהוצאתה לפועל של צוואתו ולהעביר את הספריה לירושלים.

בפגישה עם האבלים (בן ושתי בנות) נתבקשתי על ידם לרכז את הספרים החשובים ביותר כדי להעבירם לירושלים. אחרי גומרי את

עבודתי בתנאי חורף קשים מבלי כל עזרה מבני המשפחה, הוברר לי לתדהמתי, כי בן הרב השתמש בי כמומחה במיון הספרים לפי ערכם כדי שיוכל אחר כך למוכרם לכל המרבה במחיר. הזהרתיו מביעותי לילה שיפקדו אותו בשנתו ואף בתוצאות נפשיות וחומריות (דבר המושרש באמונתם של יהודי יוון והמזרח בכלל) כתוצאה מאי־קיום צוואת אביהם. אחרי משא ומתן ארוך ומייגע שהשתתפו בו נכבדי קהילת וולו ואף נכבדים מקהילת אתונה התחייבתי להעלות את הספריה לירושלים יחד עם עצמות הרב ועצמות הרבנית. וכן היה. עצמותיהם נקברו בהר המנוחות בירושלים והספריה נמסרה למכון בן צבי לתועלת החוקרים את מורשת יהדות המזרח וביחוד את קהילות היהודים ביוון.

קאבאלה

העיירה קאבאלה שוכנת בחופו הצפוני של הים האיגאי, ומשמשת מרכז מסחרי חשוב ליצוא תוצרת חקלאית ותעשייתית וביחוד טבק של כפרי מקידוניה. הקהילה היהודית שבה נחשבה כ"בת" לקהילת שאלוניקי בשנות תפארתה. סוחרי שאלוניקי היהודים פתחו בעיירה סניפים רבים לסחרם. לקשרים המסחריים שבין היהודים בשתי הערים נתווספו קשרים חברתיים ותרבותיים. שאלוניקי סיפקה להם מורים, עסקנים, חומר ספרותי בעברית וביהודית־ספרדית, עיתונים ,מידע על העולם היהודי הציונות וארץ ישראל. בין עסקניה החשובים של הקהילה היה המשכיל והסופר יהודה חיים הכהן פרחיה (ראה בחלק "אישים"). הוא היה יליד שאלוניקי בן למשפחת רבנים מפורסמת מדורי דורות, והיה מעורה בחיים החברתיים והתרבותיים בשנות הקהילה בתפארתה. בשנת 1913 התיישב יהודה חיים תחילה בקאבאלה ואח"כ בעיירה קסאנטי הסמוכה וניהל בה בית מסחר גדול של טבק. הוא השתתף בפעילות בחייה החברתיים והרוחניים של הקהילה בקאבאלה והיה בקשרים הדוקים עם מנהיגי קהילות יוון ושאלוניקי ומנהיגי ההסתדרות הציונית העולמית.

בשנת 1943 עלה הכורת גם על הקהילה בקאבאלה. רובם נאספו על־ידי הבולגרים בפקודת הגרמנים והוטבעו אנשים נשים וטף, במימי הדנובה. אך מתי מעט ויהודה פרחיה ביניהם נמלטו מידי האויב. אחרי המלחמה חזר לעירו, קומם את הריסות קהילתו, עסק בעניני ספרות וחיבר סיפורים ופואימות ביהודית־ספרדית. יהודה פרחיה נפטר בט"ז בתמוז תש"ל בעיר קסאנטי ונקבר בבית העלמין בשאלוניקי. הוא השאיר

אחריו ספריה גדולה הכוללת ספרים ביהודית־ספרדית ממיטב הספרות היהודית והציונית של משכילי שאלוניקי בדורות האחרונים, אוסף עשיר של עיתונים ביהודית־ספרדית, "מחזורים" עתיקים ואלפי מכתבים שכתב וקיבל ממנהיגי הקהילות ביוון ומהעולם הגדול. כן כללה הספריה חלק נכבד מארכיון הקהילה של קאבאלה. ספרייתו הגדולה עברה בירושה לידי קרוב משפחתו ופליט השואה הסוחר משה פסח, איש גבה־קומה מסוחריה החשובים של קאבאלה. רצוי בעירו ובערים הסמוכות. הספריה נשמרה היטב בבית הכנסת המטופח, למרות שאינו נפקד על־ידי מתי מעט היחידים (כ־40 נפש) שנשארו לפליטה אחרי השואה.

רבים היו האנשים והמוסדות בארצנו ובחו"ל שהתעניינו בספריה וניסו לרוכשה. מרוב מבקשיה התערער אמונו של משה פסח. אף כאן בזכות אבות (אחד מפקידיו החשובים נמצא קרוב משפחה שלי) רכשתי את אמונו ואחרי משא ומתן הועברו הספריה, ארכיונו וכתביו של הסופר יהודה פרחיה ז"ל לירושלים למכון יצחק בן צבי.

המבצע להצלת המורשת הרוחנית של קהילות יוון המריץ את מנהיגי הקהילות וביחוד בשאלוניקי ואתונה להקים חדרי הנצחה ליד בתי־הכנסת ומשרדי הקהילה לקדושי השואה הנאצית וקהילותיהם, על ידי תצוגת ספרי קודש עתיקים, תעודות היסטוריות, חומר פולקלוריסטי ופריטים מהווי חייהם, כגון מלבושיהם, תכשיטיהם ועוד. כפי שנודע לנו המבצע זה בעצם עשייתו. חדרי הנצחה אלה יסייעו, אולי, לליקוט החומר המעט שנשאר בידי הקהילות ויחידיהן.

חלק ד

אישים

ר' יהודה ביבאס
ר' יהודה יעקב נחמה
ר' פינחס ברזילי
יהודה חיים אהרן הכהן פרחיה
יוסף נחמה
ברוך שיבי
ר' מיכאל ש. מולכו
יוסף עוזיאל
אברהם ש. ריקנטי
יצחק רפאל מולכו
ד"ר נתן שלם
פינחס כהן
משה אטיאס
ברוך עוזיאל
משה דוד גאון

ר' יהודה ביבאס*

תולדותיו של הרב יהודה ביבאס וערכן לתולדות שיבת ציון וההשכלה בישראל נתבררו רק בשנים האחרונות [1]. בפני כותבי תולדותיו לא היו מקורות ראשונים ועל כן לא במעט נשתבשו תולדותיו. בקהילת קורפו היו תקנות שנעשו בזמנו, פרוטוקולים וחליפת־מכתבים בינו ובין מנהיגי הקהילה הכתובים איטלקית. תעודות אלו שנמסרו לי בזמנו על־ידי חיים מזרחי ז"ל והופקדו במכון בן צבי, בכוחן להפיץ אור על חייו ופעולותיו של ר' יהודה ביבאס בקורפו [2].

א

תולדותיו של הרב ביבאס ידועות אך במקצת. על מוצא משפחתו מספר הוא עצמו: "אמר הצעיר יהודה ס"ט בן לא"א הרב החסיד בישראל וביהודה גדול שמו כמוהר"ר שמואל [3] זצוק"ל למשפחת ביבאס [4] מגלות

---

* בהכנת החומר השתתף חיים מזרחי, איש קורפו.

1 על ר' יהודה ביבאס ראה: כתבי הרב יהודה אלקלעי, מהדורת י' רפאל (להן כתבי ריי"א), כרך א, ספר א, ירושלים תש"ד במבוא ובעמ' כו, רט, רמג. הדברים הם בספריו "דרכי נעם" ו"שלום ירושלים" שתורגמו מלאדינו בידי נ' שלם; י' קלוזנר, "העולם" תש"ד, גליון ז—ח, עמ' 69; א' י' ברור, "סיני", כרך יג, עמ' שפ—שפא, וכרך יד, עמ' סד; נ' שלם, "הד המזרח", 17 בספטמבר 1944 וכן בספר חמדת ישראל, ירושלים תש"ו; י' ר' מלכו, הרב יהודה בן שמואל ביבאס, ירושלים תשי"ז. וראה גם י' בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה, ירושלים תשט"ו, עמ' 406.

2 התעודות נדפסו במאמר זה שיצא לאור ב"ספונות" ספר שני תשי"ח, עמ' שג—של.

3 נזכר בספרו של חיד"א "יוסף אומץ", ליוורנו תקנ"ח, סי' מג, דף לד, א.

ירושלים אשר בספרד. וכאשר חרב השמד, אחר שרד, כבודם בגולה הורד, ולארצות המערבי הפנימי ירד. ומיום בואם שמה בנו לתורה הקדושה יסוד ובנין, ברוב מנין ורוב בנין, והרבו ישיבות ותלמידים לאלפים ורבבות, ולתורה שבכתב העמידו מגדל בנוי לתלפיות, ברבה בניות והציבו לדרבא הוא התלמוד הקדוש זויות מחטבות... והגם כי לאפס הדפוס בארצות ההם לא נתפרסמו בעולם שמותם, וכמעט שנשתכחו רובי תורתם, מ"מ מתי מספר אשר מחמת איזו סיבה יצאו ממקומם האירו ברקיהם תבל מחכמתם, ולקולם נתבסם כל העולם כולו מתורתם"[5]. הוא מזכיר כמה מחכמי המערב המפורסמים ומגיע לר' חיים בן עטר בעל "אור החיים", שהתייחס עליו והיה "חוטר מגזעו ונצר משרשיהם... מאז ועד עתה לא פסקה ממשפחת בית אבינו תורה וגדולה".

ר' יהודה ביבאס נולד בגיברלטאר[6]. על שנת הולדתו ועל חייו בעיר מולדתו לא ידוע דבר. הוא למד בישיבה ועמד אחר־כך בראשה[7]. מגיברלטאר נסע ללונדון ועשה בה זמן רב ושם רכש בודאי את השכלתו החילונית. אחר עבר לאיטליה והתיישב בליוורנו. בתעודות הוא חותם את שמו באיטלקית L. Dr. J. L. Bibas, כלומר Lauréato Dottoré — שהוכתר בתואר דוקטור. בלונדון עשה תקופה ארוכה[8] ומשם יצא לאיטליה[9]. על תפקידו בקהילת ליוורנו ועל פעילותו לא הגיעו לידינו

---

4 ידיעות קצרות על משפחת ביבאס מאז צאתה מספרד, ראה בספרו של ר' יעקב משה טולידאנו "נר המערב", ירושלים תרע"ט. בני המשפחה התיישבו בטיטואן ובסאלי.

5 ר' חיים פאלאג'י, "לב חיים", חלק ב, איזמיר תרכ"ט, סי' קכא, דף פה א.

6 בתשובה הנ"ל הוא כותב: "בעיר גיברלטאר יע"א ארץ מולדתי". וכך הוא מודיע למושל האי: "החתום מטה שהוא יליד גיברלטאר ואזרח אנגלי" (ראה להלן). גם המסיונר בונר מודיע: "הוא דיבר אנגלית רהוטה ואמר לנו שהוא יליד גיברלטאר והוא מתגאה בנתינותו הבריטית". Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews in 1839, Andrew A. Bonar—Robt, Murray-M'cheyne.

7 ר' יהודה ביבאס כותב שבמסעו "היו איזה ת"ח שהיו בישיבתי בעיר גיברלטאר יע"א". "לב חיים", שם.

8 המיסיונר סטימרט שביקר בקורפו כותב עליו: "בעבר חי במשך זמן רב בלונדון ומדבר אנגלית רהוטה". R. W. Stemart John Jaffray, Rıcorso de Missinario della Patria ed Alarove per la libra Chiesa di Scozia.

9 "למכיר ויודע בטיב אותם המקומות [באיטליה] כמוני היום שנתגדלתי בהם". "לב חיים", שם.

ידיעות, מלבד מכתב המלצה ששלח בשנת תקפ"ח לר' עזריה אוטולינגי [10] מאקווי שבצפון־מערב איטליה, לתמוך בר' מיכאל עלון, שלוחו של שד"ר ירושלים ר' יוסף ישראל הלוי.

בקיץ תקצ"א (1831) [11] נסע הרב ליריד שבסיניגאליה [12] ושם נפגשו עמו שלוחי קהילת האיטלקים בקורפו והזמינוהו לכהן רב בקורפו במקומו של הרב שם טוב אמארילייו [13] שעבר ליוון לכהן בקהילת לאריסה. בעשרים באוגוסט 1831 חתמו שני הצדדים על הסכם באיטלקית ביריד סיניגאליה. החוזה נקבע לחמש שנים והרב התחייב להצטייד בסמיכה לרבנות מחכמי ליוורנו ולהעביר לקורפו את בני משפחתו לא יאוחר מתחילת השנה השניה לכהונתו. בכתב־הרבנות הוגדרו סמכויותיו ותפקידיו: עליו היה להתפלל בכל יום בבית־הכנסת של האיטלקים [14] לפי מנהג איטליה, לדרוש בחגים, לעמוד בראש ועד החינוך של תלמוד התורה ולפקח עליו, ללמד ששה מן התלמידים המתקדמים במשך שלוש שעות ביום, וכן להיות נוכח בזמן וידויו של שכיב־מרע. הקהילה קבעה לו משכורת שנתית, שניתנה בשני שיעורים, העמידה לרשותו דירה מרווחת, ושילמה הוצאות העברת חפציו וספרייתו מליוורנו.

בזמן שנקרא הרב לכהן בקורפו היה האי וכן האיים הסמוכים לו בחסותה של הממשלה האנגלית (1815—1863). בחירתו של הרב ביבאס לרב הקהילה האפוליאית (האיטלקית) היתה בלי ספק מוצלחת, שכן הוא היה נתין אנגלי, ויחד עם זה חי באיטליה ומעורה בחייהם של

---

10 מ' בניהו העתיק את התעודה מכתב־יד שבגנזי בית־הספרים בירושלים ומסר לי את תוכנה. תודתי נתונה לו. על אוטולינגי ראה א' יערי, שלוחי א"י, עמ' 715, 76.

11 מלכו ואחרים סברו שנבחר בשנת 1830. נ' שלם כותב שהרב ביבאס הפליג מגיברלטאר לקורפו כדי לכהן ברבנות.

12 בצפון אנקונה, מרכז מסחרי חשוב באותו זמן. שלוחי ארץ־ישראל היו, כנראה, רגילים לבקר ביריד. בתמוז תקצ"ו היה שם ר' נתן עמרם. עיין יערי, שם, עמ' 688.

13 אמארילייו היה יליד שאלוניקי. חיבור שלו בכתב־יד נמצא במכון בן־צבי. ודבריו של מלכו הכותב שהרב ביבאס נבחר לרב בקורפו אחרי פטירתו של הרב אמארילייו, טעונים תיקון..

14 בקורפו היו קיימות שתי קהילות: אפוליאית־איטלקית ויוונית (גריקה). הקהילה היוונית השתתפה בשליש ההוצאות במוסדות המשותפים, כגון: תלמוד־תורה ועוד.

היהודים האיטלקים. סמכותו התפשטה, כנראה, גם על הקהילות היהודיות שבאיים היוונים שתחת חסות אנגליה ובייחוד על האי זאנטי הקרוב לקורפו.

בחמש שנות כהונתו הראשונות של הרב פרצו כנראה סכסוכים בינו ובין אחדים ממנהיגי הקהילה. בגמר מועד רבנותו לפי החוזה בשנת תקצ"ו (1836) הפחיתו לו את משכורתו והוא ביקש להתפטר. בתשרי תקצ"ז פנו אליו יחידי הקהילה בבקשה לחזור ולכהן במשרתו ושלא יהיה מושפע מאותם המתנגדים המועטים שיש לו. הרב הסכים להישאר בקורפו רק שנתיים ימים.

מכאן ואילך מתרבות ידיעותינו עליו. ב־24 בספטמבר 1837 (תשרי תקצ"ח) מודיע העתון הרשמי היהודי[16] כי הרב ביקר במאלטה וחזר משם בלוויית קרובו יוסף בן שילום[17]. אפשר שנסע בענייני משפחה.

בשנת תקצ"ח פרץ סכסוך חריף בין הרב ובין אחד מתושבי העיר קורפו בשם פלגרין ריקיטי (Pellegrin Richetti), יליד ויניציאה ובן לאחת המשפחות המיוחסות. זמן קצר שימש חזן והרב ביבאס מנע ממנו לעבור לפני התיבה בבית־הכנסת אשר בביתו. ריקיטי פנה אל השלטונות והתלונן עליו שפתח בית־תפילה מבלי לקבל רשיון מאת השלטונות ושהוא גורם למדנים בקהילה. במכתב ארוך למושל האי, כתוב איטלקית צחה, ענה הרב על האשמות וטען שיש מקום לתבוע את ריקיטי למשפט פלילי על שהעז להוציא עליו דיבה. בית־הכנסת שבביתו אינו קבוע והוקם כדי שיוכל להתפלל בציבור, כי מצב בריאותו לקוי ואינו יכול ללכת בכל יום לבית־הכנסת של הקהילה. תפקידו בקורפו הוא זמני, לכשיפוג תוקפו של כתב־הרבנות יסע הרב וממילא יחדל קיומו של בית־התפילה. יתר על כן: במגילת חוקי־היסוד של המדינה מוצהר[18] שדת משה תהא נסבלת במדינה והרשות נתונה לבני עם זה לנהל את ענייניהם בעצמם. יהיה זה חסר־היגיון להתיר את התכלית ולאסור על

15 "לב חיים", שם.

16 Gazzetta Ufficiale degli Stati uniti della Scola Jonie.

17 ח' מזרחי משער ששאתו של הרב היתה ממשפחת בן שילום ויוסף היה בן אחיה. באותה התקופה היתה בקורפו משפחת יהושע בן שילום.

18 יש לציין שבהיות האי קורפו תחת החסות האנגלית הפסידו היהודים חלק מהזכויות שהיו להם. עיין ערך קורפו ב־Jewish Encycolopedia.

האמצעים להשגתה. ואשר לטענתו של ריקיטי הרי הזכות לקבוע מי ישמש חזן בחגים, מן הדין שתהיה בידי הרב.

עם תום תקופת כהונתו החדשה החליט הרב ביבאס לעזוב את הקהילה ולא הועילו בקשותיה של הקהילה לחדש את ההסכם. הוצע לו לקבל חופשה לארבעה חודשים לשם שיקול נוסף. ב־22 בפברואר 1839 יצא הרב ביבאס מקורפו בלוויית קרובו יוסף בן שילום. אשתו נשארה באי[19]. הרב נסע דרך הבלקאנים לבוקארשט[20] ומכאן "לעיר הגדולה לאלוהים פרגא יע"א וכן לעיר פד"ם [פרנקפורט דמיין] יע"א[21] ולבסוף אל ליוורנו. נסיעה זו נמשכה כשנה אחת. בתשעה־עשר בניסן ת"ר (18 ביוני 1840) הודיעה שמחה רחל אשתו של הרב ביבאס במכתב[22] לקהילת קורפו שבעלה החליט שלא לשוב, רצונה לעזוב את קורפו ולנסוע לבעלה לליוורנו ומבקשת מאת הקהילה לשלם לה 120 טלרים הוצאות לפי ההסכם שנעשה בין הרב והקהילה ערב צאתו למסעיו בשבעה באדר תקצ"ט.

על מטרת נסיעתו של הרב אין לנו ידיעות ברורות. הרב מספר שעבר בשנת הת"ר דרך העיר הגדולה לאלוהים פרגא יע"א ופרנקפורט דמיין, ובהיותו בורח מן הכבוד "לא הגדתי אפילו שמי וגם לא נתעכבתי באחת הערים ההם יותר מיום אחד שהוא יום השבת קודש, לסיבה שהייתי נוסע על הפאסט ולא יכולתי להתמהמה. עכ"ז[23] לא עלה בידי להסתיר את עצמי, כי שם נמצאו ושם היו איזה ת"ח שהיו בישיבתי בעיר גיברלטר יע"א ארץ מולדתי, ואורחי פרחי שעברו דרך עירי. האנשים ההם גילו מה שכסיתי ופרסמו מה שהסתרתי, הם הכירוני לאחרים, ומרוב ענותנותם וצדקתם של הקהילות יושבי הערים ההם כבדוני ונשאוני ומעטה תהילה יעטוני, ועשו את שאינו זוכה כזוכה. מ"מ אני עשיתי את שלי להסתיר אפי' שמי"[24].

במסעו זה נפגש עמו הרב יהודה אלקלעי, שהושפע ממנו מאוד ומעיד

---

19 העיתון הרשמי של המדינות המאוחדות של האיים היוניים, הנ"ל בהע' 16.
20 בונר, ר' להלן, עמ' שי.
21 "לב חיים", שם.
22 הנמצא באוסף ח' מזרחי בקורפו.
23 עם כל זאת.
24 "לב חיים", שם.

על עצמו שדבריו של "איש אלוהים קדוש הרב המופלא וכבוד ה' מלא, המקובל האלהי כבוד הרב יהודה ביבאס" על גאולת ישראל, "הרעידו את לבי וברכי כשלו" [25]. יש לשער ששני הרבנים דיברו על העניינים החשובים שהתרחשו אז בקהילות המזרח, כגון שלטונו של מוחמד עלי בארץ־ישראל (1831), שנת הת"ר כשנת בואו של המשיח [26] ועוד. המיסיונר אנדרי בונר מספר על פגישותיו עם הרב ועם אלה שבאו במשא ומתן אתו, ודבריו שימשו מקור חשוב וכמעט יחידי לכל כותבי תולדות הרב בענין דעותיו המקוריות של הרב על שיבת ציון ועל הטפתו להשכלה חילונית. אך עדיין הדבר טעון הוכחה אם מטרת נסיעתו של הרב ביבאס היתה כדי לעמוד על טיבה של התנועה הגדולה שהת־עוררה בזמן ההוא לשיבת ציון וציפייה להתגלות משיחית, אם לא קשורה היתה בענין פולמוס האתרוגים.

אחרי שהחליט הרב שלא לשוב לקורפו הזמינה הקהילה (כ"ד מנחם־אב ת"ר) את הרב שם טוב אמארילייו, רבה של לאריסה לשוב לכהן בקורפו, אולם הוא סירב. כעבור עשרה חודשים (16 במאי 1841) פנו יחידי הקהילה למגהיגים להושיב שוב את הרב ביבאס על כסא הרבנות. על התזכיר חתמו 198 איש. המשא־והמתן עם הרב ביבאס נמשך כשלושה חודשים. עסקן הקהילה מנחם רומאנו, שיצא לצורך עסקיו לטריאסטי, נתבקש על־ידי הפרנסים להשפיע על הרב ביבאס שישב בליוורנו לשוב לקורפו. הרב הסכים. וביום 21 בספטמבר 1841 נכתב הסכם חדש.

בעשר שנות כהונתו של הרב עד עלותו לארץ־ישראל, קרו בקהילת קורפו מקרים חשובים שמהם אפשר ללמוד על פעילותו הארגונית של הרב, תקיפותו ודעותיו. בשנה הראשונה ניגש הרב יחד עם ראשי הקהילה לארגן את מוסדות הקהילה. בשבעה־עשר באדר תר"ב (1842) נבחרה ועדת־חינוך בראשותו. תפקידה היה לטפל בענייני תלמוד־תורה המשותף של הקהילה בקורפו. חבריה, שנמנו ע"י שתי הקהילות האפוליאית ו"גריקה", היו אישים חשובים וצאצאי משפחות מיוחסות בקהילת קורפו.

---

25 "דרכי נועם", כתבי הרב אלקלעי, עמ' כא. "דרכי נועם" נדפס בשנת תקצ"ט, שנת נסיעתו של הרב ביבאס לאירופה.

26 עיין בהקדמה לספר "שלום ירושלים" לר"י אלקלעי ועיין גם בדו"ח המיסיונר בונר ר' הע' 6.

ביניהם יש לציין במיוחד שניים: את ד"ר חזקיה (סיזרי) אוזילייו [27] רופא ומשכיל, וד"ר יוסף די שימו קרובו של הרב ביבאס [28].

בישיבת ועדת החינוך שהתקיימה ביום כ"ח בשבט תר"ג הציע ד"ר אוזילייו הצעות אחדות כדי לשפר את מצב החינוך בבית־הספר של הקהילה ולהנהיג שיטת לימוד מתקדמת יותר, לימוד העברית כשפה חיה, לימוד הלשון האיטלקית, חשבון וכתיבה תמה, ובגיל גבוה גם אומנות ומלאכה. באותו מעמד הוסכם על שיטה מעורבת כדי שיהיה הלימוד מושלם יותר. הרב ביבאס הביע את דעתו כי התיקונים המוצעים אינם נוגדים את רוח היהדות ויש צורך להפיץ את אור החינוך ולחזקו בקרב הנוער. על הרב ביבאס הוטל, כראש ועדת החינוך, להשגיח על מינוי המורים ועל בחירת ספרי־הלימוד.

משלא בוצעו ההחלטות לפי רצונם של חברי הוועדה, הגישו ד"ר אוזילייו וד"ר יוסף די־שימו את התפטרותם (14 במרס 1843). בעזרת תרומות ידידים הקימו מוסד חינוכי חדש בלא פיקוח הרב, והנהיגו בו שיטת לימוד אחרת שלא כפי שהיה נהוג בתלמוד־תורה. מוסד זה גרם לקרע בקהילת קורפו והיחידים נתחלקו לשני מחנות: ד"ר אוזילייו בראש המחנה האחד שנקרא בשם "שבתינים" [29] והרב ביבאס בראש מחנה שני שנקרא בשם "מרוקאנים". ד"ר אוזילייו ניסה לאחות את הקרעים מבלי להסכים למיזוגם של שני מוסדות החינוך. הוא ביקש לפייס את הרב ולעניינו במוסד החדש. הזמינו לבקר במוסד, לפקח על התקדמותו ולהיות נשיאו. במכתבו ניסה ד"ר אוזילייו לשכנע את הרב שמטרתו "היחידה והטהורה ביותר לפעול למען שלימות האמונה ולפריחת האומה". עשרה ימים לאחר כתיבת המכתב, בעשרים ושניים

---

27 Cesare Uziglio יליד מודינה.

28 משפחת שימו היא מהעתיקות ביותר בקהילת קורפו. אחד מראשי המשפחה הופיע בשם קהילת יהודי קורפו יחד עם שרי העיר בזמן כיבוש האי ע"י הריפובליקה הוויניציאנית (1386). עיין רות, ויניציה, עמ' 312.

29 השם Sabatini נזכר בדו"ח של סטימרט שביקר בקורפו בשנת 1844. קשה לבאר את מקורו של שם זה. יש כאלה הגוזרים אותו מהשם שבתי, אביו של ד"ר שימו ממנהיגי המחנה הזה. אך בראש המחנה עמד ד"ר אוזילייו. שבתי לא נזכר בין מנהיגי קהילת קורפו בזמן ההוא. י' מלכו (שם, עמ' 14) כותב: "בראש תנועת הרפורמה עמד יהודי בשם שבתי", במקור שהוא מציין לא נזכר עניין זה כלל. אפשר שהכינוי מארוקני נבע מכך שמוצא משפחתו של ביבאס היה ממארוקו.

בינואר 1844, נפטר ד"ר אוזילייו. בן שלושים וארבע שנים היה במותו וכל הקהילה התאבלה עליו[30].

בעשרים ואחד בשבט תר"ד (1844) הודיע הרב ביבאס למנהיגי הקהילה[31] שקיבל הצעות משתי קהילות, שאחת מהן התחייבה לקבלו רב לכל ימי חייו. אם רצונם שימשיך לכהן בתפקידו בקורפו, הרי הוא נכון לעשות זאת בתנאי שלא להרחיק את תלמוד־התורה מביתו ושלא לתמוך בשום מוסד חינוכי אחר. הקהילה קיבלה את התנאי ובחרה בו לתקופה נוספת של חמש שנים. הוועד של המוסד החינוכי החדש לא נרתע מכך והעביר את בית־הספר לחסותו של הנציב העליון הבריטי[32]. בית־ספר זה התקיים עד שנעשתה פשרה בין שני המחנות היריבים. בתכנית־הלימודים הוכנסו תיקונים אחדים, ונלמדו בו השפות האיטלקית והיוונית. ב־10 באוקטובר 1849 הועבר בין יחידי הקהילה מכתב התרמה לטובת תלמוד־התורה ובין החתומים נמצא שמו של מסימו אוזילייו, אחיו של ד"ר אוזילייו שמילא את מקומו במוסד החדש.

טרם שככה המריבה הממושכת בין מנהיגי קורפו והנה נתחוללה סערה חדשה, שהיתה עלולה לחבל באחד מענפי הכלכלה החשובים של הקהילה — מסחר האתרוגים. עוד בשנת תר"ב נקבעה תקנה בקהילה בעניין האתרוגים, שחזרה ונתחדשה בשנת תר"ח. רב הקהילה היה נותן

---

30 מצבת קבורתו של ד"ר חזקיה אוזילייו נמצאת בבית־הקברות של הקהילה האפוליאית בקורפו. בראשה נחקק ציור של דקל. וזה נוסח המצבה:

איש אמונות — רב ברכות
נתן את לחמו — ליתומים ואלמנות
ישר בלבבו — מואס מתנות
רופא כל בשר — ממיתות משונות
הוא העיר את רוחו — ללמד לעמו מצוות ותורות
הלא הוא הרופא המובהק הנכבד ונעל'
תנוח נפשו — במנוחות שאננות

חזקיה אוזילייו
והיתה מנוחתו כבוד יום ראשון לחדש
שבט שנת יתומים היינו ואין אב לפ"ק
ת נ צ ב ה

למטה מהכתובת הזאת נחקקה גם כתובת באיטלקית בתוספת שנות חייו — 34 שנים.

31 המכתב נמצא באוספו של מר מזרחי.

32 הודעה על כך נתפרסמה בעתון הנ"ל.

תעודת הכשר ותמורת זאת קיבלה הקהילה חצי מאית הטאליר לכל אתרוג. ההכנסות הוקדשו לצרכיהם של עוברי־אורח. בשנת תר״ו התעורר קטרוג נגד אתרוגי קורפו והסביבה. רבנים וסוחרים פקפקו בכשרותם של האתרוגים ״ונמצאו אנשים אשר זדון ליבם השיאם עון אשמה לבטא בשפתיהם דברים אשר כל שומעיהם תצילינה אזנים ומכתבי עמל כתבו״ [33]. הרב ביבאס כתב פסק להסביר טיבם של האתרוגים וכשרותם הן מצד גידולם ונטיעתם והן מבחינת ההלכה. עמו הסכימו רבנים גדולים מחכמי דורו: ר׳ חיים פאלאג׳י מאיזמיר, ר׳ ישראל משה חזן מירושלים — מצד אחד, ור׳ מרדכי זאב אייטינגר ור׳ יוסף שאול הלוי נטאנזון (״מפרשי הים״) ור׳ צבי הירש חיות — מצד שני [34].

כבר בפסקו מתלונן הרב ביבאס על דלדול כוחותיו: ״מחמת טרדות הציבור והיחיד... כחיש חילאי וחליש לבאי״. הוא ביקש מן הקהילה להרשות לו לנסוע להינפש באיטליה או באי זאנטי. הוועד הסכים בתנאי שישוב לקורפו לפני ראש השנה. בששה בשבט תר״י נפטרה עליו אשתו [35]. שנה לאחר פטירתה, בשלושים בשבט תרי״א, הודיע הרב לוועד הקהילה על החלטתו לעזוב את קורפו. משלחת של חברי הוועד התייצבה בפני הרב לנסות להשפיע עליו להישאר בעיר, אך חזקה החלטתו לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל [36]. הוועד החליט (כ״ז כסליו תרי״ב), בהתחשב עם כהונתו הממושכת בעיר, לקבוע לו פיצויים והקצבה להוצאות הדרך. 300 טאלרים ניתנו לו מיד בצירוף מכתב הוקרה, וסכום של 100 טאלרים התעתדו לשלוח לו לארץ־ישראל לא יאוחר מחודש כסליו תרי״ג. בחודש טבת (25 בינואר 1852) עזב הרב את קורפו בדרכו לארץ־ישראל [37]. כמה טראגי הוא הדבר ששבועות אחדים לאחר שהשתקע בחברון, בשבעה־עשר בניסן תרי״ב נפטר [38].

33 ״לב חיים״, שם.

34 נדפס בספרו של ר׳ חיים פאלאג׳י, שם, סי׳ קכב—קכג, דף פג, ג — צ, א.

35 נוסח מצבתה, שבבית הקברות של הקהילה האפוליאית, נדפס על־ידי י׳ מלכו, שם, עמ׳ 6.

36 באוסף חיים מזרחי.

37 העתון הנ״ל.

38 תאריך פטירתו נמצא בספר ״גיא חזיון״ שהוציא הרב ברוך מני, ובו פרט השנה הברי״ת (סיני, כרך יד, תש״ד, עמ׳ סד) וכותבי תולדותיו סברו תרי״ז. אולם בפרטי־כל של ישיבת הקהילה בקורפו משלושה בכסלו תרי״ג נזכר בברכת המתים.

ב

הרב יהודה ביבאס חי בתקופה סוערת בתולדות ישראל. הפצת רעיונות על שיבת ציון על־ידי הוגי־דעות אנגלים, הולנדים ועוד[39] מצד אחד, ויצירתה של תנועת הריפורמה בישראל (ועידת ברונשוויג, בשנת תר״ו) שהביאה לידי תגובות חריפות מצד רבני ישראל הגדולים — מצד שני. תנועת ההשכלה והתסיסה הרוחנית בשאלת תפקידו של עם ישראל בין העמים, היו הבעיות שהעסיקו את הדור בארצות אירופה. שנה אחרי צאת הרב למסעיו באירופה חלה עלילת הדם בדמשק שזיעזעה את יהדות המערב והביאה לידי התעניינות מקיפה בחיי יהודי המזרח. גם המצב הפוליטי הכללי היה סוער. בשנת 1822 הוכרז על שחרור יוון ובשנת 1830 נקבע בה משטר מלוכני ושטחים שמצפון לקורפו נמסרו על־ידי הפרוטקטוראט האנגלי לידי התורכים.

ידיעותינו על פעילותו של הרב ביבאס הן כולן בתחומה של קהילתו ולא ידוע אם עסק גם בבעיות שהעסיקו את חכמי דורו. אולם בקיאותו בשפות אירופיות, נסיעותיו הממושכות באנגליה ובאיטליה, באוסטריה ובגרמניה וספרייתו הגדולה משמשות עדות לרוחב השכלתו והתעניינותו בזרמים הרוחניים והמדיניים של דורו. עיקר פרסומו של הרב בזמננו הוא בשל רעיונותיו על שיבת ציון ועל ההשכלה בכלל, שחרגו, לפי דעת כותבי תולדותיו, מהמקובל בתקופתו. יש לציין שדעותיו של הרב נודעו לנו מכלי שני ושלישי, וממנו עצמו לא הגיע לידינו שום חיבור בדפוס או בכתב־יד[40].

הרב אלקלעי מוסר לנו בעיקר דעתו של הרב ביבאס על שיבת ציון: ״עם ישראל נד ממקום למקום לבקש לו את מחייתו ואינו הולך לארץ־ישראל אשר ה׳ דורש אותה תמיד, ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם, וטוב היה אילו היינו אוכלים אפילו לחם צר ומים לחץ בארץ־ישראל. על־ידי־כך אנו עובדים את יוצר העולם ומקיימים את המצוות ׳משפט אלקי־ישראל׳, כי הדר בחוץ־לארץ דומה כמי שאין לו אלוה

---

39 מבשרי הציונות, ספר א, הוצאת מוסד ביאליק, תל־אביב תרצ״ט, במבואי של ב׳ דינבורג, פרק טו ואילך.

40 ר׳ אברהם סופר, ששימש רב בקורפו, מעיד שראה חוברת של שירים, פיוטים ותפילות ופסקי הלכות משלו בקהילה בקורפו (רפאל, כתבי הרב אלקלעי, עמ׳ כו). נ׳ שלם כותב שהרב ביבאס חיבר ספר שהרב אלקלעי מצטט אותו (ר׳ מאמרו הנ״ל בהע׳ 1), אך לא מצאתי רמז לכך.

חס ושלום. שיבת ציון לא תבוא רק על־ידי התעוררות מלמעלה, שהת־עוררות זו תלויה בהתעוררות דלמטה, קץ הגלות יבוא ע"י התשובה. התשובה אינה בתעניות שהחלישו את הגוף ובתפילות הרבות שנאמרו, אלא היא שיבת ישראל לארצו. וזה אמר הקב"ה: שובו אלי ואשובה אליכם. וכשיתאמצו ישראל לעלות ירושלימה, מיד מתעוררים רחמיו של הקב"ה ויגלה גאולתו במהרה בימינו. אם אין עושים תשובה, לאמור החזרה לארץ, אין נגאלים אף שיכלה הקץ"[41]. הר"י אלקלעי שמע מהרב עוד "דברים כהנה וכהנה, נוראים מאד" שהרעידו את לבו.

המיסיונר בונר מודיע על דעותיו העיקריות של הרב על גאולת ישראל מתוך שיחותיו אתו ומתוך שמועות שהוא שמע מאיש אחר שנפגש עם הרב. בונר מספר כי בהיותו בעיר איבריילה שבחוף וולאכיה (רומניה) פגש ביהודי ספרדי שמתארו כצעיר נעים, טוב למראה ואדיב. הצעיר אמר לו שהוא מאמין שהמשיח יבוא בקרוב. באיזמיר וביתר חלקי תורכיה מאמינים שהמשיח יבוא בעוד שנה. הוא סיפר לו על ביקורו של הרב ביבאס בעיר ועל הדברים ששמע מפיו: "צריך להדריך את היהודים במדעים ובנשק כדי שיוכלו לקחת בחזקה את ארץ־ישראל מן התורכים תחת הנהגתו של המשיח כמו שהיוונים לקחו בחזקה את ארצם"[42]. בבוקארשט נפגש בונר עם בן המשפחה שאירחה את הרב בשהותו בעיר. והלה סיפר לו ששמע מפי הרב ש"היהודים צריכים לדעת להחזיק בנשק כדי שיוכלו להגן על ארצם כשינחלו אותה". בפגישתו של בונר עם הרב ביבאס בבוקארשט שוחח עמו הרב על ייעודו של ישראל בעמים והביע את דעתו השלילית על "המגביות בשביל יהודי ארץ־ישראל". אותן צריך לבטל ויש "להכריח את היהודים לעבוד אפילו

41 כתבי ר' יהודה אלקלעי, עמ' כא. על רעיון זה הוא חוזר במנחת יהודה (עמ' רט) וכן ביתר ספריו. "עניין אחר, על חמש הווין הנוספות הרשומות בתנ"ך בשם יעקוב ועל חמש הווין החסרות בשם אליהו (אליה), מלמד שהרב ביבאס הסתמך על צירוף אותיות ומספרים העולים מהם, כלומר בקבלה מעשית". אגב, בספר הנ"ל נפלה שגיאה בעמוד הנ"ל בשורה השישית מלמעלה, במקום הכתוב "חמש אין סכומם שלושים", קרא "חמש ווין סכומן שלושים".

42 בוויכוחים שהתנהלו באספה הלאומית של הריפובליקה הבאטאבית (הולנד) בשנת 1796 בעניין שוויון היהודים רמזו: "כי הגואל יכול להיות מצביא מצליח שיאסוף את היהודים תחת דגלו ויעזור להם לכבוש את ארצם, מעין קרומבל". ספר הציונות, עמ' 163.

בעזרת כידון"[43]. תכניתו של משה מונטיפיורי לקנות קרקעות היא ללא תועלת כל עוד אין שם בטחון לרכוש. בונר מספר כי התווכח עם הרב בעניין מקורו של עם ישראל וכן על דעתו של הרב שבזמן עתיק השתרעה ארץ־ישראל על שטח גדול ובירושלים היו מיליוני יהודים.

בבוקארשט התנהלה שיחה זו בין בונר ובין הרב: בונר אמר שלעם היהודי יש מנהגים מזרחיים. הרב ענה: "לא! היהודים אינם מזרחיים". בונר אמר: "אברהם בא מהמזרח הרחוק". הוא ענה: "נכון, אבל אי אפשר לקבוע טיבו של עם על־פי אביו הראשון". הרב דיבר אתו על מצב הארץ היעודה ועל סיבת בחירת אלהים את ישראל לעם סגולתו ואת ארץ־ישראל לחבל נחלתו. הוא הכחיש שה' חפץ שהיהודים יהיו עם נפרד מיתר העמים[44], לפי דעתו רצה השם שהם יאירו פני תבל[45], וחובה זו מוטלת עליהם לפי יכולתם. לו היו להם אמצעים כמו לאנגלים היה ראוי לשלוח שליחים־מטיפים. הרב סיפר לו שהוא נוסע למען אחיו המושפלים כדי לדעת מה לעשות למענם והוא שואף להיפגש עם משה מונטיפיורי בשובו מארץ הקודש.

דעותיו של הרב על הפצת ההשכלה בתפוצות ישראל נמסרו לנו על־ידי שני המיסיונרים. בונר רואה אותו כאחד המתקנים הגדולים וכמתנגד לשיטת לימוד התלמוד בפולין, והמיסיונר סטימרט רואה אותו כמתנגד להשכלה, וכאיש הקשור עם כל הנוסחאות הקבועות וכשומר נלהב של התורה שבעל־פה. הצעיר מבריילה מסר לבונר שמטרת נסיעתו של הרב היתה לעורר לתיקונים בקרב אחיו וכן על דעתו של הרב על ערך ההשכלה. הרב דרש על הפסוק בישעיה על רוח ה' הנחה על המשיח, שהכוונה היא "לשבע החכמות או מדעים כגון מוסיקה, אסטרונומיה וכו.

---

43 במקור: 'and that the Jews there ought be obliged to work even were it by the bayonet". ולא כתרגומו של מלכו ואחרים: "להכריח את בני הישוב לעבוד עם נשק ביד כמגויסים בשעת הצורך".

44 כך היתה דעתם של משכילי דורו: שאין לאומיות לישראל ושקיבוצי היהודים בכל ארץ וארץ אינם אלא כיתות דתיות בתוך העם הסובב אותם. דובנוב, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, כרך ב, עמ' 48.

45 השווה שלמה לודוויג שטייניהיים בספרו "התגלית האלהית לפי תורת ישראל": "בגורלו של ישראל היחיד והמיוחד בא האות שהוא עם סגולה וכו', הוא מיועד להאיר לעולם הנוצרי". (הספר יצא בשנת 1835). דובנוב, שם, עמ' 66.

אם אדם בריא יקח תרופה תזיק לו. אבל אם הוא חולה עליו להניח את הלחם ולקחת תרופה. החוק (Law) הוא לחם, אבל היהודים חולים, הם בורים ומושפלים. לכן עליהם להניח הצידה לימוד החוק [התורה] ולקחת את התרופה שהיא שבע החכמות שעליהם דיבר״ [46]. ״מצב עם ישראל כעת הוא ירוד. בפולין בייחוד, הם דבקים באמונות תפלות מפני שהם מבינים דברי התלמוד כפשוטם״. הוא הציע, שעד גיל 10 ילמדו הילדים תנ״ך, מגיל זה עד 15 שנה — משנה, ועד גיל 20 — תלמוד [47]. לפי דברי בונר דברי הרב ביבאס עשו רושם עמוק.

שונה היא עדותו של המיסיונר סטימרט שביקר בקורפו בשנת תר״ד (1844) וראה את הרב בעבודתו היום־יומית בקרב עדתו. לדעתו לעולם אין הרב ביבאס סוטה משיטות ההוראה הנושנות, מחשש שמא בהקנותו לתלמידים רעיונות חדשים ואמצעים חדשים לרכישת ידיעות, עלולים הם להתרחק מן המסורת ולפנות לדרכים חופשיות יותר. המיסיונר מתאר את הרב כלוחם חריף נגד המשכילים בעיר, השואפים לשכלל את שיטות הלימוד וכן להוסיף לימוד איטלקית ויוונית, לימודי המתמטיקה והחש־בון. עדותו זאת של סטימרט מוצאת סמוכין בתעודות שבגנזי הקהילה שהזכרנו למעלה [48]. יש אפוא לקבל בהסתייגות רבה את דבריו של בונר

---

46 התרגום הוא לפי א״י ברור (ראה הערה 1) והושווה למקור האנגלי על־פי העתקתו של מלכו במחברתו הנ״ל.

47 דרגות־חינוך אלו היו נהוגות בתלמודי־התורה באיטליה והן מיוסדות על המשנה (אבות ה, כא). ראה ש׳ אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל. כרך ב, עמ׳ קמא—ריג, רטז, ובמבואו, כרך א, עמ׳ 3—11. ולא כדברי מלכו ״ויוזם להביא תיקונים מרחיקי לכת בדרכי החינוך״.

48 עדות חשובה נוספת להתנגדותו לתיקונים בדת וחיקויים למנהגי־הגויים יש למצוא בדבריו של ר׳ חיים פאלאג׳י. הוא נשאל מקורפו בשנת תרכ״ו אם מותר לחזנים ללבוש שחורים בזמן התפילה וכן לנגן בכלי־שיר והשיב: ״דבר מאוס ושנוא בעיני אלקים ואדם להיות לובשים השלוחי ציבור העומדים להתפלל בין ישראל לאבינו שבשמים בבגדים הדומים לכומרים. והרב הקדוש מאריה דאתרא כמוהר״ר יאודה ביבאס ז״ל זיע״א לא ניחא ליה שיעשו כן ובפרט תלמידיו הי״ו״. ר׳ חיים פאלאג׳י, ״משא חיים״, סי׳ רסו, דף סב, ד. וראה גם המאמר (ספונות, א, עמ׳ שיג) על חידוש ההסכמה של ר׳ מנחם ויואנטי לאסור את העלייה בחג השבועות לאחת הגבעות המקודשות לנוצרים. מעניין הדבר שגם בונר המפליג בדבריו על רצונו של הרב להביא תיקונים, מביא עדות מפי אחד מתושבי קורפו שאמר על הרב ביבאס: ״הוא פרוש תם מהאסכולה הישנה המקיים

על החינוך אף־על־פי שאין לחשוב, כדבריו של סטימרט, שהרב ביבאס היה לוחם בהשכלה. על־כל־פנים נראים הדברים שמלחמתו היתה במשכילי עירו שהרחיקו לכת בתיקוניהם והפכו את תלמוד־התורה לבית־ספר מודרני וכן משום שפתחו בית־ספר אחר. הרב ביבאס נלחם עד שהצליח לאחד את שני המוסדות ובהסכמתו למדו גם יוונית ואיטלקית.

אם נתערערה נאמנותו של מקור זה (של בונר) בעניין החינוך, ממילא מותר לנו גם לפקפק בעדותו שהרב ביבאס אמר "שיש להכריח אפילו בנשק את היהודים לעבוד בארץ ישראל". דברים אלה אינם הולמים אישיות מסוגו של הרב ביבאס הידוע בזמנו כ"רב חסיד, מקובל אלהי". אף אין לקבל את דעת בונר כי הרב הביע את דעתו השלילית על "המגביות בשביל יהודי א"י", הן יש בידינו עדויות מהימנות על עזרתו לשלוחי ארץ־ישראל לא רק מעת היותו בליוורנו [49] אלא גם בגיברלטאר גופה. בעת בואו של ר' חיים שמואל הלוי, שליח חברון, לקורפו סייע בידו לייסד קופה "מגן אבות", שהכנסותיה יחולקו בחברון. ובשנת תקצ"ב עזר לשליח צפת ר' נתן עמרם [50].

את המסורת היהודית כהלכה. לפני זמן אסר את השימוש בשמשייה בשבת הנוגד את הדברה הרביעית". Mission of Inquiry במהדורת אדינבורג, 1842 (עמ' 702) בלבד. מובא על־ידי מלכו, עמ' 27.

49 ראה למעלה והע' 10.

50 תעודה בכ"י והודיעני על כך מר מאיר בניהו.

ר' יהודה יעקב נחמה

א. רקע התקופה

שני תורי זהב היו בתולדות יהודי שאלוניקי: האחד — במאה ה־16, עם בואם של מגורשי ספרד, כשאיתם מטען רוחני עצום ומידע כלכלי עשיר; תור הזהב השני חל מהמחצית השניה של המאה ה־19 ועד הרבע הראשון של המאה ה־20, שבו התגבשה האבטונומיה של הקהילה על מוסדותיה המסועפים: בכלכלה, בחרושת, במסחר, בשליטה על הנמל ועל מרחבי הים, במינהל הציבורי, ובחיי חברה ותרבות.

בין שני תורי זהב אלה היתה שרויה הקהילה, מסיבות שלא נפרט כאן, בשפל רוחני וכלכלי. היא הזניחה נכסי התרבות ירושת המאה ה־16 ושקעה בלימודי קודש בלבד, כשהיא ממשיכה את חייה האבטונומיים ללא כל זיקה, פרט לזיקה כלכלית, עם גורם זר, פנימי או חיצוני, דתי או תרבותי. בתקופה זו רבו הפורענויות בידי שמים ובידי אדם: תבערות ומגיפות תכופות, אי־בטחון החיים בדרכי המסחר, וזאת עקב מלחמות תכופות בין הקיסרות העותמנית הכושלת והמתמוטטת לבין ארצות מזרח־אירופה ודרומה.

בהתחלת המאה ה־19 התרחשו בקיסרות העותמנית תמורות חשובות, מהן מדיניות ומהן חברתיות, שהשפיעו רבות על קהילת שאלוניקי בשידוד מערכות בחינוך ובחיים הרוחניים והחברתיים. התמורות המדיניות — מלחמות תנועות המרי של העמים שבחצי האי הבלקני ובחבל הדנובה בתורכים, כדי להשיג את חרותם ואת עצמאותם; הנהגת התנזימאת (הריפורמית) על ידי השולטן עבדול מיג'יד (1839—1861) וחקיקת החאת־שריף (1839), שהבטיחה לכל תושבי הממלכה את בטחון

החיים, הנכסים והכבוד. התמורות החברתיות — א. השתקעותם בשאלוניקי של יהודים איטלקים תושבי ליוורנו, ביניהם בנקאים, רופאים ואנשי מדע; ב. גילויה של יהדות שאלוניקי על ידי חכמי ישראל בתקופת ההשכלה בארופה כמקור חשוב של ספרים עתיקים, וביחוד של כתבי־יד לצורך חקירותיהם, וקשירת קשרים לרכישתם של ספרים וכתבי־יד אלה; ג. יסודה של חברת כל ישראל חברים בפאריז (1860) ומפעליה החינוכיים המסועפים בארצות המזרח ובתוכן — שאלוניקי.

בתחילה, הצטמצמה ההתחדשות הרוחנית בחוגי האצולה היהודית־איטלקית (שכונו בשם "פ'רנקוס", לאמור: אירופאי משכיל המוגן על־ידי נציגות דיפלומטית של אחת המעצמות האירופיות). ואולם זו התרחבה לאחר מכן גם בחוגי תלמידי־חכמים, שלא עשו תורתם קרדום לחפור בה, ובחוגי משכילים יראי שמים. היא התפתחה ביניהם במירב הזהירות והדאגה לשמירת העקרונות המקודשים שנקבעו על־ידי בחירי הרבנים בשאלוניקי מדור דור. לתלמידי חכמים נאורים אלה היו קשרים עם ה"פ'רנקוס" במסחר ובהנהלת הקהילה ומוסדותיה. מאידך גיסא, הם שימשו כמתווכים וכספקים לחכמי ישראל במערב ברכישת ספרים וכתבי־יד לצורך חקירותיהם, וכן למידע על היהדות בארצות האיסלאם וביחוד בחצי האי־הבלקני.

בין ראשוני תלמידי החכמים המשכילים שפתחו תקופה חדשה בתולדות ההשכלה בקרב יהדות שאלוניקי והניחו יסוד לתור הזהב בתולדותיה היה הרב יהודה בן יעקב נחמה ז"ל.

לצערנו, מעטים המקורות המאפשרים לעקוב אחרי התסיסה הרוחנית הזאת ולהכיר אל־נכון את אישיה, דעותיהם ופעילויותיהם בהפצת ההשכלה בעם ויצירותיהם.

משכילי הדור, רובם ככולם, היו שקועים בעולם המעשה והתרחקו מכל עיסוק בעניני ספרות. הכוחות האינטלקטואליים וביניהם בעלי כשרונות ספרותיים הקדישו את עצמם לפיתוח עיתונות מסועפת. עיתונות זו הצטמצמה במסירת ידיעות על המתהווה בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט, וכן במתן מידע על עניני הקהילה. היא צמצמה עצמה בעניני ספרות ובעידוד ליצירה ספרותית, ולעתים הסתפקה בפרסום בהמשכים של רומנים שתורגמו מצרפתית.

חייהם של משכילי הדור בשדה הספרות ידועים לנו מתוך מעשיהם

כפי שהם משתקפים בעיתונות, ביצירותיהם המעטות שנתפרסמו בעיתונות אודות ענינים ואירועים שהזמן גרמם, בחוברות בודדות על פעולות אישים או מוסדות, ב"דרשות" לעת מצוא ובספרי שו"ת, שרובם ככולם בעניני הלכה. גם מקציר ספרותי זה הגיעו אלינו רק שיבולים בודדות שניצלו מהתבערות הגדולות שפרצו תכופות בעיר, וביחוד מתבערת תר"ן שפרצה בימי הרב יהודה נחמה ובה עלו באש ספרים וכתבי־יד עתיקים, וכן יצירותיו של הרב (ראה להלן). שרידי השרידים אוכלו בתבערת תרע"ז ונשמדו לבסוף כליל בהישמד הקהילה בשואה הנאצית.

צדקה עשתה לנו ההשגחה שנשאר לפליטה, אוד מוצל מאש ממש, ספר בודד מתוך רבים של ר' יהודה יעקב נחמה, ויחיד בעברית, הנקרא בשם "מכתבי דודים מיי"ן" (יי"ן — ר"ת יהודה יעקב נחמה) *. לפנינו קובץ מכתבים מעטים מרבים ששיגר החכם הדגול לעמיתיו ראשי "חכמת ישראל" באירופה, שד"ל, שי"ר, יש"ר, צונץ, גייגר, ש. פין, סמולנסקין, בן המוזג ועוד, ותשובותיהם, שמהן נוכל לשאוב ידיעות על חייו ועל משנתו ועל ראשית תקופת ההשכלה בשאלוניקי. ספר זה על שני חלקיו ישמש לנו, בחיבור זה, מקור חשוב לתאר את אישיותו הדגולה של מחברו כפי שהיא משתקפת בדברי עמיתיו, את דעותיו על עניני ספרות ומדע, את פעולותיו בקרב קהילתו ובקהילות ישראל אחרות, את רשימת כתביו שנשרפו בתבערת תר"ן, ואת אלה שניצלו ונתפרסמו.

---

* הספר מורכב משני חלקים: החלק הראשון יצא על־ידי המחבר בשנת תרנ"ג (1893), ובו — 311 מכתבים; החלק השני נדפס שנים רבות אחרי מות המחבר, בדפוס ביזיו בשאלוניקי, ללא ציון התאריך. לפי יוסף נחמה, בספרו "תולדות יהודי שאלוניקי" (בצרפתית) כרך ו'—ז', עמ' 689, נדפס החלק הזה בשנת 1939. הסופר מיכאל מולכו ז"ל במכתבו אלי מיום 3.3.1963 מודיע לי לפי בקשתי כי הספר נדפס בשאלוניקי, "אולם לא יצא לשוק כי בינתיים פלשו קלגסי הגרמנים אל הדפוס ואבדו כל הטפסים. רק אקסמפלר אחד נמצא בידי אחד מבני משפחתו". חלק זה לא היה ידוע לחוקרים עד שנת 1966. בשנה זו עלה בידי הסופר יצחק מולכו ז"ל לקבל את הטופס היחידי מידי נכדו של הרב נחמה. מולכו פירסם קטעים ממנו ב"אוצר יהודי ספרד", שהיה עורכו, בחוברת ט'; אחרי מותו הורישו לבני משפחתו. הטופס נמסר לי לעיון. בספר 190 עמ', והעתק ממנו נמצא בספריית מכון בן־צבי בירושלים.

ב. הרי"ן, חייו, עיסוקו ופרסומו ברבים *

ר' יהודה בן יעקב נחמה (להלן — הרי"ן) נולד בשאלוניקי בשנת תקפ"ה (1825). לפי דבריו היה אביו "תלמיד חכם שלא פסק גירסא מפומיה ולא אבד יום אחד מלימוד אשר שם לו חוק ומשפט" [1]. עיסוקו היה במסחר וכסוכן של חברות כלכליות אירופיות בעירו. ככל בני דורו למד הרי"ן בתלמוד התורה הגדול הוא המוסד החינוכי הוותיק ביותר בעיר [2]. לאחר שסיים את לימודיו בדרגתו הראשונה המשיך בדרגה השניה, "המעיינים", ואח"כ ב"ישיבות". במוסדות אלה הכשירו את התלמידים להוראה ולרבנות. הוא רכש השכלה יסודית ורחבה, במקרא, בש"ס ונושאי כליו ובספרי השו"ת, ביחוד של רבני שאלוניקי.

הרי"ן נשא לו לאשה את בת הגביר יעקב מודיליאנו, מצאצאי המשפחות המיוחסות שעלו מליוורנו לשאלוניקי, שנודע כאיש משכיל "זך הרעיון" [3], וכבקי במקורות העבריים. שד"ל כותב לרי"ן [4]: "מר חותנך הקצין המפואר אשר שמו הולך למרחבי הארץ". רבים ביקשו את חוות

---

* על ר' יהודה נחמה כתבו קצרות: מ. ד. גאון, "יהודי המזרח בארץ־ישראל". ח"ב, עמודים 463—464; יצחק ר. מולכו, "לחקר תקופת ההשכלה בקיסרות העותמנית", בירחון "מחברת" (העורך א. אלמליח), חו' ניסן—אייר תשי"ח; הנ"ל, "אוצר יהודי ספרד", ספר ו' וט'; ש. מרכוס, "ראשית ההשכלה ושידוד מערכות בחינוך בשאלוניקי, בקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל", עמ' 817 ואילך; יוסף נחמה, "תולדות יהודי שאלוניקי" (בצרפתית), כרך ו'—ז' עמ' 686 ואילך; הנ"ל בירחון "מחברת", ההוצאה הצרפתית, הו' מאי 1961; י. עמנואל, "זכרון שאלוניקי", עמ' 131; וראה להלן ידיעות שנתפרסמו בעיתונות בחייו של החכם.

1 יהודה נחמה, בחוברת "קול ענות", הספד שנשא על אביו במלאות שנה למותו.

2 על תלמוד התורה, ראה: מיכאל מולכו, בקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל", עמ' 60; יוסף נחמה, בספרו "תולדות יהודי שאלוניקי", כרכים ו'—ז'; הנ"ל, בקובץ "שאלוניקי", עמ' 57; ד. בנבנישתי, שם, עמ' 82; הנ"ל, "יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים", עמ' 77; יצחק מולכו בקבצים "אוצר יהודי ספרד".

3 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א מכתב י"ח.

4 שם, מכתב י"ח.

דעתו בעניני ספרות כללית[5], ביתו היה בית ועד לחכמים ולסוחרים[6]. הרי"ן נעזר בו ביצירות היהודיות שנכתבו בשפה האיטלקית[7].

בחיי אביו, היה הרי"ן סמוך על שולחנו[8]. בשנות הרווחה הללו, כשלא הטרידוהו דאגות הפרנסה, עסק בתורה והעשיר את ידיעותיו בספרות ההשכלה, בכוחות עצמו ובעמל רב. וכך כתב ליש"ר[9]: "עשיתי לילות כימים, הגיתי בהם (בספרי ההשכלה) בכל פעלי ודבריהם ירדו אל קרבי כרביבים עלי עשב וכו' ואתה אדוני החכם ידעת כי קושי הלימוד מבלי מורה כקושי בקשת המרגלית בית אופל מבלי נר".

הוא ראה עצמו "כשוכן בארץ ציה", וכל ספר שהתקבל ממרכזי ההשכלה היה בשבילו כ"שמחת הקציר"[10]. הרי"ן רכש לו את השפות אנגלית, צרפתית ואיטלקית, וכן את שפת המדינה תורכית.

בהיותו סמוך על שולחן אביו עסק בממכר ספרים. טיפוס זה של תלמיד חכם סוחר בספרים היה נפוץ בין חכמי שאלוניקי, שקיימו קשרי מסחר עם סוחרי וינה, המבורג, אמשטרדם וליוורנו. הם היו מספקים להם ספרי שו"ת עתיקים וחדשים ולעתים גם כתבי־יד. בתמורתם היו קונים מהם סידורי תפילות, מחזורים לימים נוראים ולשלוש רגלים, ספרי ש"ס ותנ"ך, וכן ספרי השכלה וכתבי־עת. לפעמים היו אף מתקשרים עם מו"לים להדפסת סידורי תפילה ומחזורים. עיסוקו של הרי"ן בממכר ספרים היה פחות לצורך פרנסה ויותר מאהבה, שלא היתה לה שיעור, לספרים, וביחוד לספרים עתיקים ולכתבי־יד. ויותר מאשר מכרם היה מצרפם לספרייתו הגדולה.

בן דורו המשכיל שמואל סעדי הלוי מספר בשם אביו — חכם סעדי[11]: "באחד הימים בא לשאלוניקי סוחר בספרים ולא היה יכול להידבר עם הסוחרים בעיר. נזדמן עם הרי"ן, והלה הסכים לשתף אתו פעולה בתנאי

---

5 שם, י"א, שד"ל מציע לרי"ן להוציא לאור בעזרת חותנו ספרי ויכוחים עתיקים.

6 שם, לב.

7 שם, י"ג, לשד"ל הוא כותב: "לשון איטאליני אני מכיר בו מעט, אכן חותני יודעו ומכירו היטב".

8 שם, עמ' 70: "אתה ידעת את האיש (לאמור אביו) גדלני, כבדני ופרנסני".

9 שם, י"ב.

10 שם, י"ד.

11 בעתון "לה איפוקה", כ"ג בשבט תרנ"ט (3.2.1899).

שיהיה הסוכן היחידי שלו בכל ארצות המזרח. כשהיה רואה בקטלוגים שקיבל ספרים חדשים היה רוכשם ואף במחירים גבוהים".

בספרייתו היו רוב ספרי ההשכלה היהודיים שהופיעו באירופה, כתבי־העת "המגיד", "הכרמל", "הצפירה" ו"הקול"; קבצים שונים, ספרי גיאוגרפיה, אריתמטיקה, אסטרונומיה, הקוראן, ספר בשם "אבן השואבת" שתוכנו מכונות שונות שהמציאו בזמנו באירופה, ואחד מידידיו ביקש ממנו להשאילו לו לעיון[12].

בית מסחרו היה ידוע באירופה. כולם ראו בו איש מהימן ובקי בערך הספרים וכתבי־היד. הפניות אלו היו מכל הסוגים:

א. ברכישת ספרים: יום טוב ליפמן צונץ מבקש ממנו שישיג לו מחזורים שהיו נוהגים בבתי־הכנסת של יוצאי קטלוניה וארגון[13]; פרץ סמולנסקין כותב לו בעניני מסחר בספרים וריי"ן מבקש ממנו לשלוח לו ספרי השכלה[14]; סוחרים מארץ־ישראל מבקשים להתקשר איתם[15]; ד"ר ברלינר מבקש לרכוש ספרים עתיקים וכתבי־יד. בתשובתו כותב לו הריי"ן: "ספרים יקרים מדפוסים שונים כמעט לא השאירו פה שאלוניקי אנשי אירופה, כי קנו אותם בדמים יקרים"[16]; כשלא היה יכול למלא אחר בקשת חוקרים לשלוח להם כתב־יד מסויים היה מעתיק ממנו את הפרקים הדרושים להם לצורך חקירתם. לשד"ל שלח העתקים של פרקים מכתב־יד וכן מחזורים יקרי המציאות; עורכי כתבי־עת היו פונים אליו לרכוש מנויים בשאלוניקי או בערים הסמוכות לה.

ב. הריי"ן היה מקבל מסופרים וממו"לים הצעות להדפסת ספרים, לאחר עיון בהם, או לתרגמם. שד"ל מציע לו להוציא לאור, בעזרת חותנו, את "ספר הוויכוח" של ר' חסדאי, ונימוקו: "שיקשה להדפיסם בארצות הערלים (קרי: נוצרים) ואת אלה (התרגום) יש לשלוח לירושלים כדי לחזק ידים רפות על־ידי הסתת הכומרים־המיסיונרים, כי צעקת ירושלים באה אליי"[17]; החכם לודוויג פיליפסון, שתירגם את התנ"ך לגרמנית, פונה אליו לתרגם את התנ"ך ליהודית־ספרדית, כדי להפיצו בין יהודי

12 "מכתבי דודים מייי"ן", ח"ב, עמ' 182.
13 שם, ח"א, מכתב ל"ה.
14 שם, שם, ל"א.
15 שם, ע"ה וע"ו.
16 שם, ח"ב, עמ' 63.
17 שם, ח"א, מכתב י"ג.

תורכיה במחיר נמוך כמחיר ספרי המיסיונרים. והרי"ן משיב לו: "אני השיבותי לו כי לא אוכל למלא רצונו ולשים את המשא הגדולה (הגדול) על שכמי" [18]; יצחק אוריאל [19] מבקש ממנו להגיה את ספרו, ורי"ן מודיעו, "כי הטרחה עצומה וזמן לא מועט"; משורר מהעיר מונסטיר מבקש ממנו לתת שם ללקט של שירים שחיבר [20]; לחכם שמואל פין, מחלוצי ההשכלה, המבקש ממנו חוות דעת על ספרו, עונה הרי"ן: "לא אוכל לייעצו עד אשר אראה ממנו איזה עלים לדוגמא" [21]; אלעזר בר"י בער מבקש ממנו לשלוח מאמר לקובץ שבדעתו לפרסם, ובו מאמרים מגדולי אחב"י [22].

מכתביו אל חכמי ישראל מלאים ענין רב: בקשת חוות דעת על בעיות תורניות או — ספרותיות שהעסיקוהו; פסקים בעניני הלכה, ביאורי פסוקים, פרטים על תולדות יהודי שאלוניקי, על מנהגים הנהוגים בבתי־הכנסיות, פתגמים שבפי ההמון; השגות על חיבורים שקיבל, וביקורת עליהם, ועוד.

נביא דוגמאות אחדות:

במכתבו לשד"ל [23] משיג הרי"ן על ספרו של החוקר יש"ר (יצחק שמואל ריג'יו) "בחינת הקבלה", ומסיים: "האם הטבתי אשר דברתי, ואם אין — אמחה אותם מספר אשר כתבתי"; לבקשת החוקר אברהם אפשטיין הוא כותב על בתי הדפוס בשאלוניקי לדורותיהם [24]; ליוסף הלוי שולח הרי"ן רשימה מפורטת של בתי־הכנסת בשאלוניקי ושל המשפחות המתייחסות אליהם [25]; לר. פ. ויניציאני [26], אישיות חשובה שהיתה ממונה על קרן הברון הירש, כותב הרי"ן פרטים חשובים על שאלוניקי ותולדותיה; לאליהו בן המוזג כתב חידושים ועניני תורה והעיר הערות על מה שכתב הסופר שי"ר (שלמה יהודה רפופורט) [27];

18 שם, שם, ס"ז.
19 שם, פ"א.
20 שם, נ"ח.
21 שם, ק"י.
22 שם, ח"ב, עמ' 62.
23 שם, ח"א, מכתב ט"ז.
24 שם. י"ח.
25 שם, כ"ב.
26 שם, נ"ו.
27 שם, קי"ג.

למיכאל וולף[28] כתב על ספרו של שמשון הלוי בלוך "שבילי עולם": "ולו העתקת הספר הזה (היתה) בלשון ספרדי הנהוג בינינו הייתי יכול לפזר בין אוהבי אשר בתורכיה", וכשנתמלאה בקשתו, ביקר קשות את התרגום, שאינו מדויק ומסלף את כוונת המחבר.

הרי"ן תכנן לייסד לו בית־דפוס[29]. הוא סידר בביתו מסדרה ו"אחרי סידור הבוגין (הגליון) — כך כתב לחוקר אפרים אפשטיין — יוליכהו המסדר שלי אל המכבש של הערל ס' יאנקו דארזילוביט להדפיסו כי עשיתי עמו דמי הנייר וההדפסה". אך מפעלו נסגר, ובמכתב לידידו שטרן כתב "כי נשבת בית הדפוס לי מצד הפאשה ע"ד בעל המכבש כי הוא יווני ולא ניתן לו רשות להדפיס, על כן לא אוכל לגמור הדפסת ההיסטוריה אוניברסאל עד אשר יבוא פ'ירמן מקונסטנטינופול על הדבר הזה"[30].

לאחר מות אביו נאלץ הרי"ן, כדי לפרנס את משפחתו, להמשיך ולנהל את עסקי אביו ולהרחיבם, כגון: סוכנות אוניות, ביטוח וייצוג מסחרי. הוא השתתף בחברות שנוסדו כדי לשפר תנאי חיים בעיר, כגון: הספקת מים מהמעיינות לבתים, פיתוח אמצעי התחבורה על ידי סידור טראם חשמלי. בשנת 1887 רכש את הזיכיון להספקת גז לתאורת העיר[31]. העיתונאי דוד פריסקו מקושטא, שנפגש איתו בשהותו בשאלוניקי, כתב בהספדו עליו[32]: "היו לו (לרי"ן) קשרים עם בתי־מסחר באנגליה, היה מעניין לראות רב זה לבוש גלימה של רבנים וחובש בוניטי (מצנפת) כשהוא מתהלך בין סוחרים אנגלים". והוא מוסיף: "היה יפה במראהו, היה בריא וחזק. פניו הביעו אהדה והיה אהוב על הבריות".

לרגל מסחרו היה מרבה בנסיעות לערים שונות. בנסיעות אלו נפגש

---

28 שם, מ"ב, הצעתו נתקבלה.

29 שם, ס"א.

30 שם, ס"ח. יוסף נחמה, בספרו "תולדות יהודי שאלוניקי", כרך ו'—ז' (בצרפתית), עמ' 686, כותב: מכיון שלא היה לו פ'ירמן, ניהל את עבודת ההדפסה בסודיות רבה. הדבר נודע לראש העיר התורכי, אשר כעס מאד והורה להחרים את בית הדפוס, לאסור את הרי"ן ולתלות אותו ברחבת העיר, למען יראו ויראו. הרי"ן ניצל בדרך נס ממוות תודות להתערבותו של השגריר הבריטי בקושטא. הלה ביקש מהקונסול הבריטי בשאלוניקי, שחיבב מאד את הרי"ן, להשפיע על המושל התורכי לבטל את גזר הדין.

31 יוסף נחמה, שם, עמ' 686.

32 בעיתון "איל טיימפו" מ־22 בשבט תרנ"ט, 2.2.1899.

גם עם גדולי חכמי ישראל בזמנו. חליפת המכתבים והפגישות העמיקו את הערכתו והערצתו אליהם. לתושב מונסטיר הוא כותב[33]: "שים פניך אל אחינו בני אשכנז, דרוש אחריהם, למד בספריהם, כי אור נגה עליהם ואך עמהם תעשה חיל". הוא היה חוזר הביתה מלא חוויות ומלא ידיעות. לר' זכריה לוי הוא כותב[34]: "ראיתי חדשות בווינה בפושטא (בודפיסט), בבלגרד, אשר אין הפה יכול לספר. הייתי, דיברתי, התעלסתי עם כמה חכמים ראויים, קניתי לי אהבים חדשים מארבע כנפות וגם נגלה לי דבר נסתר אשר עליה דאגתי זה כמה שנים".

ג. דברי הערכה עליו ומשלו עליהם

במכתבי החכמים והעסקנים אליו מובעת הערכה לאישיותו ולהשכלתו המסועפת. בין החכמים מורגשת כעין התחרות להעריף שפע של שבחים עליו, על פעולותיו ועל רוחב השכלתו. באין לנו חומר אחר אנו למדים מתוך הערכות אלו על אופיו של האיש, על יחסי הציבור שלו, ועל רוחב ידיעותיו. נביא מקצת מההערכות הללו, וביחוד אלה שנאמרו על־ידי גדולי חכמי ישראל בזמנו:

החוקר והסופר ד"ר ישראל יעקב שטרן[35], שהיה בקשרי ידידות אמיצים עם הרי"ן בעניני מסחר ובעניני ספרות, כתב לו[36]: "בקהל רב אודיע שמך ובין גדולים אזכיר אותך לתהילה בכל הארץ". ושד"ל כותב לו[37]: "כי הוספת על השמועה עליך, כי מצאתי מכתבך מלא חכמה רבה יותר מאשר האמנתי באיש שאלוניקי"; לשטרן כותב שד"ל על רי"ן[38], "כי נחמה חכם ודורש קדמוניות הוא בדעת ובתבונה ובאהבה מרובה השיבני לכל שאלותי והנה הוא בקי בכל מה שכתבתי"; החוקר המפורסם יש"ר כותב לרי"ן[39]: "נחמך האל בכל מיני נחמות גופניות ורוחניות כאשר שמחתני במכתב ידך, בתוכו ראיתי כי גם בעיר הלזו (מושב מלפנים לרבנים גדולים ויקרי ערך) יש אף היום בעלי מדע ובני

33 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א, מכתב ע"ב.
34 שם, ח"ב, 115.
35 ראה על שטרן: י. מולכו ב"אוצר יהדי ספרד", ספר ט'.
36 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א, מכתב ז'.
37 שם, ה'.
38 שם, כ"ב.
39 שם, ט"ו.

לבב השוקדים על דלתות התורה והחכמה והחפצים להרחיב גבולות ידיעותיהם"; יום טוב ליפמן צונץ כותב לו[40]: "אך לא תדבר עמדי כשיחת יוסף עם פרעה אדוניו, רק כמענה יהודה אל יוסף אחיו, ואני אחזיק לך טובה על העבר ועל העתיד"; ובן דורו אומר עליו[41]: "היה רצוי ונכבד לכל אחיו בני ברית ושאינם בני ברית. היה איש דגול מרבבה אחד המצוינים שבדור"; הסופר צבי הירש בלומשטין כותב לאחד מידידיו בשנת תרנ"ג[42]: "נאלמתי דומיה לספר לך אחת מני אלף רגשות עדינות אשר מלאו את נפשי עת באתי בצל קורת ביתו של הרב החכם הישיש המשכיל ורב תבונה בש"ת כמהר"ר יהודה נחמה הי"ו, כי כמעט שכחתי תבל ומלואה וכו' והיה דומה בעיני שכלי כאילו אני יושב בבית עקד ספרים גדול (ביבליאוטיקה) באחת מערי אירופא הגדולים והוגה בתורה ודעת, גם מצאתי בהרב החכם הנ"ל מעלת האדם השלם, שלם בגופו, שלם בממונו, שלם ביראה, שלם בחכמה" וכו'. גדול היה שמו של הרי"ן בקהילות המזרח וביחוד בתורכיה. הסופר ברוך מיטרני (בני"ם)[43] מאדרני כותב לו: "וראה בם (בכתביו) עושר ידיעותיך במשכלות טבעיות, חלקיות, לימודיות ובכל מושג הנופל תחת השם "חכמה" וכי על אלה נשקפה תכונתך המתייחסת אל אהבת האדם בכל ואל אהבת אמונתך בפרט".

וישראל דנון מאדרני כתב לו: "גליתי בך דבר שהפליא אותי כי אדוני הוא גם מתימטיקאי ושיטתך איך לקבוע אם השנה היא פשוטה או מעוברת היא מענינת מאד"[43].

הרי"ן היה ענו, לא נטל גדולה לעצמו וידע היטב מה הם כישוריו וידיעותיו. הוא לא אהב גינונים, ובאחד ממכתביו הוא כותב לשטרן[44]: "ומכיר אני את מקומי כי לא הגעתי לקרסולי מאהבי ועל כן אחת בקשתי ממך, ידידי ולא תשיב פני, דבר אתי כאח אל אחיו ולא כעבד אל אדוניו". בתשובה לידיד המודיע לו, כי שמע משד"ל תשבחות עליו (על רי"ן), הוא אומר[45]: "אם כך דרכו של אהובנו החכם הנ"ל לעלות

40 שם, ל"ח.
41 שם, ח"ב, 77.
42 שם, שם, עמ' 42.
43 שם, ח"א, מכתב צ"ט.
44 שם, ח"א, מכתב ל"ה.
45 שם, נ"ב.

מעלות לאיש אשר כמוני מה יהיה גורל החכמים המופלאים אשר באירופא".

ולאברהם קפלן הוא כותב[46]: "אבקשך ממך בבואך לכתוב אלי הסר ממכתבך כל תהילה, וכל תפארת, ודבר עמי כאיש אל אחיו, ואל תדבר עמי כיהודה אל יוסף השליט בכל ארץ מצרים"; ושוב, לרב יעקב קובו, רבה הראשי של קהילת שאלוניקי בזמנו וידיד קרוב לו, הוא כותב[47]: "מה הרגזתני להעלות את שמי אתמול בקהל קדושים רבה. קטנתי מכל הברכות וההודאות, אנוכי יודע מה ערכי ומיעוט מעשי, ואלה אשר בהן העליתני חובת כל אדם היא ואעשנה".

בהערכותיו על החכמים ועל יצירותיהם שהוגשו לו לחוות דעת היתה האמת נר לרגליו, "כי האמת — מושלת בשמים ובארץ, בימים ובתהומות והחזק האמת נגד אלוהים ואדם, כי במכון האמת לא יכון השקר, והאמת תסיר השקר ממכונו"[48]. הוא ביקר קשות סופרים וחוקרים, שאינם מעמיקים בדברי קדמונים ומוציאים מסקנות לא נכונות, ותקף חריפות את המתרגמים למיניהם, שאינם מדייקים ומסלפים את דברי המקור.

נביא דוגמאות אחדות:

הרי"ן הצטרף, אם כי בהסתייגות רבה, למבקרי הספר "בחינת הקבלה" של יש"ר (יהודה שמואל רפופורט). ידידו החוקר שטרן רגז על ביקורת חכמי שאלוניקי[49]: "מה לכם לדכאות את המחבר במילין, למה לא תביאו את דבריכם בספר ולהרוס בנין המחבר הלזה". על כך עונה לו הרי"ן, "כי יש"ר לא ירד אל עומק הענין כראוי לחוקר מופלא כמוהו. צריך עיון רב ודקדוק עצום וכו' לבוא אחרי גדולינו חז"ל וכו'", והוא מביא ראיות מהמקורות לסתור דברי יש"ר. הרי"ן לא חשך את ביקורתו גם מרבנים מפורסמים[50]. "ואל תתמה ידידי — כתב לחכם יב"א — כי כמה וכמה חכמים גדולים עם כל חכמתם ושקידותם בלימוד נתפסו במהירות עיונם או מבלי ראות הדברים במקומם כמה פעמים וכו'". וראיות לדבריו: הרשד"ם לא דייק בהבאת ציטטה מהתלמוד; החכם

---

46 שם, ח"ב, עמ' 108.
47 שם, שם, 158.
48 שם, ח"א, מכתב צ"ה.
49 שם, ע"ג.
50 שם, צ"ה.

ר' אליהו בן המוזג, בכתבו על יש"ר (י. רפופורט), כנראה לא ראה את דברי החכם במקורם; לחכם אברהם מאהר העיר על שפירש מאמר מהתלמוד "ההיפך מכוונתם"; בתשובה לידידו יב"א[51], המשבח את הספר "תעודה בישראל" לריב"ל, הוא כותב: "דבר זה אין חכם לב יוכל להכחישו, אולם עם כל זה נראה כי לפעמים לפום ריהטא או מחסרון ספרים אשר היה לו להחכם הנ"ל נעלם הדבר ממנו"; למיכל וואלף הוא כותב על ספרו של שמשון הלוי בלוך "שבילי עולם"[52]: "הספר מוצא חן בעיני הן במליצתו הזכה והן בהרחקת מעל ספרו כל דבר זר מפלפולים". הרי"ן ביקר קשות את התרגום ההיספניולי של הספר, שאינו מדוייק, מסלף את כוונת המחבר, אינו נאמן למקור ומוסיף פרטים הלקוחים מספרים אחרים, למשל: מ"ספר לימודים", מ"תבואות הארץ", מבלי להזכיר את שם המחבר, ומביא ראיות רבות על אי־דיוק התרגום. במר רוחו הוא כותב לשטרן: "מי הוא זה ואיזה הוא אשר לקח אזנו אך מעט מידיעת "שבילי עולם" אשר בקראו בו כמעט רגע לא ירים כשופר קולו לאמור: בלוך לא ידע, שמשון (וולף) לא ידע, אין לו עסק בגיאוגרפיה". הוא קבל על ידידו הקרוב לו ביותר שטרן על ההסכמה שנתן לספר: "שים רסן לעטך ומתג לקולמוס, בחון הדברים טרם תסמוך ימינך עליהם, פן נהיה לבוז, שכבודך כבודי", וכששטרן אומר למסור לתרגום (כנראה להיספניולית) את ספרו של החכם מאהר לאיש בשם קלדירון, מזהיר אותו הרי"ן להקפיד על התרגום, בנימוק כי מאהר יתעצב אם התרגום לא יהיה מדויק, "כי מה יותר מזה ראות איש ילדי עטו ופרי עשתונותיו אשר הכינם וגם חקרם בעמל רוחו בלעגי שפה וטעויות רבות יעתיקם".

למרות הביקורת שמתח על חכמים שונים אין הוא מזלזל בגדולתם. וכך כותב הרי"ן לידיד: "כל הטעויות האלה הם כמר מדלי לעומת עומק חכמתם ורוב בקיאותם וחריפותם ואין נגרע בזה ממעלתם דבר ולא חצי דבר". והוא מצטט לענין זה את דברי הגאון יעבץ ז"ל: "זה דרך כסל של מבקרי מומים אף שלא ידעו בין שמאל לימין ושמחו בתקלת החכמים כדי להגדיל שמם יעשו להם שם על־ידי הבאישם רוח הגדולים. לו חכמו ישכילו שאף אם החכם יטעה לפעמים כי תקפה עליו משנתו,

51 שם, ע"א.
52 שם, ש"ב.

הלא השגיאה רשת פרושה, אין נמלט ממנה מכל המון החכמים אשר עיני בשר להם. ואשר מי ששגיאותיו מועטות, כדבר איש האלוהים הרמב"ם ז"ל בהקדמתו, ובטעות אחת או שתים, לא ירד החכם ממעלתו עכ"ל".

להרי"ן היו מתנגדים חריפים בין קנאי הדת בעירו, ואלה עקבו אחרי מעשיו. הרי"ן חשש שמא מכתביו ומכתבי ידידיו יפלו בידיהם, וידידו שטרן מזהירו שלא ישאיר את מכתביו בידי חותנו, שמא יפלו בידי המתוועדים בביתו. לד"ר גולדברג כותב הרי"ן: "יגיד נא לי איך לתקן ולישב הדרך שלא יפלו המכתבים בידי אחרים" [53]; וליוסף הלוי הוא כותב [54]: "הן אוזן אחינו בני תורכיה ערלה משמוע בלימודים וכל דבר חכמה ודורשיה, משחק למו. נסה נא שירי עטך, עבור בקרב המחנה אם לא על פניך יהתלו בך". לנוכח ההתנגדות אליו אין הרי"ן יוצא לקראתם במלחמה גלויה, ומזדיין בסבלנות. הוא מיעץ ליוסף הלוי: "לך אחי בא בחדריך וסגור דלתיך בעדך, הסתתר לדרוש חכמה, קנה בינה בכל לבך".

מאידך גיסא, הגן הרי"ן נמרצות על קרבנות הקנאות בעירו. הוא יצא במלחמה גלויה נגד רדיפות הקנאים על ר' אברהם הגר, גר צדק שהתפרסם לימים ברוב ידיעותיו וזכה להיקרא בשם "הרב הכולל" [55]. הרי"ן כותב בענין זה לידידו שטרן, שפקפק גם הוא בדרכיו של אברהם הגר: "תאמין ידיד כי רע עלי השמועה הזאת והכאיב לי עד העצם ומה בידו לעשות אין שומע ואין קושב וכו'. מי כמוך כמונו אנחנו דיברו עלינו רעות ובכל יום יגורו מלחמות ואנחנו כאיש אשר לא שמע ואין בפיו תוכחות" וכו'. "הה המון כסילי! עד מתי תלכו אחרי ההבל ותהבלו? ועד אנא תשעו דבר שקר"? [56].

לבסוף נציין את דעתו של הרי"ן על היחסים בין ספרדים לאשכנזים, כפי שהוצגה בפני החכם חיים ליפי. הלה מתלונן במכתבו [57] שבנו (של

---

53 שם, ל"ב.

54 שם, ס"ז.

55 ראה עליו: יוסף עוזיאל, במאמרו "גרי צדק בשאלוניקי", בקובץ "שאלוניקי", עמ' 255.

56 "דודים מיי"ן", מכתב ס'. התנגדות אליו, היתה כנראה, עקב נטייתו למסתורין, הוא עסק בגורלות.

57 שם, ח"ב, עמ' 104.

הרי"ן) היה בעירו ו"היה כמתנכר כאילו לא ראה אותי מעודי — תם אני לא אדע מה חטאי ומה פשעי? אין זאת כי אם השנאה הכבושה בלב הספרדים נגד אחיהם האשכנזים וכו'". הרי"ן, לאחר שהתנצל על מעשה בנו, אומר[58]: "אבל — הרשני נא לאמר אחר המחילה כי אתה הפעם לא צדקת. לא צדקת לומר "אין זאת כי אם השנאה הכבושה בלב הספרדים נגד אחיהם האשכנזים", חלילה לי וכו' חס וחלילה! כן אנכי אהבתי אותם כאחי, ומעולם לא עלה על לבי שמץ שנאה על אחי בני אבינו אברהם. וגם אתה ממך אבקש שלא תחשוב כזה וכו' חזור בך! חזור בך!"

בתשובתו כותב לו ליפי: "כולם כאחד מהללים ומשבחים ומפארים את שם החכם הנדיב לב ר' יהודה נחמה היחיד והמיוחד בין אחינו הספרדים האחד אשר לא יפלה בין אחיו הספרדים והאשכנזים"[59].

ד. מגמותיהם של הרי"ן וחבריו בהשכלת ההמונים

ישנם הבדלים עקרוניים בין מגמותיה של תנועת ההשכלה באירופה לזו שבשאלוניקי. ההבדלים האלה נובעים מתוך השוני הבסיסי שבמעמד האזרחי והכלכלי בסביבתם. כידוע, המניעים העיקריים של השאיפה להשכלה באירופה היו: א. התאמתה של האוכלוסיה היהודית להליכות חייה, תרבותה ושפתה של האוכלוסיה הנוצרית, כדי לזכות בזכויות אזרחיות; ב. רכישת ההשכלה מתוך נטישתם של ערכים לאומיים, כדי לחדור לשכבה הכלכלית העליונה; ג. חשיפת המאור שביהדות שבכל הדורות בפני היהודים והלא־יהודים, ובקשת הסינטיזה בין היהדות ההיסטורית ובין המדע החדש[60].

כל המניעים והמגמות האלה, וביחוד השניים הראשונים, לא נבעו מן המצב האזרחי והחברתי של האוכלוסיה היהודית השאלוניקאית באותה התקופה. הרי"ן וחבריו לא היו צריכים לסגל את עצמם לסביבתם כדי לזכות בזכויות אזרחיות, היינו אמנציפציה. זו היתה נתונה להם מכוח אבטונומיה של האוכלוסיה היהודית בכל הליכות החיים, בחיי הכלכלה והתרבות, בחינת "מדינה בתוך מדינה". השכבה הכלכלית העליונה היתה

58 שם, שם, שם.
59 שם, עמ' 147.
60 אטינגר, "תולדות עם ישראל בעת החדשה", עמ' 110 ואילך.

יהודית. השכבה הלא־יהודית היתה צריכה לסגל את עצמה לה. ריפורמה בדת, שביקשה להנהיג היהדות במערב, ושהיה בה לעתים משום התרחקות מהמסורת, לשם התאמה לסביבת הגויים ולשם כניסה לתוכה, לא היתה קשורה למעמדה החברתית של האוכלוסיה היהודית בשאלוניקי. לא היתה סביבה תרבותית שעלתה עליה כדי להידמות לה. היסוד הדתי היה טבוע בכל הליכות החיים של הרבנים ועד המשכילים והמוני העם. התפתחה גם סובלנות דתית, כתוצאה מההשתתפות הפעילה של ה"חכמים" והרבנים בעניני החברה למעמדותיה ולעסקיה. הרי"ן וחבריו היו קרובים איפוא בהשקפותיהם לחכמי איטליה, שלא הורגש בהם הניגוד בין עיסוק בתורה למדע.

מגמותיהם של ראשוני ההשכלה בשאלוניקי היו: לחזק את מעמדה האבטונומי של הקהילה, לפתח, בכוח ההשכלה, את כל האפשרויות הכלכליות שנפתחו בפניהם בכל עוצמתן באותה התקופה בחצי האי הבלקני ובנתיבות מסחרו, ולאמץ את הקשרים הכלכליים והתרבותיים עם אנשי המערב. ונוסף לאלה, שאפו המשכילים לשמור על יחודו של עם ישראל ולהוציא את הציבור מניוונו הרוחני מבלי לגעת במסורת אבות. לשם כך, השקיעו הרי"ן וחבריו את מיטב כוחותיהם ופעולותיהם בשידוד מערכות בחינוך ההמונים, היינו: השלטת ריפורמות בתכנית הלימודים ובשיטות הלימוד בתלמוד תורה, ביסוד בתי־ספר חדשים מקצועיים, בלגיטימציה ובהשתתפות פעילה במערכת החינוכית של חברת כל ישראל חברים, שנוסדה אז בפריז, בשאלוניקי וביתר קהילות חצי האי הבלקני וארצות המזרח.

לפני שנעבור לפעולתם החינוכית של הרי"ן וחבריו, נעקוב אחרי השקפותיו של הרי"ן בתחומי הלשון העברית, מורשת ישראל, הדת ותכניה כפי שהן מתגלות בחליפת המכתבים עם חכמי ישראל באירופה.

השפה העברית — הרי"ן התייחס לעברית כשפה חיה שיש צורך לפתחה ולהפיצה בין המשכילים והמון העם. הוא הוציא חוברת בעברית לזכרו של ידידו ושותפו בפעולה החינוכית ד"ר משה אלאטיני (ראה להלן), בשם "השפה העברית והעם העברי", ובה כתב[61]: "לצערנו אין

61 החוברת הופיעה בתרגומו היהודי־ספרדי בעיתון "לה איפוקה" החל מז' בחשון תרמ"ו (16.10.1885). עורך ה"איפוקה" מעיר: "הננו מקוים שהחכם נחמה, השייך לתנועה למען הוראת לשון הקודש ותורכית, יגיע להצלחה

השפה העברית בשימושם של יהודי תורכיה. אך היא חקוקה בלב ישראל אמיתי ותהיה חיה בנפש כל יהודי האוהב אותה ומוקירה". כדי לחזק את דבריו מביא הרי"ן ראיות מהתפתחותה של השפה בתולדות ישראל, ומסתמך על ספרו של החכם יצחק בר לוינזון "תעודה בישראל". הוא כותב גם על ערך הדת בחיי האדם ועל תפקידה של השפה העברית כאמצעי קשר בין היהודים בעולם. בחוברת זו התכוון הרי"ן, בין השאר, לחזק את ידי מחוללי התנועה להפצת השפה העברית, שנוסדה בשנת תרמ"ג בשם "האגודה לתרבות בשאלוניקי" (לה סוסייטה ליטיראריה די שאלוניקי) "תורת חסד". בשנת תרנ"א (1891) נוסדה ביזמתם של הרי"ן וחבריו "חברת שפת אמת"[62], שמטרתה היתה "להחיות ולהקיץ את השפה העברית על ידי אמצעים כפי אשר תשיג ידינו לעשות, הייגו: ללמוד ולקרוא ולהבין ולדבר, ולכתוב את השפה על נכונה, כאשר כן יאות לכל איש אשר בשם ישראל יכונה. הלימוד יהיה תנ"ך ודקדוק שפת עבר. וגם בכ"ע (מכתבי־עת) וספרי השכלה וכו'". בפתח תקנות האגודה כותב הרי"ן: "בראותנו כי שפת קדשנו היא השפה העברית נעזבה ונרדמה, כאם שכולה, אשר זה אלפי שנים חדלה מהיות מדוברת בפני בניה, בני ישראל, ואינה נוהגת לא בבית ולא בשדה, אשר על זה התעורר בקרבנו רוח חדשה ומאוד נכספה נפשנו להחיות אותה ולהקימה. ואחרי החיפוש זאת מצאנו לייסד חברה אחת ולכונן אשיותיה על פי התנאים אשר נבאר בע"ה (בעזרת השם)".

המקרא — הרי"ן הטיף לפשט במקרא, כשהוא נסמך על מפרשי המקרא הרשב"ם ואבן עזרא, ולאחרונה שד"ל. הרי"ן מדגיש את דברי הרשב"ם בפתח פירושו על פרשת וישב, על ערכו של הפשט בביאור המקרא. במכתביו לחכמי ישראל משלב הרי"ן, לפעמים, פירושים על פסוקים

טובה ויאמץ את ידי חברי האגודה סוסייטה ליטיראריה (האגודה לתרבות)". אגודה זאת, שנקראה בשם "תורת חסד", נוסדה בשנת תרמ"ג (1883); מטרתה היתה "חיזוק לימודי התורה והספרות העברית". הודעה על כך נתפרסמה בעתון "לה איפוקה" בח' בתמוז תרמ"ג (14.7.1883). היא היתה, כנראה, האגודה הראשונה שנוסדה ללימוד השפה העברית, ולא "שפת אמת", שנוסדה בתרנ"א (ראה להלן), כפי שסבר י. ר. מולכו ב"אוצר יהודי ספרד" ספר ט', עמ' 106.

62 "מכתבי דודים מיי"ן" ח"ב, עמ' 117, ראה "אוצר יהודי ספרד" ספר ט', עמ' 106.

מסוימים במקרא לפי הפשט הנראה לו, כשהוא מסתייג מפירושים מקובלים ומבקש מחבריו להביע את דעתם על פירושיו[63]. באחד המכתבים הוא מסיים[64]: "הנה הלאתיך היום בדברים אשר אולי לא ישרו בעיניך. אבל כמדומה לי שזה יתן לך מקום להעמיק בעיונך בכתבי הקודש, כי הם חיינו ואורך ימינו". פירושיו היו, כנראה מתקבלים, כי כך כתב לידיד: "ראה אתה אומר לי כי נעמתי לך מאוד על אשר בארתי לך דברי הפשטן הגדול הרשב"ם בפ' שמות ג' ט"ו"[65]. כשד"ל מורו לא מנע עצמו, אף כי במקרים בודדים בלבד, בשעה שראה צורך בכך, להציע תיקונים בפסוקים מסוימים[66].

התלמוד — שלא כיחסם השלילי של המשכילים ובראשם מנדלזון לתלמוד, ראה בו הרי"ן מקור מוסמך בכל השאלות המתעוררות בעניני הלכה. במכתב שכתב לחוקר מ"ד(?) הוא אומר: "באשר נכון ובטוח לבי כלב כל אחינו בני ישראל מאמינים בני מאמינים שהם־הם (בעלי התלמוד) עמודי התווך אשר הקבלה הקדושה נשען עליהם איש מפי איש עד זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים". עם זאת מקבל הרי"ן את הדעה שהתהלכה בין החוקרים כי זמנן של האגדות שבתלמוד כוונתן לא לזמנן כי אם לתקופות אחרות[67], והוא נסמך על דעתם של חכמים אחרים. כשנשאל הרי"ן "האם הכתב והשפה העברית שבהם כתובים ספרי קדשנו וכו' הוא הכתב והלשון אשר נתן אלוקים למשה חרות על שני לוחות העדות, או חדשים באו מבת בבל השדודה, לא שערום אבותינו הראשונים אשר בארץ החיים המה?" ענה: "חכמי התלמוד חלוקים בסברתם זה אומר בכה, וזה אומר בכה". יש איפוא צורך לעיין בדבר ולהחליט, אך הרי"ן בחר "לבלי עלות בסלע המחלוקות". משהפ־צירו בו לחוות את דעתו כתב: "גמרתי בדעתי לייחד תשובתי וכו' אעשה לו מדור בפני עצמו וכו' בחלק השני מספר הזה"[68].

התיקונים בדת — תנועה שהתעוררה באחת העיירות לחרוג ממסורת הדורות ושהועלתה לדיון בפני רבה של שאלוניקי הרב אשר קובו,

63 שם, ח"א, מכתב ד'.
64 שם, כ"א,
65 שם, שם.
66 שם, שם.
67 שם, צ"ז.
68 בחלק השני לא נזכר דבר.

הביאה לידי גילוי יחסו של הרי"ן לתיקונים בדת. והמעשה שהיה כך היה[69].

בשנת תרי"ד פנו רבני מורטרה לר' אשר קובו, שהיה מתומכי הרי"ן בדרכו החינוכית, בשאלה זו: "קצת מסוחרי ותגרי עירם הפצירו מאת כת"ר נר"ו להתיר להם יו"ט שני של גלויות לעשות חול כמו בארץ הקדושה באמרם כהן כהיום מנהג איסורו אינו אלא דבר שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בו, והפסדו מרובה עד מאוד ולפי מחשבתם אין הדעת סובלתו שמה שהוא חול בארץ יהיה קודש בחו"ל וכו', ועוד מודיעים הרבנים שהם השתדלו להסביר להם חומר הענין אך לא יכולנו להפיס דעתם ולנצחם וכו'". "אמנם הם נתרצו שלא לפתוח חנויות בימי יו"ט שני שעבר בלבד והם מתכוננים לשלוח ספרים על אודות מאויים לרבנים הרמים והנשיאים וראשי מתיבתא אשר בקהילות הקדושות שבירושלים חברון וטבריה וצפת וכו' וכן לרבנים אירופאיים". הרב אשר קובו השיב, לאחר ניתוח הנושא מתוך דברי ראשונים ואחרונים, שאין "לשלוח יד ביו"ט שני של גלויות אפילו כמלא נימא"[70].

מכתבם של רבני מורטרה נשלח גם להרי"ן, בחשבם כי דברי חכם ומשכיל ישפיעו על משכילי העיר יותר מאשר דברי הרבנים. הרי"ן השיב על המכתב והביע את דעתו השלילית על התיקונים בדת בכלל. בתחילת מכתבו הוא מביע צער "על השערוריה אשר בתוככם, כי קמו אנשים בני החופש בקרבכם ורוח כביר אמרי פיהם לשון מדברת גדולות". הרי"ן רואה במעשה את השפעתם של חכמי המערב, ומוסיף: "עיקר שרשו (של התיקונים בדת) בשנת תר"ה (1845) בעיר ברוינשוויג[71] אשר נאספו שמה כל הרבנים הטמא והטהור יחדיו לתת טרף לשיניהם — כל נתח טוב אשר שם בארץ שמות". ואשר לפנייתם אליו הוא כותב: "ואם דבר הרבנים הנ"ל (הרב א. קובו וחבריו) לא יעלו ארוכה לכם,

---

69 שם, צ"ז.

70 שם, כ"א וכ"ב, וראה גם "שער אשר", ח"א, או"ח, סי' י"ח.

71 בוועידה שהתקיימה בעיר זו בשנת תר"ו נוסדה תנועת הריפורמה בישראל, שהביאה לידי תגובות חריפות מצד הרבנים הגדולים. ר' ש. אטינגר, "תולדות עם ישראל בעת החדשה", עמודים 119 ואילך. נציין כי גייגר, הלוחם הנמרץ למען הריפורמה, דרש בתיקוניו לבטל יום טוב שני של גלויות.

מה תרופה שתבקשו לקבל מני קטן שבתלמידים. לבי רואה בזה את אוולת החופשיות מן המצוות אשר במסתרים תסתירו והיא תארוב את היהדות כולה למען הפיל אותה פלאים". והוא מסיים את מכתבו: "אחי ועמי הזהרו משמוע אל דברי אוהבי השנוי והאפיקורסות, הזהרו במנהג אבותיכם ואל תסורו ממנו. אל תחלקו את עם ה' לרסיסים וכו'".

מאידך גיסא דחה הרי"ן את כל האמונות התפלות שהיו רווחות בין ההמונים. וכה כתב: "עלץ לבי לראות כי לא השבית ה' גואל גם לנו גולת תורכיה, יודע לצרף ולברר את אמונתנו מהבלי שוא ומנהגים אשר לא לפי רוח תורתנו הקדושה"[72]. בדברו על הריב שבין המחדשים שבין המשכילים, הלובשים חליפות (בגדים אירופיים) ונשיהם מגלות שערותיהן לבין הקנאים שומרי המסורת, מסיים הרי"ן "ומי יודע אם לא ימים יבואו וקרב זה אל זה, וכמאמר הנביא והיינו לעם אחד מן העולם ועד העולם"[73].

רעיון "התעודה" — הרי"ן הזדהה עם רעיון "התעודה", היינו "השלי־חות היהודית האוניברסאלית, כלומר בשורה מיוחדת, שהיהדות והיהודים יש להם לבשר לאומות העולם כולן". בכתב העת שלו "איל לונאר" (ראה להלן) פרסם הרי"ן קטעים מהספר "הקוסמופוליטיות של גזעים של המין האנושי", מאת הסופר בודין[74], וביחוד מהחלק המדבר על יהודים, המורים כי הגזע היהודי הוא קוסמופוליטי, בהיותו מוכשר להסתגל לכל התנאים הטבעיים שבעולם ולהתפשט בכל הארצות. הרי"ן רואה בכך הוכחה לאמיתות ההשקפה שהיתה רווחת בזמנו בין חכמי ישראל במערב על התעודה בישראל, ומעיר, "כי בהיות עם ישראל מפוזר בכל העמים הוא יכול לפרסם את האמונה באחדות הבורא ובאחדות האנושות כולה".

---

72 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"ב, עמ' 98.

73 שם, ח"א, לכתב ע"ג. בעיתון "לה איפוקה" מכ"ח בחשון תרמ"ג (10.11.1882) נתפרסם מאמר על הצורך בהחלפת בגדי הנשים. אח"כ נתפרסמו הזהרות מצד הרבנים ואיומים בהטלת חרם. הקנאים הדתיים אף תלו את סיבת מחלות הילדים בזמנם, שהפילו חללים רבים, בשינויים שבהחלפת תלבושת הנשים.

74 כנראה כוונתו לז'ן בודין (1523—1596), משפטן, כלכלן ופילוסוף צ'פתי. ראה אנציקלופדיה עברית, ערך בודין ז'ן.

ה. פעולתו החינוכית

במחצית השניה של המאה ה־19 התעוררה בין משכילי שאלוניקי ורבניה הנאורים תנועה להנהגת ריפורמה בשיטות ההוראה במוסד החינוכי העיקרי: תלמוד תורה. בראש התנועה עמדו בעיקר שני אישים דגולים: ד"ר משה אלאטיני[75], מלומד, סוחר ברוך יוזמה ומעש ועסקן מעולה; הרב יהודה נחמה, המשכיל והאהוב על בני דורו. הם נסתייעו גם על־ידי שני הרבנים הראשיים בזמנם: הרב אשר קובו ואחריו מ"מ ר' יעקב קובו. בשנת 1856 הצליח ד"ר אלאטיני להשפיע על הוועד המרכזי ליהודי צרפת Consistoire général בפריז לשלוח את הרב המלומד יום טוב ליפמאן משטרסבורג, לנהל את תלמוד התורה בשאלוניקי ולהכניס בו את השינויים הרצויים. מינויו עורר התנגדות רבה בין הרבנים הקנאים. ליפמאן יסד בתמיכת אלאטיני בית ספר חדש פרטי[76]. אך ביה"ס לא החזיק מעמד. וליפמאן נאלץ אחרי ארבע שנים לסגור את בית ספרו ולשוב למקומו.

התנגדות הקנאים לריפורמות בחינוך לא הרתיעה את הרי"ן. הוא החליט לנסות לייסד בית ספר חדש נוסף לתלמוד התורה. בעיבוד תכניותיו ביקש את עצתם של ידידיו שקדמו לו במפעלים חינוכיים. האחד — יוסף הלוי, מאדרני בתורכיה, והשני — דוד קאזיז, מוולו ביוון. ליוסף הלוי כותב הרי"ן[77]: "אין מלה בלשוני לערוך לפניך פה את כל חדוות לבבי אשר הודעתני כי נלחמת עם הסכלות גם יכולת והקימות בית לימודים לנערי בני עמנו האמונים", והוא מבקש ממנו להודיע לו "דרך ואופן הבית אשר הקימות, אם יש את נפשך הודיעני נא מספר התלמידים ואופן לימודיהם מוצאיו ומובאיו ועל מה הטבעו". אכן, הוא יודע "כי לא דבר קל הוא לעמוד נגד המון צבאות המלחמה

---

75 עליו כתבו סופרים אחדים, ביניהם יש לציין את ר. מולכו, במאמרו ב"מחברת", מאי 1961, וב"אוצר יהודי ספרד", ספרים ח, ט; ש. מרכוס, בקובץ "שאלוניקי", עמ' 73; שמואל הלוי, בזכרונותיו (בצרפתית) שנת־פרסמו ב"אוצר יהודי ספרד"; ש. עמנואל, בקובץ "זיכרון שאלוניקי", עמ' 124; יוסף נחמה, "תולדות יהדי שאלוניקי", כרכים ו'—ז', עמ' 658 ואילך.

76 ר' יוסף נחמה שם, וב"מחברת", מאי 1961. לפי דבריו עבד ליפמן רק שנתיים.

77 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א, מכתב ס"ג.

אשר הקדישו עליך הפתיות וחברותיה. אולם הצדקה בת שמים היא ועבודתה קודש".

הרי"ן קבע את תכנית בית הספר ופנה למשכילי מערב אירופה להציע לו מורים. מהמורה המוצע הוא מבקש לענות על השאלות האלו[78]: "האם הוא מהישנים (לאמור — שיטות הוראה ישנות) או מהחדשים; היש בו ממידות אברהם העברי? האם הוא בקי בתלמוד, האם יש לו דיפלומה, היודע ומבין בטיב ופשט המקרא, אם בעל דקדוק הוא". וכך הוא כותב לד"ר שלמה רובין ומזמינו לשמש כמורה בבית ספרו[79]: "חברת כל ישראל חברים המקומית מייסדים פה בית ספר אשר בו יבואו כמו 150 או למרבה 200 תלמידים בו ילמדו לשון הקודש, לשון ספרדי הנהוג ביניהם, לשון טורקי השולטת בארצנו, לשון צרפתי, איטלקי ואלימן (גרמני)", הרי"ן מודיעו כי חסר לו מורה "ללשון הקודש וכתיבה כהלכתו", ושואל: "האם רצונך לדור עמנו ולשכון כבוד בעירנו זאת שאלוניקי המלאה לה אח"ב (אחינו בני ישראל) כמו שלושים אלף?" הוא מציע לד"ר רובין ללמד מלבד עברית "גם לשון אלימן האמיתי לא לשון אחינו היהודים באשכנז (ידיש־יהודי) גם התחלת החכמות", "על שתים או שלוש שנים", ומבקש ממנו שיודיע לו את תנאיו. מעניין לציין שכאשר כתב הרי"ן לדוד קאזיז, מנהל ביה"ס כי"ח בוולו, על הזמנת ד"ר שלמה רובין, השיב לו קאזיז[80]: "ר' שלמה רובין לא יאבה לבוא לעיר שאלוניקי, לעזוב את עירו. ואם יאבה ישאל שכר רב על פעולתו ולא תוכלו לתת לו וכו'. מי יתן ותוכלו להביאו וכו' ואם הברתו ספרדית טוב מאוד יהיה לבית־הספר".

בינתים נוסדה בשנת 1860 חברת כל ישראל חברים בפריז. פעולותיה הראשונות היו יסוד בתי ספר מודרניים בקהילות המזרח ובחצי האי־הבלקני. הרי"ן תלה בחברה זו תקוות רבות להגשמת שאיפתו הגדולה

78 שם, ח"ב, עמ' 130.

79 שם, ח"א, מכתב פ"ג. מתוך מכתב שכתב שלמה רובין בכ' אייר תרמ"ט (1889) נתברר שהזמנת הרי"ן לש. רובין לא הגיעה לידו; הוא כותב לו: "מאוד נתפלאתי לשמוע כי כבר בשנת תרכ"ב כבדתני במכתבך וקראת לי לבוא אל ארצך ואל עירך. חי נפשי וכבודי כי לא ראיתי את המכתב ההוא ולא שמעתי ממנו בלתי היום וכו'". ראה "מכתבי דודים מיי"ן", ח"ב, עמ' 114.

80 שם, ח"א, מכתב פ"ב.

לשידוד מערכות החינוך בעיר ולכן השקיע מרץ רב לרכוש נפשות מבני עירו למטרות חברת כי"ח והצליח לייסד לה סניף בשאלוניקי. הוא היה מקבל את כל פרסומי החברה[81], מתרגמם להיספניולית ומפיצם בין תושבי שאלוניקי. באחד המכתבים (18.4.1864) מודים ראשי החברה מפריז לרי"ן על פעולתו בקרב כל הקהילות שבחצי האי־הבלקני ושמחים להצעתו שוועד הסניף בשאלוניקי ישמש כוועד מרכזי של החברים הנמצאים בתיסליה ובמקדוניה.

כדי לחזק את סמכויות החברה בשאלוניקי, להרים את קרנה בעיני האוכלוסיה ולהרפות את התנגדות קנאי הדת מציע הרי"ן לראשי החברה בפריז להעמיד את הסניף תחת חסותם של הקונסולים האירופיים. הוועד המרכזי דן פעמים אחדות בהצעתו, אך לאחר קבלת חוות דעת סניף החברה בקושטא הודיע לו כי פעולה זו יכולה לעורר את התנגדות הממשלה התורכית למטרות החברה. במכתבם הם כותבים להרי"ן: "אם יקרה משהו לסניפו לא תמנענה הממשלות האירופיות מלהושיט את העזרה הדרושה".

בינתים לא הרפה הרי"ן מרעיונו לפתוח את בית הספר החדש. במכתבו לנשיא כי"ח אדולף כרמייה (15 באפריל 1864) מודה הרי"ן "על כל הטובה אשר עשיתם ואשר בדעתכם לעשות עם אחינו בנ"י בכל מושבו־תיהם" וכו', "גם אני לא אמנע מהשתתף עמכם, לייסד פה עמנו בתי־ספר לתינוקות ולהביא עזר לבנים הנעזבים, אשר על זה היה לבי דוה כל הימים ועתה בא לידי ב"ה ואקימנה וכו'. בדעתי לייסד הבית כיתד במקום נאמן בל תמוט עולם ועד", ומודיע לו כי הוא מחכה לד"ר משה אלאטיני, כדי לייסד ועד מקומי שיתעסק בעניני בתי הספר. ואכן פעולתו של הרי"ן הוכתרה בהצלחה. בעזרת הממשלה האיטלקית הצליח לייסד את בית הספר שנקרא בשם "איל קוליג'יו די פאדרי די פ'אמיליה", לאמור: "בית הספר אבי המשפחה".

הרי"ן העמיד בראש הוועד המנהל את ד"ר משה אלאטיני וכחבריו את הנכבדים החשובים ביותר של הקהילה. מחליפת המכתבים[82] שהת־

---

81 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"ב, עמ' 169. חלק מן המכתבים האלה פירסם י. ר. מולכו, "מתוך הארכיון של החכם השאלוניקאי ר' שאול אמארילייו", ב"מחברת", אוקטובר—נובמבר, 1960.

82 "מכתבי דודים מיי"ן", מכתב צ"ב.

נהלה בנובמבר 1864 בין הרב הראשי ר' אשר קובו לבין ראש חברת כי"ח בפריז ומזכירה, נראה שהיתה התנגדות גדולה למוסד החינוכי החדש מצד קנאים דתיים. כנראה, שחליפת מכתבים זו היתה בהשראת הרי"ן, כדי להשפיע על הרב קובו לתמוך במוסד החינוכי[83].

ראשי כי"ח הביעו את שמחתם במכתבם לרב קובו על יסוד בית־ספר בשאלוניקי: "אשריכם אנשי שאלוניקי שגם אתם תחפצו כי יהל אלוהים על זרעכם את זיו החכמה וכו' ביסדם בתי לימוד אשר יקחו בהם הילדים את המדע הנחוץ בעת הזאת וכו'. על כן תקותנו אדון נכבד כי הפעולה הזאת תמצא חן גם בעיני הדרתך המרומם ויגן על המפעל הישר הזה אשר הכינו בעירך בני חברתנו וכו'. כי לדאבון לבנו הוגד לנו אשר יש בתוך עירכם אנשים אשר חשבו קנאתם קנאת ה' בעומדם נגד אוהבי הדעת והחכמה". הם מבקשים מאת הרב שיזרז "את בני עמנו לבלתי יאמינו לדברי האוילים וחוזי השוא המתנגדים לתועלת ילדי אחינו בני ישראל וכו'", ומודיעים כי בית הספר נמצא תחת חסות ממשלת צרפת. הם מקווים כי "לא יוכרחו הזרים (לאמור: הצרפתים) להגן בעדינו נגד רוח משחית יוצאת מקרב ישראל וכו'".

תשובתו של הרב אשר קובו למנהלי כי"ח היתה חיובית[84]. הוא מתפעל מ"המטע אשר שתלו בני חברתכם גפן אדרת, הוא לצבי ולכבוד התורה והתעודה גם יחד וקורא אני לה מטע ה' להתפאר בה ילמדו הנערים את השפה העבריה ויבינו במקרא וכו' וגם לא יניחו ידיהם משפת "טורקי" השולטת בארצנו, צרפתית, איטלקית ואנגלית עם ראשית לימודי החכמות הנצרכות לתפארת אדם". ואשר למלחמה המת־נהלת נגד ביה"ס, משיב הרב קובו: "אל נא ירך לבכם וכו' אל תיראו וכו'". והוא מסיים: "ואני בכל מאויי אחיש לעזרם ולהיות בתומכי הבית הזה ובצל כנפי יחסיון, נדרתי פה אל פה אל כבוד החכם ר' יהודה נחמה נר"ו ראש החברה".

מפעלם הצנוע של אלאטיני והרי"ן הוכתר בהצלחה. הכל התחילו

---

83 שם, צ"ג. הרי"ן שלח לידידו שטרן העתקים מהמכתבים, וכך כתב לו: "אשר שאלת עמנו להודיעך מה כתבו ע"ע (על ענין) הקוליג'יו החברה כי"ח להרב קובו נר"ו ומה השיב עליהם הנני מעתיק לך היום השאלה והתשובה".

84 שם, מכתב צ"ב. הרב אשר קובו ביקר במוסד, ונתחבר שיר לכבודו.

מבינים שטוב לחנך את בניהם אף שהחינוך עולה להורים ביוקר ונמשך יותר זמן. "אלה הבנים הגדולים ביראת שמים והשכלה כללית נשארו נאמנים לדתם ומוצאים חן בעינם ואף בעיני הרבנים"[85].

הצלחתו של הרי"ן בקידום החינוך בעירו היתה שלמה עם החלטת חברת כי"ח המרכזית בשנת 1873 לייסד בית ספר לבנים בבעלותה בשאלוניקי[86]. הרי"ן משקיע בפיתוחו של בית ספר זה כוחות רבים. הוא היה בין הראשונים ששלח את בניו ללמוד בו. הוא לימד בו וחיזק את ידי המנהל בעבודתו, השתתף עם המורים בעיבוד התכניות ושמר על יצירת כפיו מכל משמר. הרי"ן לא הסתפק בפיתוחו של מוסד זה בלבד. הוא עזר לד"ר משה אלאטיני ולרב יעקב קובו בריפורמות שהונהגו בתלמוד התורה ואימץ את ידי המנהל החדש המשורר משה אוטולינגו (1881). הוא השקיע עם חבריו מאמצים רבים להשגת כספים לבניית בנינים מתאימים לבתי־הספר.

הנהייה הגדולה להשכלה, שהטיף לה הרי"ן, גרמה, לדבריו, זלזול בלימוד מלאכת־היד ובמעמדה בציבור[87]. "בימינו האחרונים — כותב הרי"ן — תקפה יד ההשכלה על כל בני הדור החדש שלפנינו עד כי עזבו את דרכי החינוך אשר התהלכו בהם אבותינו מאז ויעטו כולם אל ההשכלה הנותנת חיים ואשר לכל הולכי נתיבותיה וכו', מלפנים בימינו שמו האבות את כל מגמתם לחנך את בניהם באהלי התורה, וכל איש ישראל שמח לראות את בנו יוצא מבית המדרש ראוי והגון לכסא ההוראה, הנה כיום אשר כולם הפכו פניהם אל ההשכלה, יבקשו כולם לשקוד על דלתות בתי ספר הגבוהים ולהגיע למעלת דוקטורים, אבו־קאטוס (עורכי־דין) אינג'ניירים וכו' וכו', עדיין המלאכה עודנה בשפל

---

85 אלה דברי הד"ר משה אלאטיני בסקירתו על יהודי שאלוניקי, שחוברה לבקשת לודויג פרנקל. ראה בספרו של לודויג פרנקל (1858), וכן י. ר. מולכו, במאמרו "לתולדות ההשכלה בארצות הקיסרות העותמנית", בירחון "מחברת", אוקטובר—נובמבר 1960.

86 אחד התנאים לפתיחת ביה"ס היה כי יחד עם לימודי הקודש ילמדו התל־מידים גם שפה אירופית ומדעים יסודיים, והעניים שבהם ישוחררו משכר לימוד. ראה נסיס לוין, "חמישים שנות היסטוריה", בתרגומו של אברהם אלמליח, ח"ב, עמודים 89—92.

87 "זכר צדיק", עמ' 60—66. הדברים הובאו במאמרו של ש. מרכוס בקובץ "שאלוניקי", עמ' 73.

המדרגה בעיני רוב משכילי בני עמנו, המשכיל חשוב בעיניו לגדול במעלה בערך העוסק במלאכה, אף כי באמת אין לך מלאכה ואומנות בימינו שאינה צריכה גם להשכלה וידיעות טבעיות וכו'".

מותו של משה אלאטיני (20 בספטמבר 1882), ידידו ושותפו הנאמן בשידוד המערכות בחינוך, דיכאהו מאד. וכה כתב עליו: "מי שלא ראה את הדוקטור אלאטיני ולא טעם מנופת צוף אמרי נעמיו, מן הנמנע לו לצייר את רוחו הכביר והאהבה העזה לעמו אשר פעמו את נזר תפארת עדתנו".

ו. הרי"ן כעסקן

הרי"ן היה אחד העסקנים הפעילים ביותר בקהילה ובמוסדותיה. הוא כיהן כחבר ועד הקהילה, היה פעיל בחברות הסעד המרובות שהיו בעיר, וביחוד בחברת ביקור חולים, שמטרתה היתה סיוע לנזקקים. במכתבו אל דוד פריסקו הוא כותב[88]: "כי עמוס דברים אנוכי בבית המסחר שלי, בקונסילייו קומונאל (ועד הקהילה), באליאנס ישראלית, ואחרון בחברת ביקור חולים אשר אנוכי אחד הפרזידינטים, ואחר השריפה (תר"ן) לוקח כל זמני להספיק כמו 4,500 משפחות, רופאים, רפואות, בשר, חלב ובגדים שונים ומה גם כי גם אנוכי הייתי בתוך הגולה שנשרף ביתי וכל כלי וכו'". ר' יעקב קובו רבה של העיר אמר בהספדו על הרי"ן: "הוא היה שקדן בתורה ודורש וחוקר קדמוניות, תורה וגדולה במקום אחד, אוהב את החכמה, אוהב את תולדותינו, הוא היה הראשון שהביא לנו את ידיעת החברה כל ישראל חברים. הוא היה שנים רבות חבר פעיל של ועד תלמוד תורה. ואחרון אחרון חביב, היה שנים רבות הנשיא של ביקור חולים ולו מסר את זמנו ואת נפשו".

בשנת תרנ"ב (1892) עזר הרי"ן רבות לפליטי האי קורפו, שברחו מחמת עלילת דם שהתפשטה בין התושבים והתיישבו בשאלוניקי[89]. כן עמד בראש הוועד שטיפל ב־100 משפחות יהודיות מרוסיה שהגיעו לשאלוניקי בשנת 1893, וכך כתב: "כולם עניים, כולם מרודים כי לא רצו ללכת לארגנטינה תחת מחסה פקידי הבארון, ופה נתייסדה חברה הנקראת "אהבת גר" ונתנו (החברים) חלקם קצוב מדי שבוע בשבוע

88 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"ב, עמ' 153.
89 שם, שם, עמ' 40.

וכו׳״. ישנם ביניהם (הפליטים) מביני מדע ויודעים שפת קודש וכו׳״ [90]. ואכן, קהילת שאלוניקי בנתה להם בתים.

יחידים, סופרים ומנהיגי קהילות מכל התפוצות פנו אליו לעזור להם במצוקתם או בהדפסת ספריהם. הסופר העברי דוד זילברבוש פונה אליו ומבקש [91]: ״יהי חסדו עמדו לתמוך בימינו כיד ה׳ הטובה עליו״, וכש־איחרה תשובתו שב וכתב לו: ״והצדקתי את נפשו (מלהשיב לי) כי היתה העת ההיא עת צרה ליעקב יושבי העיר קורפו וינוסו רבים מהנרדפים אל העיר שאלוניקי לבקש עזרה מאחיהם ובלי ספק הושיעה עמו גם ידי כבודו הנדיבה. כי על כן לא היה דעתו פנויה להשיב אותי על מכתבי״. מורה עברי מפריז כותב אליו [92]: ״ועתה שמעתי את שמעו התורק מרחוק כשמן כי לא רק בחכמה ובתבונה חננו אלהים גם לב טהור ברא לו ונפש משכיל אל דל. לכן הרהבתי בנפשי להפיל תחינתי לפניך וכו׳ להושיעני ביד רחבה וכו׳״. החוקר מנדל מאהר מתנה במכתבו אליו את תלאותיו ומבקש ממנו עזרה [93]. מנהלי חברת משגב לדך מירושלים מבקשים ממנו לתרום לבית החולים, לחזק את ידי סוכניהם בשאלוניקי, ולהמליץ עליהם בפני הבארון הירש [94]. קהילת בוסניה שבסרביה פונה אליו בבקשת עזרה [95], ולבקשת קהילת בירלאד שבמולדביה הוא שולח בשם ועד כל ישראל חברים תרומת כסף״ [96].

ז. מפרשיות חייו

שני מאורעות בחייו המאושרים ומלאי המעש דיכאו את רוחו. המאורע האחד — מות בתו האהובה בהיותה בת 18 שנה. והוא כותב על כך לידיד: ״מה אומר לך ידידי החכם, — הימר שדי לי מאד ולקח ממני בעשור לחודש אדר בתי משיבת נפשי. כבוד גדול עשו לה במותה מישראל ומהעמים אשר לא נראה כמוהו בעירנו על נערה בת ח״י שנים

90 שם, שם, עמ׳ 85.
91 שם, שם, עמ׳ 40.
92 שם, שם, עמ׳ 43.
93 שם, ח״א, ב׳.
94 שם, ח״ב, עמ׳ 137.
95 שם, ח״א, מכתב ק״ב.
96 שם, שם, קי״א.

— מארבע רוחות שלחו לי מאהבי מכתבי תנחומים במילות בלשונות ובאופנים שונים. אבל מאנה הנחם נפשי. אה; בתי בתי! תשכח ימיני אם אשכחך! הנה צויתי את הנערים בית מסחרי לסדרם אחת לאחת והיו לספר אחד אשר בדעתי להדפיסו אחרי אשר אשע ואבליגה מעט מיגוני" וכו' [97].

האסון השני בחייו היתה התבערה שפרצה בשאלוניקי בליל י"ט באלול התר"ן (1890). על כך הוא כותב בהקדמה לספרו "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א: "הנה יד ה' הויה (ליל י"ט באלול תר"ן) שלח מלאכיו רוחות ומשרתיו אש לוהט, ותהלך אש ארצה העירה הזאת שאלוניקי. ותאכל את שלישה, גם ביתי וכל כלי וכמה מאות ספרי כתבי־יד ודפוסים יקרים חדשים וגם ישנים מאוצר הספרים לי, הנחמדים מזהב ומפז רב עלו על מוקדה כל הלילה, אה! הלילה ההוא יהי גלמוד וכו'. אולם על אלה עלי לבי דוה ולפני לחמי אנחתי תבוא על פרי עשתנותי ומעשה אצבעותי שלושת הספרים שלושת מטעי נעמנים להתפאר הם היו לי אשר הוצאתי עליהם, רוב שנותי בעמל וטורח וכו' נדחי ישראל ותפוצות יהודה וכו', שאלות ותשובות וכו', היהודים בשאלוניקי וכו'" [98]. הרי"ן קיבל מכתבי השתתפות באבידותיו מחכמי ישראל באירופה [99].

ארבע שנים לפני מותו חלה הרי"ן במחלה אנושה, וכך כתב לידיד (בשנת תרנ"ה): "כי זה לי חמישה ושלושים יום אשר אני כלוא בבית במחלה אנושה עד שערי מוות הגעתי וה' הצילני, ברוך הגומל וכו'". לרגל מחלתו היה נוסע בעיקר לווינה לשאול ברופאים. הוא מסר את עסקיו בידי שני בניו "כי עתה (תרמ"ט) כמעט משכתי ידי מבית־המסחר שלי והנני יושב בבית ובני ה"י הם רצים ושבים בכל עניני המסחר וכו'" [100]. עם זאת המשיך בעבודתו הציבורית ובחליפת מכתבים עם בני דורו.

רבי יהודה נחמה מת בט"ז בשבט תרנ"ט בשנת 73 לחייו. עיתוני הזמן מתארים את הלוויה הגדולה שנעשתה לו ושבה השתתפו אלפי

---

97 שם, ח"ב, עמ' 88.
98 על התבערה ועל מה שקרה לו ראה שם, ח"ב, עמ' 112.
99 שם, שם, עמ' 115.
100 שם, שם. עמ' 149.

אנשים ובראשם הרב יעקב קובו ורבני העיר וכן הקונסולים של מעצמות אירופה [101].

במצבת קבורתו נכתבה "המליצה" דלהלן [102]:

ב ד " ה *
יום זה שאו קינה נהי ברעדה **
הילילו על מרגלית זו אבודה
ולב כל יבכו ליום הפקודה
דע שר וגדול נפל יאודה
הוי נא על נפש זה וחסודה
יללת אבל ותרועת שברים
ענו ברמה על גבי עפרים
קול יעקב נשמע ספדו הישרים
בת יהודה יליל על משברים
נחלים דמע ישפכו עיניו
חמדת יאודה פנה ואיננו
מי ינוד לנו מי ינחמנו
הכי יצעקו אבינו רועינו
תורת יאודה חרותה על לוח
נר אלקים נפשו באור זרוח
צבי ישראל גן עדן ינוח
באהלי ישרים תנחהו הרוח
נפטר ט"ז לחדש שבט תרנ"ט.

ח. כתביו

התבערה האיומה שפרצה בשאלוניקי בשנת תר"ן הכחידה אוצר רוחני עשיר שהיה יכול להעשיר את ידיעותינו לא רק על הרי"ן איש האשכולות ובני דורו, אל גם על צפונותיה של קהילה רבתי עם בשנות התפתחותה

---

101 ראה "לה איפוקה" מאותו תאריך; "איל טיימפו", מכ"ב בשבט תרנ"ט, 2.2.1899.

102 קבלתיה ממיכאל מולכו ז"ל.

* ברוך דיין האמת.

** בראשי השורות השם: יהודה יעקב נחמה, תנצב"ה.

ובשנות התחדשותה הרוחנית. אם כי נסתם הגולל על ירושתו הרוחנית של החכם הדגול, נזכיר תחילה את חיבוריו אשר הפכו לאפר בתבערה הגדולה, כפי שפורטו על ידו. הללו ישמשו אספקלריה לעולמו הרוחני העשיר של מחברם.

1. **"נדחי ישראל ונפוצות יהודה"**, תכנו, לפי דברי הרי"ן: "בו קבצתי ואספתי מכמה וכמה ספרים כל הראוי לידע ולהודיע מתולדות בני ישראל הנפוצים והנידחים בארבע כנפות הארץ למקומותיהם, למושבותם, למש־פחותם ולבית אבותם". המחבר ראה בספרו זה חיבור יחיד במינו, "לא בא כבושם הזה בלשון עבר עוד הפעם בתוך בני ישראל". על התעניינותו של הרי"ן בנדחי ישראל אנו למדים מתרגומו ליהודית־ספרדית של פרקים מתוך הספר: "מסעות ר' ישראל", ופרסומם בקבצים שהוציא בשם "אל לונאר" (ראה להלן), וכן מידיעות על קהילות ישראל שהיה מקבל מחברת כל ישראל חברים בפריז[103].

2. **"יהודי שאלוניקי"**, תכנו, לפי דבריו: "הלכתי בו לארכה ולרחבה על דברי ימי אבותינו ואבות אבותינו מאז בואם סאלוניקה ועד עתה". והוא מוסיף: "כולו אמנות יפה, היה יכול להיות לכל חוקר ודורש קדמוניות בני העיר הזאת". הספר נכתב, לדברי המחבר, "לרצון ידידי הקאב'אלייר דוטור משה אלאטיני ז"ל ספר היהודים בשאלוניקי בלשון הקודש ובו דיברתי לאורך ולרוחב על כל הדבר אשר שוה לידוע מקורות היהודים בשאלוניקי, וכבר שני הפרקים הראשונים שלחנו באותו פרק על ידי החברה ועתה האש הגדולה בשנת תר"ן אכלהו ולא נשאר לי כי אם איזה פרקים כמו עשרה בוגין אשר העתיק בשנת 1887 ידידי קרוסבי ללשון אינגליש וקראתי שמו די ג'ואיש אין סאלוניקה"[103], פרקים מספר זה נשלחו, לפי בקשתם, לחכמי ישראל במערב, ונתפרסמו בספר "מכתבי דודים מיי"ן"[104].

3. **"שאלות ותשובות"**, הרי"ן כותב: "שאלות ותשובות קראתים חידושי תורה ודברי סופרים אשר טפחתי ורביתי, הגיתי בכל פעלי. שמתי לילות כימים ותידד שנתי מעיני, שברתי את מוחי ויתפרדו כל עצמותי בעומק העיון עד מקום שיד שכלי הדל הגיעה". פרקים מספר זה נדפסו בספר "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א וח"ב. לפי הפרקים האלה

---

103 "מכתבי דודים מיי"ן", ח"א, מכתב ס"ח, וראה גם שם, ח"ב, עמ' 153.
104 שם, ח"א, מכתב צ"ח ובסוף הספר.

נראה שהספר הכיל ביאורים במקרא, השגות על ספרי חכמי הדור, קביעת שנים זמועדים, עניני הלכה ועוד.

4. במכתב ששלח להרי"ן הרב והחוקר מאיר קיזרלינג נאמר: "שמעתי עליך לאמור אשר חברת ספר "**דברי הימים ליהודים בספרד**", הנהיה הדבר הזה? ואנכי לא ראיתיו עד הנה. נא סלח נא לשלח לי אחד" [105]. הרי"ן שלח לו, לפי בקשתו, פתגמים ביהודית־ספרדית, וכנראה היה בידו קובץ **של שירים ופתגמים**. על כך כתב לקיזרלינג: "שמחתי בפעלך כי ראיתיך גואל לליטראטור הלאדינו (או לאטינו כמו שאמרת) ואתה לא מבני ספרד אתה וכו' גם על הפרוביירבוס (פתגמים) יש אתי עוד כמאה־מאתים ועל השירות והזמירות, ואני קיבצתי מזה ומזה אשר אם אתה תבוא לידי מידה זאת, אוכל להעתיקן גם אליך" [106]. במכתב אחר הוא כותב ששלח את המשלים [107].

ט. ספרים וחוברות שיצאו לאור

1. "**מכתבי דודים מיי"ן**". שני חלקים.

חליפת מכתבים מפורטת בין הרי"ן לבין חכמי ישראל באירופה ובארצות המזרח. בספר נכללו גם חידושים בתורה ובספרות התלמודית, וכן שאלות ותשובות בהלכה.

הספר נשלח חינם לכל מבקש ועשה רושם גדול בחוגי הסופרים היהודים בזמנו. נביא דברי הערכה אחדים, כפי שנתפרסמו בחלק ב' של הספר. ד"ר שלמה רובין כותב: "ספרך מלא וגדוש בתורה ובחכמה ובמקום ענונתך שם אני מוצא גדולתך בקיאות נפלאה בכל מקצועות ספרותנו הישנה והחדשה, ובחריפות שכלך ובהערות מחכימות ובבאורי מקראות קשי הבנה" [108]. ואברהם אפשטיין כותב לו: "מן הטפח שגלה כבודו (בספרו) אני רואה כי אבדה גדולה אבדה חכמת ישראל מסיבה שמעשה ידיו היו למאכולת אש ולא נשאר מהם לפליטה רק מעט מזער" [109]. ד"ר פוקס מווינה כתב ביקורת מפורטת על הספר. בתחילה הביע את צערו על אבדן כתבי היד של הרי"ן שעלו באש, ואח"כ הביא

105 שם, ח"ב, עמ' 26.
106 שם, שם, עמ' 108
107 שם, שם, עמ' 142.
108 שם, שם, עמ' 46.

דברי שבח עליו ששמע משד"ל ומצונץ: "מן הדברים הנמצאים בו (בספר) נוכל לראות כי דעת המחבר רחבה ורבה ונוקבת ויורדת עד התהום וכו' ושפתו העברית צחה ונקיה מאין כל פתלתול וכו'" [110].

הרי"ן לא היה שבע רצון מטיב הדפסת הספר. לאחד מידידיו כתב: "כי נחמתי כי הדפסתיה פה מפני רוע אותיות הדפוס ועל כן משכתי ידי למחברת שניה עד שיביא המדפיס אותיות חדשות", והוא שואל את ידידו: "רוצה הייתי לידע כמה תעלה הוצאה על כל בוגין (גליון) אם הייתי מדפיסה בב'יינה בדפוס נאה ונייר משובח". גם אחד ממקבלי הספר כותב לו: "האמת ניתנה להאמר כי לא טוב עשה להדפיס את המטמון הזה בשאלוניקי, לא תואר ולא הדר לו", וכו' [111].

2. **"איל לונאר" (ה"סהרון" או אור הסהר)** — סדרת קבצי מאמרים, שיצאה לאור מאוקטובר 1864 [112]. בשער החוברת הראשונה נאמר: "אונה אקוו'ידה די דיב'ירסאם אינפ'ורמאסיוניס טריסלאדאדאס דילוס ליברוס אי איסקריטוראס מויי אפ'אמאדאס די נואיסטרו טיימפו". ובתרגום: לקט ידיעות שונות מתורגמות מספרים וכתבים המפורסמים ביותר בזמננו. רוב המאמרים נתפרסמו בעתון המגיד ובג'ואיש כרוניקל.

והרי משהו מתוכן עניניהם של הקבצים: תולדות היהודים בתפוצות איטליה, תורכיה, עשרת השבטים; פרקים ממסעות ר' ישראל בן יוסף בנימין (1859); קטעים מהספר "הקוסמופוליטיות של גזעים שונים של המין האנישי" מאת בודין, וביחוד מהחלק המדבר על היהודים (לדברי העורך — עפ"י בקשת קוראים); מונוגרפיות על אישים; שבתי צבי (לדברי העורך "לפי בקשת הקוראים"), החכם מונק, השר מונטיפיורי;

---

109 שם, שם, עמ' 59.

110 שם, שם, עמ' 66.

111 שם, שם, עמ' 39.

112 כנראה, הופיע "איל לונאר" במשך שנתיים. במכתבו אל רי"ן כותב החכם ברוך מיטראני (בני"ם) מאדרני: "הנה קניתי לי ששה ספרי מכתב־העת משנת התרכ"ה ועוד חסרים ממנו הששה האחרונים מן השנה ההיא. וכל יתר הספרים לחודש השנה הנוכחית עד כ"ה, ויהי נא חסדך להשלימם לי" ("מכתבי דודים מיי"ן", ח"א, מכתב צ"ט). ואמנם נמצאים ששת הספרים הראשונים, בהלקם במכון בן־צבי ובחלקם בספרית המכון לחקר יהדות שאלוניקי בת"א. בכל חוברת שנים וחצי גליונות דפוס, בפורמט 12+14, בשפה יהודית־ספרדית ובאותיות רש"י.

שיחות סוקרטס בתרגומו של מ. מנדל; כריסטוף קולומבוס; מאמרים בגיאוגרפיה: תורכיה, יפן, רוסיה; מאמרים באסטרונומיה: השמש, כדור הארץ, האור; נושאים שונים: השארת הנפש, החכמה, צמחי תעשיה, הכותנה, הטבק, יצורים מוזרים. חלק חשוב מן החוברות מוקדש לעניני מסחר: המשבר המסחרי ששרר בעולם בזמנו, סיבותיו והשפעתו על המסחר; תרגום חוקים בעניני מסחר שבקוד הנפוליאוני. כן ניתנו בעיות בחשבון בצירוף פתרונן.

3. **"היסטוריה אוניברסאל" (היסטוריה כללית)**, ביהודית־ספרדית, עפ"י הספר האנגלי מאת י. פארליי (1849), שאלוניקי תרכ"א. הספר לא נדפס בשלימותו. בהקדמה למהדורה השניה של הספר כותב הרי"ן שהתאים את הספר לתלמידי בתי הספר היסודיים, ולכן השמיט פרקים אחדים שנראו בעיניו כקשים. פרקים אלה נדפסו בהוצאה הראשונה. כדי להעיר את תשומת לבם של התלמידים, וכדי שיזכרו את החשוב בהוראה, נוספו בסוף כל הפרקים שאלות למבחן. הרי"ן מודיע כי הוא מקווה להמשיך, לפי בקשת המורים, בפרסום יתר חלקי העולם. הפעם פירסם רק תו' אסיה ואפריקה. בהקדמה הוא מודה לבנו יהושע ולגיסו יוסף מודיאנו שעזרו לו בתרגום החלק השני תו' אירופה[113].

4. חוברת בעברית בשם: **"השפה העברית והעם העברי"**. נמצא בידינו רק תרגומה ליהודית־ספרדית, שנתפרסם בהמשכים בעיתון "לה איפוקה", החל מחשון תרמ"ו ואילך.

5. חוברות לזכרם של אישים בני דורו; כולן ביהודית־ספרדית: **"זרע צדיק"** — על ד"ר משה אלאטינו; **"ימי בכי אבל משה"** — על הנ"ל; **"זכרון טוב"** — על ד"ר אלברט כהן (תרל"ז); **"קול ענות"** — הספד על אביו יעקב (תרמ"ח); **"דרוש על הבארון מורים די הירש"** (תרנ"ו).

6. הרי"ן כתב שירים לרגל אירועים שונים בחיי הקהילה, קינות על אישים דגולים שנפטרו בזמנו וכתובות למצבות. השירים והקינות נת־פרסמו בעיתון **"לה איפוקה"** ובספרו **"מכתבי דודים מויז"ן"**.

113 לפי הודעת הרי"ן נתפרסמו ב"איל לונאר" קטעים מהחלק השני. החלק הראשון הופץ, כנראה, בחוברות מיוחדות.

ר' פינחס ברזילי

ר' פינחס ברזילי היה אחד משיירי הרבנים הגדולים שפארו את קהילת שאלוניקי בכל תקופותיה. הוא היה ראש אב בית דין האחרון לפני שניתכה על הקהילה שואת הנאצים הארורים. הוא כיהן במשרתו הנעלה והאחראית כ־25 שנה.

ר' פינחס היה תלמידו המובהק והאהוב של הרב המפורסם ח"ר חיים מנשה ז"ל שהיה חבר בבית דינו של הראב"ד רבי בנבנישתי שמואל ז"ל.

במשך שנים רבות שימש כסופר בית דין ואח"כ כדיין. אחרי שריפת העיר ב־1917, עם מותו של הרב שלמה מולכו מילא את מקומו כראש אב בית דין. הוא היה איש האשכולות, בקי בכל מכמני הספרות המשנית והתלמודית ומפרשיהן וכן שו"ת של גדולי הפוסקים וביחוד רבני שאלו־ניקי וחכמיה. אליו פנו מכל ערי יוון ומקידוניה, ארץ־ישראל ומצרים ואף מיתר תפוצות ישראל בעניני הלכה בשטחים שונים.

הוא היה אחד הרבנים המעטים שהירבה לנסוע במרחבי יוון, בולגריה, תורכיה ועוד, ועמד בקשרים אמיצים עם הקהילות, עזר להן בפתרון בעיות בהלכה וביחוד בהלכות אישות. בימיו הוכרו בתי הדין בשאלוניקי, כמלפנים, כבעלי סמכא לכל.

ר' פינחס ברזילי היה ידוע בענוותנותו ובדאגתו ליתומים ולאלמנות ולכל מר נפש, בגישתו האבהית להמונים ובהליכות חייו הצנועות ובלי כל דופי. כל אלה חיבבוהו על בני קהילתו ורחשו לו כבוד והערצה.

הרב ברזילי היה בקי גם בספרות העברית והצטיין בסגנונו העברי ופסקיו היו מלאכת מחשבת.

הרב פינחס ברזילי נלב"ע ב־18 בשבט תש"א.

יהודה חיים אהרן הכהן פרחיה

יהודה חיים פרחיה נולד בשאלוניקי בשנת 1886. הוא נצר ממשפחת רבנים מפורסמים מדורי דורות אשר העשירו את ספרות השו"ת ומראשי ה"ישיבות" המפורסמות בעיר. מהם היו רופאים, מתימתיקאים ואסטרונומים. ככל בני דורו חונך י. פרחיה בתלמוד תורה ובישיבותיה המפורסמות של שאלוניקי. היה מעורב בחיים התוססים בימי הקהילה בתפארתה ויצק מים על ידי עסקניה המעולים של העיר במוסדות החברתיים, הספרותיים והציוניים. בכתביו הוא מתאר את קהילת שאלוניקי בתור הזהב שלה עד שנת 1912, עם כיבוש העיר על ידי היוונים. בשנת 1913 הוא עבר לעיירה קאבאלה וב־1924 לעיירה הסמוכה (30 ק"מ) קסאנטי, אחת העיירות החשובות בטורקיה. היא התפרסמה בטבק הטוב ביותר בעולם, בגלל אווירה הטוב והיבש. בה חיו לפני השואה כ־140 משפחות של סוחרים יהודים ושל פועלים בבתי החרושת של טבק בתוך אוכלוסיה של 26,500 נפש.

בשתי העיירות, שחי לסירוגין, נמנה בין עשירי הקהילה ונכבדיה, הרבה לעשות חסד לנצרכים והקדיש מרווחיו מעשר למעוטי היכולת. בקסאנטי שימש כמנהל מפעל מסחרי בטבק מיסודה של משפחת אלאטיני המפורסמת שבעיר שאלוניקי. בקאבאלה הסמוכה פעל י. פרחיה רבות להתפתחותה החברתית־התרבותית וביחוד בהפצת דעת היהדות והציונות. הוא ייסד אגודה ציונית בשם "אור־ציון" ובא בקשר מכתבים עם האגודות הציוניות בשאלוניקי וכן עם ההנהלה הראשית של ההסתדרות הציונית העולמית ועם אנשי מדע וספרות בצרפת.

בהרצאתו ב־1955 בטקס האזכרה שהתקיימה בבית הכנסת בקאבאלה

לקרבנות השואה (90 אחוז של יהודי יוון) הזכיר י. פרחיה פרק מעניין שלא ידענו עליו, על תולדות הציונות בעירו. מפני חשיבותו אנו מביאים אותו בשלימותו ובתרגומו (הדברים נאמרו ביהודית־ספרדית):

"בשנת 1915, בזמן מלחמת העולם הראשונה היו לאגודה הציונית בקאבאלה, שעמדתי בראשה, קשרים ישירים עם ההנהלה הציונית העו־למית שמושבה היה בדנמרק. יום אחד קיבלנו חוזר השואל אותי אם חברינו מסכימים להצעת ז'בוטינסקי להשתלב כחיילים עם הארצות המאוחדות (צרפת, אנגליה) במלחמתם בארצות המרכז (שבראשן עמדה אז גרמניה ובבלקן — בולגריה). שכנעתי את חברי לענות בחיוב. אך, אח"כ נודע לנו, בחוזר מיוחד, כי ההנהלה מסרבת להצעת ז'בוטינסקי כדי לשמור על הניטרליות של ההסתדרות הציונית במלחמת העולם הראשונה. בשנת 1917 נכבשו טורקיה ומקידוניה על־ידי הבולגרים וגם עירנו קאבאלה נפלה בידיהם. היו אלה ימים קשים לקהילתנו. יום אחד קראתי בעתון שיצא לאור בסופיה שציוני שוויצריה פנו לאומות המאו־חדות בהצעה שבעת חתימת חוזה השלום תעלה שאלת ארץ־ישראל ברוח תקוות היהודים והגשמת מטרת הציונות. כתבתי מכתב לציוני העיר רוסג'וק שבבולגריה ששימשה מרכז התנועה הציונית בבולגריה בבקשת הבהרות על התביעה הנ"ל. מכתבי נמסר לצנזורה הצבאית והועבר לגנרל פטרוף המפקד העליון של האזור. הגנרל, בלי לחשוב הרבה, צווה להגלותני מעירי לפנים בולגריה. אך מזכירו ניסים סידיס (יהודי) העיר לו שפקודתו אינה חוקית והיא מתנגדת לפוליטיקה הכללית של ממשלת בולגריה. הממשלה לא רק אישרה את הפעולות הציונית במדינה אלא גם אוהדת אותן. המפקד שינה את דעתו. הוא כתב לרבי אברהם מולכו רבה של קאבאלה לייעץ לי לא לעסוק בענין זה בזמן המלחמה משום שהעיר נמצאת בקו החזית.

כעבור ימים אחדים, בא נסים סידיס לבקרני בקאבאלה ולמסור לי את תשובת המפקד. מפיו נודע לנו על הנעשה בשוויצריה ועל הפעולות הנעשות באיסטנבול בענין ארץ־ישראל. שליחי ההסתדרות הציונית העולמית שהגיעו מגרמניה ומאוסטריה נעזרים על ידי שגרירי הארצות האלו המנהלים משא־ומתן בענין זה עם הויזיר הגדול התורכי טאלת פחה. זה האחרון הבטיח לפתוח את שערי ארץ־ישראל להגירה יהודית גדולה. לדבריו, כאשר יהוו היהודים רוב גדול בארץ תינתן להם האפ־שרות להפוך את ארץ־ישראל לפרובינציה יהודית חופשית תחת חסות

הקיסרות העותמנית. תנועה זו עוררה את אנגליה למהר בכיבושה של הארץ ולהכריז את הכרזת בלפור המפורסמת".

יהודה פרחיה מסכם את דבריו באמרו: "יש להצטער כי התקוות שתלו בהכרזת בלפור, יסוד מדינה יהודית, התגשמו באיחור של שלושים שנה. לו הקדימו ביסוד המדינה היתה נמנעת מאתנו השואה האיומה: אובדן ששה מיליון יהודים ובתוכם כל יהדות יוון שעליה אנו בוכים במעמד זה".

באותו נאום מספר פרחיה על סופן המר של קהילת קאבאלה ויתר הקהילות שבמקידוניה ואלה דבריו: "בימים 3, 4 במרץ 1943 (כ"ו באדר תש"ג) אירע הגירוש. בתחילה נלקחו מאתנו כל נכסינו: הסחורות, הכסף, בתי המסחר והמחסנים. הכל נשדד. אלוהים רצה ולא נגעו בי לרעה, כי חשבוני ליווני. תאמרו: זה היה נס. אכן הייתי בבחינת רואה ואיני נראה. הייתי עד חי לכל המתהווה, ראיתי שמחת האויבים כשהת־נפלו על רכושנו והשמידו כל דבר שאי־אפשר היה לקחת. הם התנפלו באכזריות רבה על אנשים בלתי מוגנים, שברו את מצבות בית העלמין ופיזרו את עצמות המתים תוך צחוק שטני. אחר־כך נודע לי כי הבולגרים שמילאו את זוועות הנאצים הטביעו את היהודים במימי הדנובה. אף אחד מהמגורשים לא חזר לקאבאלה ולעיירות הסמוכות. כשהייתי רואה את צוררינו היו שפתי דובבות דברי זכריה הנביא (ג, ב): "יגער ה' בך השטן ויגער ה' בך הבוחר בירושלים הלא זה אוד מוצל מאש".

ברחתי מהעיר בספינה והגעתי עם סוכנת ביתי היוונית לשאלוניקי. כשראיתי מה שחולל לבתי היהודים, ברחתי לאתונה והסתתרתי בבית מכר יווני עד סוף המלחמה".

ביוני 1945 חזר י. פרחיה לקסאנטי והמשיך בעבודתו כראש החברה המסחרית לטבק. עם שובו המשיך בעבודתו הספרותית ובפעילות ציבו־רית גדולה בין היהודים המעטים שחזרו לקאבאלה הקרובה. הוא שימש להם כרועה רוחני. הוא המשיך לכתוב את זכרונותיו בצורת נובילות, פואימות ושירים. כרקע לסיפוריו השתמש בתיאורים של מאורעות ואורחות חיים של יהודי יוון וביחוד שאלוניקי בתפארתה. חלק מכתביו נתפרסמו בעיתונות מחוץ ליוון וחלקם הגדול עודם בכתובים. הוא כתב גם סיפור מחיי היהודים בימי בית שני.

רבים האנשים שהעריכו את אישיותו וביחוד פועלו וכתביו. ההיסטוריון המפורסם איש שאלוניקי יוסף נחמה כותב אליו (בשנת 1957):

"קראתי ברגש רב את דבריך. הנני מודה לך על פעולתך הגדולה, בלי להרעיש עולמות, כדי לסייע ולעודד את אחינו האומללים שבאיזור מגוריך. קראתי את סיפוריך ואת הפואימות. כתביך מלאי חיים המציגים את חיי המשפחה והחברה בשאלוניקי, כתביך ספוגים אהבה אין קץ לכל הנדכאים". ביחוד התפעל נחמה על עושר לשונו ביהודית־ספרדית והבטיח לו להציגו בפני מוציאים־לאור במכסיקו או בארגנטינה.

ב־1958 פירסמה הסופרת אסתר אלגראנטי מאיזמיר בעיתון "לה וירה לוז" שהופיע באיסטנבול, שיר בשבחו של יהודה פרחיה, ואלו דבריה: "חייך היו אכזריים, מלאי תוגה וכאב, אך תמיד התגברת עליהם. בלעת את דמעותיך והקדשת את עצמך לטובת הציבור. לבך גדוש רגשות, ודבריך המתוקים מביעים אומץ רב".

מ. נחומי מארץ־ישראל שביקר בקסאנטי ב־1955, פירסם בעיתון "למרחב" מאמר עליו: "הוא יושב בקסאנטי מאז 1924. אחרי השואה נשאר היהודי היחיד בה. בחגים הוא בא לקאבאלה לחוג עם קרוביו ועם מעט היהודים שבה. הוא עריריי. הוא אימץ לו משפחה יוונית: בעל, אשה ושתי בנות מפליטי אסיה הקטנה. אלו הצילו אותו מידי הבולגרים והנאצים. אלוהים בלבד יודע כיצד יהודי משכיל זה, שומר מצוות, חי שנים רבות יחידי בין הגויים".

י. פרחיה חשב לעלות לארץ־ישראל, אך קשרי המסחר המסועפים שלו וכן קרבתו הנפשית לשרידי קהילת קאבאלה ועבודתו הספרותית הענפה, מנעו זאת ממנו. בשנת 1962 שיגר ליצחק בן צבי ז"ל נשיא מדינת ישראל מכתב וחלק מכתביו (בכתב־יד). הוא מודיע לו שלצערו איננו יכול לפרסם את כתביו והוא שולחם למכון שהנשיא מנהלו. הוא מתאר את כתביו במלים אלו: "בכתבי משב דתי, הכל לקוח ממאורעות החיים. הם נכתבו ביהודית־ספרדית בדיאלקט שבפי יהודי שאלוניקי. דיאלקט זה הוא הטוב והמפותח ביותר, וכן הנעים למשמע אוזן מכל הדיאלקטים שבפי היהודים הספרדים. זיכני אלוהים לראות את קהילת שאלוניקי בתפארתה, כדי להנציח תור זהב שלה תיארתי אותה בלשון שהשתמשו בה".

בימי השואה כשחשב שגם עליו תעבור כוס התרעלה הנאצית, כתב צוואה בצורת שיר, ובה נאמר: "ידידי הטובים! כאשר האדמה תכסה את גופי תטעו עץ אלון גדול בקברי כדי שאוכל לחסות בצילו. הקרבתי את עולמי לטובת קרובי וכל האנשים שחיו במחיצתי. השריתי שלום

בין כל האנשים. השתדלתי להיות ראוי לאבות משפחתי המפוארת, נשאתי את שם פרחיה בקדושה ובטהרה, עזרתי לאלמנות וליתומים ופיזרתי הון רב בין הנצרכים. לא קנאתי באף אחד לא במצבו ולא בעבודתו. תמיד עבדתי לטובת עמי ויהי רצון ויגאל במהרה מגלותו".

יהודה הכהן פרחיה נפטר בט"ז בתמוז תש"ל בעיר קסאנטי, ונקבר בבית־העלמין בשאלוניקי בי"ז בו.

ספרייתו החשובה, ארכיונו וכתביו הועברו למכון בן־צבי בירושלים.

יוסף נחמה

יוסף נחמה נולד בשאלוניקי בשנת 1880. אחרי לומדו בבתי האולפנה שהיו נהוגים בעירו הוא השתלם בבית מדרש למורים באוטיי, פרבר יוקרה של גדולי סופרי צרפת והסמוך לפריז. בשובו לעירו הפך, במרוצת השנים להיות האישיות המרכזית במערכת החינוך של חברת "כל ישראל חברים" בשאלוניקי ובארצות המזרח התיכון. הוא היה מורה ומנהל בבי"ס לבנים כי"ח בעירו, מפקח כללי של בתי הספר בארצות המזרח שתחת רשותה של כי"ח, וחבר, עד יום מותו, בוועד המרכזי שלה בפריז.

הוא היה מראשוני תנועת ההשכלה בעירו ואחד ממעצבי תור הזהב של היהדות השאלוניקאית, והשתתף בפעילות בשידוד המערכות בחינוך, ובספרות.

בשנות השואה הנאצית סבל מאוד בזמן השלטון הגרמני ביוון. הוא הצליח להימלט מצפורני הגיסטאפו לאתונה בזמן היותה תחת השלטון האיטלקי, אך נתפס אח"כ על ידי הגרמנים ונשלח למחנות הריכוז בברגן־בלזן. בשובו אחרי סבלו יסורים קשים לעירו, הוא מתמסר לפעולה ספרותית. הוא השלים את שני הכרכים האחרונים של ספרו המונומנטלי "תולדות היהודים בשאלוניקי" (בצרפתית) שחמשת כרכיו הופיעו עוד לפני השואה.

בשנות חייו הארוכות (92 שנים) עקב י. נחמה כשמוחו צלול, עטו משונן ומרצו הכביר אחרי התפתחותה של השפה היהודית־ספרדית בכתב ובעל־פה, למן סוף המאה ה־19 ועד ימי השואה. הוא תרם רבות להעשרת השפה שנטמעה עקב ההתפתחות העצומה שחלה בקהילה

היהודית האבטונומית בעיר שאלוניקי. עבודת חייו החשובה ביותר היתה בחיבור המילון היהודי־ספרדי (בצרפתית) שיצא לאור במדריד[1]. זהו המילון היהודי־הספרדי הראשון המושלם והמשוכלל ביותר. קדמו לו בדפוס ובכתב־יד, מילונים ואוספי־מילים אחרים[2].

נסקור בקצרה את המפעל הספרותי החשוב הזה:

בחיבור מילונו, שהקדיש לו שנים רבות, נעזר המחבר בטובי הרבנים שבעירו בפתרון בעיות לשוניות עבריות שלא היה בקי בהן. כן נעזר בטובי החוקרים הספרדים שעסקו באספקטים שונים של הלשון הספרדית ביצירותיהם, כגון: מיכאל מולכו ז"ל בארגנטינה, יצחק מולכו ומשה אטיאש ז"ל בירושלים ויבדל לחיים ארוכים אדולפו ארדיטי במכסיקו ואחרים, והשתמש בחומר הלשוני ובדוגמאות שביצירותיהם הספרותיות.

המילון איננו רק ספר הכולל מילים בלבד המתורגמים לצרפתית, אלא הוא כעין אנציקלופדיה בזעיר־אנפין המכילה ידיעות על הליכות חיים, מסורות ופולקלור של הדוברים בה. המילון מסביר במילים הגזורות מהעברית מנהגים יהודיים בפולחן ובחיי יום־יום ללא־יהודים או לאלה שהתרחקו ממסגרת יהודית.

בחיבור מילונו הניח המחבר בקביעת המילים והערכים שני יסודות עיקריים:

---

1 Joseph Nehama: Dictionaire du Judeo Espagnol בהשתתפות ג'וזס קנטירה, ובעזרתם של פ. קסטרו מנהל המכון, ומ. חסן יו"ר המחלקה לחקר הספרדים. הוצאת המכון "אריאס מונטנו", מדריד 1977.

2 **ברפוס**: ש. שיריזלי — ז'דיאו־אספניול־צרפתי, נואיבו צ'יקו דיקסיונריו, ירושלים תרנ"ט; א. ד. פיפאנו — דיקסיונריו ז'דיאו־איספניול־בולגארו, סופיה 1913; מנחם משה — עברי־לאדינו, שאלוניקי תרצ"ד.
בכתב־יד: נ. י. פארדו — מילון הלשון הספרדית של יהודי תורכיה, איזמיר, במאה הי"ט, נמצא במכון י. בן־צבי; יעקב קאבולי, מילון לאדינו־עברי־צרפתי, איזמיר, המאה הי"ט, במכון הנ"ל; חיים משה קרישפין, מילון לאדינו־עברי־רוסי, תרפ"ב, בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים; מוסקונה — מילון ספניולי־בולגרי, שלפי דברי משה גיורא מהדורתו העברית־ספרדית וספרדית־עברית נמצאת בשלבי ההכנה במכון לחקר שירת העם הספרדי־יהודית.

א. היהודית־ספרדית כשפה חיה בפי הספרדים. דובריה מבטאים בה את כל תכני חייהם בבית ובחברה, בעולם הרוח ובעולם המעשה.

ב. השפה הספרדית החיה המוצגת באוצר המילים שבמילון היא המדוברת ביחוד בפי יהודי שאלוניקי. שפה זו שמרוה, פיתחוה והעשירוה בעקב חייהם האוטונומיים בכל הדורות.

נפרט עתה כל יסוד:

א) מחבר המילון ואיתו כל עוזריו, מבדילים בין לאדינו, שפת התרגומים העתיקה של התנ"ך וכל יצירה דתית אחרת, לבין השפה היהודית־ספרדית המדוברת. על ההבדל הזה אם הוא סמנטי או מהותי רבו החילוקים בין החוקרים[3]. המחבר ועוזריו מגדירים בהקדמה את המונח לאדינו, בלשון זו: "הלאדינו היא שפה ארכאית מלאכותית, שפת התפילות, הפיוטים וכל יצירה דתית. היא מציגה תרגום כל מילה של הטקסט העברי בלי להתחשב במבנה המשפט. במשך הדורות לא התאימה הלאדינו את עצמה עם שפת הדיבור החיה שבפי ההמונים. היא נשארה בודדה מבלי שהעם נזקק לה. החומר הלשוני שבתרגומים ברובו הוא בלתי מובן".

בהתאם להבדל הזה בין שני הדיאלקטים ממעט המחבר להכניס למילונו מילים שנזכרו בתרגומים העתיקים שנשתכחו ולא נתקבלו בשפה המדוברת בכל העולם הספרדי.

ב) המילון משקף ביחוד את השפה שבפי יהודי שאלוניקי, מעוזה של היהדות הספרדית בתפארתה. אחד מסופריה הבלתי ידועים של יהדות יוון, יהודה חיים הכהן פרחיה ז"ל[4] מנמק מדוע בחר בכתיבת יצירותיו הספרותיות (רובן הגדול נשארו בכתובים) ביהדות ספרדית־שאלוניקאית זו: "הדיאלקט הספרדי־השאלוניקאי הוא המובחר שבכל הדיאלקטים שבפי הספרדים. לדיאלקט זה ביטוי מתוק ויפה, המילים הקסטיליאניות או הפורטוגזיות הן יפות ומלאות חן. עם העשרתה במילים

3 ראה מאמרי בעתון "במערכה", בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח, גליון 194, על הפולמוס שהתעורר בין החוקרים בקשר עם המונח לאדינו, עם הופעת החוברת לדוגמא ג' של המילון לאדינו־עברי ע"י מכון י. בן־צבי. ראה ביבליוגרפיה "במערכה" בגליון 194. מאז יש להוסיף לרשימת המבקרים את מ. גיורא ("במערכה" גליון 202), ש. שקד ("במערכה גליון 203).

4 ראה עליו לעיל.

צרפתיות, איטלקיות ועבריות הפכה השפה למוכשרת ביותר לביטוי סימפטי לאוזן השומע. השפה הזאת ספוגה שמחותיהם ויגונותיהם של יהודי שאלוניקי דובריה. היא עשירה ועסיסית".

כדי להביא כל הנואנסים שבכל מילה, מובאות כל המימרות בכל צורות בטויין שבפי העם יחד עם הסלנגים השוררים בין שדרות הציבור. ברוב המילים מובאים משלים, פתגמים, מנהגים, ידיעות אתניות, שיחות חכמים והדיוטות השזורים בהן. לפי יוזס קאנטירה (ראה לעיל) סקר המחבר בהכנת מילונו כל הסקטורים של האוכלוסיה היהודית בשאלוניקי והפעילויות שלהם היום־יומיות וניסה על ידי כך לאצור "אינבנטר" מלא של השפה המדוברת במשפחה השאלוניקאית.

מכיוון שהמילון מתאר את כל הליכות החיים של התושבים, לכן הובאו כל המילים הזרות שחדרו לשפה מהעמים שהיו להם איתם מגעים הדוקים בחברה ובחיי המעשה, כגון: תורכית ויוונית. ומכיוון שיסודם של חיי יום־יום של יהודי שאלוניקי מושתת על אורח חיים דתי ועל סמכותם של אנשי הדת המקובלת עליהם, לכן חדרו בשפתם מילים עבריות רבות. במילים הזרות וביחוד העבריות שולבו דברי הסבר על מנהגים שונים.

המחבר לא הכניס במילונו מילים השגורות רק בפי יהודי בולגריה או קושטא שאינן מצויות בדיאלקט השאלוניקאי. מילים אלו שברובן זרות הן, לדעת המחבר, מיוחדות לאוכלוסיה שבארצות מגוריה או שהן צרפתיות שלא ניתן להן גון ספרדי והן בשימוש המשכילים בלבד. המחבר, אף כי היה ספוג תרבות צרפתית, כתב בשפה זו כל יצירותיו ולימד אותה לאלפי תלמידיו, נמנע בכל זאת מלהרבות במילונו במילים צרפתיות שהשתמשו בהן משכילים בדיבורם הספרדי.

על אף השבחים הרבים שהעתרנו על המילון השלם, המשוכלל וההדור, יש להתריע על הזלזול הרב שהתיחסו מגיהיו לשפה העברית. רובן של המילים העבריות שחדרו לשפה היהודית־ספרדית והובאו במילון חלו שיבושים בחילוף אותיות, בניקוד, בכתיב ובהיגוי. אנו מקווים שעובדיו המדעיים של המכון "אריאס מונטנו" ידאגו במהדורה החדשה של המילון לתקן את כל השגיאות.

יוסף נחמה ז"ל שלא זכה לראות את פרי עמלו לתפארת בחייו, תרם תרומה חשובה לאחיו הספרדים שחונכו על ברכי השפה הספרדית

שאהבוה וטיפחוה. מילון זה ישמש להם יד ושם לתפארת קהילותיהם שנשמדו.

מילון זה הניח נדבך חשוב בחקירת השפה היהודית־ספרדית. יישר כוח למועצה המדעית העליונה של המכון "אריאס מונטנו" ולחבר עובדיו המדעיים על הדפסת מילון מהודר זה והנציחו בכך את זכרו של הסופר הדגול יוסף נחמה ז"ל מחברו.

יוסף נחמה מת בי' בחשון תשל"ב (29.10.71) ונקבר בבית העלמין בשאלוניקי.

ברוך שיבי

בשבת ר"ח טבת הלך לעולמו בשאלוניקי ברוך שיבי ז"ל, עסקן דגול וסופר חשוב. הוא היה מהאישים האחרונים שחיו בשאלוניקי בשנות תפארתה, השתתף במאבק לשמירת הצביון היהודי בעיר, שתה מכוס התרעלה בשואה הנאצית, נלחם עם הפרטיזנים בהתנגדות היוונית לפלישת הגרמנים והאיטלקים. ניצל, שיקם את עצמו והשתתף בפעילות בשיקום שארית הפליטה של קהילתו.

אישיותו של המנוח היתה עשירה ומלאה תסיסת־חיים. כל מי שבא בקשרים איתו התרשם מאוד מכוח דיבורו, מפקחות החיים שבו ומידי־עותיו האנציקלופדיות. במשך שנות חייו, עתירות אירועים ותהפוכות, היה ער לכל התמורות שחלו ביוון ובארצות הבלקן. הוא השתתף בהן בפעילות רמה בעטו, בעתונות ובספריו.

בשנות השלושים היה בין מייסדי האגודה היהודית הסוציאליסטית והרוח החיה בה. מטרתה היתה: להשתלב לדרישת תנועת העבודה היהודית ליסוד מדינה סוציאליסטית בארץ־ישראל ולסייע לה בכל האמצעים המתאימים. האגודה, לפי דבריו באחד ממאמריו בקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל", קשרה קשרים בשנת 1935 עם פועלי ציון בווארשה. במלחמת העולם השניה השתתף חלק מחבריה בשאלוניקי ובראשם ברוך שיבי, בפעילות ובהצטיינות בהתנגדות היוונית לפלישת הגרמנים והאיטלקים ליוון. במאמר הנ"ל כותב ב. שיבי: "בכל שנות המלחמה שיתף כותב הטורים האלה וחבריו פעולה עם הפרטיזנים היוונים ותפסו עמדה חשובה בצמרת שהיתה מורכבת ברובה מאנשי השמאל. הפרטיזנים היהודים ניהלו תעמולה רחבה בין המנהיגים היוונים להכרת

תנועת המאבק של יהודי ארץ־ישראל לעצמאות לאומית כתנועה דימו־קרטית".

שנים רבות ניהל המנוח את עניני הקהילה השאלוניקאית ביחוד בשנות שיקומה אחרי השואה הנאצית. גם אחרי פרישתו, בגלל גילו, מעבודתו המשיכו נבחרי הקהילה להתייעץ איתו רבות בכל עניני הקהילה. הוא שימש לשארית הפליטה כמנהיג רוחני, הוא דאג לחינוך הדור הצעיר ברוח היהדות והציונות על־ידי השתתפותו הפעילה להביא מורים מארץ־ישראל ובסידור מחנות קיץ לילדים ברוח ישראלית מובהקת. הוא הביא בתמידות לפני שארית הפליטה את דברה של היהדות בתפוצות וביחוד של מדינת ישראל.

הזדמנתי באחד מלילות השבת שבו היו מתאספים במועדונם אנשים ונשים במסיבות עונג שבת. ברוך שיבי ז"ל היה הרוח החיה במסיבות אלו. הוא היה הופך לעתון חי. הוא סיפר על המאורעות החשובים בתפוצות ישראל ועל פעולות הבנין הנעשות במדינת ישראל. ראיתיהו במשך ימות השבוע כשהיה מוקף חוברות ועתונים מהארץ ומהתפוצות כדי להכין את הסקירות המעניינות הנ"ל.

המנוח היה השריד האחרון של הסופרים היהודים בשאלוניקי ואגפיה. במאמריו ובספריו שרובם ככולם כתובים ביוונית הביא בפני הקהל היווני, מנהיגיו וסופריו את מאור היהדות. הוא חיבר ספרים ובהם פרקים חשובים במחשבה היהודית ובתולדות ישראל. אחד מספריו החשובים היה "הגדה של פסח" בשלוש שפות: הטקסט העברי, התרגום בלאדינו המסורתי ותרגום יווני. הוא הוסיף לה פרקים מתולדות שאלוניקי בתפארתה, תו' בתי הכנסיות בצירוף שמות המשפחות שהתפללו בהם ועוד. ה"הגדה" נדפסה בהידור רב ובאיור עשיר ומאלף. הוא צירף לה צילומים רבים של "הגדות" אומנותיות מדורות עברו.

ברוך שיבי ז"ל היה קשור בכל נימי נשמתו עם ארץ־ישראל וביחוד עם ירושלים. הוא ביקר בה שנה שנה ונפגש עם סופרים ואנשי ציבור חשובים. הוא שלח את שני בניו ובתו להמשיך את לימודיהם באוניברסיטאות בארץ ואף רכש לו בית על מנת להמשיך את חייו אחרי פרישתו מעבודתו, בקרב בניו ונכדיו בירושלים.

אבד לי חבר יקר שעזר לי רבות במסעי בשאלוניקי ובמרחבי יוון בליקוט חומר תעודתי וארכיוני ובהעלותם למכונים המדעיים בירושלים.

מיכאל ש. מולכו

ר' מיכאל מולכו ז"ל היה משיירי המשכילים העבריים ביהדות שאלוניקי בתקופת הזוהר שלה בראשית המאה ה־20. הוא נולד בשנת 1891 לאביו הדיין והדרשן המעולה ר' שלמה מולכו. הוא היה נצר למשפחת רבנים עתיקה ומפוארת.

ככל בני דורו למד המנוח בבית האולפנה המפורסם של הקהילה, תלמוד תורה הגדול. ככל בני משפחות הרבנים המשיך את לימודיו בבית מדרש לרבנים "בית יוסף". ברבות השנים הפך התלמיד למורה והורה בבית המדרש.

אחרי מות אביו עזב את ההוראה ואת הרבנות, כדי לפרנס את בני משפחתו ועסק במסחר. אך את מיטב זמנו הקדיש לחקר תולדות יהדות שאלוניקי, לאיסוף החומר ההיסטורי המצוי בספרי שו"ת (שאלות ותשובות) של רבני שאלוניקי לדורותיה, לכינוס החומר הפולקלורי העצום שהיה מצוי בין המוני העם, ולבסוף רישום כתובות על מצבות לאלפיהן של בית העלמין היהודי הגדול ולפענוחן.

בימי מלחמת העולם השניה כשנכבשה שאלוניקי על ידי הגרמנים, היה המנוח מבוקש מאוד על ידם, בגלל ספרייתו הגדולה והתעודות העתיקות האצורות בה, וכן בגלל פעולתו הציבורית הענפה. בעזרת ידיד יווני הצליח להמלט מידי האויבים יחד עם בני משפחתו ולשאת אתו חלק חשוב מאוספו ההיסטורי וכתבי־ידיו. הוא נדד בחופי תיסליה ובין ריכוזי הפרטיזנים היווניים בהרים.

למרות הסכנות הרבות שהיה נתון בהן יום יום ושעה שעה הצליח לשמור על רכושו הספרותי ולהמשיך, גם בנדודיו, במחקר.

ב־1944 עם מפלת הגרמנים ושחרור יוון מידיהם, חזר המנוח עם מאות יהודים פליטי החרב ומחנות ההשמדה והעבודה בפולין, לשאלוניקי. הוא עודד את הנמלטים, עזר בארגונם ובשיקומם ושימש להם כרב.

ב־1949 נקרא לכהן כרב וכחזן בקהילת הספרדים בבואנוס־אייריס. אחרי מספר שנים התפטר ממשרתו כדי להקדיש את כל זמנו לריכוז כל החומר הספרותי שהציל בשנות השואה, לחקרו ולהכנתו לדפוס.

מיכאל מולכו ז״ל היה מראשי התנועה שהתחוללה בשאלוניקי ברא־שית המאה ה־20 בחוגי המשכילים העבריים: מורים ורבנים צעירים, לחקר הקהילה, תולדותיה, ארגונה והליכות חיי יחידיה. פעילי התנועה הזאת שקדו לדלות את החומר ההיסטורי העצום האצור בספרי שאלות ותשובות (השו״ת) של רבני שאלוניקי לדורותיהם. הם שקדו לאסוף אלפי כתובות (בלשון חכמי הדורות ״הלצות״) של המצבות שבבית־העלמין ולהצילן מהשלטונות היווניים שהתחילו בשיטתיות להשמדתן.

המנוח היה מהראשונים שהתחיל לפרסם בעיתונות המקומית מאמרי מחקר על תולדות הקהילה וכן על תעודות עתיקות. בחומר ההיסטורי הרב שליקט סייע רבות להיסטוריון יוסף נחמה ז״ל בחיבור ספרו הגדול על תולדות יהודי שאלוניקי. בשובו מנדודיו בהרי יוון אסף את כל החומר הדוקומנטרי על השואה הנאצית שהתחוללה על יהדות יוון, ופרסמו יחד עם יוסף נחמה ז״ל בשני ספרים: האחד בצרפתית בשם Im Memoriam והשני בעברית: שואת יהודי יוון (יצא לאור על־ידי ״יד ושם״ בירושלים, תשכ״ה). בהקדמה לשני הספרים האלה כותבים המחברים: ״את הדברים המסופרים כאן חזינו מבשרנו, שאבנום מזכרו־נותינו והעלינום מרשימות שנכתבו יום־יום תיכף לאחר התרחשותם. הצלנו אותם גם מפני עדי ראייה ללא ספור, וליקטנום תוך חקירה ודרישה בכל חלקי יוון שנחרבו על־ידי הזדים הנאצים״.

באופן שיטתי ובלי ליאות עסק מ. מולכו באיסוף חומר רב של פולקלור יהודי שאלוניקי בתכניו המרובים, לרכזו, לבררו, ולפרסמו ברבים בעיתונות המקומית ובקונטרסים רבים. העבודה הספרותית הזאת רוכזה בשני ספריו בשפה הקסטיליאנית שיצאו לאור על־ידי המכון המדעי ״אריאס מונטנו״ שבמדריד. הספר הראשון מכיל: הליכות חיים ומנהגים של יהודי שאלוניקי והספר השני הוא כעין אנתולוגיה של הספרות היהודית־ספרדית לסעיפים: רומנסות, שירה עממית, משלים, דוגמאות להתפתחות הלאדינו במשך הדורות ועוד.

אך, גולת הכותרת של עבודתו הספרותית הענפה של מ. מולכו היא מחקר בית העלמין של יהודי שאלוניקי, איסוף אלפי כתובות ("הלצות") של מצבות רבנים ואנשי מעשה לדורותיהם, פענוחן וביאורן. במלאכת־קודש זו עסקו בדורו גם שלושה תלמידי חכמים: הרב ר' דוד פיפאנו ז"ל שאסף לראשונה חומר רב על תולדות רבני שאלוניקי; הסופר והמורה המחונן ברוך בן יעקב ז"ל, פירסם קונטרסים אחדים על תולדות שאלוניקי מתוך כתובותיהם של המצבות והד"ר יצחק שמואל עמנואל ז"ל שזכה עוד בחייו לפרסם את פרי מחקריו בספרו "מצבות יהודי שאלוניקי" (יצא לאור על־ידי מכון בן־צבי, תשכ"ח).

מיכאל מולכו ז"ל היה היחיד ביניהם שהתמיד באופן אישי, בלי כל מתווך ובלי ליאות בעבודת קודש זו. אחד ממשכיליה של קהילת שאלוניקי מבני דורו הסופר וההיסטוריון מירקאדו קובו ז"ל, העריך באחד ממאמריו את פועלו של מ. מולכו. הוא ראה בו אחד המעטים שניחן בסבלנות רבה, בהתמדה מופתית ובהגשמת המשימה הגדולה שהטיל עליו. הוא הרים על נס את תרומתו החשובה לחקר יהדות שאלוניקי לדורותיה.

אחרי איסוף החומר עשה מ. מולכו זמן רב בירושלים ובילה ימים רבים בספריה הלאומית האוניברסיטאית ובמכונים המדעיים בירושלים כדי לפענח את הכתובות, לקבוע זמנן ולשאוב ידיעות על הרבנים ואנשי המעשה שנזכרו בהן. ראיתיהו בהכנת החומר לדפוס, בהגהותיו הקפדניות בזמן הדפסת החומר ועקבתי אחרי לבטיו המרובים כדי לקבוע את הנוסח הנכון.

בזמן שהייתו בארצנו התמסר המנוח גם בעיבוד חומר רב ובכתיבת מאמרים לקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל" שהכין לפרסום המכון לחקר יהדות שאלוניקי בתל־אביב.

מסיבות משפחתיות וצרכי פרנסה נאלץ המנוח להפסיק את עבודתו בארץ ולשוב לבואנוס־איריס ובה שבק חיים לכל חי. הוא לא זכה לברך על המוגמר בפרסום יצירת חייו.

כל יצירתו הספרותית של המנוח נכתבה בשפה הקשטיליאנית. הוא לא זכה להגשים את משאת נפשו לתרגמה לעברית. על־ידי ההוצאה העברית של הספר "בית העלמין של יהודי שאלוניקי" הקים המכון לחקר יהדות שאלוניקי יד ושם לסופר ולהיסטוריון מיכאל מולכו ז"ל.

יוסף עוזיאל

שמו לא נמצא בשום אנציקלופדיה או לכסיקון יהודיים כשם שלא נמצאים שמותיהם של ר׳ יהודה ביבאס ממבשרי חיבת ציון (יחד עם הרב יהודה אלקלעי מבוסניה) ומגדולי הרבנים בקורפו; ר׳ יהודה נחמה מבשר ההשכלה בשאלוניקי במאה ה־19 המפורסם בין חכמי ישראל באי־רופה; דוד פלורינטין העסקן הדגול בכל הקונגרסים הציוניים; הרבנים הנאורים וגדולים בהלכה אשר ויעקב קובו; רופאים מפורסמים בעלי שם עולמי שקידשו את עמם בין הגויים: ניסים ז׳אק פשה, מואיז מזרחי, מ. אלאטיני ועוד. שמותיהם אינם נמצאים בשום ספר לימוד בין עשרות ומאות של שמות חכמים, מנהיגים ועסקנים למרות שגדולתם — כגדולתם, חכמתם — כחכמתם, ושרותם לעם ישראל — כשרותם. וכל כך למה? מפני שחיו בפלניטה אחרת, בעיר ששמעו עליה בגלל המוניטין שיצא לה כ״עיר ואם בישראל״ וכפנומן בעולם היהודי באוטונומיה שלה. אך לא טרחו להכיר מי היו בדורנו מעצביה, מפאריה ומשגשגיה כי ירושתם הרוחנית פזורה בכתבי־עת, בחוברות ובספרים הכתובים בשפה בלתי מוכרה להם. יוסף עוזיאל (להלן — י. ע.) היה אחד מאלה האלמונים. כיום מזכירים את שמו ואולי יעמיקו חקר במשנתו עם הופעת מהדורה חדשה של ספר חייו והגיגיו ״המגדל הלבן״.

נעלה בקצרה קווים לדמותו, אישיותו ופעילותו הציבורית והספרותית. י. ע. הוא אב־טיפוס של עסקנים דגולים, עיתונאים פוריים וסופרים מעולים שפעלו בתקופת הזוהר של יהדות שאלוניקי בסוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20. הוא היה אב־טיפוס להכרת צמיחתם ופעילותם של עמיתיו בחברה השאלוניקאית, היינו: אבותיהם הרוחניים, טיב פעי־

לותם בקרב עמם וכיצד הגיעו להגשמת מאויהם ושאיפותיהם לעליה לארץ־ישראל ולהתערות בה.

הוא נולד בשנת תרמ״ח למשפחת רבנים מפורסמים בקהילת שאלוניקי. שניים השפיעו על עיצוב אופיו בשחר ילדותו: אמו ״שהתגשמו בה, לפי דבריו, מבחר היתרונות של האשה השאלוניקאית: חן הפנים ויפי הנפש, ענווה ואצילות וכו׳, יראת השם ואהבת ההשכלה״. וסבו — ר׳ משה ארדיטי שחי במחיצתו בהתייתמותו בגיל רך מאביו. הוא מתאר אותו כבר אורין, בעל נפש אצילה, עסקן ומהמתענינים הראשונים בקונגרס הראשון בבאזל. י. ע. שמע לראשונה מפיו את שמו של הרצל ואת משנתו הציונית.

י. ע. למד בבית ספר יסודי (״תלמוד התורה הקטן״) שנוסד בקאלמריה, אחת משכונות העיר, בהנהלת המנהל שונינה ובהשגחת סבו. אחר הוא למד בביה״ס האיטלקי. מוריו: קרוסבי ופילארדר, מחסידי אומות העולם שהעריך אותם מאד ואשר הרחיבו את ידיעותיו הכלליות.

את הרחבת אופקיו בחברה רכש מחותנו ״הגביר״ גבריאל אלמוזנינו. חותנו היה אחד מהגבירים הטיפוסיים השאלוניקאים שנוסף לעסקיהם הגדולים והענפים הקדישו את תשומת לבם המיוחדת לתמיכה בתלמידי חכמים ביחוד צעירים, לקחו מהם חתנים לבנותיהם ויסדו סמוך לביתם־ארמונם — ״ישיבה״ או ״בית מדרש״ מצויידים במיטב הספרות התל־מודית והשו״ת עתיקים וחדשים, כדי שימשיכו בו את לימודיהם התורניים ויכשירו את עצמם להוראה ולרבנות. על־ידי משפחת חותנו היו לי. ע. קשרים עם ארץ ישראל. שניים מבני המשפחה מרדכי ואברהם, היו הסנוניות הראשונות של ציונים מגשימים: מרדכי התיישב בירושלים ופירסם בעתוני שאלוניקי ידיעות על הנעשה בארץ־ישראל ויצחק למד בבית הספר החקלאי מקוה־ישראל.

י. ע. חי גם במחיצתו של בעל גיסתו הרב הדגול ר׳ חיים חביב שהיה ידוע לבני דורו: ״פאר שאלוניקי והדרה, הצטיין בידיעותיו המרובות בהלכה, ידוע במידותיו הנעלות, בטוהר חייו, באהבת הבריות וביושרו״. בימי השואה צעד בראש קהילתו למחנות ההשמדה ולכבשני אושוויץ ובירקנאו.

כשיצא י. ע. אל החיים מצויד בהשכלה יהודית וכללית ותאב לשרת את קהילתו ואת עמו, הוא נפגש עם העסקן הדגול והעיתונאי המפורסם דוד פלורינטין שכל חייו היו קודש לציונות ולישוב הארץ עד שזכה

לכינויו על־ידי בני קהילתו "דוד פלשתינה". הוא קבע את דרכו הספרותית ואת פעילותו הציונית. ד. פלורנטין היה עורכו של העיתון "אל־אביניר" (העתיד) ועוזרו הנאמן היה י. ע. "איל אביניר" היה אז העיתון הנפוץ ביחוד בין המשכילים, המנהיגים והרבנים.

העיתון הצטיין ברמתו התרבותית, בתוכנו הספרותי העשיר ובעמידתו על תחיית עם ישראל, דתו, שפתו וארצו. י. ע. פרסם מאמרים ורשימות על הפולקלור היהודי וחתם בשם "הנער העברי". ברבות הימים נמנה בין עורכי העיתונים החשובים בעיר, וערך עיתונים וקבצים. קרבתו ל"גבירים" המשכילים, השכלתו הרחבה ובעיקר אופיו המתון והלבבי, הביאוהו לפעילותו במועדונים (קלובים) שחבריהם היו סוחרים ומשכילים מהשדרות הגבוהות של האוכלוסיה. על המועדונים האלה כותב י. ע.: "יעודם של הקלובים בשאלוניקי היה הגשמת מטרות אידיאליסטיות, תרבותיות, ספורטיביות והתעסקות בצרכי ציבור בכלל. כל הפעולה הציבורית, הן בקהילה והן בחיים הפוליטיים, נעשתה או תוכננה בין כותלי המועדונים". יוסף עוזיאל היה הרוח החיה ביחוד ב"מועדון החדש" (נובו קלוב) שהתנהל ברוח הלאומית־ציונית וזכה לאהדת הציבור. הוא ערך את בטאון הקלוב בשם "טריבונה ליבירה" (הבמה החופשית) והשתתף בתכיפות ובתקיפות בויכוחים המרובים שהתנהלו בין הסוציאליסטים היהודים שהטיפו לקוסמופוליטיות ולהתנגדות ללאומיות לבין טובי המשכילים הלאומיים־ציוניים.

עיקר פעולותיו של י. ע. היה בהסתדרות הציונית בשאלוניקי. הוא היה מזכירה ועורך בטאונה "לה איספירנסה" (התקוה) שהיה משותף גם לאגודות "מכבי", "בני ציון" ו"קדימה". הוא התמסר לעניני העליה לארץ, להפצת השקל הציוני ומניות של אוצר ההתישבות היהודית, לתרומות לקרן הקיימת לישראל ולארגון תערוכות וירידים בתוכן לאומי־ציוני ועוד.

בשנת תרפ"ה הגשים י. ע. את מאוייו ושאיפותיו ועלה לארץ־ישראל והתיישב בתל־אביב. הוא המשיך במרץ רב, יחד עם חבריו שקדמו לו בעלייה, את פעולותיו הארגוניות והחברתיות בין בני עירו. הוא עמד בראש התאחדות עולי יוון והיה מראשוני המכון לחקר יהדות שאלוניקי. היה מעורה בחיים החברתיים בתל־אביב—יפו הן בתוקף תפקידו כמזכיר במועצת הרבנות והן כחבר פעיל במפלגת הציונים הכלליים.

י. ע. היה גם סופר פורה. הוא כתב מאמרים רבים וכן תירגם ליהודית־

ספרדית יצירות יהודיות וביניהן "אלטנוילנד" (תל־אביב) מאת ד"ר הרצל. כתב תיאורים מההווי של יהודי שאלוניקי בצורת נובילות ורשי־מות על אישים שונים שהשפיעו רבות על חיי קהילתו. בנובילות וביחוד ברומנים, הוא מציג לפי דבריו בהקדמה לרומן ז'אק פירירה: "את הווי שאלוניקי המקורי, שמסופקני אם היה כמוהו ביתר קיבוצי ישראל". הוא מוסיף בצער עמוק: "הווי שלדאבון ליבי עבר כולו מן העולם עם השמדת הקהילה הגדולה והאומללה בידי הנאצים". הוא כתב ביהודית־ספרדית בדיאלקט שבפי יהודי שאלוניקי. "דיאלקט זה" — אומר אחד מהסופרים החשובים גם הוא משאלוניקי יהודה הכהן פרחיה — "הוא הטוב והמפותח ביותר, וכן הנעים למשמע אוזן מכל הדיאלקטים שבפי היהודים הספרדים".

בעלותו לתל־אביב הוא ממשיך בפעולותיו הספרותיות והפעם כולן בעברית מעולה. הוא מרחיב את יריעת נושאי סיפוריו — תוכן הלקוח מהתנ"ך. שיא יצירתו הרוחנית הוא הספר "המגדל הלבן" שזכה בצאתו לאור להערכה רבה לא רק בחוגי חבריו עולי שאלוניקי כי אם גם בקרב אנשי ספרות חשובים. מורנו ורבנו ד"ר יצחק אפשטיין שהכיר היטב את י. ע. עוד בשרתו כמנהל בת"ת בשאלוניקי, כתב על הספר: "תפקיד רב ערך העמסת על עצמך: התגדבת לגלות את הגנז החי הגנוז ליהדות בפינה ידועה ונעלמה — בירושלים הבלקנית".

זכיתי לעבוד איתו בהוצאת הקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל" ונוכחתי במרצו הרב כמחבר מאמרים רבים, כעורך מעולה ובגישתו החברית־הלבבית ויחד עם זה הביקורתית כלפי חבריו.

כסיום בהערכתנו הקצרה של חיים רבי מעש של ידידנו הבלתי נשכח יוסף עוזיאל ז"ל נביא את דבריו של ד"ר יצחק אפשטיין עליו: "הנך שאלוניקאי טיפוסי, בן למשפחה נכבדה, שומרת אמונים, מן המעמד הבינוני, בתוך העם חיית, בקרב ההמונים גדלת, על טהרת הקודש, בתלמוד התורה חונכת אבל גם את חכמת המערב לא זנחת. הלהבת לבבות לתחיה העברית וסוף־סוף עלית לארץ. ברוכה תהי מלאכתך, תופץ ברבים ותגיד לכל לב עברי את עוז חיותנו, את כוח תרבותנו ואת חינה".

אברהם ש. ריקנטי

נצר ממשפחת ריקנטי המפורסמת ברבניה ובפוסקיה, חניך תלמוד תורה וביה"ס "כל ישראל חברים". אחד מהרביעיה: דוד פלורינטין, יוסף עוזיאל, יצחק מולכו והמנוח ז"ל — אבות הציונות והלאומיות בשאלוניקי בתפארתה. היה אחד האישים אשר קרנו באישיותם ובמפעליהם גם על שארית הפליטה השאלוניקאית המבוססת בתוככי תל־אביב המעטירה.

א. ריקנטי היה האחרון מדור הנפילים שהיו בשאלוניקי עיר ואם בישראל. הוא קיפל באישיותו כל הטוב של בני דורו, באופי, בהליכות־חיים, במסורת אבות ובחיי חברה. שנותיו הארוכות (93 שנים), חריג מגילם של חבריו בני דורו וחבריו ברביעיה, היו שרשרת של מעשים רבי־ערכים ורבי מעש. כל חייו הלך בנתיבו המיוחד, בשלימות־נפש מירבית ובזקיפות קומה רוחנית, בלי סטיה מהעקרונות שהציב לעצמו עוד בשחר עלומיו, עידן ראשית ההשכלה בעירו. הוא ביטא עקרונות אלה במאמרו על ראשיתה של הסתדרות ה"מכבי" בירושלים שכינה אותה "התקופה ההירואית של התנועה הלאומית בשאלוניקי" (נדפס בקובץ "זכרון שאלוניקי", תל־אביב תשל"ב) בדברים אלה: "לאומיות צרופה משולבת עם עיקרי המסורת היהודית, בלי ויתורים והסתגלויות... הכנת הנוער להשגת המטרה: התחדשות בתפוצות, שבירת כבלי הגלות והפיכת ארץ־ישראל למדינה יהודית".

המנוח גדל בין תלמידי חכמים ומשכילים יראי שמים שניגשו בסוף המאה ה־19 בשידוד מערכות החינוך ובחיי החברה במירב הזהירות והדאגה לשמירת העקרונות המקודשים שהושתתו על־ידי בחירי הרבנים בשאלוניקי מדור דור. לכן, הצטרף המנוח בכל פעולותיו החברתיות

לנאמני המסורת והשאיפות הלאומיות העברית. הוא נלחם בעוז רוח ובשנינות עטו המבורך, עוד בהיותו בן 17 שנה, במאמריו בעתונים ובקבצים למיניהם שהוא היה גם עורכם, ברעיונות הקוסמופוליטיים וההתבוללות שהתהלכו בין חוגי המשכילים וחברי האגודות הסוציאליס־טיות. נאמנותו למסורת בלי כל פשרות נתגלתה במלחמה שניהל בשנת תרצ"ד בשלטונות היווניים שגזרו הנהגת יום א' כיום מנוחה יחידי. גזירה זו פגעה קשות במנוחת השבת. זו היתה מלחמה מדינית של בן־חורין, כיאה לבן שגדל ביהדות נטולת סימני גלות ב"מדינה בתוך מדינה". הוא תבע מאת השלטונות את זכותו של העם היהודי לשמור על יום השבת מחללו, לא כשתדלן העומד על פתחי נדיבים, כי אם כזכות מדינית שאין לערער עליה. הוא היה בין היוזמים ומן הפעילים ביותר להגיש את התביעה בפני חבר הלאומים דאז.

בהשקפותיו ובפעולותיו החברתיות, הציוניות והלאומיות היתה סינ־תיזה מופלאה של המסורת, שדבק בה ללא שיור, ושל הציונות והלאו־מיות על כל תכניהן ועל כל צורות ארגוניהן. מפעילותו, בשחר עלומיו, באגודה להפצת השפה העברית "קדימה", עבר ליסוד ה"מכבי" ולמנהיג הרוחני של הנוער, ומכאן לתנועה הציונית־המזרחית שהוא היה מנהלה ועורך קבציה השנתיים, ציר בקונגרסים הציוניים ואחר התדבקותו בתורת ז'בוטינסקי ויו"ר התנועה הריביזיוניסטית ולבסוף השתלבות למאבק בשלטון המנדטורי בארץ־ישראל. עליו אמר יעקב וינשל (בספרו "אחרון הענקים"): "ריקנטי הקונסירבטיבי הריאליסטי, העומד חזק בשתי רגליו על הקרקע מתגלה כבעל העמדה הקיצונית ביותר בכל תנועת הצה"ר". "צירוף כל התפקידים האלה — כותב אחד ממעריציו שלמה ראובן (מנכבדי השאלוניקאים בת"א) — היכול להראות כיוצא הדופן ואף כפרדוכסלי בעיני המסתכל מן הצד, בא כתוצאה מהשקפה לאומית מקורית (של ריקנטי) שסברה: על העם היהודי לחזק את הקשר עם מסורת אבות וביחד עם זה להתכונן לאקטיביזם לאומי לוחם, לשם שחרור המולדת בדרך היחידה בה עמים אחרים השתחררו מעול זרים". ונוסיף לדבריו: שאיפתו ללקט וללכד כל נצנוצי יוזמה ופעולה שמטרתם תקומת ישראל רוחנית ומדינית.

כשנקבע שחר הקוממיות היהודית, עם הכרזת בלפור, מצא א. ריקנטי פורקן לתחושתו המדינית שהיתה טבועה בו, מורשת קהילתו, והשקיעה במלוא המרץ בפעילות מדינית־ציבורית ענפה. הוא הטיף יחד עם חבריו

להתנדבות לגדודים העבריים מיסודם של ז. ז׳בוטינסקי, השתתף בקבלת הכרזה פומבית של הממשלה היוונית על אהדתה להצהרת בלפור וייסד את הליגה למען חבר הלאומים. היה חבר בוועד הקהילה היהודית והציג אותו במועצת העיר; הכשיר את הנוער לעלייה לארץ־ישראל, אירגן את העלייה והושיט עזרה לעולים הבלתי חוקיים.

בשנת תרצ״ד נגשים את מאוייו ושאיפותיו ועלה לארץ־ישראל. הוא המשיך בקרב אחיו ועמו במלוא המרץ את פעילותו הציבורית, השתתף עם חבריו לדעה בציונות ובמדיניות ונבחר כחבר בכנסת מטעם מפלגת ״חרות״, עסק בצרכי ציבור באמונה, דאג לשמירת צביונה המיוחד של היהדות השאלוניקאית במנהגיה הדתיים ובאורח חייה, הקים יד ושם ל״ירושלים דבלקן״ על־ידי הוצאה לאור של הקובץ המונומנטלי ״זכרון שאלוניקי״ ופירסם בו פרקים על תולדות הציונות בעיר.

חייו של המנוח היו גדושים מעשים טובים באורח החיים מלאי יראת שמיים ורמות לב. זכר צדיקותו ומפעליו יעמד לעד.

יצחק רפאל מולכו

יצחק מולכו סימל בחייו ובפעולותיו את ימי הזוהר של העיר שאלוניקי בהיותה עיר ואם בישראל. הוא היה יקיר ירושלים שפעל לפיתוחה ולהרמת קרנה בעולם המדע והספרות.

יצחק מולכו היה נצר למשפחת רבנים מפורסמת בשאלוניקי ששירתו באמונה את הקהילה במשך שנים רבות ונתפרסמו בספריהם בהלכה וב"שאלות ותשובות". סבו של המנוח הרב הדגול ר' יעקב דיבוטון זצ"ל שימש זמן קצר כראש הרבנים בשלהי המשטר העותמני בשאלוניקי. מהסב הרב רכש המנוח את ידיעותיו בתורה ובהלכה. בגומרו את לימודיו בת"ת ובביה"ס של חברת "כל ישראל חברים", המשיך את לימודיו בבית מדרש לרבנים "בית יוסף". בזמן לימודיו התעניין המנוח בחיים החברתיים והרוחניים של הקהילה. באותו זמן הגיעה לגמר גיבושה עמידתה האבטונומית של הקהילה השאלוניקאית על מוסדותיה המסו־עפים בכלכלה, בחרושת, במסחר, בשליטה על הנמל ועל מרחבי הים ההיגאי ובמינהל הציבורי; היא הוותה אז כעין "מדינה יהודית" בארצות חצי האי הבלקני. אז היו בעיר חברות לסעד ולתרבות. מסביב לחברת "קדימה" התלקטו מיטב הנוער: מורים, תלמידי חכמים, עתונאים ונכבדי עם. יצחק מולכו היה, למרות גילו הצעיר, אחד החברים הפעילים ביותר. הוא שימש כמזכיר, כמארגן הספריה העברית היחידה במינה בעיר, כמרצה וכמורה לעברית למבוגרים.

אחרי שחרורה של שאלוניקי מהמשטר התורכי והעברתה לשליטתה של יוון, הקדיש המנוח את רוב עיתותיו לעסקנות פוליטית. אחרי הכרזת הצהרת בלפור, כתב מאמרים רבים בשבחה של ארץ־ישראל, עודד את

העליה אליה, הטיף להתנדבות לגדודים העבריים מיסודם של ז׳בוטינסקי, סייע לעליית קבוצת הימאים הראשונה שהתפרסמה אחר־כך כמניחי יסוד של הימאות העברית בארץ־ישראל. אחרי ראיון מיוחד עם אלכסנדר מלך יוון, עם שרים ועם אנשי כמורה, הצליח לקבל מממשלת יוון הכרזה פומבית על אהדתה להצהרת בלפור.

בשנת 1919 הגשים המנוח את שאיפתו הגדולה לעלות לארץ־ישראל. אחרי שהייה קצרה בתל־אביב, עלה לירושלים, בנה לו משפחה והשתלב בחייה הציבוריים, התרבותיים והמדעיים. הוא העמיק חקר בתולדות יהדות ספרד לדורותיה, לתקופת שבתי צבי והשבתאים וביחוד בתולדות עירו שאלוניקי. הוא העשיר את המחקר במאמריו המרובים, וייסד לשם כך, בכוחות עצמו ובמימונו, במה ספרותית בשם ״אוצר יהודי ספרד״ והעשיר אותה ביצירותיהם ובמאמריהם של גדולי הסופרים בארצנו.

יצחק מולכו ז״ל הביא את דברה של ארץ־ישראל וביחוד ספרותה במסעותיו לארצות אירופה, ולמכוני המחקר במדריד ובאמשטרדם. הוא עוטר באותות כבוד והערכה מהאקדמיות של ספרד, צרפת ויוון.

המנוח עשה רבות ליישובה של ירושלים ולהתפתחותה. היה אחד מבוניה של שכונת רחביה והשתתף בחייה המוניציפליים של העיר. לאות הוקרה קיבל תואר ״יקיר ירושלים״.

ד"ר נתן שלם

ארבעים שנות עבודה במחקר חי נתן שלם ז"ל, בתנאים קשים שלא יתוארו ומתוך שמירה קפדנית שלא להפוך את תורתו קרדום לחפור בו, שנים של חיים פנימיים תוססים ושל משטר קפדני מחושב ומותאם ליעוד הגדול שיעד לעצמו: חקירת ארץ־ישראל לכל היקפה ולכל תכניה.

הוא נולד בשנת תרנ"ז (1897) באחד הכפרים בהרי הבלקנים שהצטיין בנופו ובמעינות המרפא שבו. על מקום מולדתו זה ועל מחזות הטבע שבו היתה כל גאוותו. גידולו — בשאלוניקי עיר ואם בישראל השוכנת בחוף ימים כשחומה של הרים מתרוממת בצפונו כעין אמפיתיאטרון ענק והמפרץ כמין זירה לו והרי האולימפוס הנשגבים המתנשאים באופק כעין בימת־הוד להם. מראות טבע אלה ספג נתן בשבתו בתוך עמו־עמנו שלא ידע גלות מהי?

כשהיינו מטיילים, בין הערביים, לאורך ה"מולו" (ה"טיילת") שעל שפת הים הרוגע והיינו רוקמים את מסכת חיינו בעתיד, היה נתן חברנו נושא עיניו למרחבי הים לעבר שיירות סירות הדייגים, שמא חזר סבו, שהיה רגיל להפליג אתם בשמשו כרב וכשליח ציבור בתפילותיהם בפרשם מכמורת בלב ימים. ככל בני דורו למד המנוח בבי"ס תלמוד־תורה, אחרי שחלו בו תיקונים מהותיים בתכנית הלימודים ובדרכי הוראה במקצועות שונים, והפך להיות כדוגמת "חדר מתוקן" בקהילות ישראל באירופה המזרחית. שיחק למנוח ולחבריו המזל ונקרא הפדגוג הדגול ר' יצחק אפשטיין ז"ל מארץ־ישראל לכהן כמנהל ב"תלמוד

התורה". השפעת המחנך הדגול היתה מכרעת על המנוח. ממנו למד את ערכם של ההסתכלות הבלתי־אמצעית ושל הניסוי בחקירה המדעית.

בשחר נעוריו, בעיר שאלוניקי, בחר לו המנוח דרך משלו בעבודה הציבורית שניהל, יחד עם חבריו, בקרב הנוער בצורה של אגודות או חוגים. חבריו, מהם ששמו להם למטרה השלטת העברית כשפת הדיבור ומהם — פיתוח הגוף בענפי ספורט שונים. אך נתן הציב לעצמו מטרה מיוחדת: הפצת האהבה לטבע והעמקת ידיעתו, על־ידי טיולים בהרים ובגאיות ואירגון אוספים טבעיים: צמחים, בעלי חיים ודוממים. הוא קרא לאגודתו־חוגו בשם "לבנון".

בגומרו את ביה"ס היסודי הוא נתקבל כתלמיד ב"ישיבת אורח חיים" שהיתה כעין בית מדרש לרבנים, ובה הוא למד בעיקר מקצועות עבריים ותורניים. על־ידי כך הוא רכש ידיעה יסודית בעברית.

בעלייתו לארץ־ישראל, בראשית שנת 1914, מתגשמת שאיפתו. הוא נתקבל כתלמיד בבית המדרש למורים העברי בהנהלתו של ר' דוד ילין ז"ל. נוסף לכל המקצועות שנלמדו בבית המדרש מתמסר המנוח בעיקר ללימודי הטבע ועורך יחד עם חבריו סיורים בהרי יהודה.

בסיימו את בית המדרש למורים הוא מתמסר להוראה. דרכו היתה עשירה ומגוונת. ראשיתה — במושבה סג'רה בבית־ספר של עולים מכורדיסתן ובחוגי פועלים בטבריה ובסביבותיה, ואח"כ: בבי"ס לבנות בירושלים, בחוגים לעברית בין בני נוער ומבוגרים באיטליה ובאנגליה בזמן שהותו בהן לצורך השתלמות מדעית, בבתי"ס תיכוניים בירושלים ועד השמעת הרצאות בידיעת ארץ־ישראל הפיזית באוניברסיטה העברית בירושלים.

בשנות הוראתו היה מן המורים הראשונים שאחז בשיטת עבודה עצמית בהוראה ובלימוד הטבע על־ידי מגע ישיר איתו בטיולים שיטתיים ממושכים. בטיולים בהרים ובגאיות חידד את חוש ראייתם של תלמידיו למציאת צמחים ודוממים (בעיקר מאובנים) בלתי נדירים. הוא גילה, בעזרתם, אתרים פרהיסטוריים ושיתף את תלמידיו בחקירותיו המדעיות על־ידי ארגון אוספים, שרטוט מפות וחתכים גיאולוגיים וסימון מסלולי טיולים.

דרכו בחקירה היתה מיוחדת במינה. כל בעיה מדעית שנתקל בה השקיע להתרתה את כל עולמו. הוא שאף למקוריות בכל עבודתו המדעית. כל חומר שהיה זקוק לחקירותיו בדקו באמצעיו הוא, למד

אותו, עשה ניסויים בדרך של הסתכלות מתמדת ולא נזקק לפעולתו של עמיתו החוקר. לעתים ההעמקה וההסתכלות היו בעוכריו והביאוהו לידי פיזור במשנתו המדעית. על כך העירו לו חבריו ואף מצאו מתנגדיו בזה קרנים לנגחו. אך כל אלה לא ידעו את אפשרויותיו הגדולות, את זכרונו העצום, את אוצר הסתכלויותיו שמעטים החוקרים הגיעו עדיהם. כשנתקל המנוח בחקירותיו בבעיית הטל, לא חיכה לתוצאות הסתכלויותיהם של חוקרים אחרים והקדיש להקירה זו שבע שנים רצופות. הוא השכים בוקר־בוקר ומדד כל כמות הטל שנערמה באוטומובילים ובצמחים. אגב טיולים והסתכלויות באבנים בארץ, בצבעיהן היפים, וביחוד בסבי־בות בית לחם, הגיע המנוח לחקירה מקפת של אבנים טובות שנזכרו במקורותינו. מכאן הגיע לחקירת אבני החושן שבאפוד הכהן הגדול, וכתב מאמרים רבים שעשו רושם גדול בעולם המדע, והפריך השערות ואמיתות מדעיות שלא הושתתו על טיבן של אבנים יקרות בארצות המזרח.

כל מי שביקרו בחדרו גדוש הספרים ואוספים מדעיים יקרי ערך היה יודע איזו בעיה מדעית העסיקה אותו באותם הימים. בקירות היו מוד־בקים שרטוטי מפות, סקיצות שונות, וכל אלה מעשי ידיו, המתארות את שלבי הבעיה והתרתה. כל חקירה מדעית היתה מלווה בהסתכלות ישירה ובבדיקת המקורות. לשם כך הוא הרבה לנסוע לארצות אירופה, באוניות משא ובמיכליות נפט משום אמצעיו החומריים המוגבלים, בדק במוזיאונים השונים ובא במגע ומשא עם טובי הפרופיסורים של האוני־ברסיטאות המפורסמות, השתתף בכינוסים מדעיים, הרצה על תוצאות חקירותיו ושאב עידוד רק מהערכות מוריו לשעבר לעבודתו המדעית ומהרגשת הסיפוק שהוא תורם להתפתחות המדע בעולם.

בחקירותיו על ארץ־ישראל לכל תכניה עבר חברנו נתן את הארץ לאורכה ולרוחבה וביחוד התרכז בהרי יהודה ובמדברה. הוא הניח יסוד, בשנת 1925, לאגודת המשוטטים וגיבשה בשנת 1927. הוא שאף לתת לאגודה צביון איגודי האלפיניסטים הקיימים באירופה, צמצום מספר חבריה וקבלת אלה שיש להם ענין מיוחד בסיורים בארץ בבחינות שונות. התכניות הנועזות שעובדו ע״י המשוטטים בחדירה לכל פינה במדבר משכו אליהם טובי חוקרי הטבע. בשנותיה הראשונות של האגודה נלוו אל החברים בסיוריהם משלחות מדעיות שונות.

לסיורי ד״ר נתן ז״ל וחבריו היו גם מטרות הקשורות ב״הגנה״ במציאת

דרכים למבצעים שונים, כאותו התפקיד, כפי שהתבטא המנוח, שמילאו האלפיניסטים האיטלקים בכיבוש טירול.

באחד הסיורים שנמשך ימים אחדים התהלך המנוח בין שבטי הבידוים בערבות יריחו ובמורדות המזרחיים של מדבר יהודה, והתעניין בשטחים המוחזקים על ידי בידוים או על ידי אריסים שעיבדו קרקעות בעלי האחוזות שבכפרי ההר, אסף חומר על עונות המרעה, ערך כעין מפקד של שבטי הבידוים, מקניהם ורכושם ועיבד תזכיר שהוגש לקרן הקיימת לישראל שהתעניינה בשנות ה־30 ברכישת קרקעות באזור יריחו.

החיים בטבע בתנאים הקשים של הליכה ברגל, ובנשיאת כל המטען האישי וממצאים שונים, בדרך לא דרך, בירידה בנקבים, בתוך קניונים ובעלייה לצוקים, החדירה במערות, והלינה על־יד בורות ובאהלי הבידוים — כל אלה היו מרוממים את נפשו של המנוח. החויות של חבריו שליוהו בדרכים אלו לא תשכחנה.

בטיולים היה מקשיב רב קשב להסברותיהם של חבריו על האזורים המסוירים מבחינות שונות, רשם רשימות וניהל יומנים מפורטים. לפעמים היה מרכיב משלחות, לחקירת איזורים רחוקים, משניים עד שלושה מחבריו המסורים ביותר וביניהם ידידו הנאמן חג׳ עבדאללה, בידוי זקן משבט התעמרה, שלווהו בכל סיוריו והיה קשור אליו בכל נימי נפשו. אחרי כל סיור היו נפתחים לפניו אופקים רחבים והיו מתגלים פתרונות לבעיות שהעסיקו אותו. כך נוצר יצירתו המונומנטלית: ״מדבר יהודה״ שרק תמצית ממנה הגשתי לקהל הרחב *.

לשם חקירותיו העמיק חקר במקורות עתיקים וביחוד יהודיים. ספר התנ״ך לא מש מידו ולווהו בכל דרכיו. הוא שאב ממנו כל ידיעה על טבע הארץ, כפי שהובאו ע״י נביאי ישראל המרבים לתאר את אופיים של האזורים שבהם חיו. ואף הבידוים שהיה לו אליהם יחס מיוחד של חברות־אמת, חשבם לממשיכי אנשי דור המדבר, רועי נבל הכרמלי, של הטעיות (טעיא — ערבי) בגוזמאותיו של רבה בר חנה ואף מצא את מקורם בפריזים שחשבם כבידוים בתקופה הקדומה. הוא כתב מחקר מקיף עליהם אך לא זכה לסיימו.

מתוך העמקה במקורות רכש לו המנוח סגנון עברי משופר. היה בין חוקרי הטבע הראשונים שחידש מונחים רבים. מורו ר׳ יצחק אפשטיין

---

* יצאה לאור בשנת תשכ״ח.

ז"ל, אומן הלשון העברית ושומר על טהרתה, היה סומך עליו בעניני לשון וביחוד במונחים במדעי הטבע.

מסיבות שלא הגיע הזמן לעמוד עליהן, לא היה המנוח נביא בעירו. הוא היה מפורסם בין גדולי המדע ביחוד באיטליה שבה שאב את רוב תורתו במדעי הטבע. הוא התגזר מכל הנאות העולם הזה ומת באהלה של תורה. עם כניסתו כאחד מטובי החוקרים במכון הגיאולוגי של מדינת ישראל היה מאושר על אשר זכה לתרום את תרומתו המדעית בבנין הארץ. הוא התמסר לארגון התחנות הסיסמוגרפיות והתחיל בריכוז החומר העצום שאסף בקשר עם הרעשים בארץ בכל תקופותיה וגם הכין את עצמו לפרסם עבודה מקיפה על שאלה זו. לשם כך הוא הפעיל בכל מרחבי הארץ תלמידים, מורים, אנשי קיבוצים שהיו מודיעים לו על כל תופעה רעשית.

בסוף ימיו, ואז לא שיער כי המוות מקנן בו, התכונן לסכם את מפעל חייו: סידר את אוספיו, את ספריתו המדעית הגדולה, את כתביו ואת יומניו. הוא הכין את הכל כדי להועיל — כפי שאמר לי בשכבו על ערש דוי — לחוקרים הצעירים ולאנשי ירושלים, העיר שהיה קשור אליה בכל נימי נפשו. אך התאכזר לו הגורל וירושתו הרוחנית התפזרה לכל רוח. הוא נלב"ע בשנת תשי"ט (1959).

אחרי מותו הוצאתי לאור, בעזרת חבריו וידידיו, "אסופת מחקרים", בה כונסו מבחר עבודותיו המדעיות בשלושה נושאים: "ידיעת הארץ", "אבנים טובות" ו"הטל בארץ ישראל". נוספה לה ביבליוגרפיה מפורטת מכל משנתו. זוהי קצת משנתו של אחד מטובי החוקרים שיקדה בליבו אהבה לוהטת לארצנו והתמסר לה עד יומו האחרון. יהי זכרו ברוך!

פינחס כהן

מקום הולדתו (1887) בשלוחות הרי הכרמל הדרומיות — במושבה זכרון יעקב; מקום צמיחתו וגמר בגרותו בהרי הגליל התחתון — במטולה; ומירב פעולתו במרומי הכרמל — בחיפה. פינות חמד אלה, שמעטות כמוהן ליופי ולשגב בארצנו, הטביעו את חותמן על אישיותו ועל יעודו בחיים. שלל המראות של מקומות גידולו, הרחיבו את אופק חייו, העמיקו את הסתכלותו וגרמו לתפיסת הטבע במלוא אחדותו.

פינחס כהן למד בביה"ס היסודי במטולה וב"חדר" בצפת. היה בוגר ביה"ס החקלאי מקוה ישראל והשתלם בביה"ס הגבוה לחקלאות בברלין, שם קיבל תואר אגרונום.

אחרי לימודיו במקוה ישראל התיישב בחיפה, ועסק בהוראה. הוא היה הראשון שייסד בי"ס יסודי מודרני והמורה הראשון שספג את הרוח המיוחדת של ארצנו מכלי ראשון.

ידיעת הארץ, טבעה, תושביה ואהבתו אל כל אלה, לא היו לי פרי קריאה בספרים גרידא, אלא תוצאה של התרשמות בלתי־אמצעית מתוך יניקה ישירה מהריה ועמקיה, צמחייתה וחייתה, בצירוף האדם החי בה. בלכתו אחרי המחרשה, ברעותו עדר הוריו, ריעה לו כל צמח וכל חי. המרחבים הגדולים שימשו לו מעבדות לעבודה ובתי־נכות של מוצגים חיים, כשהם משולבים עם היקום בכללותו. באהלי בידוים ובמשכנות פלחים, בכפרי דרוזים, מרונים ומטואלים, הכיר את אוכלוסיית הארץ, דתיה, לשונותיה, מנהגיה ופולקלורה העשיר, ומתוך אוצר ידיעותיו שרכש ממקור ראשון, הוא הקנה באמנות רבה, בכתב ובעל־פה, לנוער ולציבור בכלל.

בראשית עבודתו בהוראה הלך בדרכי חלוצי החינוך הראשונים. הוא העמיק במקורות וביחוד בספר התנ"ך והביא איתו מריח השדה. הוא לימד את הארץ ואת טבעה לא רק בתוך כותלי בית הספר, אלא היה יוצא עם תלמידיו אל המרחב, שוטט איתם בהרים ובעמקים, לן איתם על יד מעיינות, במערות ובאפיקי נחלים. הוא נוכח לדעת כי בטיול מתגלות פינות חיים חדשות בנפש הילד שהיו סמויות עד כה מעין המחנך.

בשנת 1914, אחרי השתלמותו בחו"ל, הוא נקרא לכהן כמורה בבי"ס הריאלי בחיפה. הוא מקדיש את עצמו להוראת טבע, ומייסד בבית הספר אשר בו עבד רוב שנות הוראתו, מעבדה למופת ללימודי הטבע ומוזיאון ראשון מסוגו בארץ, אשר שימש לא רק להשתלמותם של תלמידיו אלא גם למורים צעירים. רוב התצוגות במוזיאון נלקטו בעצם ידיו בסיוריו הרבים בארץ. כדי לעמוד על טיבם של בעלי החיים השונים, וביחוד אלה שאינם מצויים בעיר ובסביבתה, הביאם מהמדברות ומההרים, אילפם בביתו ועקב אחרי התפתחותם. הוא רשם יום־יום את הסתכלויותיו בצבוע, בגירית, בנימיה, ביעל וכו' וכתב מאמרים מאלפים על הסתכלויות אלו. ביתו בחיפה היה כ"גן חיות" בזעיר־אנפין, וקירב על ידי כך גם את הציבור העירוני להכרת טבע המולדת.

פינחס כהן הצטרף לאגודת המשוטטים שבירושלים והפך להיות אחד מראשיה וממדריכיה החשובים.

במשך שנים רבות הדריך אלפי צעירים וקשישים מכל החוגים בשיטוט בארצנו. הלך איתם בשיטתיות מהכרמל האהוב עליו ועד האיזורים הרחוקים בארץ. הוא חינך קטנים וגדולים למשמעת ולסדר. גישתו הלבבית המכובדת, נועם לשונו הערבית, ידיעת מנהגי פלחים ובידוים לימדו את המשוטטים יותר מספרים רבים כיצד להתהלך עם העם השכן.

עם פרישתו מעבודת ההוראה בבית־הספר, ניתן לו להגשים את חלום חייו — ייסוד מכון ביולוגי־פדגוגי, המשמש מרכז לחקירת טבע הארץ ולהשתלמות בו. במכון זה וב"גן־החיות" שייסד לידו, השקיע את כל אונו והונו. אסף לתוכו את המוצגים הרבים שליקט בסיוריו הרבים, ושש לכל מוצג חדש שרכש, או שהובא אליו על־ידי מכריו הרבים ביישובים החקלאיים ובכפרי המיעוטים. הוא הפעיל תלמידי ומורים בעבודות המכון ובדרך זאת קירבם לטבע.

פינחס כהן כתב מאמרים רבים בעיתוני הארץ ובחו"ל ובעיקר בירחון

"הטבע והארץ" שהיה אחד מעורכיו, וכן חיבר ספרים: "ביאולוגיה", "בעלי חיים בטבע ובשביה" וכן "צמד שנשבה" ובו סיפורים ופרקי חיים של המתיישבים הראשונים בצפון הארץ. זכיתי לסייר איתו רבות ולפרסם בשנת 1938 את רשמינו ואת יומני סיורינו במדריך "מורה דרך בא"י למשוטט, למורה ולתייר".

כך הלך פינחס כהן ז"ל בדרך היעודה לו עד נשימתו האחרונה. הוא מת בשנת תשכ"ט, מיתת נשיקה בהמצאו במכון הביולוגי־הפדגוגי יציר כפיו.

משה אטיאש

משה אטיאש ז"ל שירת את עמו בשלושה מישורים: בחינוך, בספרות ובמינהל ציבורי. בחינוך — כמורה בבית ספר, כמנהל מערכת החינוך בירושלים; בספרות — בחקירת הפולקלור היהודי־ספרדי ובמינהל ציבורי — כמזכיר במוסדות הלאומיים המרכזיים של היישוב העברי וביחוד בוועד הלאומי — ממשלת ישראל בדרך, ולבסוף כאחד האנשים המרכזיים בהנהלת "יד יצחק בן צבי" והמכון לחקר עדות ישראל שעל ידו. כל היעדים האלה בחייו הוגשמו ביעילות ובמסירות בגלל שני גורמים:

א. יציקת מים על ידי מחנכים דגולים ופרנסי ציבור מעולים;

ב. ספיגת חוויות עמוקות מהווי משפחות עממיות שומרי מסורות עתיקות.

משה אטיאש נולד בשאלוניקי בשנת תרנ"ח והיה אחד האחרונים שזכה ליהנות מקרן השפע של הקופת הזוהר של עיר ואם בישראל.

כרוב בני דורו הוא למד ב"תלמוד תורה" בזמן שהפך להיות מוסד מתקדם, השריש בחניכיו מסורת אבות וטיפח בהם רגש דתי עמוק בצד תכניות לימודים ושיטות הוראה מתוקנות. הוא זכה לשמוע תורה מפי המחנך ד"ר יצחק אפשטיין שהיה לא רק מורה מרביץ תורה ומדע, אלא גם דמות נערצת על תלמידיו. עוד בשחר נעוריו השתתף אטיאש בייסוד אגודות נוער להפצת הדיבור העברי ולספורט.

בשנת תרע"ד הצליח ד"ר י. אפשטיין להשפיע על חוגים ציוניים בשאלוניקי לשלוח חבורה של צעירים מבוגרי "תלמוד תורה" וביניהם אטיאש, לארץ־ישראל. הם נתקבלו כתלמידים בבית המדרש למורים העברי בהנהלתו של ר' דוד ילין ז"ל, שנוסד מיד עם הנצחון במלחמת השפות. אטיאש סיים בהצטיינות את לימודיו והתקבל בשנות העשרים כמורה בביה"ס בחדרה. הייתי קרוב לו אז, בשמשי כמורה בזכרון יעקב

הסמוכה. היו לו כמורה כל הכישורים הדרושים בהוראה: היה סדר במשנתו, גישה אבהית לתלמידיו ומעורה בחיי התושבים.

עבודתו בחדרה נפסקה עם עלייתו לירושלים. היה אחד הצעירים הספרדים הראשונים שנתמנה לכהונה בכירה במוסדות הלאומיים המרכזיים של היישוב העברי בארץ. כאשר קם הוועד הלאומי נתמנה כמזכירו אחרי מותו של העסקן הדגול שמואל צ'רנוביץ ז"ל. הוא התמיד לכהן בתפקיד זה, כמעט כל שנות קיומו של המוסד עד לקום המדינה. בשנות עבודתו בוועד הלאומי הוא יצק מים על ידי גדולי היישוב וביניהם: יצחק בן צבי, דוד רמז ופינחס רוטנברג. הוא יזם ופעל בכל שטחי החיים של היישוב בארץ. ספרו "ספר התעודות של הוועד הלאומי" — מעיד על מפעלו הכביר.

עם חיסולו של הוועד הלאומי והכרזת המדינה נתקבל אטיאש כראש מחלקת החינוך של עיריית ירושלים. הוא עשה רבות לקידום בחינוך בבירה. היה לא רק מחנך ואיש ציבור אלא גם אסף, חקר ותירגם הרומנסות והשירים העממיים בלשון יהודית־ספרדית הנפוצים בקרב יהודי ספרד. אטיאש הגיע למחקר זה לא רק מתוך ענין שנתעורר בו תוך חקירת מכמני הספרות של יהודי ספרד, אלא גם מתוך חוויות אישיות עמוקות אותן ינק עם חלב אמו. הוא שמע את הרומנסות כשהן מושרות על ידי הציבור הרחב וביחוד על ידי אמו. אטיאש הרגיש צורך נפשי לכנס את החומר הזה ולתרגמו לעברית בצורה אומנותית ונמלצת, ואכן כינס אותו בשני ספריו "הרומנסירו הספרדי" ו"קנסיונרו ספרדי" (בהוצאת מכון בן־צבי). בהקדמה לספריו אלה הוא מתאר בהרחבה את הליכות החיים של יהודי שאלוניקי, חיי היחיד והציבור, ומעלה מתוך הנשיה זכרם של גדולי המשוררים הספרדים העממיים שחיו בשתי המאות האחרונות, כותב עליהם מונוגרפיות מפורטות ומתרגם חלקים חשובים מיצירותיהם. אטיאש פירסם גם מעשיות הרווחות בין יהודי ספרד.

מ. אטיאש שיתף פעולה עם הנשיא המנוח יצחק בן־צבי ז"ל שחקר את כת השבתאים, ותירגם מלאדינו לעברית את "השירות והתשבחות" של כת זו. קשריו האמיצים עם בית הנשיא נמשכו גם לאחר פטירתו של י. בן־צבי. הוא שימש יועץ נאמן לרחל ינאית־בן־צבי ז"ל והיה אחד החברים המרכזיים בהנהלת "יד בן־צבי" ומכונו.

מ. אטיאש נכתר בתואר "יקיר ירושלים" והונצח שמו באחד מבתי־הספר בירושלים — במזרח תלפיות.

ברוך עוזיאל

ברוך עוזיאל היה אחד האחרונים שבאחרונים מבני שאלוניקי שסימל בחייו ובפעולותיו החברתיות והספרותיות את ימי הזוהר של תחילת המאה ה־20 של העיר ואם בישראל רבתי־עם שהיתה כאלמנה.

פעולותיו התרומיות של המנוח, התבססו על אושיותיה של יהדות שרשית, חיה ותוססת שלא טעמה טעם גלות. יהדות זו עיצבה את דמותו הרוחנית של ברוך עוזיאל ז״ל. שרשיו בבית סבא טהור הנפש ובעל שאר רוח ר׳ יעקב עוזיאל נושא כליהם של רבנים גדולי תורה. ר׳ יעקב ליקט כל ימי חייו תעודות היסטוריות, עיתונים וספרים וערך וניהל ההוצאה ביהודית־ספרדית של העיתון הרשמי של השלטון העותמני.

שרשיו של ברוך עוזיאל ז״ל בתורתו החינוכית של המחנך הדגול יצחק אפשטיין ז״ל שהחדיר ביהדות המפוארת והחופשית שבשאלוניקי, וביחוד בלב הנוער, את האווירה של ארץ־ישראל והכשיר את תלמידיו לעלייה. המנוח לא פסק כל ימיו מלעלות את דמותו הנערצה של מורו הדגול.

הוא זכה ליצוק מים על ידי ר׳ דוד ילין איש הרוח והמעשה בלמדו עם חבריו בבית מדרש למורים העברי.

ברוך עוזיאל ז״ל היה הצעיר שבחבורה ״השאלוניקאית״ שעלתה בעלייה השניה לארץ. הוא היה התוסס והדינמי והרוח החיה בתנועת הנוער בשאלוניקי, וממייסדי האגודה ״מחזיקי עברית״ שמטרתה היתה הפצת השפה העברית והתחייבות לשוחח בה בפגישתם של החברים וכן הכנה לעלייה לארץ־ישראל.

בימי מלחמת העולם הראשונה, התקיפונו נחשולים זידונים, מחלות

ורעב, ולמרות הכל נמשכו הלימודים וגברה הפעילות החברתית. מנת חלקו של ברוך עוזיאל בסבל היה רב. הוא נעקר מ"החבורה", נתפס על־ידי השלטון התורכי והוגלה בעצם ימי המלחמה, כנתין יווני לדמשק. אך במרצו הרב, הפכה גלות זו לברכה. הוא השתתף יחד עם הגולים מהארץ ובראשם ר' דוד ילין, בחינוך בני קהילת דמשק. זכיתי להביא לו אז, ואני במדי חייל עברי, את בשורת הגאולה של ארץ־ישראל. הוא התכונן לשוב אליה ובלבו ההחלטה להשתלב בפעילות רבה בחיי היישוב.

ברוך עוזיאל ז"ל הגשים בחייו את כל התכניות והיעדים שנקבעו בישיבות "החבורה השאלוניקאית" בעת לימודיהם בבית המדרש למורים העברי. הוא שימש בהוראה בתקופה שחל מפנה ושידוד מערכות בחינוך העברי בארץ; בתקופה זו נכנסו לעולם ההוראה צעירים ממסיימי בית־המדרש למורים העברי שנוסד אחרי מלחמת השפות בשנת תרע"ד. הוא עבד בהצלחה בבית הספר בפתח־תקוה, אך הפסיק בעבודת ההוראה ולמד משפטים כדי להכין את עצמו לעבודה ציבורית עניפה.

המנוח הוציא לפועל את היעד לחזור לעיר מולדתו, להביא לתושביה את דעת ארץ ישראל הנבנית. הוא טיפל בהעלאת דייגים משאלוניקי לארץ שהניחו אחר־כך יסודות איתנים לימאות העברית בחופי ארץ־ישראל. אולם גולת הכותרת של יצירת חייו של המנוח היתה הנחת יסוד לחקר הפולקלור הספרדי וביחוד השאלוניקאי על כל סעיפיו. ברוך עוזיאל פירסם ב"רשומות" משנת תרפ"ב סדרת מאמרים על כל סוגי הפולקלור הספרדי, וסיפק לציבור הרחב, שספרות זו אינה נהירה לו ואינו מצוי בה, ידיעות רבות על העושר הרב העממי־הספרותי הטמון בשבט עם ישראל המתקרא: ספרדים. הוא הגיע לחקירת הפולקלור לא מתוך חקירת מכמני הספרות של יהדות ספרד אלא גם מתוך חוויות אישיות עמוקות, אותן ינק עם חלב אמו. בהמצאו בין אחיו בתל־אביב רבתי, הקשיב רב קשב לסיפורים, מעשיות, בדיחות, רומנסות ועוד, וכינסם באהבה ובשקידה. זכרונו בגירסא דינקותא בשטח הפולקלורי היה מופלג, והרצאותיו ושיחותיו היו שזורות רסיסי חיים עם ספרות עממית.

המנוח לא הסתפק באוסף החומר הפולקלורי בלבד, אלא התחיל בצורה חדשה רבת־היקף ורבת־תוכן בנתינת צביון ספרותי־אומנותי בצורת נובילות לחומר הפולקלורי. הוא תיאר באומנות רבה טיפוסים עסיסיים של ההמון היהודי השאלוניקאי, ופירסם את ספרו "בשערי

שאלוניקי" ובו שש נובילות. הדינמיות שבאופיו של המנוח והנטיה העזה להשתלב בחיי קהילתו והעם בציון לכל צורותיהם וגוניהם לא אפשרוהו לקבוע זמנים לפתח ולכנס את יצירת רוחו. כשהגיעה השעה הכשרה לכך נקרא לשירות העם והגיע לשיא פעילותו הציבורית בהבחרו כחבר כנסת בשתי קדנציות. משהתפנה גם מפעילות ציבורית זו והתחיל בעבודה ספרותית עניפה, התקיפוהו מרירי־יום ונתערערה בריאותו ושבק, באופן פתאומי, חיים לכל חי. יצירת חייו באמצע נפסקה.

עוד ידובר על המנוח ועל פרשות חשובות בחייו: פעילותו המפלגתית, חברותו בכנסת, נשיאותו בהתאחדות עולי יוון ונסיעותיו ליוון כדי לשחרר נכסי מנושלים בעקב השואה הנאצית, פעילותו במכון לחקר יהדות שאלוניקי שהיה ממכווני דרכו וכן עריכת קבצים וליקוט תעודות רבות ערך המפיצים אור על יהדות שאלוניקי.

משה דוד גאון

זכיתי לעקוב אחרי כל תחנות חייו של המנוח ולעתים גם ללכת איתו כברת דרך. כל אלה היו ברוכות מעש לעצמו ולציבור ששירת אותו באמונה.

תחילת פגישתנו — בשנות מלחמת העולם הראשונה, בשנות הרת מאורעות וסכנות, עתירות קטבים, כששמחת החיים מהולה ביגון, בימי מחלות וכפן, ביעותי משטר תורכי כושל ומרדפי ג'ווישים (משטרה צבאית) ציידי נוער לעבודת פרך ולצבא, ולמרות הכל — רצון עז לרכישת תורה ודעת. בתקופה זו היה גאון מלמד קומץ קטן של דרדקים במושבה "מוצא" היה לו מגע עם "השאלוניקאים" תלמידי בית־המדרש למורים העברי בזמן שהיו ממיתים עצמם "באהלה של תורה". אחת הפ־ ניות שלו אלינו היתה אופיינית ומשמעותית: נשף במוצא! "מפינתי, השקטה והעזובה אדם — הוא כותב — לא מתענוג מיוחד אמרתי אשתולל ואערוך במוצא נשף, כי מי כמותכם יודעים שדעתי אינה פנויה לזה וכי איני רודף אחרי התענוגים באיזו צורה שהם. ראשית, שמצב הרגע לזה לא ירשה; ושנית, באשר אינם מביאים לנפש כל תועלת ולא ימלאו את סיפוקה. מה שייך נשף לנפש תגידו ואנוכי אענה".

הוא מסביר את מעשהו, שלא התאים לאדם שהיה נחבא אל הכלים, שצעד בנתיבו יחידי, בודד משאונה של ירושלים דאז, גדוש לבטים בחוג הצר במושבה הרחוקה בין דרדקים ממש. הוא מוסיף: "נשף במוצא! אם חכמתם — אשריכם, ואז תבינו כי בכדי למלא את הריקניות שבחיים עשיתי זאת ולא לתת לעצמי מחשבות לגופי עמל ולידי — עבודה. ערכתי וסדרתי עד כמה שיכולתי". משמעות מיוחדת לפנייה אל

ה"שאלוניקאים" המעידה על המחשבות שהעסיקו אותו שם "בפינתו השקטה" שעתיד היה להעלות עליהן עור וגידים ברבות הימים. כי כך הוא כותב אל "השאלוניקאים": "ואתם כאחים לצרה קרואים לקחת חלק בראשי. אף כי אהבתי לכם אינה נבלטת כל עיקר ועד היום מחוסר נחיצות לא גיליתיה. יום יבוא, וצאצאי הגזע הנפלא שבחצי האי הפיריניאי, יגדלו ויסדרו (גימל וסמך בקובוץ — כך מנקד) לאחות את הקרע המפריד — זה נעשה אצלי למשא שאיפותי — יתאחדו ויתאגדו ובהסתדרם יזכרו לטובה את הבנים הראשונים (ואני מוסיף גם הוא בראשם) שעלו אל הארץ לחונן את עפרה ולהענות בה, להכין את עצמם להיות מחנכים לבני העם שנם ולא ינוע. אגב השאלוניקאים יקראו את מכתבי זה ואת הזמנתי וידעו שאח קרוב קורא להם וישנסו את מתניהם ויביאו ויבואו". ואף מבטיח "שאם יהיו זוגות מספיקים אפשר אסדר "קאדריל" אחד אחרי שיגמר סדר התכנית". כאן אופייני לגאון שלמרות הרצינות שנהג בהליכות חייו והקדרות שאפפה אותו לעתים, היה מתגלה בו קורטוב של הומור ושל עליזות החיים שעליו עוד נפרט להלן.

הנשף התקיים, והשאלוניקאים לא הכזיבוהו. המחזה שערך עם תלמידיו הוצג, ושולחנות היו ערוכים במיטב העוגות שלא נראו בחיינו בירושלים בשנות הרעב. הוא אף מילא את הבטחתו וניהל את ריקודי ה"פולקה" וה"קאדריל" כפי שכתב במכתבו "תעשו את שתחפשו ובלבד שתבואו", והחבר אטיאס, כפי שביקש במכתבו, אסף את כל ידידיו המנגנים ובאו למוצא.

זוהי התחנה הראשונה שבה היינו במגע עם גאון.

ובאה תחנה שניה. פגשנוהו בעצם פעולתו הספרותית. המחשבות שהעסיקוהו במוצא העמיקו עם הרגשת היעוד שבחייו וליבונו, ובדעתו את אחיו הספרדים כפי שמתאר אותם "צאצאים שבורי הכנפים הנגרפים עם כל רוח מצויה כחול אשר על שפת נחל אכזב", ובראותו "כי נשכחו מלב חוקרים למיניהם ואשר עשו אותו הדום לרגליהם", הוא מתווה תכניות למלא חלל זה. הוא יוצר לעצמו מכון לחקירת יהודי המזרח, מצטייד בספרים, תעודות וכל חומר אחר שתהיה עבודתו מדעית ומדוייקת כדי "להעמיד אנדרטאות פאר של אישים ספרדים רחוקים זו לזו כבשלשלת". במכונו ריכז ראשונה האוסף העשיר בעתונות היהודים בלאדינו כדי שיוכל לחקור את תולדות הספרות היהודית בשפה ההספניולית,

סיפורי הווי ופולקלור ירושלים ושכנותיה, ועוד ועוד. גאון ניהל התכתבות ענפה עם חכמי ישראל, לפעמים התאכזב על "רבים ושלמים בעלי רוח ונעדרי רצון שאליהם פניתי לפרטים ולא נעניתי". בכל זאת התגבר על כל המכשולים והשיג מה שהשיג.

הד חייו הפרטיים נשמע מתוך פעילותו הספרותית־המדעית. האנדר־טאות של האישים והמעשים של עדות המזרח שהוא מציג אותן, "תהיינה לי לתכלית בחיים, קן חזיונות ונוחם (שימו לב למלה ונוחם). ובימי שפל, דמותו הזכה (שימו לב למלה הזכה) תסמלנה לי גאות. ותמלאנה את עצמותי היבשות עוז וחוסן". בעבודתו היום־יומית שנתחלפה בימי חייו עשרת מונים: בהנהלה הציונית, בלשכת העתונות, במשרד העדה הספרדית ולבסוף במחלקת החינוך של עירית ירושלים, היה גאון מוסיף שעות על שעות (קרי: "שעות נוספות" בז'רגון של ימינו בלי לקבל שכר) כדי לאזן עולמו החיצוני שהיה שרוי בו, כדי להשיג לחם חוקם של בני משפחתו, את עולמו הפנימי שהיה כולו קודש לתורה ולדעת, מתוך חשש שמא חלילה יעשה את עבודתו במשרדים רמיה. בגמר עבודתו המפרכת, מלאה לפעמים אכזבות, מיחס של אנשים שלא העריכו את שיעור קומתו, ראינו את גאון אץ בחוצות ירושלים, רכון ראש הוא ועולמו הפנימי, אל ביתו או אל הספריה הלאומית, או אל ספריות עתיקות של בתי הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה או מחוצה לה, או בבית ידיד שיש בידו ידיעה כלשהי או חומר כדי להמשיך את פעולתו, ימגיע לביתו ומסתגר במכון שיצר לו.

והוא ידע כפי שהוא כותב "כי רבתה עלי המלאכה שהדריכה את מנוחתי החטופה יומם ולילה ותשבית שינה מעיני הלאות לילות אין ספורות". הוא מתגבר על אדישות הציבור ששירת אותו באמונה והוסיף נדבך על נדבך, ערך על ערך וכיתת רגליו אל נדיבים למיניהם שלא תמיד חסו על עבודתו, ופירסם את פרי עבודתו בספרו המונומנטלי: "יהודי המזרח בארץ־ישראל". אז הוא שקע בעניני דפוס ושילב את עצמו אל המסדרים (בלשונו כיום הסדרים שבדפוס) כפי שהוא מציין בדף מיוחד בספרו: "העובדים במלאכת הקודש יצחק יעקב דאסה הי"ו ויצחק בכור מזרחי הי"ו", כפי שהיו מציינים הרבנים הגדולים בדורות עברו.

לבסוף פגישתי איתו באחת מתחנות חייו והפעם בכברות דרך ולא לפי המליצה כי אם ממש, בסיורינו המשותפים במרחבי ארצנו. גאון —

חבר באגודת המשוטטים ולא רק חבר, גם גזבר. והפעם הוא עושה חברות זו "קרדום לחפור בה", תועלת שעתיד הוא להפיק ממנה. כשהגיע אלינו להילוות לטיולינו נזכרתי מדבריו לשאלוניקאים באותו מכתב בשנת תרע"ז: "איש מוזר ומשונה מאד לפניכם היום הדורש מכל דבר כקטון כגדול, נסתר או נעלה תועלת; יראה או יאזין, יריח או יטעם, יחשוב או יערוג, חי הוא תמיד עם התועלת. ורגע קל בכל הליכותיו לא יחדל מלבקשה". והזכרון מאז לא בכדי היה. הוא נצמד שוב אלינו אל "השאלוניקאים" ששניים מהם היו מייסדי אגודת המשוטטים ומדריכיהם. השנה תרפ"ז, עשר שנים מאז נפגשנו במוצא. במרחבי ארצנו ראינוהו בשנות עלייה, חורג ממסגרתו היום־יומית ושואף את ריח השדות אשר ברכם הקב"ה וממשש בחרדת קודש כל מוצג שיש בו בתועלת שרצה להפיק כנדבך לעבודתו הספרותית. אז נראה עליו ושמח כשחיוך דק עולה תמיד על פניו. אז הרגשנו בפן המיוחד שלא תמיד נתגלה בכרך, גאון העליז שסידר לנו אז לפני עשר שנים את ה"פולקה" וה"קדריל" במוצא. גאון — היודע לספר בדיחה נאה, גאון הנהנה מעולמו של הקב"ה. בטיולים היה אץ־רץ להשיג את המדריך, להקשיב לביאוריו, מתאבק בעפר רגליהם של חוקרי צמחים ובעיקר אלה שהיו שרויים באתרים ארכיאולוגיים. וכשהיינו מגיעים לכפרים ולעיירות שבהם נחתים אחינו בני ישראל במרחבי סוריה והלבנון, היו ידי גאון מלאות עבודה. עיניו היו נוצצות למפגש זה עם אחיו בני עדות המזרח שהיה קשור בהם בכל מאודו, וידיו רושמות כל דבר למן כתובת על גבי מצבה שנקלעה לו בדרך, כתובות שבקירות בתי־הכנסיות ואפילו מודעה התלויה על הקיר, ועד הכתובות הקצרות בפרוכות שבארון הקודש בבתי־הכנסיות הנידחות. וכששאלנוהו: מה התועלת שבכל כתובות קצרות אלו היה עונה: "הכל יש לרשום. כל אלה עלולים להשתלב אל אחד האישים או אל קורות אחת הקהילות שאני שרוי בחקירתן. החומר הזה יפתח לי שבילים להבנת הדברים ויאיר את עיני". לעתים היה פותח בערבים את סגור לבו ואת מרי שיחו ויחד עם זה היה מספר על החידושים שנתגלו לו בעבודתו הספרותית המדעית.

פגשנוהו בימי מאורעות הדמים בלילות השמירה בשכונת בית הכרם וסביבותיה. פגשנוהו בגנו כשהיה מלטף כל צמח ושיח ומשבח כל מדרגה באדמתו ששנוכשה וסודרה. זכרנוהו בביקורנו בביתו כשאנו ישובים מס־ביב לשולחן הערוך בטוב טעם של בעלת הבית, אם הבנים ועקרת הבית

— הסבתא המסורה והשומרת בנאמנות הליכות ביתה, שהזכירה לנו את סבתותינו הבלתי נשכחות.

מותו הפתאומי במקום עבודתו ועל שולחן עבודתו, הדהימה את כולנו. אז חשבנו, האם לא נשחרר את הנפש הנכספת — כפי שכתב על עצמו — "המפרפרת ביחידות והמשוועת לפדות", על ידי הוצאת עזבונו הספרותי לאור כפי שהתחילו בצורה צנועה דוד סיטון וראובן קשאני. האם ימצאו אנשי אמונים אלה שחיפש אחריהם בכל שנות חייו, שיוציאו לאור כל כתביו, אלו שנתפרסמו לפני שנים רבות ואלה שבכתובים. הרי זכות תהיה לדור לחזות בעולם המופלא של משה דוד גאון הענו, התלמיד־חכם המעולה. וזכות לעם שנתווסף נדבך חשוב להכרת שבט חשוב בישראל הנשכח מלב.

חלק ה

משוט בארץ

הסיור וברכותיו
הרי חברון
מעון, כרמל, זיף ויוטה
אשתמוע
כפר עזיז ואדוריים
בנגב מדבריות יהודה
לים המלח ולערבות יריחו
לסרטבה ולואדי פ׳רעה
אל עמק אילון
למולדת המכבים
בית גוברין ומרשה
בדרך לנחל תנינים וקיסריה

הנני מביא לקט של מקצת מאמרים שפרסמתי בשנות השלושים בזמן פעילותי באגודת המשוטטים. במאמרים אלה רשמי־דרך מהסיורים שנערכו בהרי יהודה ובשפלתו. ברשימות אלו משתקפות השיטות המיוחדות שאחזנו אז בסיורים, היינו: א. התרש־מות מיוחדת בביקורים באתרים ההסטוריים והע־לאת אזכורים מתקופת המקרא ומדברי נביאים, וב. רסיסי שיחות עם הכפריים והבידוים בהדגשת מנהגיהם שברבים מהם הדם של חיי אבותינו הקדמונים, וכן איזכורן של אגדות ומסורות עתי־קות המתהלכות ביניהם.

המאמרים הובאו כפי שנתפרסמו אז, בלשונם הציורית והמליצית, בצרוף הערות על שמות ה־מקומות שנשתעברו כיום וכן, בקיצור, על שינויים שחלו בהם.

הסיור וברכותיו

שחרורם של עבר הירדן המערבי, רמת הגולן וחצי אי־סיני במלחמת ששת הימים, חולל מהפכה גדולה במושגים שלנו על מולדת עם ישראל, והרחיב הדרכים להסברתה לציבור בכלל ולנוער בפרט.

עד לפני מלחמת ששת הימים היו החלקים החשובים ביותר בארצנו, העשירים בזכרונות קדומים ובמראות טבע מגוונים ומרהיבי עין, מחוץ לתחומי מדינת ישראל מבלי יכולת להתהלך בהם.

משמעותן של פרשיות רבות בתולדותינו היתה פגומה. הניצחון במלחמת ששת הימים הרחיב אופקים. אנו יכולים, כיום, להתהלך בארץ לאורכה ולרוחבה, ליהנות משפעת מראותיה הטבעיים והנשגבים, לשאוף את אוירה בכל חליפותיו ולהגשים את משאת נפשו של ר' יהודה הלוי: "מי יתנני משוטט במקומות אשר נגלו אלוקים לחוזיך וציריך".

הבולמוס שתקף את העם, על כל שכבותיו, אחרי גמר הקרבות לטייל בארץ המשוחררת, לא רק יצר הסקרנות מניעו אלא התעוררות ספונטנית עממית. יסודה, בכיסופים ובכמיהות לארץ האבות בשלמותה, אשר היתה נתונה עד יוני 1967, מחוץ להשגתנו.

משהוסרו המחסומים החלו להירקם תכניות גדולות לעריכת סיורים. פעילים בכך, במיוחד בני הנוער. שומה עלינו לכן, לברר שוב את המטרות שמנו חכמים בהלכות טיולים כדי להפיק מהם את התועלת הרצויה.

חינוך האדם

בריאות הגוף — השהייה בטבע באויר הצח והמאמץ בדרכים ממריצים

את חילוף החומרים בגופו של המטייל ומוסיפים לו כוח. שיריו מתחזקים ונעשים גמישים וזריזים, חושיו מתחדדים וחדוות החיים עולה ופורחת.

בריאות הנפש — כוחות הטבע האיתנים כור ברזל הם לאדם. ככל אשר ירבה להיפגש איתם כן יגבר ויחשל רצונו. עצבנותו וחולשותיו שמקורן בתפנוקי הבית, מפנות מקומן לבגרות, לסבלנות ולמנוחת נפש. החיים בטבע מזככים את לב האדם, מרחיקים אותו מנטיותיו האנוכיות ומרחיבים את אופקיו.

ליכוד חברתי — הטיול מזמן תנאים מצוינים ליצירת ליכוד חברתי. הרשמים המשותפים באזורי הסיור, הדאגה והעזרה ההדדית, קשיי דרך, ההרפתקאות, השמחות והפגעים המשותפים, היתלות האדם ברעהו — כל אלה יוצרים את הרגש החברתי ומשרים על הנוער רוח אהבה, רעות וקרבת לבבות. החיים בצוותא מחזקים את הזיקה בין אחד לשני ומעמיקים את החברותא שהיא יסוד מוסד לעמידה איתנה, למסירות נפש ולהקרבה בשעות גורליות לאדם, לחברה ולעם.

רגש מולדת — הטיול הוא מקור חשוב להמחשת מושג החלוציות. על־ידי התבוננות ישירה בתהליכי היצירה בהתישבות, בשדה שנחרש, בחורש שניטע, בצריף שנבנה מתגלה רצונו החזק של עם לחיים שלמים, חיי עבודה ויצירה. ההתנחלות בארץ, וביחוד באזורים ששוחררו מידי שלטון זר, משלימה על־ידי עבודה יוצרת את הזיקה הלאומית אליה ומקנה את הבעלות עליה.

המשמעת — ואחרון אחרון, הסיורים המעשירים את נפש הנוער בידיעות, בחוויות ובחיי חברה משרים ברכה גם בעבודת המדריך והמורה. ככל איש החי בטבע, נמצאים המדריכים והמורים בשעת הסיור במצב של התרוממות רוח, והם ערים לכל דבר. אין מחיצות מבדילות בינם ובין הנוער. הנוער מוצא בהם חברים טובים החיים את חייו, שואפים כמוהו אויר חופשי, ושותפים להרפתקאותיו ולחוויותיו. הסבריהם של המדריכים והמורים, שקידתם ודאגתם להנעים את הסיור, מצב רוחם העליז מסביב למדורה בערבים, סיפוריהם וביאוריהם ישוו להם דמות שונה מזו שיש להם בין כותלי בית הספר או בצריף התנועה. בלב הנוער נוצר רגש של הכרת טובה למדריכו־מורו. הוא יקבל באהבה את מרותו ויסלח לו על קפדנותו אם גם אינה לרצון לו. וכך נוצרת המשמעת הפנימית והדבקות במדריך.

מטרות לימודיות

הטיול הוא אמצעי עזר יעיל לרכישת ידיעות רחבות ומעמיקות. ידיעות שהנער והמבוגר רכשו מתוך שמיעה או קריאה מוצגות לפניו בזמן הטיול. הן מקבלות ממדים מוחשיים וכתוצאה מכך נחרתות בלבו. לדוגמא: בעיות נביטה וגידול, פריחה וכמישה, חיפוש מזון ומלחמת הקיום — בצומח ובחי — נגלות לעיני המטיילים. הדברים אמורים במיוחד ברכישת מושגים ברורים במדע הגיאוגרפיה ובפרט בלימוד המולדת: הר וגבע, עמק וגיא, מעין ונחל, הקרקע והרכבה, צורות מורפולוגיות שונות, תצורות גיאולוגיות ועוד ועוד. כל אלה מתבררים מתלבנים מתוך התבוננות ישירה בטבע.

זכינו וארצנו עשירה בערכים גיאוגרפיים, גיאולוגיים ואקלימים רבים. ר' שמעון בר יוחאי, שאפשר והרגיש במסעיו בארץ בגוניה הרבים של ארצנו, הביע זאת בדרושו על הפסוק: "וראש עפרות תבל" (משלי ח' כ"ו). הוא דרש: "תבל — זו ארץ־ישראל, שנאמר: "משחקת בתבל ארצו" (שם ל"א), ולמה נקרא תבל? שהיא מתובלת בכל. שכל הארצות יש בזו מה שאין בזו, ויש בזו מה שאין בזו, אבל ארץ ישראל אינה חסרה כלום, שנאמר: "לא יחסר כל בה (ספרי, עקב)".

אזור אזור ותנאיו המיוחדים, במבנהו, בטבעו ובתנאי קיום האדם בו. כל תוכנית לסיור באזור מסוים שאינה מתחשבת באפשרויות הלימוד בו — אינה ממלאת את תפקידה. וכל תוכנית התופסת מרובה ומאחדת אזורים שונים כדי להציגם בסיור קצר אין מפיקים ממנה הישגים לימודיים מדויקים. המסגרת שהיתה נהוגה פעם בטיולי נוער ושנקראה "מים לים" — היינו האזורים מחוף הים התיכון עד ים כנרת — מבלי להתחשב בהבדלים שבין אזורים, לא היתה יעילה. וטוב שנגמלנו ממנה. כיום, כאשר הארץ כולה בידינו ונפלו המחיצות שהיו קוטעות אזורים, ואנו שולטים בהם בשלימותם, נוכל לקבוע בכל סיור את יעדו.

בקבענו סיור למדבר יהודה, למשל, נוכל להציג לפני המטייל את בעיות המדבר על נופו, מבנהו, אקלימו, צמחיתו, חיתו, נאותיו, אוכלוסייתו וזיקתו לישובי הספר שלו. כיום, נוכל ליהנות משפעת מראות הטבע הנהדרים שבו ומלימוד גיאוגרפי ואנתרופי אינטנסיבי. כן נוכל להכיר את הנגב בשלימותו ולעמוד על קשריו עם המרחבים הגדולים שהוא חלק מהם: מרחבי חצי־אי סיני; כיכר הירדן, מהלכו של הירדן למן ארץ ירדן וחרמונים ועד גאונו ושפכו אל ים המלח; חבל ההר

על צורותיו המיוחדות בגליל, בשומרון וביהודה; החוף וביחוד חלקו הדרומי שהיה מחוץ להשגתנו. ונוכל לעמוד על־ידו גם על הקשר של עמק הנגב עם אזור אל־עריש וחוף חצי האי־סיני*.

נתברכנו בארצנו לא רק באזורים רחבי ידים, אלא גם בפינות מיוחדות המרכזות בתוכן ערכים גיאוגרפיים והיסטוריים רבי חשיבות. פינות אלו יכולות לשמש גם כמקומות מרגוע ובילוי בחיק הטבע.

הבקיאות בידיעת האזורים איננה מצטמצמת במישור הלימודי גרידא. לידיעת הארץ יש חשיבות גם בתחום הבטחוני וההתישבותי.

בטחוני כיצד? ידיעת הטופוגרפיה חיונית בכל מבצע צבאי. ידיעה השאובה ממפה מפורטת מאד לא תשווה לידיעה שנרכשה מתוך מראה עינים בסיורים ממושכים. זכורים לנו היטב מסעות הפלמ"ח, בשנות המאבק לפני מלחמת העצמאות, במרחבי ארצנו בהרים ובעמקים, ויעי־לותם בימי פקודה. טרם הוערכו כראוי סיורי חברי הגנה בירושלים, לפני מלחמת העצמאות, בהרי ירושלים, בית אל וחברון שנועדו למצוא נתיבים מהרי יהודה אל ישובי השפלה שלא בדרכים המקובלות, אשר היו מוכרות אז לשלטון הבריטי ולאוכלוסיה הערבית העוינת. מזימותיהם ופעולותיהם החתרניות של המחבלים יושמו לאל במידה ונכיר כל שביל המשמש אותם לחדירה ולנסיגה וכל מערכה המשמשת להסתרת נשק, למחבוא ולמיסתור.

מטרה התישבותית כיצד? — מגעו של הנוער עם אזור מסוים, ההנאה שרוחשים משפע מראותיו ואף היסורים והתלאות שחשים בו, יש בכוחם ליצור קשרי קרבה ואהבה אליו. "חן המקום" שורה על המטייל. אליו ערגתו גם בהימצאו רחוק ממנו. הוא חוזר ופוקד אותו כשבאה לו ההזדמנות. לפעמים גובר בו הרצון להפכו למקום מגוריו. הדברים אמורים במיוחד באתרים ובאזורים שנתרחשו בהם מאורעות היסטוריים ונתגשמו בהם מאויי דורות, או במקומות בהם השתתף המסייר, תוך מאמצים גופניים ונפשיים גדולים במלחמת מצווה על מנת לשחררם. כשנקרא הנוער להיחלץ למפעל התישבות וניתנת לו הברירה לבחור באזורים שונים, הוא יפנה לאותם מקומות אליהם התקשר בסיוריו. תופעות אלו מתרחשות לעינינו, אחרי מלחמת ששת הימים, בהתנחלויות באזורי הארץ המשוחררים ברמת הגולן, במקורות הירדן ובהרי חברון.

---

* אם כי היום אינם בתחומנו נקוה ונוכל לסייר בהם בלי מעצור.

בינה בתנ"ך ובתולדות העם בארצו

לסיור מטרה נוספת שאין שעור לערכה, הוא המכשיר הלימודי היעיל להבנת פרשיות רבות בתולדותינו. כל מאורע בתולדות עמנו בארצו — רקעו באדמת המולדת. כל הישג בהתישבות העברית החדשה: קשור באזורים מסוימים בארצנו. דמויות ומאורעות מתולדות העם מקבלים ממדים מוחשיים כאשר מסיירים במקומות התרחשותם.

זאת ועוד: טובי החוקרים של התנ"ך ופרשניהם, מבני ברית ושאינם בני ברית, הסבירו את חשיבות הארתו של הרקע הגיאוגרפי בסיפורי התנ"ך, בחיי הנביאים וברעיונותיהם ובפרקי השירה. אזורים בארץ, נופם, מבנם, אקלימם, צמחיתם וחיתם המוכרים היטב לנביאים משמשים להם משלים וסמלים כדי להסביר לשומעיהם — את התוכחות ודברי הנחמה.

הבנת הכתוב בספר הספרים תישאר פגומה אם ייעלם מעיני הקורא היסוד הארצי של הכתוב. הבינה בתנ"ך, הנרכשת בסיור על־ידי מראה עיניים בתוך זירת המאורעות חודרת עמוק לתודעתו של הנער ומעשירה את חוויותיו. נביא דוגמאות אחדות:

א. נדודי דוד במדבר יהודה המתוארים באמנות רבה יושגו בכל בהירותם אם מסיירים במדבר יהודה. בשמואל א' פרקים כ"ג—כ"ח מסופר על פגישותיהם של דוד ושאול במדבר יהודה. הכתוב מזכיר את המערות, הגיאיות והמצודות. במערות העמוקות והמסובכות יכולות שתי קבוצות של אנשים להמצא מבלי שאחת תדע על מציאות יריבתה (שמואל א' כ"ד ג'); בגיאיות במדבר יהודה שקירותיהם זקופים יכולות שתי קבוצות עוינות להמצא אחת מול השניה משני עברי הגיא, לערוך שיחה ביניהן מבלי לחשוש פן תתפס האחת על־ידי אוייבתה (שם כ"ו, י"ג); והמצדות — אלה ראשי הסלעים היורדים זקופים אל בקעות וגאיות — משמשות מפאת תלילותן, מגן ומחסה מפני האויב. במצדות אלו מצא דוד מחסה מפני רודפיו (שם כ"ג, כ"ט, כ"ד, כ"ב).

ב. שני הנביאים: עמוס התקועי וירמיהו הענתותי גרו באזורי הספר שבין הרי יהודה לבין מדבר יהודה. בנבואות שניהם משתקף המדבר לשני חלקיו: החלק המזרחי ההררי הסמוך לים המלח "ארץ צייה וצלמות" (ירמיהו ב', ו') והחלק המערבי, ארץ מרעה ובה נאות הרועים מרביצים צאן (שם ל"ב, י"ב). שניהם משלבים, לפרקים, בנבואותיהם תיאורים מהמדבר. ואף ישעיהו המתאר, לפעמים, את עבודת האיכרים בהרי יהודה מזכיר את המדבר על כל גווניו.

ג. בספר תהילים מצויים מזמורים, בהם מתאר המחבר את מקומות מגוריו כדי להבין את סבלו, בטחונו באלוקים ואף את חיי הרווחה שלו. בפרק כ"ג בתהילים, נמצא תיאור נאמן של מדבר יהודה. המשורר מתאר את משברי חייו ותלאותיו ואף את המנוחה אליה הגיע. לשם כך הוא נעזר בדוגמאות מהמדבר. הצרות מתוארות כנחלי בליעל או מים זדונים, אלה הם השטפונות שבנחלים, בימות הגשמים, המתחוללים לפתע וסוחפים רועים ועדריהם. השלווה מתוארת על־ידי החיים בנאות הרועים השאננים.

בפרק מ"ב מתאר המשורר את מקום מגוריו בצפונה של ארץ־ישראל, בנחלת דן הפוריה, ארץ ירדן וחרמונים, אזור של מעינות ומפלי מים. בהביעו את געגועיו לעלות לרגל לירושלים הוא מתאר תופעות הטבע שבאזורו, ומשווה את ערגתו להר הבית בירושלים כאייל העורג לאפיקי המים. הוא מדמה את תלאותיו לגלי המים הסוערים.

ד. ומי לא נהנה, כיום, מהנוף הנהדר הנשקף מעל הר שומרון (סבסטיה) ומהגיא העשיר בכרמי זית הסובב אותו, ולא נזכר בנבואותיו של ישעיה בפרק כ"ח, "הוי עטרת שיכורי אפרים" וכו' "אשר על ראש גיא שמנים" וכו'.

ה. בסיורים במרחבי הגליל וברמת הגולן מתיצבות לפנינו פרשיות הכלולות בספרות המישנה והתלמוד: חיי התנאים, תולדות קהילות ישראל, המשתקפים בשרידי בתי כנסיות, כתובות ושרידי בנינים.

המגע עם אדמת המולדת כשנלווית אליו בקיאות במקרא ובמשנה, לא רק מעשיר את נפש הנוער אלא גם משמעות חינוכית לו. אנו מעמיקים בנוער את ההרגשה של הרציפות ההיסטורית. השוואת מצב הארץ כיום, ביחוד במקומותיה השוממים, למצבה בימי אבותינו מלמדת כי השממה וצמצום אזורי ההתישבות מקורם בהזנחה ממושכת. מכאן ניתן ללמוד כי אפשר להתגבר על השממה בעבודה מאומצת ומסורה.

הכרת אוכלוסית הארץ

הסיור הוא גם אמצעי יעיל להכרת האוכלוסיה בארץ. בארץ ישראל התלקטו אחים מכל גלויות ישראל. אלה נפוצים בערים, בקבוצות ובהתנחלויות. בסיורים אנו באים במגע עם אוכלוסיה מגוונת ושואבים ידיעות על ארצות מוצאה ועל מנהגיה. הכרת הווי העדות השונות מחישה את תהליך מיזוג הגלויות.

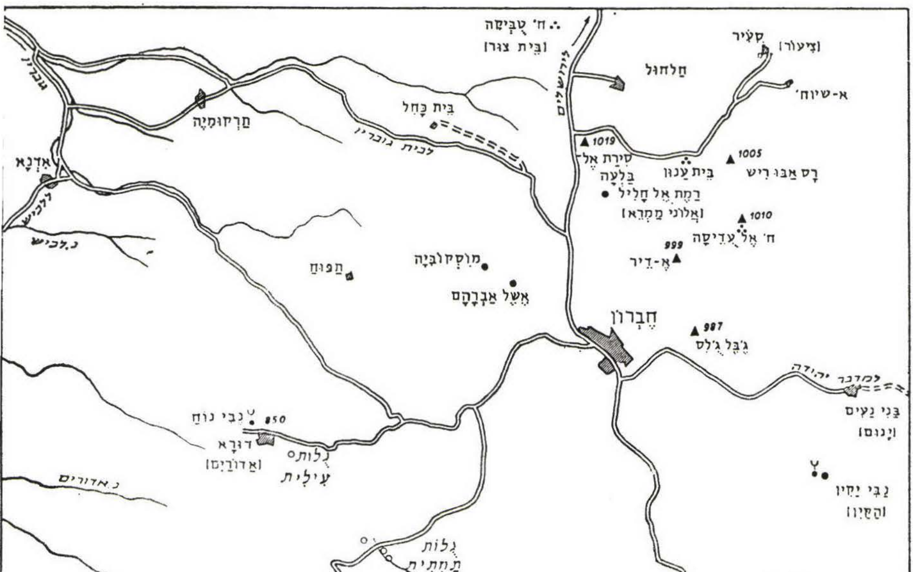
הסיור הוא גם אמצעי יעיל לקביעת יחסים הוגנים עם האוכלוסיה הערבית התופסת שטחים גדולים של ארץ־ישראל המשוחררת. בביקורים במאהלי הבידווים, בבתי הפלחים ואף בשוקי הערים אנו לומדים את טבעם ומזגם, מנהגיהם ודתם. זאת ועוד: יש אשר ניתקל במגע עם הערבים, בצורות חיים עתיקות כמו: מנהגי בית ומשפחה, מנהגי מאכל ומשק, מידות הכנסת אורחים, דרכי עבודה בשדה, ביטויי לשון ועוד. לאלה יש סימוכין בתיאור חיי אבותינו הקדמונים ובכוחם להאיר סתומות בתנ"ך ובלשון, שמתיגעים עליהם מפרשים שונים כדי להבהירם.

סיכום

הצלחת הטיול — היינו: השגת היעדים שהוצבו מראש — תלויה במידת אחריותו של המדריך, רצינותו, בקיאותו בסביבה בה מסיירים ובתכנון נכון של הטיול. כדי להפיק את מירב התועלת רצוי לרכז את הסיורים באזור מסוים. ריכוז זה ניתן לביצוע ביעילות רבה באכסניות נוער ובתי־ספר שדה הנפוצים כיום בכל אזורי הארץ.

בתכנון הסיור יש לדאוג כי ימנע מן המטיילים סבל מיותר, הנוטל מהם את האפשרות להתבונן היטב באזור הסיור, ואשר מונע מהם להתרכז בקליטת רשמים ובהאזנה להסברים.

נדפס בקובץ "אם אשכחך", ירושלים אייר תשכ"ה

מפת הרי חברון

הרי חברון

מעלתה של חברון, כעיר מרכזית, באה לה בגלל יתרונותיה הגיאוגרפיים ומעמדה בהרי יהודה. בזכות יתרונות אלה נעשתה חברון מטרופולין בדרום יהודה מאז ועד היום.

כאחיותיה, בית לחם וירושלים, וכן יישובים חשובים אחרים בארץ־ישראל, בנוייה חברון בקו פרשת המים העיקרית של ארץ־ישראל המערבית. לאורך קו זה משוכה הדרך הראשית המחברת את ארצות הדרום עם אלו שבצפון. לאורך דרך זו נפגשות דרכים רבות המשוכות מחוף הים לכיוון מזרח: לעמק הירדן ולארצות שבעבר הירדן המזרחי. בדרכים אלו נעו בכל הדורות חילות ושיירות של סוחרים. בצומתי הדרכים בנויות הערים החשובות ביותר בהר הארצישראלי.

הרי יהודה מחולקים, כיתר חלקי ההר, לשלושה חלקים: רמת ההר, בה קוי פרשת המים; המדרון המזרחי — הוא מדבר יהודה, והמדרון המערבי. שלא כיתר האזורים בארץ, הגליל והשומרון, לא חלו בה שקעים ושברים ולכן שמרה על אופיה הרמתי. ברמה זו משתרעים מישורים רחבי־ידיים המעובדים היטב על־ידי תושבי הערים והכפרים שבסביבתם.

אחידות זו שברמת הר יהודה בולטת בשני חלקיה הצפוניים, כלומר בהרי בית אל ובהרי ירושלים, והיא נפגמת במקצת בחלקה הדרומי בהרי חברון.

מהפסגות הגבוהות מצפון לחברון, המתרוממות עד לגובה של 1020 מטר מעל הים התיכון (הגובה הגדול ביותר בהר המרכזי בארץ־ישראל) יורד, בכיוון דרום, נחל, הוא נחל חברון, המבתר את הרי חברון, זורם בשפלת באר שבע, מתחבר עם נחל באר שבע ונופל אל הים התיכון.

נחל חברון מבתר את רמת ההר לשני רכסים מקבילים: מערבי ומזרחי. הרכס המערבי שופע ויורד מערבה ל"שפלה" באזור בית גוברין וחבל אדוריים, והמזרחי — מזרחה למדבר יהודה.

שני הרכסים האלה מהווים גורמים חשובים להתפתחותם של הרי חברון בעבר ובהווה, פוריותם, צפיפות אוכלוסיהם וריבוי דרכי הגישה לאזורים שבסביבותיהם. הרכס המערבי מצטיין באדמתו הפורייה, בריבוי גשמיו ובחלקו הצפוני במעיינות הנובעים בגובה של 800 מטר מעל פני הים. הרכס עוטה כרמי גפן משובחים וגינות עצי פרי, בו נמצאת אוכלוסייה כפרית צפופה המרוכזת, בעיקר, בכפר הגדול דורא, היא אדוריים שבמקרא (דבה"י ב' א', ח'), ובדרום — בכפר דהריה הסמוך לעיר העתיקה דביר — קרית ספר (יהו' ט"ו, מ"ט).

במדרון הרכס המערבי, כלפי המזרח ובאזור דורא־אדוריים משתרע, בשתי גדות נחל חברון, עמק רחב ידים העשיר גם הוא בבארות ובמעיינות. הם גולות תחתית שביקשה עכסה מאביה כלב יחד עם גולות עילית, הם המעיינות שבהר, נוסף ל"ארץ הנגב" שקיבלה ממנו (שם שם, י"ט).

הרכס המזרחי גבוה מן הרכס המערבי, לכן חודרים ענני הגשם גם למזרח ומשקים את האזור. על ידי כך מתבטלים בשטח נרחב הגורמים המשפיעים על התהוות מדבר יהודה. נמצא שטח המדבר מצטמצם באזור זה והיישוב הכפרי נע מזרחה. השטחים שביתר חלקי הרי יהודה, הנמצאים באותו קו צהרים, הם שוממים ומיושבים על־ידי הבידווים. בזמן עתיק היה בשטחים הרחבים שברכס המזרחי יישוב צפוף, ועדות לכך עשרות עשרות החורבות המצויות בהם, כגון: זיף, כרמל, מעון, ענים, יתיר, קריות ועוד. כיום היישוב הכפרי בו הוא ניכר. נציין את שלושת הכפרים הגדולים: בני נעים, יוטה ואשתמוע.

הרכס המזרחי מתחבר בדרומו, על־ידי רכסי ערד וזוהר, עם הנגב הצפוני. ברכס הזה היתה משוכה הדרך השנייה שחיברה את הרי יהודה עם הנגב. לאורכה מצויות חורבות רבות מהתקופה הביזאנטית והצלבנית, על שרידי מבצריהן וכנסיותיהן.

מן הרכס המזרחי נמתחים שבילים ושבילי שבילים בנחלים ובבקעות למרחבי המדבר, לנאות המרעה, לריכוזי המעיינות בחופי ים המלח וליישובים שבארץ מואב ואדום.

העיר חברון משמשת מרכז לאוכלוסייה הכפרית שבשני הרכסים המתוארים לעיל, ולאוכלוסייה הבדווית השוכנת במדבר יהודה.

מעמדה של חברון בהרי יהודה

העיר יושבת על צומת דרכים: בצפון — משוכה דרך נוחה, ברמת ההר ולאורך קו פרשת המים. היא עוברת בעמקים פוריים עשירים במים, כגון: עמק ערוב ועמק ברכה (דבה"י ב' כ', כ"ו) המעובדים על ידי אוכלוסייה כפרית צפופה. הדרך עוברת סמוך לברכות שלמה, מעיינות עיטם, בית לחם ומגיעה לירושלים. דרך זו היא כיום הדרך המחברת את חברון וסביבותיה עם חלקי ארץ־ישראל המערבית ועם עבר הירדן המזרחי.

במערב — משוכה דרך לאורך נחל היורד מפסגת סירת אל בלעה (1019 מטר) המתרוממת בצפון חברון, הוא ואדי קוף (נחל גוברין) המשוך לכיוון מערב, חורג מן ההרים סמוך לחורבות נחש, ועובר על יד בית גוברין. מכאן משוכה הדרך לאורך "השפלה" ומישור החוף עד לערים אשקלון ועזה. בדרך זו חזר יהושע בן נון בראש צבאותיו להרי יהודה אחרי נצחונותיו המזהירים עם מלכי "השפלה" במלחמתו עם חמשת מלכי ההר, וביניהם מלך חברון (יהושע י', ל"ו).

מצפון לדרך זו, ובמרחק חמישה ק"מ מחברון, משוכה דרך שנייה אל ה"שפלה", ועליה היתה בנויה העיר בית צור (היום חרבת טוביקה) המפורסמת במלחמת יהודה המכבי עם ניקנור מלך הסורים־היוונים. דרך זו יורדת מן ההרים, עוברת על יד חורבות העיר קעילה, הידועה מימי שאול (שמו"א כ"ג, א'); דוד עזר לתושביה להניס את פלשתים "שוסי הגרנות" שלהם. הדרך מגיעה לאזור ההתיישבות החדשה בחבל עדולם, ולאורך עמק האלה. נציין, אגב, שבתקופת ממשלת המנדאט היו כורמי חברון מעבירים את ענביהם בדרך זו אל תחנת הרכבת שבהרטוב וממנה אל ישובי "השפלה".

דרך שלישית מחברון ליישובי "השפלה", בכיוון דרומית־מערבית, עוברת על־יד הכפר דורא (אדוריים) וממנו לאורך ואדי קורא לכפר דווימה שבגבול "השפלה", בקרבת הקיבוץ אמציה.

בדרום — משוכה מחברון דרך לאורך נחל חברון לבאר שבע וממנה למרחבי הנגב. בדרך זו היו יורדות כל השיירות מצרימה. בדרום משוכה דרך שנייה מחברון לנגב ברמת הרכס המזרחי, עוברת על יד ערד, ממשית, מעלה עקרבים, לאורך הערבה עד אילת.

במזרח — משוכה מחברון דרך אל מדבר יהודה. היא עוברת על יד היישוב בני נעים (היא ינום) וממנו מסתעפת רשת של שבילים בעמקי

נחלים ובגדותיהם הזקופות בכיוון לחוף ים המלח, ובייחוד לעין־גדי ולמצדה.

מעמדה זה של חברון בין ההרים, בצומתי דרכים חשובות, עשה אותה לעיר מרכזית בדרום הרי יהודה. בתקופה הרומאית והביזאנטית היה נערך מצפון לחברון בחירבת רמת ח'ליל (אברהם), הוא אלוני ממרא, אחד משלושת הירידים הגדולים שהיו בארץ והמפורסם שביניהם, הידוע בשם "יריד בוטנה". יריד זה היה לפי חז"ל "המחוור" שבין הירידים, לאמור: שאין בו ספק באופיו הנוכרי והאלילי, ולכן הוטל איסור על היהודים לסחור בו (ירו' ע"ז, א'; י"ט, ע"ג; ב"ר סוף מ"ז). המקום נקרא במקורות המשניים בשם "בית אילנים" (ספרי לדברים ש"ו; מדרש תנאים 185; ר' ש' קליין, ארץ יהודה, עמ' 167) ובפי הנוצרים שוק "טרבינתוס", לאמור: שוק עץ האלה. ביריד זה הוצאו למכירה אלפי שבויים יהודים שנישבו על־ידי הקיסר אדריאנוס בדכאו את מרד בר־כוכבא (שם שם, עמ' 167). עד היום נשתמרו ברמת ח'ליל שרידים של חומות גדולות וכנסייה נוצרית שנבנתה במאה הרביעית לספירה על־ידי קוסטנטינוס הגדול. בחצר הכנסייה הראו את אילנו ובארו של אברהם אבינו. הנוסע המפורסם מימי־הביניים, ר' פתחיה מרגנשבורג (1180) מזכיר את המקום (א' יערי, מסעות, עמו' 64).

חברון היא הגבוהה ביותר ביישובי ארץ־ישראל. גובהה 900 מטר מעל פני הים התיכון. בצפונה, במרחק שני ק"מ ממנה, מתרומם, כאמור, ההר הגבוה ביותר בהרי יהודה (1020). בחורף פוקדים את העיר לפרקים שלגים, ובקיץ אווירה נוח ורבים הבאים לקייט בה וליהנות מענביה המשובחים.

בכל תולדותיה הצטיינה חברון בכרמיה ובגניה. בימי־הביניים מתארים אותה הנוסעים והגיאוגראפים הערביים כאזור פורה. אל אדריסי (1154) כותב על חברון: "העיר עומדת בעמק בין ההרים, ויש בה עצי פרי מכל המינים כמו זיתים, תאנים ושקמים ומיני פרי רבים". חכמינו ז"ל שיבחו את כבשי חברון: אילים ממואב, כבשים מחברון, עגלים משרון (מנחות פ"ז, ע"א; סוטה ל"ד, מ"ב).

חברון היתה מפורסמת לא רק במסחרה ובחקלאותה אלא גם בתעשיות שבה, כגון תעשיית הנאדות למים ולשמן מעורות שסופקו על ידי הבדווים שבסביבה, תעשיית אריגים בייחוד של צמר, עבּיות ועוד, שהיו

מבוקשים מאוד אצל הבידווים; תעשיית הזכוכית שייצרה כוסות ובקבוקים. תעשייה זו היתה גדולה והתרכזה ברובע מיוחד שהיה ידוע בשם ח׳רת אלכזזין, לאמור: רובע הזגגים. נציין, אגב, שגם בזמן עתיק היו קיימים בחברון בתי־יוצר לכדים, כנראה מטעם מלכי יהודה. בין הטביעות שנמצאו בידיות הכדים מצוי השם ״למלון חברן״.

תולדות חברון

חברון נזכרת לראשונה כשהוד קדומים חופף עליה. היא נבנתה שבע שנים ״לפני צוען מצרים״ (במדבר י״ג, כ״ב). היא צוען, הידועה כמקום מושבו של יוסף ״המשביר״ לכל ארץ מצרים ומקום היוודעו אל אחיו, היא צוער עיר הבירה של שושלות הפרעונים ומפורסמת בימי רעמסס השני ביופיה ובריבוי ארמונותיה.

מייסדי חברון מתוארים במקרא כ״אנשי מידות״. על שם אחד מהם, ״ארבע״, האדם הגדול בענקים נקראת העיר בשם ״קרית ארבע״.

סביבתה הקרובה המצטיינת באלוניה נקראה על שם ענק אחר בשם ממרא (אלוני ממרא) אחיהם של ״אשכול ושל ענר״, וברבות הדורות היא נקראת בפי העמים על שם אבי האומה: ״סנט אברהם״ (אברהם הקדוש), אל־חליל (בפי הערבים — ״הידיד — ידיד אלוהים — הוא אברהם״).

תושביה — עם עז, אנשי מידות ו״הערים בצורות גדולות מאד״. בתוך עם עז זה ובני חת מסתופף אברהם העברי ״הכבד מאד במקנה בכסף ובזהב״ כ״גר ותושב״, אך בן־ברית מכובד ומקובל עליהם כ״נשיא אלהים״. הוא מקבל מנכבדי העיר את מבחר הקברים ב״שדה המכפלה״, לקבורת שרה ואת ״כל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב״.

סביבת חברון היתה נודעת בפוריותה. היא מופיעה בעיני בני ישראל הנודדים במדבר המתגעגעים אל ״הקישואים, האבטיחים, החציר, בצלים והשומים״ כארץ המשופעת בכרמים משובחים באשכלותיהם הגדולים (״וישאוהו במוט בשנים״), בפירותיה: תאנים ורמונים, במרעה הדשן ובדבש פירותיה (״ארץ זבת חלב ודבש״).

לפני כיבוש הארץ על־ידי יהושע, השתתף הוהם מלך חברון בברית מלכי ההר ובראשם אדוני־צדק מלך ירושלים במלחמה נגד אנשי גדעון ויהושע בן־נון (יהושע י׳, ג׳).

בימי יהושע בן־נון, בהתנחל ישראל בארץ אבותיו לא נחלקה חברון

ואזורה על פי גורל, אלא היא ניתנה, על ידי יהושע בן־נון, לחברו במשלחת "המרגלים", לכלב בן יפונה הקנזי, לנחלה כאות הוקרה "יען אשר מלא אחרי ה' אלהי ישראל" ודיבר בשבחה של הארץ ועודד את העם לעלות אליה ולכובשה. "קרית ארבע" נקראת על שם אחד מבניו בשם חברון (דברי הימים ב', מ"ד). ומאז היא נהפכת לעיר המרכזית בדרומה של ארץ יהודה. היא היתה אחת משלוש ערי המקלט בעבר הירדן המערבי.

ברבות השנים נבחרת חברון על־ידי דוד כבירת ממלכת יהודה ומלך בה שבע שנים וששה חודשים. אליה מגיע אבנר בן נר הממונה על בית שאול לדבר באוזני דוד "את כל אשר טוב בעיני ישראל ובעיני כל בנימין", ואליה מגיעים כל זקני ישראל כדי להכריז על דוד כנגיד על ישראל.

וגם בהיקבע ירושלים על־ידי דוד כבירת עם ישראל, לא נפסק ערכה של חברון כמרכז חשוב. אליה בא אבשלום בתואנה ל"שלם נדריו" במזבח העתיק, מלכד את כל ישראל ומכריז מרד על דוד אביו (שמואל ב', ט"ו, ח'). רחבעם מלך יהודה ביצר אותה.

במקומות אחדים ביהודה נמצאו ידיות של כדים מסוף בית ראשון, שעליהן חותמת ממשלתית "לחברון", המעידה שבחברון היה בתקופות האלה בית יוצר ממלכתי לכדים.

אחרי חורבן בית ראשון התיישבו בחברון האדומים, עד שכבשה יהודה המכבי וגירש ממנה את התושבים. הורדוס הקים על מערת המכפלה בניין, שחלקים מחומותיה נשמרו עד היום הזה. בימי המרד הגדול, בסוף בית שני, עלה עליה שמעון בר גיורא פתאום וכבשה. אחד ממפקדי חיל אספסינוס כבש את העיר ושרפה.

בשנת 638 נכבשה העיר על־ידי הערבים ועשוה למרכז הדרום, בגלל עמידתה בדרך לעזה ולנגב, והכריזוה כעיר קדושה בגלל האבות הקבורים במערת המכפלה. הם קראו את העיר בשם חליל אל רחמן (בקיצור — חליל) לאמור: "ידיד האלוהים", הוא כינויו של אברהם בפי הערביים. עם כיבוש ארץ־ישראל על־ידי הצלבנים (במאה הי"ב) נקראה חברון בפיהם: סנט אברהם דיברון (אברהם הקדוש מחברון). בתקופה זו רבו עולי הרגל היהודים והנוצרים כדי להשתטח על קברי האבות.

הישוב היהודי בחברון לא פסק בכל התקופות. הנוסעים היהודים מתארים באריכות את העיר, את סביבתה ואת מערת המכפלה.

בימי השלטון התורכי גדל הישוב היהודי בה. כמו ביתר קהילות ישראל בארץ היו חיי היהודים תלויים בחסדי השליטים המקומיים ויחסיהם עם התושבים הקנאים. יהודי חברון סבלו גם מהסכסוכים והמלחמות שהיו מתחוללים בקרב שבטי הבידווים שבמדבר יהודה, שמצאו אז שעת כושר לבוז את העיר ולהציק לתושביה. לא פעם היו נאלצים היהודים לברוח, אבל תמיד חזרו והקימו את קהילתם.

במאה הט״ז התיישבו בחברון רבנים וגדולי תורה שבאו מצפת ומירושלים, ביניהם גם ממגורשי ספרד. מתוך ספרי ״שאלות ותשובות״ של חכמי הדור נראה כי היהודים עסקו גם במסחר ובמלאכות שונות. לשיקומה של חברון, אחרי רדיפות התושבים ופלחי הכפרים, ולביסוסה פעלו רבות הרבנים־השליחים (שד״רים) שנסעו לקהילות ישראל באירופה ובמזרח הקרוב לשם אוסף כספים.

ברבע הראשון של המאה הי״ט (1820) התחזק הישוב היהודי בחברון על־ידי תנועת חב״ד ברוסיה. הם ייסדו קהילה מיוחדת ונצטרפו אליה גם עולים מרוסיה. בעקב הפורענות שהתחוללה על חברון בימי מרד ערביי העיר נגד איברהים פחה המצרי (1834) התאחדו הספרדים וחסידי חב״ד לקהילה אחת.

אחרי שנות סבל רבות התחזקה קהילת חברון והתפתחה מאוד, עם עלייתו של הרב אליהו מני מבגדד בשנת תרט״ז (1856). הוא שקד על הרחבת הישוב ע״י עלייתם של עולים מארצות המזרח. הוא הפך את העיר למקום תורה. הוא התעניין בפיתוח התיישבות חקלאית בסביבות העיר וכתב על כך למשה מונטיפיורי ולר׳ יהודה אלקלעי.

כן תרם לפיתוח העיר הרב חיים חזקיה מדיני, ששימש כרב ראשי בחברון בסוף המאה ה־19 (מת בשנת 1905). לחברון הועברה אחת הישיבות הגדולות, ישיבת סלובודקה, ובה למדו ממבחר בחורי ישראל.

בתחילה התרכז הישוב היהודי בגיטו המפורסם שנרכש ע״י מלכיאל אשכנזי בשנת 1540, אך אח״כ יצאו היהודים ממנו ובנו בתים במרכז העיר.

בחודש אב תרפ״ט בא היום המר ליהודי חברון. המון פרוע ומשתולל טבח טף ונשים, זקנים ובחורים, ועיר האבות נעזבה מבניה. כעבור ימי הזעם חזרה לחברון שארית הפליטה, אך לא יכלה להחזיק מעמד בה. במאורעות תרצ״ו נעזבה העיר כליל מיהודיה.

בכ״ח באייר תשכ״ז כבש צה״ל את חברון. העיר מחכה לחלוצי העם

שיחדשו את יישובה וייסדו ישובים חקלאיים על אדמתה הפוריה. על יד חברון נבנתה העיר קרית ארבע.

סביבות חברון

הכפרים שבסביבות חברון הם: בצפון — חלחול, היא חלחול המקראית (יהושע ט"ו, נ"ח); סיעור, היא ציעור (שם שם, נ"ד) א־שויוך; במערב — תפוח, הוא בית תפוח או תפוח (דה"י א' ב', מ"ג; יהושע ט"ו, נ"ג); דורא הוא אדוריים, אחת מערי המבצר שביצר רחבעם מלך יהודה (שם שם, מ'); סמוע הוא אשתמוע (שם שם, נ'), יטא הוא יוטה (שם שם, נ"ה).

ובמזרח — בני נעים הוא ינום (שם שם, נ"ג) וכפר ברוכא בתקופת המשנה והתלמוד. אזור חקלאי רב־מידות זה משמש ספק לתושבים העירוניים, שבחלקם הם עצמם חקלאים, ולאלפי הבידווים לשבטיהם המתגוררים במדברות המקיפים את חברון משלושת עבריה. האזור החקלאי הוא גם צרכן רב־ערך של תוצרת בעלי המלאכה והתעשיות שבעיר וכן של צורכי מזון ומלבוש. המקומות הקדושים שבחברון, ובייחוד קברי האבות שבמערת המכפלה, משמשים מקום כינוס ותפילה לפלאחים ולבידווים שבמרחבי הרי־חברון, ולפני שואת חברון היהודית הרבו היהודים, ובייחוד תושבי ירושלים, להשתטח על קברי האבות ועל קברי ישי אבי דוד ואבנר בן נר, וכיום מרבים לבקר בחברון מכל ערי מדינת ישראל, מושביה וקיבוציה.

כל הכפרים המאוכלסים שמנינו הם רק חלק מעשרות עשרות כפרים שהיו בהרי חברון ושנחרבו בפלישת הבידווים וכן ע"י הכפרים העוינים שסיפחום אליהם אחרי מלחמות דמים. בכל רחבי ארץ־ישראל אין אזור כה עשיר בחורבות כהרי חברון, מהן ששמרו על שמותיהם העבריים, כגון: כוזיבא היא כוסבא עיר מולדתו של שמעון בר־כוכבא, כפר עזיז, זיף, הקין, מעון, כרמל, עניר, יתיר ועוד. בחורבות רבות מתנוססים שרידי חומות, בתים רבי מידות, בתי כנסת, כנסיות ועוד, המעידים על חוסנו של היישוב בעבר ועל דרגת התפתחותו.

המסורות היהודיות בהרי חברון

לאזור החקלאי של חברון נודעת גם חשיבות היסטורית רבה. בין תושביו רווחות מסורות, רובן בסתר, על ייחוסן של "חמולות" (משפחות) לאבות יהודיים. וכן מתהלכות בין הפלאחים ובין הבדווים אגדות בשבח פוריותם

של הרים השוממים כיום, על כרמי גפן משובחים, על ענקים תושבי ההרים ועל פלישת בני אישראיל (בני ישראל) לאזור. מסורות על ישובים יהודיים קשורות לתקופות קדומות, מן המאות הראשונות אחרי חורבן בית שני, ועד להופעת האיסלאם והמאה ה־18.

רבות ממסורות אלו הגיעו אלינו באמצעות ותיקי תושבי חברון היהודיים שקיבלון מה"ח'לילים" (ח'ליל — חברון בפי הערבים) ומה־פלאחים, שהיו סחים לפי תומם ומגלים טפח ממסורות משפחותיהם.

ואמנם יש לשמועות ולמסורות אלו על מה שיסמכו:

1. שמות הכפרים הערביים רובם ככולם מקראיים, ואחד מהם, כפר עזיז, הוא אף מתקופת המשנה ("מעשה שהלך ר' יהושע אצל ר' ישראל לכפר עזיז והראהו גפן מודלה על מקצת תאנה" וכו' כלאים ו', ד').

2. בארבעה כפרים שמסביב לחברון נמצאים, לפי מסורות תושביהם, קבריהם של ארבעה אישים מקראיים. והם: בחלחול — נבי יוניס (יונה הנביא), ולפי מסורת יהודית הוא קבר גד החוזה ונוסף לו קבר נתן הנביא; בכפר שמצפון לו, בבית אומר, נמצא קברו של נבי מתי הוא אמיתי אבי יונה; בסעיר — נבי עיסא, הוא עשיו אבי אדום; כפר זה עשיר במערות כוכים מתקופת בית שני, ועד היום הזה משתמשים בהן התושבים כמקומות קבורה; בבני נעים — נבי לוט הוא לוט בן אחי אברהם. אם תשאל תושב המקום על עירו, יענה לך: "אני מבני נעים, מעיר אדונגו לוט הנני"; בדרום הכפר נמצאת חורבה בשם חירבת יקין הוא הקין (יהושע ט"ו, נ"ז) ובה מראים את קברו של נבי יקין, הוא קין בן אדם הראשון; בדוּרא, היא אדוריים, קברו של נבי נוח — הוא נוח. כדאי לציין כי מצבתו גדולה מאוד, ועל זאת אומרים בכפר דורא, כי "נבי נוח איש מידות היה", ומה מתאים מקומו של נוח, אבי כל שותי יין, בסביבה זו העשירה מאוד בכרמי גפן.

כל האישים האלה נערצים מאוד לא רק על הכפריים אלא גם על שאר התושבים שבאזור חברון. יהודים היו באים להשתטח בכל הדורות על קברו של גד החוזה ושל נתן הנביא. וכך מספר ר' שמואל בר' שמשון (1211): "ומשם (מקבר רחל) הלכנו ומצאנו קברו של נתן הנביא ועליו בית מרגז (בית מסגד)". וכן במסורת של הקראים: "וגם בדרך חברון ראינו כפר אחד חלחול ושם קבורת גד החוזה" (שמואל הקראי).

3. אוזיביוס, אחד מאבות הכנסייה שחי בארץ־ישראל במאה הרביעית, מביא בספרו אונומסטיקון, המפרט את המקומות שנזכרו בתנ"ך, פרטים

על הכפרים יוטה, אשתמוע וכרמל (היום חורבה) ואומר שאלה כפרים גדולים מאוד המיושבים יהודים. ביוטה ובאשתמוע ואף בחירבת סוסיה שמדרום להם, המפליאה בחורבותיה, נמצאו שרידי בתי כנסיות מתקופת המשנה והתלמוד ובהם כותרות עם פיתוחי שריגי גפן.

המסורות על יהודים בסביבות חברון נמשכו גם הרבה שנים אחרי התקופה הביזאנטית. הנוסע פייר בילו (1547) מספר: "היהודים (בחברון) רצו לשכנעו כי מעבר לחברון יש ארץ מיושבת יהודים, והם דורשים בשלומם בשעת רצון, לא על ידי יהודים, אלא על ידי אחרים. ושם יש נהר, הזורם כל יום, ובשבת בלבד מכזבים מימיו כליל בערוצו" (מ' איש־שלום: מסעי נוצרים לארץ ישראל, עמ' 828).

המסורת על ישוב יהודי בכפרי הר חברון שקיבל את דת האיסלאם, נודעה לאחרונה מחקירותיו של נשיאה השני של מדינת ישראל, יצחק בן־צבי ז"ל (י' בן־צבי: 'שאר ישוב', מהדורה ג', הוצאת בן־צבי, תשי"ח, ע' 410 ואילך; ור' ד' בנבנישתי בעיתון "הארץ" תרצ"ב, גליון 2893 ולהלן). ותיקי חברון היהודים, שהיה להם מו"מ עם הפלאחים, סיפרו לנשיא המנוח על פלאחי יוטה מה"חמולה" (משפחה) מחאמרה הקוראים ליהודים בשם "ולאד־עמנא" לאמור: בני דודנו, או קרובינו. וכן על פלאחים שהיו רגילים לקנות נרות לפני חג חנוכה, ועל אלה הנמנעים מאכילת בשר גמל.

הנשיא המנוח גבה עדויות מפי הפלאחים ופרסמן. מתוך העדויות האלו נתברר: בכפר יוטה נמצאת "חמולה" גדולה המעידה על עצמה כי בניה הם מצאצאי יהודי חיבר. לפי המסורת המתהלכת ביניהם, כבש אבי משפחתם מחימר, שחי במאה ה־18 לערך, את הכפר יוטה והטיל את מוראו על תושביו. צאצאיו נקראו בשם מחאמרים והתאסלמו. ה"חמולה" הזאת היא כיום מסועפת, ומהם חיים באשתמוע ובדורא.

פרט חשוב ומזעזע מביא הנשיא המנוח בספרו 'שאר ישוב' (עמ' 422): "בשלהי מלחמת העצמאות (בתחילת נובמבר 1948) נודע לי מפי אחד מקיבוץ נגבה על מותו של אבו־עיש וחברו, שנזדמנו בעצם ימי הקרבות לעזה, ומשהכירו אותם שם כי הם מבני מחאמרה, הטילו עליהם חשד של ריגול לטובת היהודים ותלו את שניהם על עץ ברחבת העיר". והנשיא המנוח מסיים את דבריו במלים אלו: "על שיך אבו־עיש נגזר לשאת עוון אבותיו. בסתיו תש"ט הועלה לגרדום בכיכר העיר עזה המוהיקני האחרון של יהודי חיבר".

מעון, כרמל, זיף ויוטה

למשוטט נ. ש.[1]

בחורף התיחדנו עם המדבר. טבלנו בזיו השמש ובלובן גבעות הסנון[2] בדרכנו לנבי מוסה; השמענו את ששון העלומים של ישראל סבא באזני המתבודדים בגאיות ובנקיקי הסלעים אשר במדבר יהודה; פנינו לדרומו של המדבר, מזרחה לחברון. ושטר אחוזתנו בידינו: ספר התנ"ך.

"מעון, כרמל, זיף ויוטה"... ערים מתוך הרשימה הארוכה של ערי אר"י המסומנות בפרק ט"ו של ספר יהושע. לכאורה: שמות שהגם נחלת העבר; היום — רק חומר לחוקרי הארץ. ואולם לנו — "המשוטטים" השואפים לקלוט את המולדת לתוכנו בכל חושינו לא מתוך ספרים המספרים את תהלתה, כי אם ע"י מגע ישר בה, ע"י שטוט לארכה ולרחבה — לנו השמות הללו הם חלקים חיים מאותה המולדת המטופחת בנפשנו. אינני זוכר סיור אחר אשר ספגנו רשמים עצומים ואשר מיזג בנו את העבר וההוה כמו בסיורנו זה.

יוטה

האחרונה בפסוק בעבר, והראשונה במעלה בהווה. כפר גדול בדרומית־מזרחית לחברון והרחוקה ממנה י"א ק"מ בערך. לפני שהתודענו אליו, הגינו בו וחיינו עם תושביו הבלתי ידועים לנו בזכות החוקר־המשוטט מר יצחק בן־צבי. בחקירתו המקפת על תל ערד וסביבותיה[3] (בקשר

---

1 ד"ר נתן שלם.

2 שכבה גיאולוגית המצויה במדבר יהודה.

3 בספרו שאר ישוב עמ' 424 ואילך.

את הצעת הממשלה לישב עליה את החיילים המשוחררים) — עלה בידי מר בן צבי[4], בעזרת מקורות קדומים ובעזרת מסורות ושמועות המתהלכות בין תושבי חברון וסביבותיה, להוכיח, שעד הדורות האחרונים לא פסק הישוב העברי בכפרים ובחורבות המרובים אשר במזרחית־דרומית לחברון. מתוך קטעי שמועות שהיו מהלכות בין יהודי חברון, נודע לו כי ישוב עברי גדול היה ביוטה לא רק בהתחלת המאה החמישית (כעדותו של הירונימוס) אלא גם בתקופה מאוחרת יותר, לפני 150 שנה ישבו בה משפחות יהודיות שהתבוללו אח״כ בין הערבים. מר בן צבי ביקר בכפר בזמן הקציר. הגברים יצאו את הכפר לעבודת השדה. מתוך ספורי נוטר הכפר נודעו לו פרטים אלה:

״בחצי השני של המאה הי״ח עלה מחצי אי ערב יהודי מחיבר מחימר שמו. הוא כבש את הכפר יוטה והטיל עליו את שלטונו, עד שחלק מהכפר נגרר אחריו ונקרא על שמו. בשמו היהודי יתגאו לא רק בניו, עד דור שישי, כי אם גם הערב־רב, מאלה שנתערב בהם, וכולם בשמו יקראו ובו יתפארו עד היום הזה. הלא היא משפחת ״מחאמרה״ הידועה בכפר. המחאמרים בפנותם בדברים ליהודים, קוראים להם בשם ״ולאד עמנא״, ר״ל: בני דודנו, או קרובינו״.

חומר רב למשוטט לענות בו, יהודי חיבר... אחים אובדים.. צריך לראותם, שמא נציל מפיהם דבר? הוחלט: אנו לנים ביוטה. ההכנות היו מהירות. היום הקר אחרי יום השלג בירושלים לא הרתיענו. ״ילקוטנו על השכם, צפחת מים וככר לחם״ ככתוב בהימנון של המשוטטים והנגנו בדרך. הסתכלתי בפני המסיירים. רצינות מיוחדת על פניהם, כעין צפיה לגלוי הלוט. היצליח ה׳ את דרכנו?

עברנו ביעף את חברון. נטינו לדרומית־מזרחית בדרך רחבה, טובה לתנועת אבטומובילים. עם שקיעת החמה הגענו אל יוטה. פה ושם נגלו פני פלחים תמהים; מי אלה? שני השוטרים המפקחים על הכפר הולכים אתנו ומוסרים אותנו בידי זקני הכפר, אנו צועדים אל ״המדפה״ הוא מלון האורחים. והשמועה פשטה בכפר. מכל צד נוהרים זקנים וטף, אנשים חסונים בעלי הדרת פנים וחוט של טוב לב מתוח בפניהם. הרגשנו כי אנו קרובים אליהם. התכונה רבה, פורשים שטיחים על גבי האצטבאות שבסביבות החדר הגדול והמרווח.

4 שם, עמ׳ 410 ואילך.

— "קר יהיה הלילה, יה חווג'את, שמא רצונכם בשמיכות?"

הצעירים מביאים חריות וסירה סבוכה להסקה. באמצע החצר הוסקה המדורה, המחממת והמקרבת רחוקים. אנו יושבים סביב לה, רגלינו משוכלות, כדרך בני דודנו. זקני הכפר, הדורי הפנים, יושבים בראש בחשיבות מיוחדה, והצעירים, עזי הנפש ושחורי העינים, נלחצים בחבי־בות בינינו. אנו משוחחים, השיחה שוטפת לאטה, ומתנהלת סחור סחור. אנו כמהים להגיע ל"ברור" שקבלנו עלינו. למודי נסיון אנו מסיורינו בארץ, אנו מכירים את תושבי הכפרים, תמימותם ויחסם הלבבי אל ה"ישראליין" היודעים להתהלך אתם, המבקשים שיספרו להם ספורים ואגדות ביחוד על ה"ולי"[5] של כפרם. ואולם בפגישה זו הרגשנו דבר מה לבבי בלתי נתפס ויחד עם זה זהירות רבה בתשובות "בעלי יוטה". "החוקרים" שבינינו הולכים וקרבים לעצם הנושא שמשכנו הנה, צורך ההבעה גבר על הזהירות, ואחמד מספר:

— שם כפרנו העתיק דוא אל ג'איור (הג' רפויה). בתחלה היו אבותינו מבני ישראל... זקנינו וזקניכם אחד המה... באנו הנה... משפחה אחת באה כאן...

— מתי?

— "מי יודע, אולי לפני 700 שנה... קראו לה חיבר... איננו יודעים, יה חווג'אה, מי הם חיבר אלה?...

— מי קראם הנה?

— "לא ידענו, יה חווג'אה, חליל אל רחמן[6] משכם הנה... האלוהים שם בלבם ובאו... בראשונה נלחמו אבותינו בתושבי המקום... המלחמה היתה זמנית... אחר כך קנו את האדמה בכסף מלא...

— "בימי מוחמד עלי — מוסיף מוסטפה — כשכבשו את הערים בחרבם הכריחונו להתאשלם ומאז אנו מושלמים (האין כאן שרידי עובדות היסטוריות של רדיפות מוחמד כנגד היהודים יושבי חצי־אי ערב?).

— האם היו עוד יהודים בסביבה?

— הו הו! יה סידי, רבים היהודים אשר היו בחברון ובכפרים...

— האם תזהרו במאכליכם?

---

5 איש קדוש.

6 כינויו של אברהם אבינו.

— "יש בינינו אנשים שאינם אוכלים בשר גמל ואומרים שהם מגזע היהודים.

חקירתנו נמשכת. ופתאום — הס! בני מחאמרה שתקו.

"מעיקרא לא היה צריך לספר מאומה" — רטן אחד המסובים. צל רוגז חלף בינינו. וחרדים שמא נקלקל את האידיליה השוררת מסביב למדורה החמה, הפסקנו את נושא השיחה והסיבונוה ל"עניני העולם"... פרשנו הצדה, ישבנו על אחת האצטבאות. הפלחים טובי הלב גלוו אלינו. אחד החברים קרא את מאמרו המודפס של בן־צבי. כאן היו לדברים נעימה אחרת. הקורא הדגיש בכוונה את המלים הערביות כדי לדעת. כיצד יגיבו עליהן "בעלי יוטה". לא טעינו, הם הועלו בחכתנו. התפעלותם עלתה למעלה ראש. לקחו את העתון ובחנוהו מכל צד. הם היו בטוחים שחברנו קרא את הרשימות שרשם כדי שיחה אתם. הסברנו להם, כי המאמר נדפס וכי יש הבדל בין הכתוב בעפרון ובין המודפס. כל הוכחותינו לא הועילו (האין תגובתם זו שבאה בלוית התפעלות רבה ראיה חותכת לאמיתות השמועות האלו?). בני דודנו ישבו מסביב לגחלים הלוחשות, אחד מהם ישב בראש. הוא קרא מתוך ספר עתיק יומין ספורי גבורות "עלי באבה וארבעים השודדים". לאט לאט, בלי הפריע את הדומיה, בלי אומר ודברים הצטופפנו ביניהם והקשבנו לצלילי קול "הקורא" הנוגים. אי אומן, אי משורר אשר יתאר במכחולו או בחרט אנוש "שבת אחים גם יחד" זו! מי תיכן רוח אנוש? מי יודע אם לא שמעו חברי ו"ולאד אל עמנא" את משק כנפי נשמות האחים עזי הנפש "יהודי חיבר" המרחפות מעל לראשנו והמאחדות אותנו, כשם ששמעתיו אני בראותי את האור המיוחד אשר קרן בפני זקנים וצעירים.

בוקר. תנועה בכפר, "בעלי יוטה" השכימו קום, פניהם אל מלוננו. הנשים מהססות להתקרב, קוראות את בעליהן, ולאט לאט הן מתקרבות, וניגשות אל "המשוטטות" שבתוכנו. הן משוחחות אתן "והמליץ" ביניהן.

אנו מסיירים את הכפר. הבתים פתוחים לפנינו, חזיון בלתי נפרץ בכפרי הארץ. עינינו בוחנות את האבנים הרבות אשר נלקחו מהחורבות הרבות בסביבות הכפר ואשר הוסעו גם מכרמל, זיף ומעון. הנה כאן אבנים כמידות, אבן עם קשוט ביזנטיני ועל ידה הצלב הטפוסי של הצלבנים, מזיגה של סגנונות ודורות.

הכפר גדול, מספר תושביו מגיע ל־3200 נפש בערך. הוא מחולק לשני חלקים, הכפר העליון הבנוי על ראש ההר ובצלעותיו העליונות

יושבת המשפחה הגדולה היאטאוים. והכפר התחתון הבנוי לרגלי ההר, בו תגורנה משפחות מחאמרה וחאשויה. בחלק העליון מתנוססים בנינים גבוהים שרידי תקופות שונות.

שני השוטרים השומרים על הכפר מתיחסים אלינו באדיבות רבה. לא פסו עוד נדיבי הלב גם ב"משטרה הערבית" שאנו רגילים לבקרה קשה. כנראה, שכל מה שמתרחקים מהמרכזים הגדולים התמימות נשמרת יותר.

אנו יוצאים את הכפר. מוסטפה ממשפחת מוחאמרה נלוה אלינו בתור "מורה דרך". לו נהירים כל החורבות והשבילים, ושיח ושיג לו עם הבידוים אשר מעבר לשדות הכפר עם הג'הלין[7].

— "אני, חוג'את, שמרתיכם כל הלילה לבל תאונה לכם כל רעה"...

הלכנו לצד מזרחית-צפונית, על ראש גבעה נמצא בית הקברות. התפזרנו, שמא נמצא שריד כתובת אשר תגלה את החידה ביתר בהירותה. אך הקברים הם בלי כתובת.

הדרך יורדת לואדי אל חוש. השדות מעובדים. אנו חוצים את ואדי אלעמריה, ומקץ 20 רגע עולים אל חרבת פאתוח או תופוח. השם מזכיר את בית תפוח, אשר את מלכה הדביר יהושע. ברשימת הערים שנכבשו ע"י טחוטמס השלישי נזכרה יחד עם כרמל. אולם החוקרים קבעוה במערבה לחברון. בכל אופן החורבות הרבות הפזורות בסביבה מעידות על ישוב גדול עתיק שעמד כאן. הגבעה מרובה בבורות ובמערות, באחדות מהן מבואות מתוקנים. מערות רבות שהן עפ"י רוב בורות עתיקים נשברים גודרו באבנים והן משמשות לגדרות צאן לרועים ב"מדבר". הדרך נמשכת למזרח. אנו צועדים על פני רמה מעובדת, אין כאן שעל אדמה אחד שלא עברה עליה המחרשה. רובה מוכנה לזריעות קיץ. העמק מתרחב. אחרי שחצינו את האפיק של ואדי חממה נטינו לצפונית-מזרחית ועלינו על גבעה אחת. שפע הפסיפסים המפוזרים לרגלי הגבעה ובצלעותיה מבשר, כי אנו מתקרבים לקריה חרבה. בראש הגבעה בור מים ועל ידו שוקת ארוכה ומסותתה וזר סביב לה.

— "כאן חירבת חוריסה" — מודיע מוסטפה.

"וירא דוד כי יצא שאול לבקש את נפשו, ודוד במדבר זיף בחרשה (שמואל א' כ"ג 15). ... ויכרתו שניהם ברית לפני ה' וישב דוד בחרשה

---

7 אחד משבטי הבידוים שבמדבר יהודה.

ויהונתן הלך לביתו... ויעלו הזיפים אל שאול הגבעתה לאמר: הלא דוד מסתתר עמנו במצדות בחרשה...

הלא במדבר זיף אנו נמצאים. רק שנים־שלשה ק"מ מבדילים בינינו וחורבות זיף. הנה מרחוק נראות הגבעה אשר בה ישב שאול. האם חורבה זו אינה מתאימה לחרשה שבמדבר זיף? — אנו מדיינים זה עם זה בשאלות זהות חדשה, ותוך כדי ויכוח אנו מחטטים בחורבה של בנין צבורי גדול הנמצאת מדרום לכוך. יסודות החומה אשר מסביבה נשמרו יפה, הפסיפסים מרובים, אדני עמודים נראו פה ושם.

ישבנו על־יד הבור להנפש ולהיטיב את לבנו באכילה. מרחוק הלכו והתקרבו אלינו שני רועים.

— מאין אתם?

— בני יוטה אנחנו. האם לא תכירונו, חוג'את, אבותינו היו יהודים כמוכם... מבני חיבר"...

האמנם הטבנו לשמוע?

— זהירות חבריא! העיר אחד החברים, — האם לא התארחו אלה אמש במלוננו והיו נוכחים בחקירה ובדרישה שנהלנו עם היאטווים?

— "זה ימים אחדים שאנו רועים את עדרינו בשדות... במזרח... עד ים לוט נגיע... ומקום תחנותינו במערות אשר בין ההרים... ראינוכם מרחוק ונתקרב לברככם בשלום".

ספקותינו חלפו. תמימותם הכשילתם ובשבילנו הארה חדשה של החידה הסתומה. לא הרבינו בשאלות. פרסנו להם מלחמנו. וילכו לרעות את צאנם.

עלינו אל "חורשה". החורבות משתרעות על שטח גדול. פשטנו על החורבות ונראה עיר הפוכה, ובניניה גדולים. העמודים הרבים המפוזרים ואבני הגזית המרובות מעידים על עיר יפה שעמדה כאן. שוב מזיגה של סגנונים ותקופות, הנה יסודות של בזיליקה יפה, חפשנו אחרי המשקוף שנמצא כאן (נתפרסם ברבעון החברה פלשטין איקספלורישין פונד באפריל 1875) ושהיה חקוק עליו הפסוק "זה השער לה' צדיקים יבואו בו" בתרגום יווני.

לא מצאנוהו. מי יודע אם אינו טמון באחד מבתי הנכאת או מפאר את ביתו של אחד מבני יוטה? ברדתנו מהתל נתקלנו בכמה בורות שנשברו במשך הדורות מפעולת המים הרבים המתחלחלים דרך שכבות הגיר. בצלעות התל מערות רבות אשר הזכירו בזעיר אנפין את המערות

המרובות שבסביבות בית גוברין. היו ביניהן גם מטויחות יפה. האין כאן שרידי חדרים או מנהרות של הבנינים הנהדרים שעמדו על גבם ואשר את אדני עמודיהם ראינום מפוזרים בסביבותם? ... ירדנו מהגבעה אל בקעה רחבת ידים אל סהל אל פוכר. הבקעה מעובדה יפה וזרועה חיטה. עלינו לדרך העתיקה העוברת על קו פרשת המים ומוליכה לכרמל ולמעון. ומכאן פנינו לדרום למדבר כרמל. חורבות העיר מתגלות ומסתתרות חליפות מעינינו. מקץ 50 רגע מחוריסה הננו בראש חירבת כורמול היא כרמל.

"ויך שאול את עמלק. ויוגד לשמואל לאמר: בא שאול הכרמלה והנה מציב לו יד" — כאן חגג המלך הצעיר והעם אשר אתו את חג נצחונם על העמלקים עוזי הנפש. כאן חנה בשנת 1172 המלך הפרנקי אמלריך שנסוג אחור ממלחמתו עם צלח־אל־דין. בין החורבות עוד מתנשאת מצודתו בשתי קומותיה. בתחתונה מרתפים גדולים, ובעליונה חדרים מקומרים בקשתותיהם הגדולות ובשפע הפסיפסים של זכוכית־צבעונית המפוזרים לכל עבר. אך לא רק על תרועת מלחמה יספר לנו התל הזה, כי אם על ישוב עובד אדמה אשר כיסה את גבעותיו בכרמים ובעצים, ועל קול הששון וקול השמחה שנשמעו בו בעת גז הצאן, העדרים הרבים אשר רעו במדבר מסביב. "ויבן עזיהו מגדלים בירושלים וכו' ויבן מגדלים במדבר ויחצב בורות רבים כי מקנה רב היה לו ובשפלה ובמישור, אכרים וכרמים בהרים ובכרמל כי אוהב אדמה היה". ונשא את עינינו! הרי מואב מכחילים, בני נעים היא ינום טבולה בזיו השמש, חברון עיר האבות מוריקה בעצי זיתיה. ומסביב נקודות שחורות: עדרים גולשים מהגבעות ורועים במדבר מעון, זיף וכרמל. ולא רחוק מאתנו בדרום מתנשא תל גבוה! תל מעין הוא מעון. "ואיש במעון ומעשהו בכרמל. והאיש גדול מאד ולו צאן שלשת אלפים ואלף עזים".

— איה כבודתו של נבל?

— לכו ונלכה! "ע"י הברכה הגדולה נמצאנה; ושם מעינות מים חיים" ענה "בעל הרשימות" שבינינו.

— לא ארפה מכם עד שתקחו אתכם פלח מכותרת עמוד עם פתוחי ציצים ופרחים שנשאר לפליטה מימי תפארתה של כרמל — ענה לעומתו "ראש החבורה".

פרקים פרקים מהתנ"ך הולכים ונקראים מאליהם. "ויבואו אל גדרות הצאן על הדרך ושם מערה", הרועים יצאו לקראתנו.

— מאין ?

— בני יוטה, יה חוג'את — עונה מוסטפה. כל הארץ הזאת לנו היא. קבלנוה בירושה מאבותינו. זיף, כרמל, מעון, שכה עד דורה (היא אדוריים), ועד אל חליל גבולנו, ובמזרח עד ים לוט נגיע. ועדרינו נפוצים במדבר כי מקנה רב לנו ואללה ברכנו בצאן ובקר וגמלים וחמורים.

אנו על יד הברכה הגדולה, על ידה שלשה מעינות ומהם האחד מימיו צוננים וזכים ו"עין סוחון" יקראוהו. "ויהי בגזו את צאנו בכרמל". אין ספק כי ברחבה זו שצורתה כחצי גורן עגולה הגדורה מצפון בסלעים זקופים ובדרום פתוחה אל העמק, היה "מעשהו של נבל"; וכאן גזז את צאנו וטבח את טבחתו לגוזזים.

ועומדות החורבות הרבות הללו אילמות. וחורבות שלוש הכנסיות הביזנטיות תקרצנה בעמודיהן הגדולים ובפתוחי הציצים אשר בכתרותיהם. ולבנו לא אליהם. לבנו אל הגדרות ואל הבורות שידי אבותינו עשאום והם משמשים היום את הרועים שומרי מסורת חייהם. ואיה היורשים האמיתיים ?

— "עוד מעט ורד היום, יה חוג'את, ועוד הדרך רבה לפנינו!" מעיר מוסטפה.

עלינו אל מעון. צלעות ההר מכוסות חורבות. פה ושם נשארו נדבכים אחדים של החומה שהקיפה את הגבעה. פרוזדורי המערות הרבות מתוקנים יפה. אחר כך עלינו על הפסגה. האופק התרחב. המראה נהדר. כאן היה בודאי ארמונו של נבל הכרמלי. מכאן השקיף נבל על המדברות המשתרעים מסביב ועקב את צעדי בן ישי ואנשיו המתפרצים מפני אדוניו. מכאן ערגה נפש אביגיל אל דוד העלם יפה העינים וטוב הרואי, גבור חיל ונבון דבר אשר נתנו לו המשוררות והמחוללות את הרבבות. ועינינו נשואות למרחקים. אנו חוזים גלויי עינים מאורעות ימים עברו. דבר לא נשתנה מאז: "והיה היא רוכבת על החמור ויורדת בסתר ההר והנה דוד ואנשיו יורדים לקראתה ותפגש אותם".

— האם לא תראום ? ממלל אחד החברים.

עינינו נשואות אל הכרמל על יד המעין.

"ויבואו עבדי דוד אל אביגיל הכרמלה, וידברו אליה לאמר: דוד שלחנו אליך לקחתך לו לאשה". — חלומה הולך ומתגשם. ותרכב על החמור ותלך אחרי מלאכי דוד ותהי לו לאשה.

— "לו היו כאן תלמידי!" קורא החבר המורה.

שכורי רשמים ירדנו מהתל ופנינו למערב. האבנים הגדולות ששימשו לפאר בנינים ולחזק חומות הוסעו אל מורדות ההרים ואל נחל האכזב ומהן עשו בני יוטה מדרגות כדי לעצור את העפר התחוח.

טרם התפכחנו והנה אנו נמצאים לפני עיר גדולה. רחובותיה רחבים ובתיה בנויים אבני גזית ומפוארים בעמודים ובמשקופים יפים: עיר חורבות. נדמה כאילו הוא מחכה לשרביט הקסם אשר בלהטיו ייסדנה ויציב דלתיה.

— "חירבית סוסיה"[8] — מכריז מוסטפה.

מה שם העיר שעמדה על תל זה? אולי "חצר סוסה" הנזכרת בספר יהושע?

העבודה רבה לפנינו. צריך לבקר בחורבות ולהוציא יקר מזולל. יש צורך לעיין גם במקורות קדומים.

צללי ערב נטו. עלינו לשוב.

"להתראות!" רמזנו לחורבה שלפנינו לאשתמוע, ולכל התלים והכפרים שאנו מכירים אותם בשמותיהם ואשר בסיורינו הבאים נבקרם ונחיה אותם בלבנו.

8 בחפירות שנערכו במקום זה בהנהלת שמריהו גוטמן נמצאו שרידים חשובים של עיר גדולה ושל בית כנסת גדול מפואר מהמאה ה־5—7, עם רצפה עשויה פסיפס ובה כתובות עבריות וארמיות חשובות.

אשתמוע

כשנתבהרו השמים וחלפו העננים הכבדים שרבצו עליהם, ורוח הסערה קמה לדממה, פקדנו את הכפרים ואת התלים בדרומה של חברון.

שתי מטרות הצגנו לפנינו בסיורנו זה: להמשיך את החקירה בדבר משפחת מחאמרה "צאצאי יהודי חיבר" יושבת יוטה, ולהתבונן בתלים הרבים המפוזרים בדרום חברון על פני שטח של 30 ק"מ. הפעם נלוה אלינו מלבד ספר התנ"ך גם שטר אחוזתנו השני — המשנה ונושא כליה. בהם נזכרו לא רק השמות של ערים וכפרים, אלא גם על אישים חשובים שהיו בהם ולעתים, בקשר עם המצוות התלויות בארץ, זכרונות ועדויות על ישוב חקלאי מפותח.

הברומטר ניבא לנו יום גשם. מילא, בדיעבד טוב יהיה אם ידביקנו הגשם ואם נזכה לראות את הארץ ברוותה את "ברכת שמים מעל ומי התהום מתחת". אולי גם נזכה לראות את הנחלים אשר יחדלו, ולו לשעות אחדות, להתאכזב ויפכו בגאון מימיהם.

...מקץ 20 ק"מ בדרום חברון הגנו בשמוע היא אשתמוע. הגענו בשעת "רצון", כי זה עתה פסק יום הצום של חודש ראמאדן, תושבי הכפר לא נראו בשער, כי סעדו את לבם במאכל. עמדנו ברחוב הכפר. "המשלחת" ניגשה אל בית השיך לשאול בדבר מקום ללין, השיך יצא לקראתנו.

"למה תעמדו בחוץ? במבחר בתינו תלינו הערב... בכפרנו אין מחסור כל דבר"...

אנו צועדים ברחובות העיר, ופנינו אל בנין עתיק־יומין, אל מבצרה של העיר, שרק את צלליו הגדולים ראינו מתוך אפלת הלילה... אנו

עולים במעלות אל החדר העליון העומד בודד ומופרש משאר החדרים. "פני הקהל" מתאספים, זאטוטי הכפר לא הורשו לשבת את האנשים "נקובי השם".

— "לא ירהבו נער בזקן" לוחש לנו עבדללה בן השיך, עלם יהיר, שאש זרה לוהטת בעיניו.

הפעם לא זכינו להתארח בבית הצבור ב"מדפה". גם המדורה המחממת והמקרבת רחוקים לא הוסקה. "השליטים" התיחסו אלינו כאל "תיירים". ה"כיבודים" לא היו לשמם. השיך חיכה לשלמונים כיאות לתיירים דורשי עתיקות.

שיך עייש פותח בתפארת גדולת הכפר, בחורבותיו ובמערותיו הגדולות והמסובכות, אשר בהן צפונות כמה עתיקות מימים עברו. תוך כדי דיבור הוא מזכירנו את הצורך הגדול להזקק ל"דליל" (מורה דרך) מומחה, אשר יורנו בשכר "לפי ערך גדולת החוג'את" כל ה"ענתיקאת" האלו. ומי כבנו עבדאללה איש גבון וחכם בכל הכפר אשר ליוה לפני שבועות אחדים "אינגליזי" חשוב שבילה כאן שעות אחדות ותר את כל המערות?

— כתיר חירק, יה שיך עייש — ענינו — לא תיירים אנו, כי אם בני הארץ הנהירים להם שביליה, ובאו במערותיה ובנקיקי סלעיה, שאלו את בני יוטה ויגידוכם.

אחד החברים התחיל כבר "בעבודה"[1]. הוא משוחח עם אחד הפלחים. בן השיך שמר על כבוד אביו.

— "לא יעשה כן במקומנו להרשות לבני הכפר לדבר לפני נשיאו. שאלו את אבי ויענכם".

— מדוע רבו החורבות בסביבתכם?

— "גדול היה הישוב סביבה — פותח שיך עייש — קרובה אלינו "חרבת סוסיה"... יהודים רבים ישבו בה; ואחריהם ה"רום"... כולם ברחו מחוסר קיום... מלחמות רבות היו בסביבתנו... כל הערים נחרבו... כסדום היו... רק שתי ערים נשארו לפליטה! יוטה וכפרינו שמוע"...

— ומה תדעו על כפרכם?

— "כפרנו עתיק... בזמן הג'הליה (הבערות) היה לעיר מלוכה...

1 לאסוף חומר.

ענתר מלך הג׳הליה הפיל את פחדו על כל סביבו... פה איוה למושב לו ויתבצר במצודתו, עד בוא עלי הגדול וילחם אתו וינצחהו״...

— ״כפרנו עתיק... בזמן הג׳הליה (הבערות) היה לעיר מלוכה...

— הרבים הבורות החצובים בסביבתכם ?

— ״רבים, יא חוג׳את, מספרם מאות ואלפים״.

— כמו ביוטה ? — העיר אחד החברים.

— ״עשירים אנו מהם בבורות מים״ — ענה השיך.

— השלום ביניכם ובין בני יוטה ?

— ״שלום אלחמד לאללה!... אין פרץ ואין צוחה בין הכפרים, את בנותינו ניתן להם לאנשים ומבניהם אנו לוקחים לבנותינו... הנה, עבד־אל־עזיז ידידנו, בעל הבית שאתם חוסים בצל קורתו, מודע הוא ליאטאוים... קשור בקשרי משפחה עם יוטה... עם משפחת מוחא־מרה״...

— משפחת מחאמרה ?

— ״נעם, יא סידי, קרוב הוא אליכם כי גם אבות אבותיו היו יהודים כמוכם, מיהודי חיבר״.

עדות חשובה. עינינו פונות אל בעל הבית. הוא יושב על יד השיך כולו מכונס בעצמו, ושותק.

— מנין לכם זאת ?

— ״קבלה היא בידינו... בעת כעס ברצותנו להקניטם נאמר להם: אתם יהודים ולכן אתם רמאים״.

נעלבנו אבל ״עת לעשות״. לא עת לתבוע את עלבוננו, השיחה צריכה להמשך.

— האם היו עוד יהודים בסביבה ?

— היו... בחורבות היו רבים... ב״אום אל עמד״ הנמצאת במערב, ב״חרבת עזיז״ ב״שויקה״ (היא שכה) ועוד... אסור לנו לחפור בחורבות אלו.

מעגל המסובים הולך ומתרחב, שיך עייש ״מוכתר״ בעדתו מטיל את מרותו על כולם. רק הוא המדבר וצאן מרעיתו יושב ושותק.

השיך קם ממקומו, ויפנה לדרכו. היתה הרוחה. אחר כך הלכו שאר הקרואים איש איש לביתו כי אכן בבית פרטי אנו מתארחים. עבדול עזיז בעל הבית נשאר אתנו, הוסרו הכבלים מפיו.

— ״קשר משפחה לי עם המחאמרים שביוטה... בזמן קדום נלחמו

בני הכפרים איש ברעהו... בזמן מן הזמנים התחלק הכפר לשנים ונלחמו זה בזה... המחנה שלי הצטרף אל היאטאוים ואותם ייחסום בתור יהודים"...

אחרי ארוחת הערב התגעגענו אל תושבי הכפר, מדוע לא נתנונו לגשת אליהם ולשמוע מה בפיהם? לשם מה באה הרשמיות הזאת? הכתיירים יעשו אותנו?... אל הכפר!... אנו על יד בור המים הגדול והנה הקהל האשתמועי הולך ומתאסף. החברים הקיפו את ה"שבבין" — בחורי הכפר — ויצאו במחול מחנים. מלמעלה שופע הסהר את אורו המשכר. ה"דבקה" מתנהלת בדבקות רבה ושוטפת איתה זקנים ונערים. אותה שעה עומדים שני חברים ומשוחחים עם אחדים מבני הכפר. הם מלקטים "חומר".

— אמרתם כי מלחמות רבות היו בסביבתכם האם התכוונתם למלחמת צלח־אל־דין אל איובי עם מלך הפרנג'?

— "הי נעם, יה סידי, היו מלחמות גם בזמן ה"רום"... גדולה יותר מלחמת צלח־אל־דין... גדולה היתה המלחמה... פעם מנע אללה את הלוחמים משפוך דם... התאבה לשמוע... מלך אל פרנג' ומחנהו חנו בבוראק (ברכות שלמה), ויערכו מלחמה לקראת צלח־אל־דין אל איובי ומחנהו. ויוודע לצלח־אל־דין כי חלה מלך אל פרנג' ואין רופא בארץ אשר ירפאהו. ויתחפש ויחליף שמלותיו ויבוא לפני המלך החולה, ויאמר לו: רופא עבדך! בידי לרפאך. וירפאהו ויבריאהו. וישאל אותו מלך אל פרנג':

— מי שלחך אלי?

— צלח־אל־דין אל איובי, אדוני המלך.

— היתכן שאויבי ישלח לי רופא לרפאני?

— המלך הגדול רצה לגמלך חסד.

מלך אל פרנג' אמר לשריו:

— הואיל וצלח־אל־דין גמלני חסד, אגמלהו גם אני. ויפנה אל הרופא ויאמר: — לך אמור לאדונך כי כרתי אתו ברית שלום. ויפשוט צלח־אל־דין את בגדי התנכרותו ויאמר: אני צלח־אל־דין! כשם שמחלת לי כך אמחול לך. ויעלו איש מעל אחיו.

✶

טרם עלה עמוד השחר. מהחדר הסמוך העירנו קול נוגה וצלול של "אשת החיל" עקרת הבית, וקול עמום של אבן הריחים בהסתובבה

מלווה את המנגינה המונוטונית. "ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה". המנגינה הקסימתנו. חרש התקרבנו אל הפתח. בכל השלך הס. מתוך החדר בצבץ אור נר קלוש, המנגינה בוקעת ועולה מתוך הקירות העבים, קירות מבצר, ושאון הריחים עונה לעומתו. זכרנו את האחד העברי אשר חזה מחייו חיי האנשים התמימים האלה ואשר תארם בספר, את הפלח בימי נעוריו מר יוסף מיוחס[2]. הלא כה למדנו: "וכל בית שאין בו אחרי חצות הלילה אור נר וקול ריחים הרי זה כקללה וכסימן רע לבעליו. הלא כה יאמר גם הנביא: והאבדתי מהם קול חתן וקול כלה, קול ריחים ואור נר". הצלילים בוקעים ועולים, השמחה שרויה בבית, אם הבנים שמחה. האם לא תשמעו הד ימים קדומים!

— נהרך סעיד" — מקדם את פנינו עבד־אל־עזיז הטוב.

יצאנו אל גג הבית, החמה נסתרת מאחורי הענגים. נשיאים ורוח והגשם קרוב לבוא. נשאנו את עינינו וראינו כותל גדול מתיצב לפנינו. פה ושם מפוזרים משקופים ועמודים, אנו בתוך עיים. — "המבצר הזה, יה חוג'את, נקרא ארוות הסוס המפואר", וזהו פתחו" — אמר עבד־אל־עזיז בהראותו על פתח רחב סתום בקרשים ומשקופו נהדר חקוק חקקי אשכולות ענבים ושתי מזוזותיו אבנים גדולות[3]. — "וכן היה דבר: ה"רסול" שלח את עלי אהובו להלחם את ענתר הגבור. הוא בא רכוב על סוסו האביר מימון. בהכנסו למבצר, פנה אל סוסו ואמר לו: העלם! הסוס התכופף ונכנע, עיניו זלגו דמעות, קשה היתה עליו פרידתו מרוכבו האהוב. ויעלם דרך הפתח הזה.

יצאנו מהמבצר. לא רחוק משם בית קומות. באחד הכתלים תחובות אבנים מקומרות לקוחות מבנינים ביזנטיניים עתיקים.

— "זהו ביתו של שיך בידואי הפוקד לעתים את נוהו" — מעיר אבו ג'דאיל.

הבתים בנויים על החורבות. רחוב שלם מסודר קשתות קשתות, כאילו מחכות לאמת הבנין של הבנאי. הכפר כולו בנו על מערות ארוכות. קרבנו אל המסגד. בפתחו משקוף ובו חקוקים אשכול ענבים ולמטה מהם שני גביעים מחולקים על ידי מעשה שושן ושני דיסקוסים לו משני עבריו. לא רחוק ממנו קשוטים אראביסקיים שונים. גם כאן מזיגה של

---

2 מחנך, סופר, עסקן, חוקר הפולקלור הספרדי והערבי (1868—1942).

3 בחפירות שנערכו במקום נחשפו שרידי בית כנסת גדול וכתובת עברית.

סגנונים ושל תקופות. אשתמוע העברית — בראשיתה — עיר כהנים ועיר מקלט, אחד המקומות "אשר התהלך שם דוד הוא ואנשיו". אליו באו שליחי דוד ושלל העמלקים בידיהם, "ברכה משלל אויבי ה'".

אשתמוע היתה גם אחרי החורבן לכפר גדול מיושב על ידי יהודים. כיום — כפר גדול ב־1,500 תושביו החיים על צאנם, ועל בקרם, ועל אדמתם הפוריה המשתרעת עד ענים, יתיר, מג'דל באה, סימיה ושכה.

כפר עזיז ואדוריים

יצאנו מאשתמוע. מוחמד מתושבי אשתמוע מלווינו בדרך. הלכנו בכוון צפון. עלינו על גבעה ובה עץ אלון ערירי.

— "המקום קדוש הוא, יא חוג'ה, מקום קברו של אבו אחדד".

נטינו מהדרך הכבושה למחצה המובילה אל יוטה ואל חברון, ופנינו לימין הדרך במעלה ההר, בדרך רומאית עתיקה. אנו עולים. הגבעות מכוסות בירק ובמקיה עשירה ושרידי אלונים.

— "התראו יה חוג'את — מראה מוחמד — על הגבעות שמשני צדי הדרך — כל ההרים האלה היו מכוסים כרמים כמו ב"אל־חליל". בשנה אחת זרעו את האדמה חיטה: והאש אחזה בשדה ויבער מגדיש ועד קמה ועד כרמי הגפן הרבים. מאז נשמו ההרים".

— מתי קרה הדבר, יה מוחמד?

— מזמן ה"רום", לפני עומר אל חטאב מכניע הכופרים... הנה לפנינו הדרך של ה"רום" והנה שם על ההר "חרבית עזיז".

"חרבית עזיז" הוא כפר עזיז הנזכר במשנה ומפורסם בגפניו המו־דלות: "מעשה שהלך ר' יהושע אצל ר' ישמעאל לכפר עזיז והראהו גפן מודלה על מקצת תאנה" (מסכת כלאים). לא מצאנו את הגפנים. גלה העם ונגלו מערומי אדמתו. נדמו נאות שלום. פה ושם מתיצבים עמודים גבוהים המכורסמים בצדם הדרומי והמזרחי הפונה כל היום לעבר קרני השמש הלוהטות ועומדים בשלימותם בצדם המערבי. עמודים ערטלאים אלה הם שארית הפליטה של העיר המפוארה שעמדה כאן על תלה. השמים התקדרו בעבים. מטר עז נתך ארצה.

— "אין חשש, יה חוג'את, הגשם יחלוף, כי לא ב"אל קודס" אתם

נמצאים. הענגים ימהרו לצד המזרחי־צפוני ולא יספיקו לערוף מימיהם בצד זה".

בינתיים חסינו באחת המערות שמעל פתחה צלב ביזנטיני ועל ידו חדר רחב מטויח יפה. ישבנו על גבי אצטבא ארוכה של אבן אשר באמצעיתה חריץ עמוק ורחב. כנראה, שימשה פעם אבוס לסוסים אבירים. המערה המפוארה הזאת ומערות כוכים משוכללות אחרות משמשות מקלט לעדרי הצאן הרבים הרועים בשדה. הכותרות, שברובן הן יווניות וביזנטיות, מושלכות כדומן על פני האדמה. יקבים רבים חצובים בסלעים, סימן לישוב מפותח שעסק בגידול ענבים. אבני רכב־ושכב מבתי הבד אשר לא ראינו כמוהן לגודל מושלכות במערות הרבות. וכזכר לימים עברו עוד גדלה בבקעה ממזרח לקריה הזאת חורשה גדולה של עצי זית עתיקי יומין. המשכנו את דרכנו למערב, הגשם השיגנו אבל לא חזרנו אחורנית. חסינו בתלים הרבים "אל מונטר", חרבית ג'וף ועוד. בכל אלה סימנים מובהקים לישוב תרבותי צפוף שהיה כאן במאה הרביעית והחמישית. והפסוק נקרא מאליו: "והערים יהרסו וכל חלקה טובה ישליכו איש אבנו ומלאוה, וכל מעין מים יסתומו, וכל עץ טוב יפילו עד השאיר אבניה וכו' (מלכים ב', ג' 25).

מקץ 40 רגע הגענו לואדי דילבה. הנחל רחב. הוא מהוה בקעה יפה כולה מוריקה מחיטה ומשעורה. עלינו בצלעות ההר והתקדמנו מערבה, מעל ראש הרמה התגלתה לפנינו בקעה רחבת ידים, עשירה במעינות מים. באמצעותה עובר הכביש מחברון לבאר שבע. מרחוק נראה דהריה שבסביבתה נמצאת קרית ספר היא דביר. באנו אל הבקעה. "ויהי בבואה ותסיתהו לשאל מאת אביה השדה. ותצנח מעל החמור, ויאמר לה כלב: מה לך? ותאמר לו: הבה לי ברכה כי ארץ הנגב נתתני ונתתה לי גלות מים. ויתן לה כלב את גלות עלית ואת גלות תחתית". — האם לא זו היא הבקעה היפה אשר נתן כלב החברוני לעכסה בתו, אחרי אשר לא מצאה חן בעיני עתניאל ארץ הנגב אשר בסביבות דביר? — חצינו את הכביש, ודרך ואדי קומראן עלינו אל דורה, היא אדוריים.

✶

כשקרבנו אל הכפר הרגשנו כי לא נהיה כאן אורחים רצויים. ידענו, כי תושבי הכפר הם אנשים עזי נפש מאז ומעולם. כי גבורת המקום על יושביו. אדוריים בנויה על הר שגבהו 898 מטר, ומשמשת מעבר

לארץ השפלה. מעל ראש ההר נשקף אופק רחב, ממערב הים התיכון והשפלה, ממזרח מדבר יהודה, מדרום הנגב ומצפון הרי חברון. מעמדה הגיאוגרפי הזה השפיע על תושביה להטיל את מרותה על הסביבה ולהיות בריב ובמדון גם עם חברון הבירה. ראשיתה — "ויבן רחבעם ערים למצור ביהודה, ויבן את בית לחם וכו' ואת אדוריים ואת לכיש ואת עזקה. ויחזק את המצודות, ויתן בהם נגידים ואוצרות מאכל ושמן ויין ובכל עיר ועיר צנות ורמחים ויתחזק להרבה מאד (דה"י ב' י"א 9—12). אחרי חורבן בית ראשון ובימי בית שני היתה לעיר אדומית, והיא יחד עם שכנתה מרישה היו למכשול ליהודה בימי האחים החשמונאים. יוחנן הורקנוס כבשה והכריח את תושביה להמול ולהתגייר. בזמן פומפיוס היא חוזרת להיות צרה ליהודה. במצות גביניוס נבנתה אדוריים יחד עם ערים אחרות אשר "יושביהן הראשונים נהרו אליהם ברצון מעברים" (מלחמות היהודים א. ח. ד.). בדורות המאוחרים ממשיכה דורה מורשת אבות. היא מציקה ליהודי חברון. השיך עבד־אל־רחמן ואחיו משלו ממשלה בלתי מוגבלה בכל הסביבה. יהודי חברון העלו להם מס לבל יתנפלו עליהם. השיך הדורתי זכה להרשם ברשימת מקבלי החלוקה. ועד לפני 80 שנה היה מכונה ברשימות ההן בשם "הרב השחור". וכל המלחמות אשר היו בדורה בשנים האחרונות, ופרשת המצור והאסורים, הלא הם כתובים בפקודות הממשלה הארץ־ישראלית ובזכרונות הצבא הבריטי אשר חנה בה ימים רבים עד אשר שב השלום למקומו.

בחרדה נכנסנו אל הכפר, באנו אל הרחוב, אין מאסף אותנו הביתה. רוחות חזקות מנשבות. הלכנו להשתטח על קברו של "נביא נוח".

— כמה מתאים מקומו של קבר "אבי כל שותי יין" בסביבה הזאת העשירה בנטיעות גפנים!" — מעיר אחד החברים. הקבר נמצא על ראש ההר, מצבתו גדולה מאד. על גודל המצבה יאמר בכפר כי "נביא נוח איש מידות היה". ירדנו מההר. הבתים בנויים על חורבות עתיקות.

אנה נבוא?

— אל בית הספר! קורא החבר־המורה. המורה יצא לקראתנו. צעיר חוור פנים ודל בשר. הוא משמש כמורה בבית הספר ה"וואטאניי" להבדילו מבית הספר הממשלתי המתנוסס לתפארה לא רחוק משם. הוא מכניסנו אל חדרו הפרטי. ידיו מלאו עבודה, לא בכל יום שכיחים אורחים מכובדים כאלה. התה הוגש. לאט לאט מתאספים תושבי הכפר. וראה זה פלא, ראינו בפני האנשים והנה אינם זועמים. ואולם הכרת פניהם

ענתה בם כי גבורי חיל המה ואינם חתים מפני כל. ביניהם אחד, איש מדות ורחב כתפים.

— "מבני הענק, מן הנפילים" — מעיר אחד החברים.

אנו מתחילים ב"עבודה":

— האם לא תדע אגדות ומסורות על עירכם וסביבתה?

"מה העבודה הזאת לכם? — תמה המורה. אם בהיסטוריה רצונכם, קחו ספר וחזו. ספורי הפלחים הבל המה. —

וכמחאה לגזר דינו הקשה של המורה פתח אחד הפלחים ואמר:

— "והנני ואספר לכם אנכי... התראו את ההרים הפורים ואת הבקעה היפה העשירים במעינות ובבורות? זקנינו יספרו עליהם לאמר: בימי קדם חיו בהם בני סאנסאל. אנשים גבורי כח אשר לא יחתו מפני כל. והנשים בנות חיל. כשבת נישאה לתושבי המישור, בבואה לבקר את אביה היושב בהר והביאה אתה משא צמד פרדים אדמה לשימה סביב העצים הרבים הנטועים בצלעות ההר. והנשים — ארבעה עשר בכרס אחד. ויפרצו האנשים ויעצמו מאד מאד ותמלא הארץ אותם. אך את האלהים לא ידעו. ויתאנף אללה בהם. וירדו אליהם מלאכי שמים ויאמרו להם: כה אמר אללה: שתי דרכים נתתי לכם: דרך החיים ודרך המות. אם ישכם שומעים בקולי ותעבדוני בלב תמים — ותחיו בשלוה ותפרצו ותעצמו בארץ, ואם לא — שתים אני נוטל עליכם, בחרו אחת מהן: אם אביא לכם מגפה ונגפתם בה ואם תחדלו מלפרות ולרבות בארץ. ויענו בני סאנסאל לאמר: את אללה לא נעבוד. טוב מותנו מלהשאר מתי מספר בארץ. וישלח להם אללה את הרוח הצהובה, והאנשים נקבו בצורים ויסתתרו בהם. מרביתם מתו ומשארית הפליטה יצאו בני ישראל".

— הנעם והנעימות לך, יה חסן, אמור לנו מאין באו אבותיכם הנה?

— "בני ערב (בידואים) היו אבותינו, ובראשם אבו דרהם אל חוסייני... הם אהלו במזרח בסביבות מידבא... ויעברו את הירדן ויבואו לתור להם ארץ אחוזה, ויבואו הנה וישחטו את תושביו וישבו תחתם".

— ההיו מלחמות בסביבותיכם?

— מלחמות רבות נלחמו אבותינו... כשבא אברהים פחה עלו עליו למלחמה. בימי הורשיד פחה עמדו בראש הקושרים של כל הר חברון נגד הממשלה הטורקית. מלחמות רבות היו בסביבתנו...

— הבאו "בני יוטה" לעזרתכם ?
— "גם הם נלחמו".
— והמחאמרים ?
— "המחאמרים ? ... הם משלו בכל הסביבה. יהודים היו" ...
— מאין באו ?
— "ע"י כורמול יש חורבה אחת ושמה חירבית חיבר [1] ... חורבה גדולה ... משם באו ... והם נלחמו ביוטה" ...
— "הם באו מחברון, מאל חלילי" — מעיר אחד הנאספים.
שמועה חדשה. ענין חדש לענות בו.

נדמה כי יוטה היא שיחת הכל בכפרים. אך האנשים דיברו לתומם. המורה עומד ושומע, התענינותנו מפליאתו. מי יפקח עיניהם של משכילי שכנינו ויעוררם לאסוף האגדות והשמועות המתהלכות בכל רחבי הארץ בין הפלחים התמימים ?

השמש רד. האוטו בא להסיענו ירושלימה. בדרך עברנו על יד המעין המפורסם של אונקור. הסיבונו את פנינו ממנו. פינה יקרת זו נמצאת עכשיו בשלכת. באוטו הרהרנו: מתי יוסר הלוט המכסה על מאות החורבות האלה. ומתי יענו חלוצי עמנו במקומות האלה הידד על קיצם ועל קצירם, ויעלו שמחה וגילה מן הכרמל ובכרמים ירונן וירועע [2] ?

1 בסיורנו הקודם בסביבות כרמל לא פגשנו בחורבה זאת. גם במפה המפורטת אשר בידינו אינה רשומה.
2 משאלה זו מתקיימת בימינו. באזור דורה — אדוריים, אמציה נוסדו הישובים י. שקיף, אדורה, נגוהות; בדרום הרי חברון: כרמל, מעון, ויתור.

בנגב מדבריות יהודה

ביוטה

וניסע מירושלים ונחנה ביוטה מודעתנו. דרכי הכפר שוממות, האבנים הצבורות על כפות מגעולי הבתים מעידות על העדר יושביהם. זקנים אחדים ונמושות הכפר מקדמים את פנינו.

— היכן בעלי יוטה?

— "אל המספ'רה"[1]... הלכו לרעות את צאנם, יה־חוג'את, אנשים. נשים וטף.

— והיכן ירעו?

— "בכל שפיים מרעיתם... רב המרעה ב"מדבר"... שם יטו אהלי־הם... בסביבות ואדי סיאל[2] ירעו את צאנם.

— מתי ישובו?

— אחרי שנים או שלשה חדשים, ויש אשר יבואו אל הכפר והביאו אתם לבן וחמאה אשר מרוב חלב יכינו אותם... ויביאום למכירה ל"חלילי"[3].

— ואתם, חוג'את, לאן פניכם מועדות? שואל אחד הזקנים.

— "לזואירה ול"בחר לוט"[4].

---

1 יושבי הכפרים שבספר מדבר יהודה היו מחלקים את המדבר לשני חלקים: בריה ומספרה. החלק הראשון היה בדרך כלל מעובד על ידם, ואילו החלק השני שימש להם כשטח מרעה.

2 נחל צאלים.

3 חברון.

4 ראש זוהר וים המלח.

— אללה ישמרכם! עזי נפש אתם, האם את הג'הלין[5] לא תיראו ומה"דולם"[5] לא תחתו? רבה הדרך לפניכם... בדרכיכם תפגשו ביאטאווים. בעברכם את ואדי סיאל ותפגעו בג'הלין עזי הנפש... הם נטושים על פני המדבר ושם ירעו את צאנם ועדרי גמליהם.

— "הטרם תדעו כי "איפ'ינדיאת" הם אלה?", עונה בחשיבות חג' עבדאללה מורה דרכנו. "חי אללה ונביאו, כי לא יפול משערת ראשם ארצה.

— "מרחמם ינהגם!" — עונים לעומתו זקני הכפר.

הפעם לא חשבנו להתארח ב"מלון" הכפר. חנינו על יד בית הספר, ואחד מחדריו המרווחים היה לנו למלון לילה אחד. ידי החברים מלאות עבודה. הקומקומים נשפתו על גבי הפרימוסים. הסעודה הוכנה. הפעם היו אורחינו המוכתר ובני יוטה המעטים שנזדמנו לכפר. המוכתר ישב בראש. התה הוגש.

— "שמעתי אומרים — פותח המוכתר — כי למדבר פניכם מועדות, אל בין הג'הלין, האנשים עזי נפש... אזכרה: אבותינו ספרו לנו: מלחמה היתה בינינו וביניהם וה"דולם" המאהלים מדרום להם. מקומות מרעיתם סמוכים המה זה לזה... רק ואדי סיאל יפריד בינינו.

במלחמה הזאת נצחה יוטה... בחרבנו כבשנו את כל הסביבה, עד תל ערד וקריתים הגענו.

— ספר לנו על מקומכם, יא אבו ג'דאיל.

— "מה נספר לכם? הלא חכמים אתם ממנו... ולכם הספרים".

— תאבי ידיעות המה החוג'את, אל "חורופ'את" (אגדות) יצאה נפשם — משדלו חג' עבדאללה.

— טוב! שמעו ואספרה: השמעתם על השבט הגבור סאנסאל?

— אי נעם, יה אבו ג'דאיל! בני אדוריים ספרו לנו עליהם. ומה תספרו אתם?

— הראיתם החורבות אשר בסוסיה ובכרמל?[6] כל המקומות האלה היו נטועים גפנים, מהן נטישותיהן השתרעו למרחקים ומהן זמורותיהן מודלות על התאנים. אשכלותיהן מה גדלו. ענב — כתפוח לגודל. מדי יום ביומו הלכו הכורמים אל כרמיהם ויבצרו את האשכלות הגדולים

---

5 שבטים בידוים.

6 ראה עמ' 239, 241.

וישימום אשכול אשכול בתיבה ויטענו על חמוריהם. והכורמים במשכנות מבטחים ישכונו, לא חתו מפני כל. החמור יצעד לאטו באין בעליו אתו. בדרכים אין מכלים להם דבר. ויהי היום ויפגע "ערב" באחד החמורים ויקח ענב מהאשכול וישבע. וישלף את נעלו ויתלנה בעוקץ האשכול ויפן וילך. ויראו בעלי החמור נעל תלויה באשכול ויחורו פניו וידעו כי כלתה הרעה על הכפר, וכי "בני ערב" קרובים לבוא.

— מה לנעל את ידיעת הבאות? שאל אחד החברים.

— הנעל סימן הוא להכנעה — משיב המוכתר — הלא כה יחרף איש את אויבו "אשימך תחת נעלי".

— "על אדום אשליך נעלי". פסוק מפורש בתנ"ך, מעיר אחד החברים.

חבר אחד עונה לעומתו:

— "ויהי בהוציאם את המלכים ויקרא יהושע אל כל איש ישראל וכו' קרבו שימו את רגליכם על צוארי האנשים האלה" (יהושע י' 24).

"וכן היה — המשיך המוכתר — לא ארכו הימים והארץ שודדה, ערי "ג'בל חליל" ניתצו והכרמל היה למדבר. אלה היו בני סאנסאל, הגוי האיתן ועז הנפש".

המוכתר קם והלך לדרכו. אורח חשוב מחכה לו במשטרה: שיך עזיז האשתמועי. עליהם לדון על עניני כפריהם השכנים.

המשכנו את שיחתנו:

— לאיזו משפחה יתיחס המוכתר שלכם?

— למשפחת אל אריס. ...אבות אבותיו נוצרים היו. מקרק (קיר מואב) באו הנה... אתנו המחאמרים לא יתחתנו, כי מלחמה היתה בינינו וביניהם ואיבת עולם בינינו.

בדרך לזואירה ולהר סדום

הבוקר אור. השיירה עומדת הכן. החמורים טעונים. דבר לא נעדר. "איקספידיציה" לכל פרטיה ודקדוקיה. אנו יוצאים לפקוד את המדבר בעצם פריחתו, לגיל ולרנן בחג אביבו, ואולם פנינו אל שבטים אשר לא ידענום תמול שלשום.

צעדנו למזרחית-דרומית אל תוך בקעה רחבת ידים המוריקה בקמתה ברוכת האלהים, מקץ שעה אחת עברנו על יד חורבות סוסיה המפורסמות. על יד הבאר ישב רועה מבני יוטה וממשפחת מחאמרה.

— מה כאן? שאלנוהו.

— "בלד אל רום" התראו את ההר הזה? כולו היה מכוסה גפנים. אשכלותיהן מה גדלו! אבות אבותינו בהלחמם ביוטה שחתו את הכרמים ובוססו כל חלקה טובה".

הדרך מתפתלת בין גבעות. בהעפילנו ההרה הלך האופק הלוך והתרחב. השפלה נשקפת בכל הדרה. וכל הישובים שברמות הנגב הולכים ומתגלים. הננו שוב על רמה רחבת ידים. גלי האבנים הנראים מרחוק מרמזים כי הדרך עוברת על ידם. הגענו לקצות הרמה ל"רס אל נקב קוריתין" הוא "מעבר קריתים". לפנינו השבר הגיאולוגי הגדול החוצה את מדבר יהודה בכוון דרומי־מערבי למזרחי־צפוני ומסתיים בגיא מלח בדרום ובמרחק מה מיוטה בצפון. הוא יוצר בקעה רחבה נמוכה ב־400—500 מטר מהר חברון. אנו יורדים אל הבקעה המגוונת בשלל פרחים. תל ערד רומז לנו מרחוק, לעינינו הרי העברים, ההדורים בקמטיהם כשסעיף ערפל כחלחל יכסם.

על אם הדרך ישב זקן בא בימים.

— "מרחבה יה שיך". מאין ולאן?

— מרחבתין, יה שבאבין, יאטאווי אני... "יהוד" אתם? יהודים היו גם אבות אבותי".

ה"הכרה" הזאת לא תפתיענו עוד.

לימין הדרך מוביל שביל לחורבות מואייד. בראש התל מבצר גדול בנוי מאבנים גדולות, ושברי עמודים מפוזרים לכל עבר. הוא שמר על הבקעה היפה אשר בראשה נמצאת חרבית קריתין היא קריות שביהודה. מהמבצר ציפינו לרגלי ההר. פיות מערות פעורים לרווחה. בין העשבים הגבוהים מתרחש דבר־מה. ירדנו את המורד התלול ונגיע לקריות. המולה רבה. נשים וילדים נטושים על פני השדה ומלקטים חלמיות ו"חרדל". בזכות "המשוטטות" שבינינו לא התחמקו הנשים מפנינו.

— "מלקטות אנו אוכל לעדרינו".

— ומה המרעה, הרזה אם שמן?

— "אלחמד לאללה, ברכת אללה על הכל... החלב שופע מעטיני הפרות והעזים... מרוב חלב נעשה "סמנה" וזבדה... "הגברים" ימכרו בחברון ובירושלים".

טבולות בים הירק תפצחנה העלמות פיהן בשירה. האדם יחוג עם הטבע את חג פריחתו. "ישושום מדבר וציה, פרוח תפרח ותגל". את הגבר היחידי מצאנו על יד אחת גדרות הצאן. רגלו השמאלית רכובה

על הימנית. מבוהן רגלו הימנית נמתחת פקעת של חוטים. בזריזות רבה יטוה לו מהם "עגאל" לפאר בו את ראשו.

שבנו אל הדרך, מבין העשבים נראו נדבכי בנינים ואבנים מהוקצעות. בקעת קריות מסתיימת בשרשרת גבעות הנמשכת מצפון לדרום והנקראת "חושום אל בויוד" על שם חרבת בויוד הנמצאת בקצותן. בעמדנו על ה"חושום" נגלתה שוב לפנינו בקעה יפה רחבת ידים ומוקפת הרים וגבעות. באמצעה מתרומם תל ערד. על יד הבור "הורוב אל בלאד" שברנו את צמאוננו. מקץ חצי שעה מהבור וחמש שעות מיוטה עומדות רגלינו על ראש תל ערד. "וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב, כי בא ישראל דרך האתרים וילחם בישראל וישב ממנו שבי". ואולם בזמן כיבוש הארץ הדביר יהושע את מלכה. שבט הקיני חותן משה התיישב "בערד מנגב למדבר יהודה" ורעה בו את צאנו. כמו בכפרים אשר בהר חברון כן בערד היה במאה החמישית ישוב יהודי.

היום שממון בכל. העפר כיסה על החורבות. בין חברי השיירה שהיו בשעתם חיילים עברים תהו על בקעה רחבה זו שהוצעה פעם כמקום להתישבות לחיילים המשוחררים. כמה מרץ הושקע לשם החשת הגשמת ההתישבות. ההצעה נדחתה. חפרו ולא מצאו מים ותל ערד נשאר בשממותו. אריסים חברונים חוכרים את הבקעה מהממשלה ויזרעוה שעורה [7].

בשלש שעות אחר הצהרים ירדנו מהתל. מקץ חצי שעה מסתיים גליל ערד, שנוי גדול חל בפני האדמה. הרגשנו כי אנו עוברים אל אזור אחר. אותות המדבר נסתמנו בארץ וביושביה.

— "ואדי סיאל" — מכריז עבדאללה. היה בהכרזתו חרדה לבאות. "אנשים מה"דולי" (הממשלה) אתם, וכן תהיו בעיניכם, ראו הזהרתיכם".

"הנה עיר הגבול בין הג'הלין ובין השבט כעבנה ורועי כפר יוטה", הראה החג' על חורבות וקברים המשתרעים בתחילת הואדי, "אל מנטרה" יקראוהו. אליו יבואו הג'הלין, יערימו סוד ויתיעצו על צפונם".

חצינו את ואדי סיאל, כי מהלכו למזרח נשפכים מימיו לים המלח

---

7 משנת 1962 ואילך נערכו בתל חפירות שיטתיות ורחבות בהנהלת י' אהרוני ורות עמירן ונחשפו שרידים חשובים מהעיר הקדומה על חומותיה ובניניה וביניהם מצודות ישראליות ומקדש שנבנה לפי מתכונת בית המקדש בירושלים וכן כלים רבים, חותמות וכתובות עבריות.

מצפון למצדה. הלכנו בכוון דרומית־מזרחית. אנו עולים גבעות ויורדים גאיות. שפעת גמלים כסתה צלעות הגבעות, בכרים ונאקות רעו יחדיו. שעת בין השמשות. עת האסף המקנה. העדרים גולשים מההרים ומת־כנסים אל הגדרות או אל האהלים הרבים התקועים סביב על יד בורות חצובים או בשפולי ערוצי נחלים.

בואדי אום־פדה פגשנו במחנה הג׳הלין, ב״בתי השער״ של ״ערב סאלים״ ממשפחת אבו דאוק. ויקדמו את פנינו אנשים חסונים, חרבם מצומדת למדם וקני רובה תלויים על כתפיהם. כליהם העזים חרצו את לשונם לקראתנו. בחורות שחורות עינים הלוהטות במבטן תצצנה מבעד לחרכי היריעות.

חג׳ עבדאללה ניגש אל השיך. ויקרבו לחי אל לחי ויתנשקו ויתלחשו.

— ״התכבדו מכובדים וחסו הערב בצל קורתנו״.

— כתר־חירק — עונה החג׳ לעומתם — וכלפינו: אל תשעו לקריאתם. שטו מעליהם ועברו! ונעבור, הלבנה נראית בשפולי הרקיע. היא שופעת את אורה הנוגה על גבי הסלעים הלבנים. קול חליל של רועה מאחר עולה ממרחקים. המנגינה מתמזגת עם האויר הרווי בדידות ושקט. בהתרוממנו על אחד מראשי רכסי אבו קדאדה נראתה פאת ים המלח המכסיף בברק כספו.

ירדנו במורד קדאדה ואחרי לכתנו שעות אחדות בחשכת הליל הגענו לבור מים גדול, ל״ביר זואירה״. ונקח מאבני המקום ונלן שם.

בוקר, ונדע כי רבה הדרך לפנינו. אחרי פת שחרית המשכנו את דרכנו למזרח, לאורך ואדי ליבקיאה. הדרך חד־גונית. גבעות הסינון מזהירות בלבנן, אנו עולים ויורדים. בעלייה נדמה כי נגיע על פסגת ההר ונתקרב אל חוף ים המלח. לשוא! בעלותנו על הפסגה ונגולו לפנינו עוד גבעות רבות ענודות לפרקים ברצועות צור חומות־כהות. יש אשר יגוונו את הדרך המונוטונית הזאת שרידי גדרות צאן, גלי עד או גלי אבנים ציונים לקברי בני המדבר הנודדים. אנו במורד אל חדאד והנה אורחת בידואים באה מרחוק. אהליהם וצאנם אתם.

— מנין אתם?

— ״בני דולם אנחנו!״ עונה הישיש שבהם בקול מרוסק עולה ויורד בקצב כתינוק זה הפורט הברות בקריאתו. ״נוסעים אנו צפונה... ושם נאהל... במקום מרעה דשן״.

במורד ״נקב חדאד״ מתפתל השביל בערוץ נחל עשיר בעצי רותם.

"ואדי אבו רתם". מרחוק בישימון רומז לנו עץ ערער, התקרבנו אליו. עץ סיאל גדול. צמרתו רחבה, סרעפותיו ארוכות ותחת צל פארותיו חסינו מקרני השמש הלוהטות. "תחת צאלים ישכב", מחזק אחד החברים את השערתו, ומקדש את העץ בקדושת התנ"ך.

מקץ שעה אחת הגנו במעלה זואירה העליונה. בצלעות "ראשה" חצובה מערה אשר יקראו לה "מאורת הגמרים". בבת אחת נפתח לפנינו אופק רחב, ים המלח ולשונו עטורים בהרי העברים, הר סדום ואפיק זואירה[8]. ירדנו ב"נקב" התלול. עדרים רבים נטושים על צלעות ההר.

— "סלם עליכום!"

— "עליכום אל סלם", ענינו. מאין תבואו?

— "מעבר לים לוט באנו... מעמאן הגנו... עברנו את "קסר זואי־רה"[9] ופנינו חברונה, למכור גלגלות אחדות מעדרינו... בדרך זו נלכה... נצפינה, אם נדרים ויתנפלו עלינו בני הדולם העזים".

ירדנו אל אחת זרועות הנחל. הוא עשוי גבים אדירים, אחד ממעל לחברו. באחד מהם מתרומם סלע זקוף הכפוי עליו כגיגית. באמצע הסלע חריץ עמוק ורחב, צבעו הלבן הבהיר יעיד כי לפרקים יזרמו המים דרכו בכוח איתנים. בגבים המלאים על כל גדותיהם שברנו את צמאונו. ירדנו עד ערוץ הנחל. גבעות המרנה בתבניותיהן הטפוסיות מעידות, כי בזמנים קדומים מאד השתרע ים המלח עד הנה. בראש אחת הגבעות עומד מבצר בחרבותיו ולרגליו גדר אבנים גבוהה בשערה הגדול בנוי אבני גזית. כרועים שפגשנום במעלה, כך בזמן עתיק עברו בדרך הזאת שיירות רבות אשר העבירו סחורותיהן מארץ מואב לעבר הירדן המערבי. גדולה היתה חשיבותה של דרך[10] זו בזמן הצלבנים, בעת אשר שלטו בקיר מואב, והדרך מצפון לים המלח היתה בידי הערבים. המבצר הזה שימש תחנה לשיירות. והגבים רחבי הידים אשר מימיהם יעמדו רוב ימות השנה, שימשו לשבור צמאון עוברי אורח ועדרי הצאן.

אחרי מנוחת הצהרים פנינו לעבר הר סדום בדרכנו לואדי מוהואת[11].

---

8 נחל זוהר.

9 מצד זוהר.

10 כיום דרך סלולה המחברת את ערד עם נוה זוהר.

11 נחל חימר.

במדה שהתקרבנו אליו הלכו ונעלמו השיחים ועצי הסיאל המרובים. מקץ חצי שעה הגענו לואדי מוהואת. ונעמיק בתוכו. מה הדבר אשר משכנו הנה? מה כי נסבול תלאות הדרך, חום מחניק וצמאון רב? ומה כי תתנגפנה רגלינו בחלוקי הנחל המרובים המפוזרים על אפיק הנחל הרחב? לגיאולוגים שבינינו הפתרונים. הגענו למחוז חפצנו. על ערוץ הנחל הרחב מרבץ חימר המכסה שטחים די גדולים. השכבות — מקצתן אספלט נקי ומקצתן ספוגות באבני סיד. ובנקיקי הסלעים הזקופים טיפות חימר קרושות. "בארות בארות חימר".

— "מה שומם המקום ובכמה עמל עלה לנו עד הגיענו הנה — פותח החבר הגיאולוגי. — היה זמן והאזור הזה היה הומה מאדם כדי לזכות בחומר השחור הזה המונח כיום כאבן שאין לה הופכין. עוד במאה הרביעית לפני הספירה היו הנבטים יושבי סלע אדום הבעלים היחידים של החימר הצף על פני ים המלח. הם הגדילו את הכנסותיהם במכרם אותו בכסף מלא למצרים, שהשתמשו בו לחניטת גופותיהם.

החימר הזה השוקט היום על שמריו שימש בתקופת הקדומות למקור מריבות בלתי פוסקות בין השבטים אשר ישבו בשני עברי הירדן.

הקדמונים הוסיפו לים המלח עוד שם חדש על שמותיו הרבים ויקראוהו בשם "ים החימר". תושבי צוער השתמשו בו לצרכי חקלאות. כך יעיד גיאוגרף ערבי שחי במאה ה־13.

"עושה המלאכה על פני הים מתקרבים אל גושי החימר ושולים אותם לתוך ספינותיהם", כך מעיד יוסף בן מתתיהו.

"ומי יודע אם לא ימצא בעמק השכבות האלו גם הנפט"! כך שאל לעצמו החוקר בלנקנהורן בבואו לחקור את הסביבה הזאת.

"ואת מלחמת ארבעת המלכים נגד חמשת המלכים אשר "חברו אל עמק השדים הוא ים המלח" תשכחו? "ועמק השידים בארות בארות חמר, וינוסו מלך סדום ועמורה ויפלו שמה".

מתוך דברי תורה ומחקר פנינו אל עבר הר סדום. בקצה הואדי עומד הר המלח כששה ק"מ ארכו, קילומטר וחצי רחבו ומאה וחמישים מטר גבהו. הוא עומד כמצבת עד על הערים הפוריות אשר נהפכו הן ויושביהן מפני זעם ה' וחרון אפו.

"וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים ויהפך את הערים האלה ואת כל הככר ואת כל יושבי הערים וצמח האדמה". וכך מסביר החוקר אבל בדרך הטבע את ה"מהפכה" הזאת.

ככר סדום שהשתרעה מ"הלשון" דרומה רגשה מרעידת אדמה. מהבארות שפע החימר. הוא התלקח עם הנפט והגפרית. ויהי הכל למאכולת אש ויעל "קיטור הארץ כקיטור הכבשן". וישקע הככר ויתפרצו המים מהים הצפוני דרך הלשון ויכסה את הערים ואת כל הככר. ורק לוט ובנותיו הרה נסו.

— והיכן גברת לוט? חמד לו לצון אחד החברים.

— אל תהתלו! בעמודים ובפירמידות הבודדות של המלח אשר פסלום הגשם ומי הים מתוך ההר הגדול, ראו בתקופות שונות את דמותה של אשת לוט.

בתקופה הביזנטית ובתקופות המאוחרות דיברו על הנציב הזה החוקרים השונים. הנוסע העברי בנימין מטודילה מספר: העזים מלקקות את נציב המלח ובכל זאת לא יעדר ממנו דבר.

— "מרת לוט" פתח חג' עבדאללה, "שמעתי מפי אינגליזי שקיבל מג'לאל אל־דין הנעלה: בנטות אורח ללון בבית לוט בעלה והבעירה בלילה אש על יד ביתה וביום — העלתה עשן למען יראו אנשי סדום החטאים כי אורחים יתארחו בבית בעלה.

וכך אומרת גם האגדה העברית — מסיים אחד החברים — באותו הלילה שבאו המלאכים אל לוט, מה היא עושה? הולכת אל כל שכנותיה ואומרת להן: תנו לי מלח, שיש לנו אורחים.. והיא מתכוונת שיכירו בהם אנשי העיר.

— ולוט?

— "נבי לוט, חוג'את, — מתערב חסאן החמר מתושבי חברון — בהנתך חמת אללה על סדום ותושביה בגלל חטאיהם הרבים, ברח נבי־לוט אל ההרים. וישב בכפר ברוק הוא בני נעים וימת שם. ושם תמצאו את קבורתו עד היום הזה".

שקועים בדברי אגדה שמענו נקישת פטישים. בהתקרבנו לרגלי ההר והנה גמלים משרכים דרכם ונשים וילדים מתרוצצים. בצלעות ההר המבריק בלבנוניותו טיפס בידואי: קווצות תלתליו פרועות. בקרדומו חצב גושי מלח גדולים. לרגלי ההר היו פרושות עביות ועל ידן נשים וטף שלא הספיקו להמלט מפניגו כשהם רתוקים במקומם. כל פנים חוורו כסיד.

"עשו חסד עמהם, איפ"נדיאת — פונה אלינו חג' עבדאללה כשהוא קורץ בעינו, ענייים המה. ואתם, אחי, — פנה אליהם — אל תיראו כי

טובים המה האנשים אשר אתי, ולא יאונה לכם כל רעה". הבינונו, עוברים המה על החוק וגונבים מלח.

בדרך לאום בגיק [12]

פנינו לצפון. קרני שמש האחרונות מחליקות בהרי העברים בשלל צבעיהן הלוך והחלק עד כי התעלמו כליל. הלבנה האירה בהילה ושיותה צביון מיוחד בממלכת השקט והדממה. בפני הים הממורטים בברק הכסף השתקפו הרי העברים הנישאים בקמטי קמטיהם ובערוצי נחליהם האי־תנים בלי ניד וזיע. גבעות המרנה הלבנות בתבניותיהן המיוחדות הזכירו ארמונות וערים מפוארות שידי קוסם פלאי קסמתם. בעברנו באחד האפיקים בדילתות הרחבות שמענו צרצור הצרצרים. בהאזיננו למנגינתו לא שמענו בה "פזמון קבוע ובנוסח ידוע" כי אם סלסול ארוך וממושך ולעומתה עלתה מפי המטיילים שירה חשאית עורגת וכוספת, הד המתרחש בנשמותיהם השואפות להתמזג עם נשמת הכל.

אנו מתנהלים לאטנו. אנו הולכים ומתקרבים. לאן? מה איכפת? האין הדרך כמטרה בפני עצמה? מה כי נדע את הבאות? האם רבים הם רגעים כאלה בחיי אנוש בתוך חייו הסוערים בקלחת החברה שאנו מפרכסים בה?...

..."אום בגיק"! צוקי סלעים מזדקרים לפנינו ואנו נבלעים בתוכם. קול מים רבים משקשקם. חורשים מצילים עלי נחל. מעינות בין נקיקי הסלעים יהלכון וישקו קני סוף ואגמון, עצי אשל וסיאל. והסוף מה יגאה, ואשדות המים מה יהמו! ונכרע על ברכינו על יד המעין ונרוה את צמאוננו ממימיו הזכים והצוננים.

פרשנו קבוצות קבוצות במערות הרבות מעשי ידי הטבע.

— "הנעמיד משמרות"?

— "לא! האם יסכון פה האדם לעשות מזימה? אור הסהר יסוכך עלינו".

השינה נעמה לנו מאד. בהיותנו הוזים ומרגישים בעונג האלהי שמזגנו הטבע ביד רחבה עוררנו קול: "אמרה שומרת: אתא בוקר".

— מי זאת הקוראת בשחר?

אחת החברות שלא נהנתה בלילה הראשון לסיורנו מזכויות השמירה

---

12 עין בוקק.

בלילות, מצאה שעת כושר לרכוש את זכויותיה. ותקם בעוד לילה ותכן תה לחבריה ולחברותיה ותכבדם בשכבם עוד על יצועם בסתר המערות. ונרד על המעין ונטבול. "טובלי שחרית", כן היינו בעינינו.

ונבט כה וכה והגיאולוג [13] איננו. ונלך בעקבותיו. אנו עולים וחודרים אל תוך הנחל. בדרך פגשנו בבריכות חבויות בתוך קנה ואגמון. מתוך חורש מגיח הוא. בגדיו מעופרים בעפר ובידו צרור מלא אבנים. פניו כמתלהבים. כארכימדס בשעתו, כולו מלא שמחת מגלה קורא: "מצאתי! מצאתי! שכבת אדמה בלתי ידועה בסביבה זו מצאתי!"

— הכיצד? הבטוח אתה? — הקיפוהו בשאלות.

— "יהא לבכם סמוך ובטוח. תגלית חדשה!". עיני כולם פנויות אל צרור האבנים...

— "קרקע יורה! אזור זה הוחזק עד עתה כאזור קינומני קרטוני. וכך הוא מתואר במפות הגיאולוגיות השונות. אולם כאן מרבץ חדש לפנינו.

— מנין לך זאת?

— "הסתכלו במאובנים, הריהם cidaris glandaria זוהי "אבן היהודים" המפורסמת. מאובן של יורה טפוסי. ומלבדם הנה הבראריופודים האלה המסמנים כמו כן את היורה. "כאן מהפכה בבנין הקרקעות של האזור כולו", מסיים החבר בחשיבות.

שבנו בשמחה אל המחנה ונשמח גם אנו בשמחת המגלה.

צפצוף "המפקד" טלטלנו בחוזק יד מהעולם שכולו טוב. לדרך!

— האם קדמונו ראשונים בפינת יקרת זו? "תעלות מים!" מהן חצובות בסלע ומהן בנויות בידי אדם. ובקצותן שתי בריכות מים גדולות שטרם הספיקו הימים לקלקלן ויורדים אליהן במדרגות. "והנה גם חורבות"! ממולן מתנשא מבצר גדול 24 מטרים על 18 מטר כאותו המבצר שפגשנו אתמול בזואירה. אין להטיל ספק בדבר: אום בגיק היה אחת התחנות החשובות ביותר לאורך ים המלח. בדרום עין גדי לאורך הים אין פוגשים במעינות עשירים במים זכים וטובים לשתיה כמו באום בגיק.

מי יודע אם לא שימש מקום זה למקום התבודדות לאיסיים ולמקום

---

13 הכוונה לד"ר נתן שלם.

סתר לקנאי ישראל, אשר מבצרם התנשא לא רחוק מכאן, על הר מצדה המפורסם אשר עינינו נשואות אליו[14].

המשכנו את דרכנו לאורך שפת הים. במקומות אחדים הגיעו ההרים עד הים והשביל עלה וירד חליפות. ההרים אינם זקופים, כאלה שפגשנום אשתקד בסיורנו מצפון לעין גדי. במשעול ההרים הקרחים נראו סימני תרבות. הנודדים במדבריות צברו לצידי הדרך ציבורים קטנים של אבנים לבל תמעדנה רגלי אדם ובהמה בשבילים החלקים ויפלו אל התהום הרובצת לרגל ההרים. עינינו נשואות אל צוקי הסלעים הגבוהים. "כתוהי עלי הראשונות יתנשאו במרחק, גאים בהדרת דממתם ויהירים בבדידות עולמית" (ביאליק). יש אשר יסתמנו בהם חריצים עמוקים שנוסדו בכוחות איתנים ע"י זרמי מים זדונים בתקופת המבול. ואין מספר לשמותיהם.

בהסתכלנו להתפוררות הסלעים הגדולה שבאה בעקב השקע הגדול נשא חג' עבדאללה את עיניו השמימה ויקרא: "מעשי גבורת אללה, יה־חוג'ה".

בהעריכנו את הכוחות האיתנים הצפונים בטבע התגלה לפנינו גם כוחו האיתן של בן האדם המשבר כבלי השעבוד והשואף לחרות ולחופש. לא רחוק מאתנו מתנשא הצוק, המצבה הדוממה, על פני ההרים, לאנשים כבירי הרוח אשר נלחמו ומתו מות גבורים על קדושת חופש האדם בארצו: מצדה!

14 בחפירות שנערכו במצודה ובסביבותיה בשנים 1965—1971 נמצאו שרידים חשובים מתקופת מלכי בית חשמונאי ובית הורדוס. זה היה מרכז חקלאי חשוב של חוה מלכותית. נחשפו גם בריכות מים.

לים המלח ולערבות יריחו

בפרוע פרעות בישראל[1] חדלו ארחות והולכי נתיבות. "המשוטטים" נקהלו בימי שבת ומועד באולמים רחבי הידים. שם שחו רשמי סיורים בנגב ובמדבר, בהר ובשפלה. שם התוכחו על המסקנות שהוסקו בין קניונים ונהרות ובין תלים וחורבות. ואולם הנפש ערגה למרחב יה. התגליות החדשות אשר נגלו ביריחו עוד הגדילו את התשוקה לצאת אל מחוץ לחומות. ובא היום.

עוד לפני יום פיקפקו אם יצא הסיור לפועל. "שאלת הבטחון" התעוררה בכל חריפותה. האם הגיעה השעה לצאת למרחב? האין הדרכים משובשת בשודדים? ופח יקוש בדרכנו לערבה?

אך בשעה המיועדה נזעק עם רב. סר הפחד.

לים המלח

אך יצאנו מחוץ לעיר היתה הרווחה.

קולות השירה בקעו בדרך העולה להר הזיתים. עוברי דרכים עמדו תמהים! השבו החיים לקדמותם?

האוטו הסיענו על פני ישובי הספר. הנה "אבו דיס", הכפר האחרון ברכס העליון של הרי יהודה, בודד הוא על אחת הגבעות. נשתנו העתים. לפנים לא יכולת לעבור את כל המדבר בלי הזדקק לשיך הכפר הזה. אל תחת משמעתו סרי כל התיירים אשר רצו לחקור את המדבר ולעוברו לארכו ולרחבו. והיה אם שילמת את המס הקבוע וסמך לבך

1 הכוונה למאורעות הדמים בשנת תרפ"ט.

ובטוח, כי לא יאונה לך כל רעה בעברך דרך "השכוני באהלים" מקדם לנוכח נבי מוסה וג'יביל אל מונטר.

צלצול פעמוני המנזרים המתנשאים משמאל לדרך הסב את עינינו לכפר "אל עזרייה" היא בית עניא. מפה מתחילה הירידה הגדולה אל אחת המדרגות של אשדות הרי יהודה המזרחיים. למרגלותיה נמצא המעין היחידי בסביבה "עין אל חוד". הנגו באזור המדבר. והעונה עונת הרביעה. הירק מכסה את לבנוניתו. יש אשר יראו בשיפול ההרים כתמים כהים. אלה הן אבני הצור הערוכות שכבות שכבות בתוך גבעות הסינון הלבנות. קפצה עלינו הדרך והנגו במעלה אדומים. עברנו על פני הגבעות האדמדמות־הירקרקות העשירות במלחי הברזל והמנגאן. רגע חרד בעל "מלון האורחים" אשר על מרומי הגבעה לקראת הבאים. ומיד חזר לפונדקו בראותו את "אורחיו" נעלמים מעיניו בדרך היורדת אל הערבה. בקילומטר השלושים מסתעפת מימין "דרך החוגגים" העולה לנבי מוסה. מרחוק נראו כיפות הקבר הנערץ. ההרים נסוגו אחורנית והגיעו לקצם. באנו אל ערבות יריחו.

עם שקיעת החמה הגענו לשפת ים המלח. נשתנו גרי החוף. על יד הסוכות הדלות המטות לנפול, של שחורי העור צאצאי סודן ומצרים, העיוורנים, מתנשאים צריפי בחורי ישראל, בחורים חסונים העובדים את מלאכת יבוש מי הים. הצריפים הבנויים הדר, אורות החשמל וצלילי הגרמופון מפיחים רוח חיים בערבה הצחיחה הזאת. כשאחד החברים משוחח על הקטסטרופות שחלו בסביבה זו: בטבע ובאדם, נשמע לעומתו קול אחד מפועלי המקום המספר על החיים המפכים פה בין קרנוליט ואשלג, בין מגנזיום ואספלט העתידים להחיות שדות שוממים. כל אלה ישאבו מהים המשתרע לעינינו.

עורקי החיים הולכים ומסתמנים על פני האדמה הצחיחה והמלוחה. שורות שורות של כתלי קרשים הולכים ומתרוממים. בהפגשם מתהוות הבריכות הגדולות העתידות לצבור לתוכן מי הים אשר נעו עד היום לשוא. בהן יצברו בזמנים קבועים מלחים ומינרלים אשר אין ערוך לכמותם.

בין צריפים וסוכות נראות המשאבות הגדולות המחכות לעת אשר יכוננון ותעמדנה הכן להחריד את הים ממנוחתו. הן תשאבנה דרך תעלות ארוכות את מי הים ותקוינה אותן בבריכות הגדולות. והשמש הלוהטת והמלחכת כל ירק גם היא תרוסן. בעזרת חומה הרב יתאדו

המים בשני מחזורים. בראשונה יושג הקרנוליט ובשניה — המגניזיום.
ויום יבוא ומפה יסולו מסילות וכבישים לכל עבר. קללת סדום ועמורה תעבור מן הארץ, החיים הסואנים ישובו בערבה השוממה הזאת. וכורמים יעלו בשפתו באדמה הפוריה מעין גדי ועד עין פשחה. ושבו ימים ראשונים.

תושבי החוף לא יחסכו כל עמל להנעים חיי אורחיהם. הסירות המעטות הועמדו לרשותנו. והלילה ליל סהר מקסים. המטיילים פרשו קבוצות קבוצות. מהן לאורך החוף, מהן בסירות בלב ים, ומהן מדריכים את מנוחת הים, בצאתם במחול איתנים מסביב למדורה המלחכת גזעי עצים שמורקו על ידי גלי הים, והוטלו לרוב על החופים.

בעוברך כה על שפת הים בליל סהר בהיר, בתוך ערפילי אדי הים העולים למרום, ונמלא אז הלב געגועים טמירים ליופי ולנאצל ולשלימות הנפש שחיפשו "מגדלי האפרסמון" הם האסיים, אשר פרשו משאון קריה ויתבודדו בעולם השקט הזה.

דרך הדוק הפרוש על הכל יעלו לפניך צללי אבותינו ענקי הרוח, אשר באובדן ירושלים עיר בירתם לא נרתעו לפני הנשר הרומאי הדורס, וצעדו בחופי הים הזה לקראת המבצר האחרון לקראת מצדה. לגיונות הרומאים אשר רדפום בסירותיהם על פני הים, גם מרבית אחיהם אשר "צפו על פני המים כפותי ידים" כדברי יוסף בן מתתיהו, לא מנעום מלהתבצר בשתי המצודות אשר משני עברי הים: מצדה במערב ומכור במזרח.

ובהפליגך עם מתי מספר, נהוג בידים נאמנות, ידי צאצאי העם קשה העורף, אי אפשר שלא יעלו בזכרונך תופסי המשוט בים זה בתקופות השונות. מזמנו של יהושפט מלך יהודה ועד נסיעות המלך הורדוס למעינות המים החמים אשר בעצרת השחר[1]. ועדות כמה תעודות היס־טוריות על התנועה הרבה בים המות. במפת המוזאיקה שנמצאה ברצפת כנסיה בעיר מידבא אשר בעבר הירדן (מהמאה השישית) מצוירות על פני ים המלח שתי סירות טעונות משא. גיאוגרף ערבי שחי במאה ה־12 מעיד על תנועת הסירות בים המלח המובילות חיטה ותמרים לככר הירדן. הנסיך הצלבני אשר ישב בקרק, הוא קיר מואב, היה גובה מסים מיוחדים מהסירות המפליגות בים.

---

1 הוא המעין קלירוהי שבמזרח ים המלח.

ואולם, בנפול הממלכה הלטינית ובהאחז העוֹארנים יוצאי סודן ומצרים בחבל ארץ זו, חזרה קללת אלהים על המקום הזה. נדמו חופיה. חדלו ארחות בים עד שנשכחו ימים ראשונים ו"שום סירה אינה יכולה להפליג בים השטן הלזה" כדברי נוסע מהמאה ה־14. "והמפליג בו דמו בראשו", אישרו הבידוים אשר נטשו בסביבה והחריבו כל חלקה טובה.

ואמנם, ברבע השני של המאה ה־19 נמצאו גבורי רוח אשר לא נרתעו לפני כל סכנה. הם ירדו הימה בסירות, אשר היו לפעמים משחק לגלי הים הכבדים, אחדים מהם מצאו בו את קברם. היו כאלה אשר מתו בשרב הגדול ובתלאות הדרך העצומות. אולם נשמתם צרורה בחקירוֹתיהם המעניינות, ובתגליותיהם בעלות הערך. כאלה היו: האנגלי קוסטיגן (1835) והשני מוליני (1847), שנשארו להם שם עולם בלשון ים המלח.

הסירה מתנהלת לאיטה. לעומת שקשוק המשוטים העולים והיורדים והחוצים בכבידות את המים הכבדים, נשמע צלילי שירה מזרחית נוגה וחשאית. הסירה החליקה על פני ראי מלוטש הקורן מלבנת הסהר לטוהר, היא הולכת ומתקרבת אל החוף. אורות החשמל של משכנות הפועלים הולכים ונראים. נדמה ואורות אלה רומזים על פרק חדש בתולדות הים. והפרק הזה הנהו המשכו של הפרק שהסתיים במצדה וב"מגדל האפרסמון" מעין גדי ועד ערבות יריחו.

בדרך ליריחו

"כשנצנץ שחר על ההרים ואדים חורורים פשטו בערבה", צפור לא צייצה, הים לא נזדעזע והעולם שותק ומחריש ומחכה למאור הגדול המלהיט בנשימתו כל מקום אשר לא יחסה בצל צאלים ודקלים.

אלומות אורה ניגרות על פני הערבה. הרי יהודה השכימו לפני חבריהם הרי העברים השקועים עודם בתרדמתם. צפרירי בוקר קלים וצוננים פיזזו ודפקו על חלונות הצריפים, והקיצו חברי השיירה. טובלי שחרית שחו לאיטם בחלקת המים. לאט לאט העולם נמלא אורה. "מעפעפי הרי הערבים לא נמחו עוד קורי החלום" וכרובי הליל עודם מרחפים בין קמטיו.

צפצוף ראש השיירה הקים את המחנה על רגליו. פנינו אל יריחו. אנו עוברים את הערבה הצחיחה. אנו משרכים את דרכנו בין גבעות הלבנות־הצהבהבות, המגולפות בידי איתני הטבע צורות מצורות שונות.

השיירה שקועה בתורת התהוות הבקעה הנפלאה הזאת, שאין משלה בעולם לעומק ולאוצר המינרלי הטמונים בו.

בין הגבעות המסמאות עינים בלובנן הושלך כתם ירוק. ראשי תמרים מזדקרים.

שקשוק מים המתפרצים בכל עוז, הם הגואלים עד גבול יכולתם את שממון הערבה: "בית חגלה". "ועלה הגבול בית חגלה ועבר מצפון לבית הערבה". כעשרה רגעים מהמעין מתנשאת כנסיה נוצרית הבנויה על יסוד כנסיה עתיקה מהמאה ה־12—13, ובה שרידי ציורים ומשכיות מתקופות קדומות.

השיחים הרבים אשר לצדי הדרך: תפוח סדום, אשלים וצאלים, בצרוף הצמחים החד־שנתיים הידועים לנו ילידי ההרים והמפליאים פה בגודלם, טלטלונו מהערבה השוממה והמלוחה אשר עברנוה זה עתה. עינינו נשואות אל ככר יריחו הרחבה והפוריה "גן אלהים אשר בו גדלים העצים היקרים וכלילי היופי למיניהם למכביר", כדברי יוסף בן מתתיהו.

נכנסנו אל יריחו. פרזות תשב העיר ופתוחה היא לכל יוצא ובא: תיירים ועוברי דרך, ואנשים הבורחים מהקרה, ובאים להתחמם באביב קיץ אשר בבקעה הזאת. ברחובה הראשי ערוכות חנויות מזה ומזה, ובית המלון הגדול הבנוי על שרידי מבצר צלבני מתנשא ביניהן, ונדמה כאילו הועתק הנה אחד השוקים מערי הארץ. אתה עומד ותמה: מאין מתפרנסים אנשים אלה היושבים בפתח חנויותיהם והמרבים בשיחה איש את רעהו? נתקנו מהרחוב ומצאנו את הפתרון. משני עברי המסילה המובילה ליריחו העתיקה נטועים פרדסים וגנות ושדות שלחין המושקים על ידי תעלות המסתעפות מאמת־המים העיקרית העוברת לצדי הדרכים.

הגנו על יד מעין אלישע. "ובבקעת יריחו נמצא מקור מים חיים עשיר, אשר מימיו טובים מאד להשקות את האדמה כי גדול כח המים להרוות את האדמה, עד אשר בנגעם רק בפניה יביאו עליה ברכה גדולה יתר ממי מעינות אחרים המשקים את הארץ לרויה" (יוסף בן מתתיהו).

המעינות נובעים בתוך בריכה גדולה. ממנה זורמים המים בתעלה רחבה, פורצים בכל עוז ממסגרותיהם ונשפכים באדיר על פני האדמה. הם משרכים את דרכם בין פרדסים וגנות ומרווים את כל הככר כולה. עמדנו על התל אשר ממול המעינות, על העיר הישנה היא "הראשונה

בערי הכנענים אשר כבש יהושע בן־נון ראש צבא העברים בחרב". בהביטנו על הככר המושקה עמדנו נדהמים לפני היופי האלהי הזה. העינים נעוצות למרחקים. וכולנו משתוקקים לעדן את נפשנו, הכואבות מזוועות העתים, בתוך עולם יה זה. ואלה המתהלכים שם בין תפוחי זהב והירק, המסוגלים המה למחשבות בליעל לשוד ולחמס?

פני המטיילים הבריקו מאושר. אחת שאלה:

— האם כה היה לעולמים?

— כן! — כך היה לעולמים ועוד למעלה מאלה.

— "אורך עמק יריחו הוא שבעים ריס ורחבו עשרים ריס והוא מגדל פרדסים נחמדים צפופים, ובהם עולים עצי תמרים רבים, שונים בטעמם ובשמותיהם. והמינים הדשנים נדרכים ביקבים ומוציאים דבש לרוב, אשר אינו נופל בטעמו מדבש הדבורים הרבות אשר בארץ הזאת" — כך מתאר יוסף בן מתתיהו את יריחו שבזמנו.

וכך שנינו גם במכילתא: "מה בקעה זו מיושבת, שדה מלאה חטים כל שהוא, שדה מלאה שעורים כל שהוא, כך הראהו הקב"ה כל ארץ־ישראל כבקעת יריחו".

חכמינו הרבו להזכיר את דקלי יריחו ואת פרדסיה המשובחים.

וכי תראינה עיניכם שטחי האדמה השוממים המשתרעים ממערב לעיר, דעו כי תושביה אשמים בדבר. גם הם היו נענים ליד העמלה הכשרה. עדים הם השיחים המרובים העולים ומשתרגים ויוצרים סבך רב. עדים גם כתלי הבנינים הגדולים המפוזרים במערב לתל אשר נשארו לפליטה מימי הבינים, אלה הם שרידי טחנות לעצירת קני הסוכר אשר גדלו פה לרוב. ורק שמם "טחון אל שוגר" נשאר לזכרון עולם.

יריחו. כמה גלגולים עברו על עיר נידחת זו מזמן אשר כבשה יהושע וקיללה: "בבכורו ייסדנה, ובצעירה יציב דלתיה". שלוש פעמים שינו את מקומה. ושלוש פעמים בנוה כיאות לעיר הנמצאת ב"גן אלהים זה". מחיאל בית האלי בימי אחאב ועד הורדוס וארכילאוס בנו אשר פארוה בארמונות ובהיכלים ועד הצלבנים. גם קליאופטרה היפה מלכת מצרים מצאה פה את נוף מולדתה ותקם יריחו לה לאתנן מידי אנטוניוס קיסר. ובתוך בקעה זו המה ישוב יהודי גדול בכל הזמנים ובכל התקופות. היא שימשה מרכז למשמרות הלויים ואליה סרו חכמי ישראל. יריחו היתה עיר ואם לישובים העברים אשר בסביבותיה. גם ה"בנות" הצטיינו

בשדותיהן הפוריים ובבניניהן היפים. ואחת מהן נזכרה לתהילה בבית־הכנסת היפה שנגלה בחורבותיה הלא היא העיר נערן.

תולדות יריחו

יריחו נקראה על שם פולחן הירח. רבותינו גזרו את השם מהמילה ריח, בגלל עצי אפרסמון שצמחו בה, וכן מבארים הערבים, כיום, את שם העיר. היא נקראה גם "עיר התמרים" (דברים ל"ד, ג'). יריחו נמצאת במעבר החשוב, דרך מעברות הירדן, לשני עברי הירדן. היא העיר הראשונה בערי הכנענים, שנפלה בידי יהושע בן־נון. כיבושה נחשב לאחד הניסים הגדולים. העם הקיף את חומת העיר שבע פעמים, בהקפה השביעית הריע כל העם תרועה גדולה ו„תפול החומה תחתיה" (יהושע, ו', כ'). יהושע החריב את העיר והשביע את העם לא לבנות את יריחו. ו"אשר יקום ובנה את העיר הזאת את יריחו בבכורו ייסדנה ובצעירו יציב דלתיה" (שם, שם, כ"ו).

יריחו נפלה בחלקו של בנימין (יהושע, י"ח, כ"א) ולפי חז"ל "לבני קיני חותן משה" (תו' סנהדרין, פ', י"ד). עגלון מלך מואב ישב בה ובה הכריז אהוד בן גרא מרד עליו, אחרי שדקרו למות (שופטים, ג'). בימי אחאב בנה חיאל בית האלי את יריחו "באבירם בכורו יסדה ובשגוב צעירו הציב דלתיה" (מל"א, ט"ז, ל"ד), אליהו ואלישע ובני הנביאים ישבו בה, ואלישע ריפא את המעין הנושא עליו את שמו כיום (מל"ב, ט"ז, ל"ד; שם, י"ט—כ"א). בימי אחז החזירו בני אפרים את שבויי יהודה אל יריחו (דבה"י ב', כ"ח, ט"ו). בערבות יריחו נתפס צדקיהו המלך בברחו מפני חיל הכשדים (מל"ב, כ"ה, ה'). בין שבי הגולה נימנו גם אנשי יריחו (עזרא, ב', ל"ד) ובימי נחמיה השתתפו בבניין חומת ירושלים (נחמיה ג', ב').

בתקופת בית שני היה ביריחו ישוב יהודי גדול. היא היתה עיר גדולה ומפוארה בארמונות, בשדות תבואה וגנים. יוסף בן מתתיהו (בסוף בית שני) מספר על המקום הזה: "והוא מגדל פרדסים נחמדים צפופים ובהם יעלו עצי תמרים, שונים בטעמם ובשמותם וכו'. ובצדק יאמר האומר: כי הארץ הזאת היא גן אלהי בה יגדלו העצים היקרים וכלילי היופי למיניהם למכביר, ואמנם הארץ הזאת היא מבורכה גם ביתר פרי האדמה ולא נקל למצוא בעולם ישוב מקום כמוהו, כוח האדמה משיב את הזרע המשליך אליה בברכה רבה וכו', ושם נמצא עץ הקטף (עץ

הצורי) היקר בכל פרי הארץ ההיא, והכופר ועץ המור" (מלחמות ד', ח', ג').

פומפיוס הרומאי חנה בה ואחריו הפכוה לעיר מרכזית לכל הסביבה, והושיבו בה סנהדרין (שם א', ח', ה'). אנטוניוס קיסר השתלט על חבל יריחו ומסרו לקליאופטרה מלכת מצרים. הורדוס חכר את החבל מידי המלכה ובנה עיר חדשה, וממעל ליריחו הקים מבצר נשגב בחוסנו וכלול בהדרו, על שם אמו קיפרוס ובנה לו שם "ארמון חדש וטוב". בבריכה שביריחו הטביעו בפקודת הורדוס את החשמונאי האחרון אריסטובולוס (מלחמת א', כ"ב, ב'). ביריחו מת הורדוס אחרי מחלה קשה והעבירו את גופתו להירודיון לקבורה. ארכילאוס בנו בנה את היכלו ביריחו ומשך אליו את מי המעינות הסמוכים.

ביריחו ישבו משפחות של כוהנים רבות. מתוך 23 משמרות של כוהנים שהיו בכל הארץ, ואשר עלו לירושלים כל אחת לפי תורה לשרת בקודש, מהן גרו ביריחו שתים עשרה משמרות (תענית, כ"ז, ע"א). הן סיפקו גם מים ומזון לירושלים. הד לקשרי הכוהנים והלויים ביריחו לירושלים אנו מוצאים באגדה האומרת כי קולות כלי הזמר במקדש, החליל, הצלצל, השופר לרבות שירת הלויים וקולו של כהן גדול בשעה שהזכיר את "השם" ביום הכיפורים היו נשמעים ביריחו, ואף ריח הקטורת היה מורגש בעיר (תמיד, פ"ג, מ"ח).

בימי המרד הגדול ברומאים כבש אספסינוס בראשונה את יריחו ועל-ידי כך הפרידה מירושלים.

גם אחרי חורבן הבית השני היה ישוב יהודי גדול ביריחו. מסופר בתו' סוטה י"ג, ג': "מעשה שנכנסו חכמים לבית גוריון ביריחו".

מהתקופה הביזנטית נמצאו בצפון יריחו וסמוך למעין רצפת פסיפס של בית כנסת, ובה הכתובת בארמית שתרגומה הוא: "יהיו זכורים לטוב וזכרונם לטוב כל הקהילה הקדושה, זקניה וצעיריה שעזר להם מלך העולם והתחזקו ועשו הפסיפס, (הוא) היודע שמותיהם ושל שמות בניהם ואנשי ביתם, יכתב אותם בספר החיים עם הצדיקים החברים לכל ישראל. שלום".

בתקופה הערבית התפרסמה יריחו ביופיה ובתעשיית צבע הניל (אינדיגו). הגיאוגרפים הערביים מרבים לספר על שדותיה הפוריים, על עצי התומר המרובים, על מטעי קני סוכר ועל תוצרת סוכר "הכי טוב

שבכיכר הירדן". במאות ה־8 וה־9 נדדו היהודים מחצי אי־ערב ומקצתם התיישבו ביריחו.

בימי הצלבנים נבנתה העיר ממזרח לעיר העתיקה. בימיהם פרחה העיר וביחוד היתה מפותחה תעשיית הסוכר. עד היום נשארו בירִיחו שרידים של "טחנות הסוכר" מהתקופות הקדומות.

בימי השלטון התורכי היתה יריחו כפר קטן ועלוב. מייסדי המושבה פתח־תקוה התעניינו בשנת 1877 לרכוש קרקעות בסביבות יריחו, כדי לייסד מושבה ולקראה בשם פתח־תקוה, כדי לקיים דברי הנביא הושע ב', י"ז: "ונתתי לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח תקוה" (עמק עכור נמצא בסביבות יריחו). אך לא הצליחו במפעלם כי פקידי הסולטן התורכי הפריעו בעדם.

בתקופת המנדט הבריטי התפתח הכפר מאד. התושבים, ובעיקר בעלי האחוזות בכפרים שבהר, התחילו לעבד פרדסי עצי הדר ובננות. הצליינים הנוצרים הרבים, בדרכם לטבילה בירדן, העשירו את סחר העיירה. משפחות יהודיות ישבו בה עד 1936.

אחרי מלחמת העצמאות (תש"ח) נספחה יריחו לממשלת ירדן. הכפר הפך לעיר ועשרות אלפי פליטים התיישבו בה. במלחמת ששת הימים, בסוף חודש אייר תשכ"ז, נכבשה יריחו על־ידי צה"ל.

יכולת פריחתה של יריחו היא עצומה, יש בה שפע מים, קרקע פוריה, אקלימה בימות הגשמים ממוזג, והיא נמצאת על אם דרך ראשית המחברת את ההר אל הבקעה ואל עבר הירדן.

בשקענו כך בשיחות מימי קדם, הגנו מתפלשים בעפר החורבות של התל הגדול, אשר בתרוהו והפכוהו, למען החרד מתים מקברם, ובתים ממפלתם. והעינים תרות ומחפשות. וכל יודע דבר וכל תאב לדעת מתעכב על יד שכבות אבנים המונחות אחת על גבי השניה. שכבה שכבה ואבניה, שכבה שכבה ולבניה. וכל אחת שריד תקופת חיים בתולדות ישוב העיר העתיקה הזאת. יש אשר מעורר את תשומת לבך רצפת בית עזובה, באמצעה עומד הכן המכתש, עשוי אבן, כאילו הוא מחכה ליד בעלת הבית שתכתוש שם את גריסיה. לפעמים מושלך באחת הפנות פלח רכב אשר נעזב מהריחים, בעת שנדמו החיים בעיר הזאת. שברי כלי חרס וידיות של כדים נבדקים בשבע בדיקות. אולי ישחק לנו המזל ונגלה שרידי חותמות טבועות עליהם, כמו ששחקה לנו השעה בסיורנו רב הערך בתל סנדחנה היא מרישה.

מאז החפירות הראשונות שנעשו בשנת תרע"ח ועד ימינו, יד החופרת הברוכה לא תלאה מלהוציא לאור פרקי תרבות נגוזים שהוד קדומים חופף עליהם. גם בזמננו החרידו החופרים ישני יריחו, ומאמציהם לא עלו לתוהו.

עמודי העפר הנישאים והאדמה התחוחה אשר לפנינו מעידים, כי אנו קרבים אל התגליות החדשות. הננו על יד כותל עבה. אבניו גדולות והוא עתיק יומין ושנותיו כארבעת אלפים שנה. האבנים לא מהוקצעות ומונחות בשיפוע. לפי דברי הפרופ' גארסטאנג מנהל החפירות זהו שריד ממצודות ההגנה. הכותל הזה קובע גם את זמן התקפת העברים בימי יהושע בן נון. שרידי חומות משופעות אלו הזכירונו החומות שנמצאו בחפירות תל מרסים, אשר לפי דעת הפרופ' אולבריט זוהי קרית ספר.

מי יודע כמה דברים עתידים להתגלות בתל הזה אשר יפיצו אור על תרבות ישראל בימי פריחתה. וחבל שרוב הבניינים והחומות הולכים ומתכסים. כי כל תמונה או ציור לא יצליחו לשוות לפנינו את החומה ושרידי הבתים, אם לא תראם במו עיניך. האבנים הדוממות מדוברות בחשאי ימי זהרן ותפארתן.

— "יה חוג'ה", שואל אתה לפשר השם יריחו.

— "אריחה" (יריחו) ? — השיבני מתקן דרך מבני ישמעאל. — שא עיניך וראה, כגן אלהים המקום הזה אשר חנן אללה למאמיניו. רוחותיה המבושמות נושבות מגן עדן ומפיצות את "ריחה" הטוב.

— וחורבות אלה, יה אחי, מה תעשינה בקרבת מעין מים מפכים "עין אל שולטן" ובקרבת ה"בוסתנים" הפוריים העוטרים אותן מזרחה ?

— "קללת אללה, יה חוג'ה". הסכת ושמע :

"ראה, שם על יד עין דוק בצפון יש "מקום" "ולי". שם ינוח עלי אבן טאלב, עליהו אלסלם. ופה בקרבת המעין התנוססה עיר גדולה לאלהים. חומותיה היו נישאות... מגדלים היו לה מכל עבריה. בשבע דרכים נכנסו אל שבעה שעריה. אמנם, "כופרים" ישבו בתוכה... שוכחי אלוה. לב עלי אבן טאליב לא נשאהו לראות את העיר הנידחת עומדת על תלה, ויקם בלילה הוא ונשיו ויהרסו ששת שעריה... את האחד שכחו וישאירוהו על עומדו. ויהי בבוקר ויראו והנה שבעת השערים עומדים על תילם. העיר בצורה וחזקה כמלפנים... גבר כח

"השיטן"... עד שבא "הרסול"[1] בכבודו ובעצמו, ויהרוס את השערים פעם אחת ולא שינה. ומאז הוחרמה העיר ותהיה לשממה עד היום הזה".

"ואני, חוג'ה, — מוסיף שומר החפירות — בעצם ידי חפרתי ומצאתי את החומה הגדולה והגבוהה".

בסוכת העיארני אשר מסביב לבריכה הגדולה נחנו ונהנינו מיום קיץ בהיר בין שאון מים כבירים. שברנו את צמאוננו ממימי המעין אשר נרפאו על ידי אלישע ככתוב בספר מלכים. אחדים ירדו העינה ויטבלו. ואחרים שוחחו והתלוצצו, אכלו מכל טוב וסמכו בתפוחי זהב המתוקים מפרדסי יריחו.

גלי האושר מפכים בכל עוז. פשטו "המשוטטים" מעליהם דאגות היום. וכולם התמזגות אחת עם עולמו של הקב"ה. ויתנער המחנה. ובשאון עליזים מלוכדים יד ביד, הרגלים נישאות, השרשרת אמיצה, השירה בוקעת והמחול התחיל בכל עוזו.

עמדו בני ישמעאל לבושי הדר, המה החורפים בעיר הזאת, ושחורי העור הנטושים בסביבה, ויסתכלו ב"יהוד" העזים האלה. ותעבור השמחה בלבותיהם. והפנים הנוקשים חייכו לקראת מחול ה"שבאב הישראלים".

בדרך לג'בל קרנטל[2]

אחר הצהרים המשכנו את טיולנו לצד מערב התל לעבר ההרים. בעוברנו על יד חורבות "טחנות הסוכר" העתיקות התאבכו עמודי עשן בתוך מערות ומטמורות. קולות "בקשיש, חוג'ה!" נשמעו בקול בכאים מפי תינוקות קרועי בגדים ושזופי פנים. עיניהם שחורות ומבריקות ומעוררות רחמים. גרוטאות הברזל המפוזרות בכל עבר תעדנה כי לפנינו לא יאהל ערבי טהור הגזע, כי אם צוענים, אלה מפוזרים בארץ על יד כל ישוב וישוב. הם מתקיימים משירי החיים אשר בסביבתם.

הדרך עולה. אמת המים, אשר סאנה מהמים הזורמים ממעינות עין דוק יבשה. האם כזבו מימיה? ערבי עובר אורח פתר את השאלה. המים מתחלקים בין בעלי השדות, איש תורו, כל אחד שבוע. אנו הולכים ומתקרבים אל מקום נטוע ברושים וכל עצי פרי אשר ידי נזירים

---

1 הגביא מוחמד.
2 הר הארבעים.

נטעוהו. וזכורני לפני המלחמה הגדולה בהכנסנו אל גן זה, לחסות בצל העצים הרעננים, ראו עינינו נזירים שזופי פנים, מגודלי שער ומעוטרי זקן. כנפות בגדיהם השחורים מופשלות. ועדרו ונכשו, ושמו נתיב למים הבאים במשובה מעין דוק הרחוק כשלושה ק"מ צפונה. תוך כדי עבודה שחו על חייהם השקטים ועל האושר שנפל בחלקם לעבוד את האדמה בארץ הקדושה, ובמקום אשר התבודד "רועם" ארבעים יום וארבעים לילה, ברצות השטן לנסותו. לכן קראו את המקום "ג'בל קרנטל", "הר הארבעים".

כיום חדלו תמימי הדרך בין נזירי המקום. מלאכתם נעשית בידי בני ישמעאל ואת תיקון העולם יראו בהארכה בתפילה. אכן חלפה התקופה המזהירה של הנזירים הראשונים, אשר העריצו את הנשגב והנעלה, בהתבודדם במערות חבויות בנקיקי קניונים וסלעים.

הנה ההר קרנטל מתנשא לפנינו. הר תלול היורד זקוף בדרום אל ואדי מכוך. בקיר הסלעים הזקוף נעוצים בתים לבנים בתוך אבני הקינומן האפורות. לצידי השביל העולה בצלע ההר נראות מערות חצובות אשר שימשו בימים קדומים משכן לנזירים המתבודדים אשר התפרנסו בלחם צר ומים לחץ. אנו עומדים על יד שער המנזר. השער סגור. המטיילים צובאים על הפתח ומחכים לגמר תפילת המנחה של יושבי המנזר. בינתיים העינים נשואות אל הסלעים הגדולים הכפויים עלינו כגיגיות. פלחי אבנים תלויים בשערה. נדמה, והנה עוד מעט תתפרדנה מצורן, ותפולנה באדיר למטה, ולא תבטנה אל פועל האדם אשר עמל לחצוב נתיב בצלעות ההר. ושיא ההר רומז מרחוק ואין להעלות אליו לפני הכנסנו אל הבית פנימה, כי ממנו עולה השביל אל ההר.

אתה יושב ומהרהר: מה גדל רצונו של אותו נזיר, כריטון שמו אשר ליקט בהתחלת המאה החמישית, תלמידים רבים ויתבודד איתם בין הסלעים. והיה אם תלך לאורך הקו הזה במדבר יהודה, תפגוש שורה ארוכה של מנזרים, מהם עומדים בשממותם ומהם בנויים כעין מבצרים על הרים ובין גאיות. שוכניהם, כלפנים כן היום, נזירים: מהם מבלי עולם בחייהם העקרים בין חומותים ובריח ונפשם תתעטף אל אל, ומהם מתקני עולם בעובדם את אלוהיהם בחיותם את שממון המדבר בזורעם בצלעות ההרים אשר מסביב למשכנם.

במאה החמישית בגבור ידי הנזירים "האביונים", לא הסתפקו ב"מלכות

שמים" המובטחת, ושאפו, בימי קיסרי ביזנץ, למלכות הארץ. הם הציקו לקהילות ישראל הגדולות אשר בנערן בצפון ועד יריחו דרומה. ואולם היהודים לא טמנו ידם בצלחת. כי כך יספרו קוראי הדורות הנוצרים, כי נזירי דוק (ג'בל קרנטל) היו מוכרחים לסדר חיל הגנה כדי להגן על עצמם מתגרת ידיהם של היהודים.

שערי המנזר נפתחו ונכנס. בתים ומערות משמשים בערבוביה. גריו המעטים מבכרים את החדרים המרווחים הבנויים אבן, על המערות האפלות אשר נשארו בעתיקותן. באחדות מהן עוד נשארו שרידי כלים וחלקי בית העתיק אשר שימש למסיקת זיתים. רק מערה אחת משמשת לחדר אוכל ובו בור עמוק עתיק יומין, שריד מאמציהם של המתישבים הראשונים. אחד הנזירים אשר נקלע הנה מפינה נידחת מארץ יוון, הראה לנו את מערות הראשונים, את מערת כריטון מייסד המנזר שחי במקום זה לפני ארבעה עשר דורות. במעמקי הגיא עוד נראות המערות אשר שימשו לראשונים מקום אשר שפכו שיחם לפני האלהים.

"העפילו"! נשמע קול המפקד. "אם לקדמוניות תדרשו העפילו! בשיא ההר תמצאו גם שרידי המבצר היהודי". עלינו בנחש המשעולים הלוך וסבוב. בדרכנו החיינו את צמאוננו בצמח החמציץ מיודענו מסיורינו במדבר, הצומח בהר לרוב.

מתוך דברי עידוד לנחשלים ודברי התפארות על עליות קשות ביותר בחלקי הארץ השונים הגענו אל שיא ההר.

במבט עין אחד ניתן למסתכל מה שהעניק לו הטבע ביום בהיר זה.

בעומדך על פסגת ההר הנך רואה התמזגות נפלאה של צורות מבנה הארץ וגלוייה השונים. למן הבקעה העמוקה בתבל כולה ועד ההרים הנישאים העוטרים אותה מסביב. ומן ממלכת השמש היוקדת ועד ממלכת הכפור המושל בקרתו על ההר הסב, החרמון, המכוסה בשלג.

האויר הזך והשקוף מקרב גם רחוקים. הר סרטבא בולט בין אשדות שומרון המזרחיים. לעומתו בדרום רובץ המדבר על גבעותיו והר "מונטר" מתנשא ביניהן, ובין שני טורי ההרים קורץ הר הזיתים במגדלי הבנינים אשר עליו. במזרח — קיר הרים לכל אורך הארץ. הם שומרים נאמנים לארץ ראובן וגד וחצי שבט מנשה.

עמדו האנשים והביטו והתפעלו. ואין לאל ידי "מדריך" השיירה להאריך בבאוריו. בלי אומר ודברים נשמת כל אחד מתמזגת עם נשמת הכל.

הביטו וראו: ההר צופה על סביבותיו. עינו פקוחה על היוצא ובא כי דרכו עוברות המסילות לכל עבר. כשומר נאמן יתייצב. השפילו ראות אל המפוזר לרגליכם: תל חורבות, יסודות מגזר חדש אשר נשכח מגזיריו ורק היסודות הושתו וקירותיו לא הוקמו. כותרות עמודים פיתוחים פיתוחי אקנטוס, משקופים ואבנים גדולות אשר בהמצאן אחת על גבי רעותה והיו לעמודי תפארה. שרידי מבצר המה, אשר שמר את הדרך העולה לארץ יהודה.

ידי מי חוללוהו? לחוקרי ארצנו הפתרונים. כל אחד והשערתו. ואחד מטובי החוקרים והדולה פניני מסורות ממכמני ספרותנו העתיקה, הפרופ' קליין, קובע על ההר הזה את המבצר אלכסנדריום, שנבנה בימי שלומציון אלכסנדרה המלכה, ואשר נתנה בו אוצרותיה החשובים[3].

צללי הערב נטו, מעטה אפור כיסה את הערבה. אנו יורדים את ההר הלוך ושיר. בהמצאנו לרגליו התנער המחנה שנית, והתפרצה מפיהם שירה אדירה ויצא במחול.

וכך נפרד המחנה מהנשמה היתרה אשר ליוותה אותו ביום ברוך אלהים זה.

3 את המבצר הזה קובעים היום בהר סרטבה.

לסרטבה ולואדי פ'רעה

בדרך לשכם

בצאתנו לדרך רבו ההיסוסים והפקפוקים. מתי מספר היינו. והדרך ארוכה במחוז בלתי ידוע לנו. שידולי החברים לבל נהין לצאת לדרך וחרדתם עוד הגדילה את הרצינות שבסיורנו זה. אולם גבר רצונו של "המשוטט" השואף לגמוא מרחקים, להאזין רחש הרים וגבעות, ומה אם מספר ההולכים מעט? אדרבה! ההתרכזות דורשת התיחדות. ולא ברוב עם הדרת סיור.

"פאנג'רי" האוטו אשר הסיענו שכמה עוד הגדילו את ההיסוסים לסיורנו זה. בנסענו בעמק מכמתת אשר, הטה הנהג את הגה המכונית מערבה. הגנו בין גריזים ועיבל. על שכמם נושאים הם המון אורים המנצנצים ומאירים עד שעמדו רגלינו ברחובה של שכם, לפני דלתות חנויותיה המוגפות. לאן לפנות? אחים נידחים לנו פה אשר גרשנום מהסתפח בנחלת ישראל. האם לא ידיחונו מפניהם? והשכמים? מי עמד במחיצתם ולא נכוה? שני בחורים הדורים בשמלתם וחבושים תרבושם האדום התיצבו לפנינו. והציעו לנו את שרותם על מנת לקבל פרס הגון. הלכנו אחריהם, עברנו דרך סמטאות אפלות על גבי מרצפת אבנים חלקה אשר המעידה את רגלינו. באנו במבואות מקומרים. באחת הפינות הפיץ פנס מפויח את אורו החיוור והנוגה על פני עיי מפולת, ועל חומות ערטילאיות העומדות כגלי עד לחרון אף אלהים, ביום אשר רעשה הארץ ויסודי שכם התמוטטו.

"כאן רובע ה"סמרה" (השומרונים) לחשו השכמים. נדמה כאילו נגנזו בין הקשתות העבותות, ובין בתי המידות השוממים, שרידי העם אשר

עמד לצנינים בעיני ישראל. במחבוא הבתים האלה, ובשרידי מקדשם על ההר אשר יחסו בצלעותיו, מצאה מקלט נחלתם ההולכת וכבה.

לא זכינו הפעם להתארח בבתיהם. הם נמו את שנתם, אל נפריעם. ימשיכו לחלום את חלומם: בהם בחר ה' מכל שבטי ישראל, ישוב ישובו בני ישראל אליהם, ויסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו. עברנו מעל בתיהם. הנעלים המסומרות סואנות ברעש על פני הרצפה החלקה. נשים מתלחשות מבעד לסככות: שומר מה מלילה? אנו הולכים הלוך והעמק בעבי אופל הסמטאות. ופתאום — מתוך הדממה צקון לחש, אור רב הכה בסנורים את עינינו, מתוך מסגד נראו מאמינים נופלים על פניהם ושופכים את שיחם, לפני אללה הרחמן והרחום.

אנו יוצאים את העיר העתיקה והננו בפרברי העיר החדשים. באנו אל הרחוב הראשי. כולו מוצף אור בהיר, הוא הומה מרוב אדם. פה זורמים החיים השכמים לאיטם לקול הגרמופון הצרחני והמונוטוני ולשקשוק בעבועי המים אשר בנרגילה. מפינות בתי הקהוה מרווחים עלו קולות בעלי שכם היושבים על גבי ספות ושרפרפים נמוכים, חסרי המשענות.

שני השכמים הובילונו אל המשפחה היהודית היחידה אשר בעיר. בעלי הבית פינו לנו בביתם מקום ללון. בשיחתנו איתם נודע לנו, כי פרנסתם בעיר מצויה בריות. ולו נמצאה גם האפשרות לחנך את בנם הקטן כי אז המשיכו את חייהם בלי דאגה בעיר הזאת. עוד נודע לנו, כי הישוב העברי מורכב מפועלים העובדים עבודות עראיות בבנין ובמדידת קרקעות. הישוב הזה אינו בר קיימא, הוא הולך ומתחלף מפעם לפעם.

— והיחסים עם התושבים?

— לא כצעקתה! אפשר לחיות בשלום עמהם. לעיר הזאת דרושים אנשים ישרים היודעים את מנהגי המקום, והנשמרים שלא לפגוע ברגשות היחיד והציבור. יחסים ישרים וחדורי הבנה הדדית הם ערובות בטוחות, לקיום הישוב העברי בשכם ולביסוסו.

בדרך לעקרבה

בבוקר יצאנו לדרך. בעלי שכם המאחרים בנשף, עודם סרוחים על ערשותיהם. מסמטאות צרות מזנקים חמורים ורוכביהם כשקורי השינה עודם על עיניהם. גלוינו אל אב ובנו הצועדים אל הכפר הקרוב. בדרך

קידמנו בשלום פלח מהכפר בלטה (היא שכם העתיקה) העומד תמיה למראה החוג'את הצועדים בלי "טרומבילי" למרחקים כה גדולים. מקץ חצי שעה אנו נוטים אל סהל מחנה הוא עמק שכם (ולפי אחרים המכמתת) המשתרע בין צלעות גריזים המזרחיות והרי אפרים המזרחיים. התנועה בדרכים גדולה. אנשים ונשים עוברים בלוית חמוריהם הטעונים ממגד שדם וגנם. פניהם אל ה"עיר". בהגיענו מול הכפר קולין הדבוק בבתיו המעטים והדלים אל כתף הגריזים, נטינו שמאלה מדרך המלך, והלכנו על יד אפיק המכמתת. עברנו בין הקמה הגבוהה המצהיבה, ובין "תבואות השמש" ההולכות ומוריקות את העמק, בירקו העז.

— "זה שלש שנים, חוג'את, לא שלח אללה את ברכתו על מאמיניו כברכתו השנה. הברכה מצויה בכל, בשדה ובכרם ובכל פרי בטן".

מקץ חצי שעה, הדרך מתפתלת למזרח למעבר בין הרים. בראש הגיא מימין הדרך חבוי בין עצי זית עתיקים הכפר עוורתא. במערבו ובמזרחו מתנוססות כיפות לבנות ציוני "נביאים" וקדושים. עוורתא — מפורסמת היא לא רק באדמתה הפוריה, ובאוכלוסיה המרובים, אשר אינם אוכלים במסכנות את לחמם, כי גם בקבריה החשובים המכובדים על המוסלמים ועל השומרונים גם יחד. הם נודעים לתהילה גם בין היהודים לפני ארבעה דורות. כי כך מספר בעל יחוס אבות (בשנת הרצ"ז): "שם מדרש פינחס בן אליעזר הכהן ע"ה בכנסיה של גויים. ואליעזר על הר תלול, ותחת הכפר בין הזיתים איתמר ועליו ציון גדול. ואצל הגרנות כנסיה לגויים. ובמערה אומרים כי שם קבורת שבעים הזקנים עליהם השלום".

ובשאלנו את מלוינו לשם "הקדוש", פתח האב ואמר:

— "הולי הנערץ? אל אוז'רד קוראים לו, והשני אל מופ'דל היהודי. אל אוז'רד בנו של "נבי ארון" הוא (אהרן) ואל מפ'דל אחיו של אל אוז'רד הוא, ועל ידם מערה גדולה ובה קבורים ארבעים נביאים... מדי שנה בשנה נוהרים אל ה"מקום" תושבי הכפרים הסמוכים, ועמהם גם השומרונים אשר בשכם, ומשתטחים על הקברים הקדושים".

המשכנו את דרכנו מזרחה בעמק צר אשר הלך הלוך והתרחב, הקמה כפופה משבוליה המלאות. באחד השדות ישבו הקוצרים ואכלו פת שחרית: גברים לבד ונשים לבד. וביניהם התהלך הטף וצבט קלי מאלה ומאלה. בשדה הסמוך אשר הספיקו לאסוף את התבואה הגורנה התהלכה אשה ולקטה שבולים. בנטותנו לדרומית־מזרחית, על יד עין אאולם,

עלינו מטרים אחדים. האופק הלך והתרחב. בטבע המקום הורגש שינוי כביר. נעתקנו מהעמק השומרוני הטיפוסי שהתהלכנו בו מאז הבוקר, והגנו נכנסים אל אזור חדש. כשהתקדמנו מצאנו פשר השינוי. אנו עומדים על פרשת מים טיפוסית המבדילה בין המים הזורמים צפונה ומשם מערבה לעמק שכם, ובין המים הזורמים דרומה אל ואדי זאמור הזורם אל ככר הירדן. האור המיוחד הנסוך על הכל וההרים האפורים והצחיחים אשר נגלו בבת אחת, הזכירו אשדות הרי יהודה המזרחיות. לימין הדרך על גבעה נישאה עומד כפר בגגותיו האדומים, בתיו חבויים בתוך חורשים מצילים, צלעות ההרים מכוסות עצי פרי והכל מסודר במשטר, והדבר היה לפלא בעינינו. האם גרים בו אירופאים? אם ובנה בחור כארזים אשר באו ממרחקים לרעות את פרתם היחידה בשדות הברוכים שבסביבה, פתרו לנו את השאלה.

— "יאנון, שם הכפר... לא מבני הארץ המה... ממרחקים באו הנה... בושנקים הם"!

הלא אלה הם מיושבי בוסניה אשר הביאם השולטן עבדול חמיד אל הארץ, למען ישמרו על הגבולות מהתפרצות יושבי המדבר.

"חרוצים המה, חוגאת, עשירה אדמתם בפירות ובירקות ואללה מצליח בידם".

פתחנו את שטר אחוזתנו העתיק, את ספר יהושע וקראנו: "וירד מינוחה עטרות ונערתה ופגע ביריחו ויצא הירדן" (שם ט"ז ז'). אם כן במזרח ינון היא ינוח עבר גבול בני אפרים. וכשהסתכלנו דרומה למצוא את קו הגבול אשר בין מנשה ובין אפרים ראינו, כי אכן היטיבו אבותינו הקדמונים לקבוע את קוי הגבול. כי מפה יורד נחל המתחבר עם ואדי איפג'ים, יורד לפזאל פוגע ביריחו ותוצאותיו הירדן. וכמה גלגולים עברו על ינוחה זו! עוד היא מחכה, כהרים וכעמקים העוטרים אותה, לבעליה הראשונים. בהיותנו אצים לדרך לא השתטחנו על קברו של "נבי נון" הנמצא במזרח הכפר.

פנינו לדרך המובילה למערבית־דרומית, לעקרבה. משמאלנו שבר גיאולוגי היוצר בקעה רחבה. היא מוגבלת על ידי שרשרת הרים תלולים וביניהם מתנוסס הסרטבה הצופה פני סביבתו. שם מושל השמש בכל תוקפו. הוא הספיק ליבש את הצמחים, ורק רצועות ירק צרות מגוונות את צבע השממון. אחרי חצי שעה מינון הקיפונו את ההר והגה התיצב לפנינו כפר גדול הבנוי לצלעות הר ולרגליו תעבור בקעה שטוחה

ההולכת ומשתפלת לצד מזרחה. עקרבה! באנו אל הגורן. המלמדים הורמו, השור והחמור הדשים יחדיו הועמדו, ומידי החובטים נשמטו המטות. וקולות נישאו: "חוג'את... מאין?... מה"דולי"... פניהם אל המסגד... מה מבקשים?...

"הלאה השבאבין"! נשמע קול זרוז, והמלמד נחת על גבי הבקר והשור, המורג דוש ידוש ואנו פנינו אל המסגד.

המסגד אינו אלא כנסיה נוצרית עתיקה. הכתובת היוונית שנמצאה פה מעידה על מציאות ישוב חקלאי עתיק גם בימים קדומים, כי כך כתוב: "במקום הקדוש... בניתי בשביל אכרי וילדי".

בהתקרבנו אל המסגד, נכנסנו אל חצר מרובעת מרוצפת אבנים גדולות ומוקפת נדבכי אבני גזית. באמצע החצר צומחת תאנה ענפה. ידענו, כי במקום המועד של הכפר אנו נמצאים. כשסיפרנו להם על דבר רצוננו להעפיל על הסרטבה, חייכו, הניעו ראש ורמזו איש אל אחיו.

"אל סרטבה — פתח הישיש שביניהם — מה תעשו שם כחום היום? הן הדרך קשה ומלאה חתחתים. אין זאת כי אם אל האוצר פניכם"!

— אל האוצר! איזה אוצר? שאלנוהו.

— "ידענוכם החוג'את — ענה אחד הצעירים — אם לא לאוצר פניכם כי עתה לא באתם עד הלום ולא הלכתם כיום בלהט החמה".

— "והיא לא תצלח! מדבר רתת זקן בא בימים — רבים וגם שלמים חפשוהו ולא מצאוהו".

— ומנין לכם, כי אוצר צפון שם בסרטבה? שאלנום.

— "שמעו ואספרה — ענה מוסטפה בעל החנות — "היה היתה בת מלכים ושמה סרטבה. אללה ברך אותה בחכמה ובגבורה. מכל הארץ באו לשמוע את חכמתה ואל משמעתה סרו כל בני עמה, אביה אהבה מאד. ותאהב הנערה להתבודד בין ההרים, בראש צורים איותה לה מושב, בהר הנשקף על פני ממלכת אביה. ותבחר ב"קרן סרטבה" ותבנה לה שם ארמון פלאים. ותעש בריכות ותמלאן ממי שכם המתוקים אשר העבירתם בתעלות. ותסלול מסילה מחרבת פזאל עד ארמונה. ובמות בת המלך וישארו אוצרותיה טמונים בהר עד היום הזה".

בעת דבר הזקן את דבריו ראינו כי לפרקים נכנסו ילדים. בחוצניהם נשאו גרעיני חיטה. בתמימות רבה התקרבו לחנווני טוב הלב. הוא שקל את הגרעינים במאזנים. הילד משפיל את עיניו ומחכה. אחר כך עוקב במבטו את צעדי החנווני הצועד אל האצטבא הערוכות עליו צנצנות

אשר בלו מזוקן ושולח את ידו ולוקח את צנצנת הסוכריות. ועיני הילד אורו. שקל החנווני סוכריות בערך החיטה ומסר לילד. ברגלים מאוששות יצא הילד מהחנות ופניו אל הגורן. החנווני לקח את גרעיני החיטה ושם אותם בערימה ההולכת ומאמירה מהחיטה המובאת בחוצני הילדים הקטנים. באמונה הוא עושה, איננו מרמה את לקוחותיו הקטנים. בהסתכלי בערימה הרהרתי: כמה תשוקות תמימות צפונות בתוכה!

"סעדו לבכם, אורחי, ואחר תעבורו", אומר מוסטפה ובידיו פיתות וספלים מלאי לבן. בינתיים נודעו לנו אחדים ממנהגי הכפר.

"ימינים" אנו ודגלנו הדגל הלבן, כי אוהבי שלום אנו, ועוורתא שכנתנו "קיסית" היא ודגלה אדום. את בנותינו ניתן להם ומבנותיהם ניקח לנו לנשים. ביום הכלולות בבוא לכפרו עוורתאי הוא ובחוריו לכנס את הבת, חלילה להם להתעטף בסודרים אדומים. ואם יתהדרו באלה כי אז בנערינו ובזקנינו אנו יוצאים כנגדם וקורעים את סודריהם. וכן עושים לנו בבואנו לעוורתא וסודרים לבנים לראשנו.

המואזין קורא בקול צרוד את המאמינים לתפילת הצהרים. יצאנו לרחוב הכפר. בכפר מתנשא תל אשר קוראים לו אל חוצן שהוראתו המבצר. שאלנו לפשר השם.

"לפנים היה בכפרנו מושל אדיר אשר פאר את מדינתו בבנינים יפים. אל משמעתו סרו כל הערים והכפרים המשתרעים מהירדן מקדם ועד דרך שכם ימה. ולו ביקשו הפלחים התמימים את הגרעין ההיסטורי שבמסורתם זו כי אז מצאוהו במקורותינו העתיקים. כי כך כותב יוסף בן מתתיהו בספרו "מלחמות היהודים": "והארץ נחלקת לאחד עשר חבל וכו' הערים נחלקות לפלכים הנקראים על שמן גופנא הפלך השני ואחריו אקרבתא". העיר הזאת שימשה בסוף שלטון החשמונאים לעיר הגבול בין שומרון ויהודה. ואדי בלוט העמוק, המשמש גבול טבעי בין הרי יהודה והרי אפרים, הולך ונמשך עד סמוך לעקרבה ושיפכו המזרחי הוא לא רחוק מהעיר הזאת. בסיירנו את סביבות הכפר נוכחנו כי ערכו האיסטרטגי הוא גדול. דרכו עוברת המסילה רבת הערך המובילה משכם לעמק הירדן וליריחו. ולא יפלא הדבר אם במשך ההיסטוריה קרו בו מקרים חשובים. וקראוה בשם עקרבים כשם העיר הנמצאת בנגב בדרום. בתנ"ך לא נזכרה. כנראה, נוסדה על ידי האדומים. היא היתה עיר של שומרונים. בימי המרד הגדול נשלח שם מירושלים יוחנן בן חנניה לשר צבא. ושמעון בר גיורא מילידי עיר גרס "אשר גדל מיוחנן בחוזק

גופו ובעזות נפשו" (יוסיפוס) מרד במפקד. אסף אליו אנשים מרי נפש, וכשראה שלא יוכל לו ברח למצדה ויתבצר בה. לבסוף נכבשה עקרבה על ידי אספסינוס בעת מסעו ירושלימה.

המסורות המקומיות מראות על ערכו הגדול של הכפר גם בזמנים הבאים. מערות הקברים, הכתובת היוונית שזמנה מהמאה הרביעית או החמישית והמבצר העתיק, הם עדים נאמנים לחשיבות המקום גם בזמן הביזנטים.

בהתעמקנו כה לחקור ימים קדומים, נשאנו את עינינו לישובים אשר בסביבה. בדרומית־מערבית של עקרבה במרחק של חצי שעה ובגובה של 190 מטר ממנו מתנשא כפר קטן ושמו ג'וריש*, ועל ידו כיפה לבנה ובו קבר של "הקדוש" המגן על הכפר.

— "שם הולי — פתח הזקן שבחבורה — הוא אלחאתם עליו השלום. הוא נערץ על כל תושבי המחוז וגם על הבידוים אשר בעבר הירדן. וזאת בין הבידוים מימים ימימה: כי יפלא מהם דבר למשפט בין דין לדין, דברי ריבות באהליהם, וקמו ועלו אל ה"מקום" אשר בחירבת ג'וריש אל מצבת קבורת אלחאתים. וקמו שני האנשים אשר להם הריב לפני הקבר וישאו את ידם וישבעו באלה ובשבועה שלוש פעמים. והנושא לפני הקבר שם אללה ונביאו לשוא, לא ינקה, כי נקמת ה"נבי" תרדפהו עד יומו האחרון".

גרש זו אינה גרש היוונית אשר בעבר הירדן כי אם עיר קרובה ליריחו. מעשיו הראשונים של בר גיורא נגד השלטונות הרשמיים שבזמנו היו בעקרבה. האין למצוא בחרבת ג'וריש הנמצאת סמוכה לעקרבה את גרש העברית עיר מולדתו של הגיבור בר גיורא?

בדרך לסרטבה

שתים הנה הדרכים המובילות לסרטבה. האחת דרומית־מזרחית: הדרך הרומאית העתיקה אשר עברה משכם לככר הירדן. היא עברה על פני עקרבה ונגעה בפזאל והיו תוצאותיה ביריחו. הדרך השניה מובילה לעמק איפ'ג'ים הרחב אשר לרגלי רוכסי הסרטבה. היא מתחברת בעמק, מצד דרום עם הדרך הרומאית ומצד צפון עוברת על פני ואדי פ'רעה.

---

* לפי יוסיפוס בקדמוניות היהודים ד', ט', ג' שמעון בר גיורא היה מילידי גרש. ראה מאמרי "גרש" בציון שנה א' גליון ב' כסלו—טבת תר"צ.

לתמהונו של יוסוף אבו סולימן מלוונו ביכרנו את הדרך המזרחית הארוכה. רצינו לסייר את ואדי זמור היורד מפרשת המים אשר לפני ינון ואשר שימש כנראה גבול טבעי בין אפרים וחצי שבט המנשה.

אך יצאנו מהכפר התחילה הדרך הלוך ורדת. השדות מלאים צרורות אבנים. לפנינו, במרחק, התרוממו הרי הסרטבה בחצי גורן עגולה, ולרגליהם עמק רחב ידים. נדמה כאילו מערבל מים הסתובב כאן בין ההרים המערביים והמזרחיים והיווה את המכתש הזה הצר בתחתיתו והרחב בראשו. זהו שבר גיאולוגי הדומה לשקיעות הרבות אשר פגשנון לכל אורך הקו הזה, במדרון המזרחי של הרי יהודה. יוסוף קרא את הבקעה הזאת בשם קטע.

השמש הלוהט הספיק ללחך את העשב אשר על פני האדמה. על ראשי ההרים נראו חורבות רבות. "מה רבו התילים במקומות אלה — אמר יוסוף אבו סולימן — הנה פה מימינכם נמצאות החורבות אבו ריסא, ורחוקה ממנה ראש אל רחיב, ראש אל טוויל. ושם בין הזיתים שתי חורבות גדולות ושמן חורב אבו עריב". מקץ שלושת רבעי שעה הגענו לאפיק נחל זמור שבזרמו העליון נקרא "אל אחמאר". בלב השממון היקוד כולו ביקוד השמש מפכה מעין מים חיים. בסביבו צמחו עצים רבים וביניהם תאנים ענפות רחבות הצמרת. בצילן ישבנו ונחנו. כשהתרחצנו ושובבנו את נפשנו במים המתוקים והצוננים, קידם את פנינו עלם צעיר ובידו טנא מלא בכורי תאנים.

בשבתנו תחת התאנה שמחים על המים אשר הביאו חיים לפינת יקרת זו פתחנו את ספר הספרים. רצינו לזכור ולהבין שנות קדומים בחבל ארצנו זה המשמש מעבר להר ולככר הירדן ועברו המזרחי. השם חרבת עריב אשר רשמנוהו תוך כדי הליכה נתן לנו ענין לענות בו. האין למצוא בשם הזה את המקום צור עורב אשר בו הדביקו בני אפרים, אשר ירדו מהריהם, את המדיינים והרגו שם את מפקדם עורב? עד היום הדרך הזאת היא הטובה והנוחה מהרי אפרים אל הירדן.

— "והתדעו, חבריא, מה עלה בדמיוני למראה השקט והדממה הנסוכים בשקע הזה אשר שמו קטע? שמעו ואקרא: "ויהי דבר ה' אליו לאמר: לך מזה ופנית לך קדמה ונסתרת בנחל כרית אשר על פני הירדן, והיה מהנחל תשתה ואת העורבים צויתי לכלכלך שם". האין המקום הזה החבוי בתוך הנחל בעמק הקטוע או הכרות המתאים למחבואו של אליהו? והעורבים, האם אינם יושבי העיר עורב שאת חורבותיה פגשנו

בדרכנו אל הנחל״ ?. שקועים בחקירת המקורות זרזנו יוסוף. קשה היתה עלינו הפרידה ממעין נפלא זה ששמו ג׳היר. צעדנו בכיוון מזרח על יד האפיק. במידה שאנו הולכים ומתקדמים הולך הגיא ומתרחב. בפגישת שלושת הנחלים זמור, דוא, ואל אחמר נמצאת בקעה רחבת ידים. שם מצאנו שרידי ישוב עתיק אשר יוסוף כנהו בשם מוקברה. ולא רחוק ממקום זה נראו בדרום לנחל כפי סלעים ובהן מערות רבות. לאלו קוראים ״ערקאן אל בקר״ שפירושו צורי הבקר.

לרגלי ההרים הורגשה תנועה רבה. תושבים מעקרבה קצרו תבואות שדותיהם אשר בקטע ובעמק הסמוך. מהם עבדו בגרנות ודשו ברינה את התבואה. והאנשים עבדו את עבודתם בשקט ובבטחה. אין מכלים להם דבר כי הבידוים אינם באים הנה לרעות את צאנם. הרי סרטבה משמשים גבול ביניהם ובין העיזארנים.

מקץ שעה ממעין ג׳היר, הגענו לעמק אפ׳ג׳ים המפורסם. הוא משתרע בין הרי שומרון המערביים ובין רוכסי הסרטבה במזרח. הנחל העובר באמצעיתו מחבר את ואדי פ׳רעה הנמצא בצפון עם ואדי פזאל — בדרום. על פניו עוברות הדרכים יריחו — פזאל — שכם, ופזאל — פ׳רעה — בית שאן. מהגרנות אשר פגשנו בדרך ראינו כי בבקעה האדמה פורה.

אך עברנו את אפיק האיפ׳ג׳ים והנה התחילה העלייה בהר. אחרי זמן מועט סגרונו ההרים, הדרך התפתלה הלוך וסבוב בהר. רק לפעמים בהתנשאנו ונגלה לפנינו הראש סרטבה. אחרי עלייה של שעה הגענו לביר אל חפ׳ירה, הבור האחרון לפני שיא ההר. מסביבו רבצו על הארץ עזים וכבשים אשר נרדמו בעוד בלעם בפיהם. זה עתה גמרו הרועים הצעירים להשקות את הצאן. אחד מהם, פניו שזופים, תלתליו יורדים לצואריו כולו עליז ושמח ישב על צוק סלע וחילל בחלילו ניגונים המביעים געגועים עזים. כששאלנו לכפרו ולביתו ענה: ״מעקרבה הנני... את אבי ואת אמי לא ראיתי זה שנים אחדות. וביתי שם על יד הבור בתוך המלונה... בין ההרים אלכה... ועזי הולכים אחרי לאשר אובילן... אל הכפר לא אשוב לעולם״...

צלעות ההרים זקופות. שיא ההר רומז לנו. פה ושם נראו עקבות מחנות של בידוים. במידה שאנו עולים האופק הולך ומתרחב. הנה מראש הפסגה, נשקפו הר נבו והר העברים, ולרגליהם ים המלח המכסיף בברק כספו. הנה גם אשדות הרי יהודה המזרחיים בשלוש מדרגותיהם

וערבות יריחו אשר לרגליהם. הננו לרגלי שיא ההר. אמרנו ליוסוף לחכות לנו לרגלי ההר. גשר הרוס של אבנים גדולות ומהוקצעות היטב הפריד בין שלוחות ההר המערבי ובין השיא. גשר זה שימש בימים קדומים סוללה לתעלה רחבה אשר משכה מים אל המבצר הבנוי על שיא ההר. הננו לרגלי "הראש". לרגליו היו מושלכות אבני בנין גדולות, ושברי עמודים. אנו עולים וחרדים שמא תמעדנה רגלינו בעלייה הזקופה. אנו נישאים אל על. הרוח המערבית הנושבת בכל עוזה עזרתנו לשאתנו למעלה. הננו בראש ההר. לרגלינו משתרעים: ככר הירדן בשלימותו בשני חלקיו העור והזור. בין הרי גלעד הנישאים זורם היבוק בגאון הירדן ומשתפך אליו על יד אדם העיר. מצפון נראו הרי הגלבוע הגובלים במזרח את עמק בית שאן הפורה, ובמערב כל הר אפרים והר יהודה.

בספגנו אל קרבנו ממיטב הרגשות שחנן אותנו ההר בכל יפעתו והדרו, והנה ענן עשן התאבך משיא ההר. והקול נשמע, קול אדיר וחזק: "הבו כלונסאות, קנים ונעורת של פשתן"! החודש נראה בעליל"! האם בחלום או בהקיץ! אחד החברים השיא משואה כימים מקדם. מבעד הפרגוד המכסה דורות קדומים ראינו את השלוחין היוצאים לראות את מולד החודש. "ומאין היו משיאין משואות, מהר המשחה לסרטבה, מסרטבה לגרופינא" (ר"ה ב' ב'). אכן אין כהר הזה הר מצפה על כל הסביבה. גובהו 379 מטר מעל שטח הים וכ־750 מטר מעל ככר הירדן הרובץ לרגליו.

אחרי שהתפכחנו מהרשמים הרבים, סיירנו את השיא. באמצעיתו מתנשא כותל שגיא בנוי אבני גזית גדולות. מסביבו נדבכי חומת המבצר. בחלקו המזרחי היורד בשפוע מפוזרות אבני בנין לרוב. העפר אשר בראש ההר הוא ברובו שפוך על ידי בוני המבצר. החורבות מורכבות מבנין מרכזי מוקף חומה ותעלות מים עם בריכות. ההר הוא בצורת קונוס ודומה מאד להר הירודיון אשר בדרום בית לחם. חוקרים אחדים קובעים כאן את מבצר אלכסנדריון שבנתה שלומציון אלכסנדרה ואשר קרו בו מקרים חשובים בימי מלחמת האחים בני המלכה. בכל אופן להר הזה היה ערך איסטרטגי גדול, כי הוא נמצא על פרשת דרכים לשני עברי הירדן ובשער ארץ השומרון. במאה ה־14 היה כאן מבצר והערבים מאשרים זאת על ידי מסורות עתיקות.

צללי ערב נטו. מעטה ארגמן כיסה את עין הארץ, יד ההכרח החזקה

טלטלנו מהר הפלאים, ונרד. יוסוף אבו סולימן קדמנו בשאלה: "ואת האוצר, חוג'את, האם מצאתם אותו? — "מצאנוהו"! אמרנו לנפשנו. הנהו אתנו בלבנו. היסולא בפז אוצר הרשמים הגנוזים בלבנו למראה הארץ הנפלאה ולמראה עולמו היפה של יוצר בראשית. צעדנו בכיוון צפון בואדי קורזילי העמוק. עם שקיעת החמה הגענו לואדי פ'רעה. מתוך החשכה נראות מדורות "בתי השער" של הבידוים הנטושים בעמק הם ובעירם. מקץ שתי שעות וחצי הגענו על יד מעינות מים ונחל שוטף. כאן נמצאת המשטרה השומרת את הדרך לגלעד. ברגע הראשון היינו בעיניה לאנשים חשודים, ואולם אחרי שיחה קצרה נהפכנו לאורחים רצויים. ונלון שם.

אל עמק אילון

ברדתך מהרי יהודה מערבה אל השפלה, ובהתקרבך אל שער הגיא, יפתחו לפניך אפקים רחבים אשר לא שערת. בהביטך אל הככר המתיצב לפניך וראית מימינך ומשמאלך ולכל אשר יפנה מבטך גבעות גבעות נטושות על פני השפלה רובן לבנות ומעוטן אפורות. ואחרי אשר נפתל האוטו בפיתולי הדרך העולה לקבאב [1] יתגלה מישור רחב ידים בשפע חולותיו וידעת כי התקרבת אל חוף ימים.

כמראה הזה אשר הוראית יראה גם לפני ההלך היורד מבית לחם יהודה מערבה אל ארץ פלשתים, ולפני החברוני הפוקד את מרעיו בעזה ואף גם לנוקד מבאר שבע הנודד עם צאנו מערבה.

ודע: הדרכים המובילות מן ההרים אל השפלה ומן השפלה אל ההרים ספורות הן. כי בשל השבר הגיאולוגי הגדול שהתחולל לאורך הרי יהודה מבותרים ההרים בשפועיהם המערביים בגאיות הנמשכים מצפון לדרום. ורק במקומות ספורים נערצו ההרים בחמישה גאיות חשובים ונוצרו חמישה עמקים רחבים החודרים אל לב ההרים הרמים. דרכם עבר כל אורח בעלותו או ברדתו אל מחוז חפצו בהר ובשפלה.

הדרך הצפונית והגדולה בדרכים היא בעמק אילון. העברי ירד דרכה אל ארץ פלשתים ללטוש את מחרשתו ואת אתו ואת קרדומו, ושר צבאות ישראל הכה דרכה כל אויב וצר אשר בא מן המערב ורצה להכות את מערכות ישראל יושב ההרים.

---

1 משמר אילון.

קצה עמק אילון יראה לפני הנוסע מירושלים תל־אביבה בעוברו על פני המישור המשתרע מלטרון עד קבאב.
אליו אמרנו לבוא, לסיירו ולפקוד את תושביו.

בדרך לקוביבה

לפני הנץ החמה התלקטה החבורה: "זקנים" עם בחורים, מחטטים בחורבות ומחפשי נוף יפה, ולב כולם נכסף ליום הטוב העולה. השחר עולה מבין מפלשי העבים עוטה ארגמן ומקוטר ריח שדה אשר ברכו אלהים. צפרירים קלילים מחליקים במעטה הפרוש על פני ההרים המת־רוממים לצידי הדרך המובילה ליפו. הר הקסטל הנישא פרץ בו פרץ בכיפתו והבליט את מבצרו העתיק וכבר "צובא" שכנו הגבוה ממנו צופה על פני הסביבה ומתרפק עם ראשוני קרני השמש הרכות והלוטפות. לאט לאט הוסר לוט הערפל גם מעל פני קרית יערים הנפוצה בצלע ההר ופרות קרית ענבים געו לקראת יום הרננות.

בבואנו על ידי הציון המוצב בקילומטר השלושה עשר נטינו מימין לדרך והלכנו במסילה העולה צפונה. עמדנו. העינים שוטטו מזרחה, מערבה ודרומה. ישובים רבים הלכו הלוך והתגלות והגם צמודים על גבי הרים וצלעותיהם. "המדריך" קורא שמות לכולם, שם שם וקורותיו. הרים מקומטים, קרחים ומלאי חריצים שומרים סוד ימים עתיקים. על "בית מחסיר" [2] חופף הוד עתיק בראשו השעיר המכוסה אלונים רמים ועבותים. אלה הם השרידים החיים מהר היערים אשר השתרע מן קרית יערים ועד בואך שער הגיא.

טרם התפכחנו ממראה הבוקר והנה נשמעה צפירת "המדריך".
— "הביטו לשמאלכם"!

גיא עמוק הולך ויורד מערבה וקורע לו שערים בין ההרים. בעדם נשקפים השפלה והים. בין קפולי הגיא חבוי הכפר קאטנה. ממעל לו צופה על פני הסביבה תל שטוח ושוליו יורדים זקופים מכל עבר.

"זאת היא כפירה" אחת מערי הגבעונים. אלפי שנים עומדת העיר בשממותה וטומנת בקרבה שרידי בנינים וחומות.

לא הספקנו לצעוד צעדים אחדים צפונה והנה שוב נגלה מראה נהדר. אור יקרות זרוע על פני עשרות ישובים הבנויים על כתפי הרים מבותרים

---

2 המסרק.

ומפוצלים. על ראש ההרים נישא "המצפה"[3] ועליו צריח קבר שמואל הרואה. מאחוריו חבויה גבעון העומדת על יד הדרך העתיקה מן ההר אל השפלה. באופק נטושות על פני ההר: מימין אל בירה — היא בארות, ומשמאלה רם־אללה. הדרך יורדת ועולה אל הכפר "בידו". אנו בבריכה הגדולה החצובה בסלע והמכוסה קוצים וברקנים. עליה מספרים התושבים: "בימי קדם עת משלו "הכופרים" על הארץ נבעו בבריכה הזאת מעיינות מים רבים. מדי שנה בשנה העלו הכופרים לאלוהיהם אחת מבנות נכבדי העם, קרבן עולה. בכבוש "המאמינים" את העיר נשבת המנהג והעולה לא הועלתה. מאז פסקה הבריכה להקיר מימיה ותחרב עד היום הזה".

מקץ חצי שעה הגענו לכפר הערבי קוביבה וממנו רק רגעים אחדים למנזר ולבית ההבראה המפורסם.

ראה מה טעות גוי עושה? בברית החדשה כתוב: "והנה שנים הולכים בעצם היום הזה אל כפר אחד הרחק מירושלים כששים ריס ושמו עמהוס" ישו משיחם נראה אליהם וברכם. ששים ריס כתוב, מאה וששים קרי, כך נזכר גם בשאר נוסחאות האיונגליון. בגלל הטעות הזאת נגאל המקום משממתו. כי קוביבה רחוקה מירושלים כששים ריס והיא עומדת על יד הדרך העתיקה אל השפלה. ההרים כוסו בחורשים מצילים, ונבנו בתים. המקום נהפך למקום מרפא והחלמה לחולי גוף ונפש. הטועים־הבונים הראשונים היו הצלבנים. שריד כנסיתם נמצא לרגלי הכפר הערבי. במאה הט"ו גאלו הפרנציסקנים את האדמה מידי הערבים שכניהם. ואולם אמהוס האמיתית במקומה בשפלה עומדת, עוד נשמע את תולדותיה ועוד נראה את שרידיה החשובים.

ישבנו תחת עצי האורנים הרמים והרעננים, עינינו לא ידעו שובעה מן המראה הנהדר הנשקף בצפון. כפרים מזהירים בלובנם וגאים בשמותיהם. בית חורון עליון נישא על ראש ההרים ולרגליו רובץ בית חורון תחתון. והנה הדרך העתיקה המובילה למודיעין וללוד. לא מעטים היו הצבאות אשר הוכרעו בדרך הזאת על ידי גיבורי ישראל אשר ארבו להם בגאיות ובנקיקי הסלעים! במרחקים על פני המישור נמצאת לוד ודרומה לה רמלה בצריחיה ובמגדליה.

---

3 עד שנערכו החפירות בתל אל נצבה שמצפון עטרות ונקבע סופית מקומה של מצפה ההיסטורית, קבעו מקום זה בהר הנביא שמואל.

בדרך לבית נובא [3]

הלכנו בדרך היורדת צפונית־מערבית אל כפר ענן. משמאלנו נראה הר גבוה ועליו בית ועל ידו עץ עבות.

— "הר ג'יבעה" חוג'את — משיב הלך צעיר הצועד לכפר ענן הקרוב. "קדוש הוא ה"נבי". על קברו נשבע, ואליו יבואו בימי החגים להתפלל". המפות פרושות. ותיקי המשוטטים מתיעצים. וניתנה הפקודה, נטה מהדרך שמאלה!

ירדנו את ואדי מוסקה ועלינו אל הגבעה. הדרך סוגה בסירה, הנתיב לא נמצא. לכן הוטל עלינו ללכת בין גלי אבנים ובין מערות כוכים אשר גודרו ונהפכו לגדרות צאן. פגענו ב"מקום" ונחנו בצל חרוב עתיק יומין.

חצר ה"ולי" מלא עד אפס מקום. חריות גפנים, עומרי צמחי סירה, מחרשות וכלי עבודה מונחים מסביב לחצר. בהערב שמש הפקידום הפלחים בידי ה"ולי" למשמרת. ידוע ידעו, כי לא יאונה להם כל רע. כי כל איש ישמור נפשו מלשלוח יד אל כל חפץ אשר ימסר ברשות ה"נבי". הנוגע בהם תתקענה רגליו באדמה ולא תנתקנה עד אשר יחזיר הגנב את גניבתו מחוט ועד שרוך נעל. נכנסנו. כדים מלאים שמן זית זך מונחים בירכתי הבית, בכוכים אשר בקירות מונחות עששיות עשויות חומר. באחד הכוכים עומר שבולים אשר הונף לקרבן ל"נבי" למען יברך את לחם בעליו ופועל כפיו.

עלינו על גג הבית. לרגלי ההרים עמק רחב ידים ההולך ונמשך למערב ומוצא לו בין שני טורי גבעות: עמק אילון! בראשי הגבעות ובצלעותיהם המקיפות אותו ישובים עתיקים וגם חדשים [4]. בדרומית־מערבית — הכפר יאלו — הוא אילון. לא רחוק ממנו, בכניסה אל העמק, — העיר אמהוס, מעמדה זה הוא שהגדיל בימי קדם את ערכה בעיני הכובשים והנכבשים. בצפונית־מערבית — כפר אל בורג' עם מבצר הצלבנים העתיק. באמצע העמק שוכן הכפר בית נובא מוקף בעצים רבים. העמק הולך וצר צפונה. בכניסה אל ההרים עומד כפר בית ליקיא הוא בית ליקוטיא.

---

3 הכפר הזה אינו קיים היום. ראה להלן.

4 כל המקומות הנזכרים להלן ועד לטרון אינם קיימים היום; כולם נהרסו במלחמת ששת הימים. במקומם משתרע פארק גדול הידוע בשם קנדה.

"אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות: אחד בחמתא (היא אמהוס) ואחד בכפר ליקוטיא ואחד בבית לחם, אמר: הבורח מכאן (במלחמת ביתר) יצודו אותו כאן".

ירדנו מההר הג'יבעה. בדרך פגשנו בבריכות הצובות בסלע. בבואנו אל ואדי אל איקריג' נטינו לדרום ונצעד לאורך אפיק הנחל. אכן, כמה שונו פני ההרים מימינו ומשמאלנו בשל השבר הגיאולוגי הגדול! משמאלנו — שכבות ההרים יורדות משופעות וצבען אדמדם! מימיננו — גבעות מקצתן אפורות ומקצתן לבנות, האדמה תחוחה מתחת לרגלינו.

על יד בּיר אל ביאדיר פנינו מערבה, עצי התאנים האחדים הצומחים לרגלי ההרים נראו כננסים בפני האלונים הרמים שממעל לואדי אל קימה. כשפנינו מערבה הלך האופק הלוך והתרחב. השדות מלאים צרורות אבנים שנסחפו מעל ההרים. רובם עומדים בשממותם, כי טרם עברה עליהם מחרשת האכר. הלכנו לקראת שתי חורבות גדולות העומדות משני עברי הדרך. באחת החורבות פגשנו בבית אבנים גדול. רחוק ממנו על יד חרוב עתיק באר שזה עתה גמרו את קדיחתה.

בעל הבית הופיע, עלם טוב־לב אשר לא ירהב בזרים הבאים בצל קורתו. העלם סיפר על המקום שהוא חושב לישבו. תושב בית נובא הנהו. במחיר קטן קנה את אדמת החורבה "אסואנה". ראשית מעשהו היה לחפור באר, כי אין למצוא כל מעין בסביבה הזאת. הוא הוציא כסף רב עד שמצאו החופרים בעומק של 75 מטרים מים חיים. המים האלה יספיקו להשקות פרדס בגנות שהוא חושב לנטוע. האדמה לא תוצלח, לפי דבריו, לגידול עצי הדר. בין החורבות במעלה הגבעה בנה לו בית אבנים גדול ומסביבו נטע כרם גדול. מסביב לביתו נמצאות מערות כוכים משוכללות. הוא ניקה אותן מאדמת הסחף ויהפכן למתבנים. שאלנוהו אם מצא חפץ עתיק בחופרו יסודות ביתו ובנקותו עפר המערות ואמר:

"מצאתי מטבעות רבים... בדעתי כי אינם עוברים לסוחר וגם לא יצלחו למאומה זרקתים ורק מעטים שמרתי לזכרון. ואם יש לכם חפץ בהם אתנם לכם בלי מחיר".

המטבעות מהם מתקופת הרומאים מהם מתקופת הצלבנים ומהם מתקופת הכובשים הערבים.

בשעה שהתבוננו במטבעות ניגש פלח זקן אחד מפועלי המשק, ברך אותנו לשלום, ישב במסיבתנו, ואמר:

— "יה חוג'את, זהו רק שריד מהמטמונים הרבים שהיו צפונים בחורבות. שאו עיניכם מערבה: מי ימנה המון החורבות הפזורות על פני הגבעות? ומי יספור "הנואמיס" (מערות קברים) החצובים בצלעו־תיהן. ראו! הנה שם משתרעת חורבה, רקובוס שמה. לפנים עמדה פה עיר חשובה. פעם הרחיק איש רקובוס מעירו וגלה אל ארץ ה"רומים". פגשו איש רומי ואמר לו: התדע אחי, איה העיר רקובוס? ענה ואמר: ידעתי גם ידעתי כי הלא בן העיר רקובוס אני — התדע כי שם טמון אוצר יקר? אמר: לא ידעתי, אדוני. לקח הרומי גליון ניר ואמר לו: קח גליון זה בידיך, בבואך לעירך תצא אל מקום החורבות, הגליון הזה יראך את הדרך למערה אשר בה טמון אוצר יקר. לקח איש רקובוס את הגליון, שב לארצו ולעירו, ועשה כמצוות "הרומי".

הלך הלוך ותעה בין המערות. מצאהו איש, ושאלו: מה מעשיך פה ומה תבקש? הסתיר ממנו הדבר ואמר: מחטט אני לתומי בין המערות. האיש הבין כי דבר מה יצוק בלב המחפש. הפציר בו ונודע לו סוד האוצר. אמר: שקר דיבר הרומי. לשוא תכתת את רגליך; את האוצר לא תמצא כי איננו. האיש עשה בערמה: לקח מאיש רקובוס את הגליון ונעלם. אחרי ימים אחדים לקח האיש המתעתע את הגליון וחיטט במערות עד אשר מצא את האוצר ולקחהו".

הכושי אשר על הבית זירז את הפלח הזקן ללכת לעבודתו. בראות בעליו כי הסב פועלו הזקן נחת רוח לאורחיו, האריך את רגעי מרגועו. שיכל מוחמד הזקן את רגליו, מצץ בנעימות את הסיגריה הטובה אשר הוגשה לו ואמר:

"הי חוג'את! נקבו לי "בקשיש" טוב וראה לכם חורבות ומערות. שאו עיניכם לצפונית־מערבית. שמה חורבות "בארדה". עליה יספרו: באחד הימים עבר דרך החורבה "כשף" (מכשף). הקיפוהו בני העיר. לקח אחד הילדים והושיבהו על ידו. "פתח מטפחת" ולחש לחישות וצעק: אוצר! אוצר טמון בחורבה! ויהי לפלא בעיני כל. היאומן? ויקח "הכשף" צלחת מלאה חול ויאמר לילד היושב על ידו: מה אתה רואה בני? — שתי ערימות זהב אני רואה.

— שים לך אות בני למען תדע את המקום. לעג הילד לדברי "הכשף", שיקר לו כי נתן במקום האוצר סימנים. נעלם המראה מעיני הילד. וכל הכפר היה כמרקחה. נשאו את הילד על כפים והעבירוהו בכל המערות. הילד לא ידע את מקום האוצר. הנהו נסתר עד היום הזה".

קמנו מהמסיבה. מוחמד הזקן ליווּנו אל חרבית רקובוס. נכנסנו אל מערות הכוכים הרבות, פסחנו על עשרות הבורות החצובים בתל. התקדמנו בדרך המובילה לכפר נובא הנמצא בעמק. עוברי דרכים ענו בלבביות על ברכתנו. פלח אשר חרש את נירו ענה בלי חשד על שאלותינו.

בית נובא[4]. על יד הבאר המולה רבה. נאספו העדרים. עת השקות הצאן. כל הידים מלאות עבודה. אחד הרועים נטפל למסיבתנו. צאנו רבץ והעלה גרה על יד הבאר אחרי אשר הרוו את הצמאון במים הדלוחים.

"לפירוש המלה "נובא" תשאלו? נובא הוא כלי שיר אשר מנגנים עליו בעת צאת הצבא למלחמה". ולא ידענו למה התכוון הרועה. אם לחצוצרה או לתוף. "כה יאמר אצלנו: להכות על הנובא", הוסיף. האין קשר אמיץ בין שם כלי השיר נובא ובין השם "נביא". כי כך כתוב: "והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'".

"עד היום — מסיים הרועה — נמצאים בכפרנו דרוישים המכים על הנובא".

עלינו אל הכפר, על יד בית הספר נערכה קבלת פנים רשמית. מוכתר הכפר הפצירנו להתכבד בקהוה המסורתית. נכנסנו אל בית הספר. שוחחנו ארוכות עם התלמידים. המורה וכל נכבדי הכפר היו מדושני עונג בראות את תשובות בניהם הנבונות על שאלות החוג'את. אם כי רוב התשובות נאמרו מתוך שינון בעל פה, בכל זאת הראו הילדים הבנה רבה בקריאה ובחשבון.

המוכתר ליווה אותנו ברחובות הכפר. עברנו על יד קבר "נבי טרפיני", אמר:

— "קרוב לכם האיש. מבניו של יעקב אביכם הוא. זקנינו סיפרו לנו: באחד הימים ישב סוד בחורים עליזים על יד קבר "הנבי". פתאום נשמעו דפיקות חזקות בדלת המסגד. הבחורים נבהלו וברחו. למחרת בא הממונה על הקבר לכבד את החדר ולהדליק נרות. פתח את הדלת ראה על קבר "הנבי" ניר ובו כתוב לאמור: אל תקראוני "טרפיני" כי "נפתיאל" שמי. אל תרגזו בני. איש את אחיו תאהבו. והיה אם לא תשמעו לקולי — מרה תהיה אחריתכם".

---

4 אין זכר לכפר כיום.

מי יודע — לחש אחד החברים — אם המסורת הזאת איננה הגורמת לקבלת הפנים הטובה וליחס הלבבי של בני בית נובא אלינו הזרים?

בעמק אילון

ברדתנו מבית נובא הגענו לעמק רחב הידים: עמק אילון. הזהו העמק אשר רבו בו לוחמיו בכל דור ודור?

— נכון? רבים היו הצבאות אשר עברו דרכו: מצרים וכנענים, פלשתים ויוונים, רומאים, ערבים וצלבנים. כולם שאפו לכבוש דרכו את הרי יהודה ואת ירושלים הבירה. כי בצפון העמק הסתעפו שלוש דרכים חשובות לירושלים ולהרי שומרון הדרומיים. באגרות תל־אל־אמרנה נזכרה העיר אילון, העיר הראשונה שנכבשה בידי שרי פרעה בכובשם את ארץ כנען.

יהושע אחרי כובשו את העיר עי וסביבותיה הכה את חמשת מלכי כנען במורד בית חורון ורדף אחריהם דרך עמק אילון עד השפלה.

עמק אילון וסביבותיו נפלו לנחלה לשבט דן. מפאת היות העמק הזה לדרך מעבר לכל המחנות, "לא יכול להתישב בנחלתו, כי האמורי לא נתנו לרדת לעמק, ויואל האמורי לשבת בהר חרס, באילון ובשעלבים". בימי שאול ויונתן עלו דרכו הפלשתים מארצם אל ארץ בנימין, וכל ישראל רדפו אחריהם "ויכו ביום ההוא בפלשתים ממכמש אילונה".

שלמה ביצר בקצהו הדרומי של העמק את העיר גזר, ובקצהו הצפוני את בית חורון תחתון, למען שמור את הדרך לירושלים.

העמק הזה קנה לו שם עולם במלחמות החשמונאים. צבאות היוונים רצו לחדור מערי חוף הים אל הרי יהודה דרך עמק אילון. החשמונאים ילידי כפר מודיעים הנמצא בסביבה זו חסמו להם את הדרך ויכום באמהוס ובבית חורון.

מחנות ב"יספסיאנוס וטיטוס בכובשם את ערי החוף התפרצו בדרך הזאת אל הרי יהודה והגיעו לגופנא מצפון לירושלים.

דורות רבים נח העמק הזה. שוב עברו דרכו שפעת חיילות. הצלבנים עלו דרכו לירושלים. ריכרד לב־האריה בנה מבצרים בכניסה לעמק ובסביבותיו, ואולם הוא נסוג אחור ונוצח. שרידי מבצריו עודם עומדים על תלם בכפרים שמסביב.

הגענו לכפר יאלו היא אילון[5]. הכפר בנוי על גבעה גבוהה 180 מטר. אל כל אשר פנינו נתקלנו בשרידי כתלים, חומות, תעלות עתיקות ושברי עמודים. במשקופי הבתים ובמזוזות מונחות נדבכי אבנים גדולות. באחת האבנים ראינו חיטובים יפים של ציורים גיאומיטריים.

מוכתר הכפר ניהל אותנו אל חורבה חשובה: מרתפים גדולים בנויים קירות עבים. קשתות גדולות מחזיקות את התקרה. על יד המרתפים מושלך פלח עמוד שיש גדול.

אמר המוכתר:

— לפנים היתה העיר יאלו עיר מוקפת חומה. מלך גדול מלך בה. הוא הדביר תחתיו את כל הכפרים שבסביבה. את נכבדי העמים המורדים אסר בבית האסורים הגדול שבנה מתחת לארמונו. ואלה הם המרתפים אשר ביקרתם".

בנטות צללי ערב יצאנו מן הכפר. עם הערב שמש הגענו אל הכפר עמואס[6] היא העיר אמהוס המפורסמה לפנים.

5 כנ"ל.

6 גם הוא איננו. חורבותיו על יד המגזר.

למולדת המכבים

הימים ימי זוועה. קדושת חיינו מחוללה מבית ומבחוץ. משאת נפש כל הדורות של ארצנו נפרטת לפרוטות ונהפכת לאסימונים מטושטשי הצורה. "אצילי" עם־הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבהילים שבי גולה לבנות "וסוכרים עליהם יועצים להפר עצתם"[1], ומבפנים רפו ידי מנהיגי העם, אבדה עצתם, ויבקשו חסד לאומים, ולא בטחו בכוחות העם כבימי החשמונאים.

אמרנו: מה טוב כי נשוטט במקומות אשר נגלתה גבורת ישראל, ובעיר אשר גידלה וטיפחה שלומי ישראל: משפחת החשמונאים. נשאב מהם את ההקרבה העצמית ואת חוסן ישראל אשר לא ירתע בפני כל.

א. אל אמאוס[2]

היתה רוח אחרת במסיירים. נזעקו כל ידידינו הוותיקים, אשר גיוונו בעליזותם את היום המוקדש לחקירות ולחיטוטים בחורבות ובמערות. ובמסיבות זקני פלחים ובידואים.

הגנו בכניסה לעמק אילון. זה העמק המשתרע בין החורשה הגדולה והיפה, המצילה על המנזר אשר בכפר לטרון, ובין הכפר קבאב המתנשא ממערב לה. הוא העמק המפורסם במלחמותיו ובקורות הישובים אשר בסביבותיו. פנינו צפונה מהכביש ועמדנו על גבעה נישאה. השחר עלה מבין הרי יהודה וירד מתונות על פני העמק. מתוך האדמה התחוחה

---

1 הכוונה ל"ספר הלבן" שהוכרז על ידי שלטונות המנדט בשנת 1930.
2 הכפר אינו קיים כיום.

והרוויה גשמי ברכות צצו ועלו ראשי דשאים חוורים ורועדים. על יד גדרות דחויות וסלעים בצבצו פרחי "בר־יורה" ורודים. "נרות הבוקר", כרכומים מצונפים ציפו לנשיקת קרן השמש אשר תפתח את כותרתם ויפיצו ריח ניחוחם באויר הרטוב והצונן. העמק פשט את בגדי החול. זה עידן ועידנים לא שמע את זכרונות עלומיו, בעת אשר נגלה שר האומה לגבורי ישראל. התפרקד והאזין לקול "המדריך" ההולך וחזק, המעלה מנבכי ההיסטוריה פרקים פרקים מזהירים וחורזם במחרוזת ישראל הגא והחפשי. ונקטן בעיניהם.

"הם ב"ספר הלבן" — מכריז זקן החבורה — ואנחנו ב"ספר החש־מונאים". והיה אם נדע לקרוא בו ונראה ידי מי יגברו"!

הננו על יד הכפר אמאוס. הוא מתנער מתרדמתו. הבקר והצאן חורגים מרפת ודיר ומכלא ומתאספים ברחבת הכפר. אין לקוות לקבלת פנים. טרם הוסרו קורי השינה מעיני התושבים. הכפר רובץ בצלע ההר. בתיו צפופים ושרויים בתוך אבק חורבות, והם מתפלשים בעפר סיד רך.

הזוהי אמאוס המהוללה? לפנים נישא שמה הטוב בפי מעדני בשר במרחצאות־חמים. לכן קראוה בשם חמת או חמתא. ותושביה היוונים יוונוה וקראוה בשם אמאוס. אליה נהו מהשפלה ומחוף הים בגלל מקורות מימיה הטובים, יפיה ורוב תענוגותיה.

הנה, שם סמוך לבית־הקברות בית אבנים ארוך, ועליו שלוש כיפות בהתאם לשלושת החדרים אשר בתוכו. שריד הוא מבנין רומאי ואולי מאחד מבתי המרחצאות המפורסמים ההם.

המשוטטים נכנסו אל החדרים. הבית בנוי מבפנים באבני גזית. אכן בנין רומאי הוא.

"לא, יה חוג'את, "חרם"... לאט לכם... כי אל מקום קדוש התפרצתם — חרד פלח זקן לקראתנו — הלא תראו כי "מקאם" לפניכם".

עמדנו נזופים. "יה שיך! לא ידענו... הפעם הראשונה אשר תדרוכנה רגלינו בכפרכם".

— "אהלן וסהלן ומרחבה, בחורים" השיב הזקן, בדק והריח את הסיגרה אשר הוגשה לו ואמר: "טרם הנץ החמה ובאתם... מ"אל קודס" באתם... באלהים "שאטר" אתם".

— ו"המקאם", יה שיך. מה כי תכבדוהו?

— מדוע נכבדהו? מקאם "אבו עובידה" עליהו אלסלאם הוא... ופה היה משכנו. בהמצאו בעיר הזאת נגף אללה את מחנהו. עשרות אלפים

נספו במגיפה. אבו עובידה קיבל פקודה מעומר מפקדו להמלט ולברוח לדמשק. אך אין מפלט מגזרת אללה. באשר תברח שם ישיגך.

ברח אבו עובידה והמחלה רדפתהו בדרך. בבואו אל מרג' אבן עמר (עמק־יזרעאל) חטפו המות. סוסו המשיך את דרכו והוביל את גופתו עד בית־שאן ויקבר שם".

קרני השמש הלכו ופשטו בעמק. הרגיש הזקן בהן, פרש מהמסיבה. פרש את עבייתו, כרע על ברכיו, נשא כפיו, סגד ושפך שיחו לפני אללה הרחמן והרחום.

מבין הבתים חרגו פלחים וכלי עבודתם בידם. אכן, בימי קדם כמה המו רחובות עיר זו. זאת היתה קריה עליזה ומפורסמת במשפחת מטיבי נגן בחלילים בית המקדש, אשר שכנה בה. אליה סרו גדולי התנאים אשר ישבו בעיר יבנה הסמוכה, מי למרפא, מי לביקור ומי לקנות בשר באיטליזה המפורסם ממנה לוקח אחרי כבוד סופר הסנהדרין אשר בירושלים. ורבי אלעזר בן ערך, בפורשו מ"כרם דיבנה" אחרי מות רבו, ביכר לשבת, בעטיית אשתו, בעיר תענוגות זו ושכח את תלמודו.

מהקהילה היהודית החשובה לא נשאר כי אם תעודה אילמת: באחת החורבות נמצאה כותרת עמוד של בית־כנסת עברי עתיק. עליה שתי כתובות. באחת כתוב בכתב עברי עתיק: "ברוך שמו לעולם" ובשניה — בכתב יווני: "ה' אחד"!

בחור חיוור ורזה פנים נלוה אלינו ללוותנו אל מקום שרידי החורבות הנמצאים בקצה הכפר. "כשאני רואה בחור זה — אמר אחד החברים — אני מהרהר על תמורות וחליפות בדברי ימי המקום והעם. יוסף בן מתתיהו מספר על "רועה, גדול ברוח גופו ואומץ רוחו", אשר העיז בזמן המלך הורדוס להתנפל הוא וחבריו היהודים, בקרבת העיר הזאת, על גדוד רומאי. פה גרו כמה קנאים אשר הצטיינו בגבורתם בימי המרד הגדול".

— במה כוחה גדול?

— הביטו! היא עומדת בכניסת הדרך החשובה המובילה מהשפלה אל ההרים. לכן גדולה היתה חשיבותה בעיני שרי הצבא מכל העמים והמדינות. גדולי המצביאים מגורגיאש שר צבא אנטיוכוס ועד ב"ספסינוס וטיטוס מצביאי רומא הגדולה, ומריכרד לב הארי ועד צאלח־אל־דין אלאיובי, כולם נאחזו בה וערכו מלחמתם כנגד העם יושב ההר.

— ולמה תרחיקו את עדותכם — קרא זקן החבורה — קראו בספר

החשמונאים: יהודה המכבי וחסידיו ירדו חליפות ממודיעים, ממצפה ומבית חורון וקדמו את פני שרי היוונים והכו בהם מכה רבה בעמק אשר לפני העיר אמאוס.

אם שמה הראשון "אמאוס" נקרא בשל מרחצאותיה המפורסמים, הנה הרומאים הוסיפו על שמה בשל חוסנה הצבאי הגדול את הכנוי "ניקופוליס", לאמר "עיר הנצחון".

הגענו עד מקום החורבות. לא פללנו למצוא כהנה לגודל. חורבת כנסיה ביזנטית גדולה. כתליה גדולים. היא מחולקת לשלושה חלקים. הצלבנים תיקנו את הריסותיה ויפארוה. גם ניקו ושכללו את רצפות הפסיפסים אשר הצטיינו בריבוי ציוריה ובעושר צבעיה. כל אלו נגנזו בתוך צריפים דלים. המקום שמם. ממזרח לחורבה על שיא הגבעה הולכת ונבנית כנסיה חדשה. בוניה רוצים להחזיר עטרה ליושנה. במאות הראשונות של הנצרות שימשה העיר הזאת לעיר הראשית לבישוף הנוצרי. המקום נקדש על ידי האגדה האומרת, כי ישוע נביאם נראה לתלמידיו באמאוס, אכל איתם לחם וברכם. מחורבן הישוב העברי נבנה הישוב הנוצרי. וגם עליו באה שעת פקודתו ותחרב העיר ותהפך לכפר נדח עד היום הזה.

ב. בדרך למודיעים

הלכנו בעמק בכוון מערבית־צפונית הלוך ושיר, הלוך והתבונן בישובים הפזורים על הגבעות ובעמקים. אחרי עברנו את עמק אמאוס התפתלה הדרך לאורך חריץ מלא אבני נגף ועלתה אל הכפר סילביט[3]. לפני הכפר קידמנו ב"בוקר טוב" פלח אשר פילח אדמה צחיחה בין טרשים וסלעים. הופעתנו בכפר עשתה רושם. התחילה שיחת ההתודעות. ראשונה התנהלה במתינות ובזהירות מתוך שאלות של "מה בכך". כל אחד תהה על קנקן חבירו. היינו לדורשי עתיקות ויבטחו בנו. בכפר הורגשה רוח חגיגית. תושביו התכוננו לחוג היום חתונת אחד מתושביו. כדי לקיים מצות שמחת חתן וכלה הציע "הרקדן" שבחברתנו לצאת במחולות. מיד שולבו הידים. השרשרת הוכנה, הרגלים נישאו וה"דבקה" התחילה. זחה דעתו של אחד הרועים, הוציא מחיקו חליל, חילל ורקע ברגליו. הביטו זקני הכפר וחייכו, הביטו מקרן הרחוב הנשים והעלמות והריעו.

---

3 היום הקיבוץ שעלבים.

בשעת חדוה זו פשטו "דורשי העתיקות" שבינינו על פני הכפר. העינים משוטטות אל כל חצר וחצר. מה רבו שברי העמודים והכותרות! בעלי בתים אחדים (בראותם את התפעלותנו), הפצירו בנו לבוא ולהתבונן "במטמונים" אשר בחצריהם. כל אחד הציע את סחורתו. האחד: שני עמודים אשר הציבום הרומאים בכבישים לסימון מרחקים שונים. בעמודים אלה הנקראים "אבני מיל" היו חרותות מלים רומאיות. השני הכניסנו לדיר עזים. רצפתו משובצת בפסיפסים עם ציורים הנדסיים יפים. בחצרות אחרות היו מוטלות כותרות מתקופות שונות.

"כמה תעריכו את הכותרת הזאת"? פונה אלינו מוכתר הכפר ומוסיף: "אל תתמהמהו... ראוה אנגלים והשתוממו... אל תחמיצו את ההזדמנות... הנה רובץ שם גמל, אטעין עליו את האבן ואובילנה ל"אל קודס" ושם תקבעו את מחירה".

— לא יה מוסטפה... יש להתישב בדבר. יש לקרוא ב"תאריך" ואם נמצא בה חפץ, נשלח לך "חאביר".

— טוב, אללה ינצרכם... ראו אל תשכחונו...

טרם השתחררנו מאלה והנה פלח רץ לקראתנו. נוות ביתו בישרתו כי "אורחים" בכפר.

"בחצר נואמיס (מערות כוכים) מהן פתוחות ומהן סתומות. חלק כחלק נחלק את המטמון, יה חוג'את". עמדנו על הגורן הרחבה והבטנו אל סביבותנו. סילביט אינה נופלת בערכה מאמאוס שכנתה. היא צופה על פני הישובים אשר בסביבותיה. היא עומדת על אם דרכים עתיקות. יש חוקרים הקובעים בכפר זה את שעלבים. אחת מערי שבט דן (יהושע י"ט מ"ב).

המשכנו את דרכנו צפונה. הדרך עוברת בין גבעות מבותרות בגאיות רחבים מעובדים וזרועים חיטה. לפרקים, בסובבנו אחת הגבעות, נפתחו לפנינו עמקים רחבי ידים. בתל הסמוך לעמק פורה עמד הכפר שילטה[4]. כחצי שעה ממנו נמצא הכפר ביר מעין[5]. נחנו בצל האלון הצומח על יד בנין גדול המחולק לשתי צלעות. זהו מקום מנוחתו של "נבי־מעין" הוא בנימין בן יעקב לפי מסורת הערבים.

---

4 כיום שילת.
5 כיום חרב.

— מה מאושרים אתם! — שחנו אל תושבי הכפר — מאמאוס עד הנה טרם ראינו אדמה טובה וזרועה היטב כאדמתכם.

"אדמתנו? רטנו הפלחים. אריסים אנו... לא על אדמתנו נשב"...

ומי המנשל פלחים אלה מאדמתם? אכן נודע הדבר! "מאשרי העם" במעל הזה. הכפר כולו עבר לפני המלחמה בגלל חובות תושביו לידי משפחה ערבית נכבדה, המתימרת להיות המגינה של "הפלח המסכן". ארבע מאות נפש תלויות בחסדי ראשי המשפחה הפוקדים אותם לפרקים. ילדי הכפר מתהלכים ללא לימוד. אין דואג לפתוח להם בית־ספר.

בקצה הכפר נמצא קבר אחת "הנביאות".

ובמרחק רגעים אחדים ממנו צומח חרוב גדול. המקום קדוש, וזר לא יכנס בין סבך הענפים. גם כאן נקברה אחת "הנביאות", סיטי פ'רחה. ריבוי קברי "נביאות" הוא תופעה מעניינת בסביבה הזאת. תושבי הכפרים מספרים:

חמש אחיות נבי מעין בן יעקב ישבו בגשר בנות־יעקב אשר על פני הירדן. כאשר נודע להן כי מת אחיהן מהרו אל כפרו, לספדו ולקברו. בדרך הדביק אותן המות ותמותנה ותקברנה במקומות שונים.

מביר מעין הרחבנו את צעדינו. עברנו את הכפר אל בורג'[6], ביקרנו את שרידי המבצר אשר נבנה בימי הצלבנים. לעת הצהרים נראה מרחוק הכפר הערבי אל מידיה, היא מודיעים.

מודיעים

עינינו נשואות אל עבר הגיא העמוק המפריד בינינו ובין רכס הגבעות אשר ממולנו. הרחק כמטחוי קשת מבין לובן הגבעות מתרומם תל ירוק ושוליו יורדים זקופים אל הגיא העמוק העוטר אותו משלושת עבריו. הרגש הרגשנו, כי מעמד התל על יד מסילת קדומים זו, אשר הובילה מהשפלה אל ההרים. הוא נפלה מכל הגבעות אשר פגשנו בדרכנו. "מודיעים"! ונעמוד. אורו פני המסיירים. מהם מלאים שאלות כרימון על כל גבעה וגיא, על גובהם ועל תכונתם, ומהם פרשו מהחבורה, ויעפילו על ראש הר למען צרור במכונות הצילום את התל וסביבתו למזכרת עולם.

למען החש לבוא אל מחוז חפצנו סרנו מהשביל, ונסול לנו דרך בין

---

6 כיום חרב.

עיי המפולת ובין גלי האבנים, הממלאים את הרמה המשתרעת מימין הדרך המובילה מההרים אל לוד.

ירדנו אל ואדי אל מידיה. אפיק הנחל מכוסה בחלוקי אבנים. עקבות זרמי המים השוטפים בזעף בימים ספורים בשנה, עודם טבועים בשיחים הגדלים בשפת הנחל ובאפיקו. בעלותנו אל הכפר הדל מצאנוהו ריק מתושביו. האנשים עסקו בעבודה בשדה, ורק נשים וילדים חשופי שת יצאו לקראתנו. הכפר בנוי בצלע ההר. נזהרנו לבל נכשל בעוברנו דרך סמטאות צרות העוברות בשפועי סלעים. על כל צעד ושעל נתקלנו בבורות חצובים רבים, שרידי ימים קדומים. פני התושבים המעטים קודרים המה. מימיהם במחיר ימכרו. אכן פנה זיוה פנה הדרה של עיר קדומים זו אשר בניה היו לצבי ולתפארת בתולדות עמנו. ואולם כח טמיר נהלנו למעלה הכפר. עינינו נשואות לתל המתנשא ממעל לבתים, העטור בסבכי אלונים ועצי זית והמקודש במסורות קדומות על קדושים וגבורים אשר הפילו חיתתם על פני הסביבה. ונעלה בשביל הצר, הלוך ודרדר אחרינו שברי כלי חרס ואבנים מתוך מפולת גדולה, הנאחזת בגדרות אבנים, בבואנו לראש ה"ראס" ונשאף רוח. מה מקסים המקום הזה!

בצל אלון, המכסה את שטח "הראס", ישב אחד מתושבי המקום. ברצותנו לחדור לתוך סבך האלון לחסות בצילו ולחקור את הטמון בו, הוכיחנו הפלח "כי כן לא יעשה". "חרם" הוא, מקום מנוחת נשמת "אעג"ם" הנערץ בפי התושבים. ברצותנו לפייס אותו ולתת שלומים חלף חקירת האלון, ויחד עם זה לקבל גם הוא שלמונים, נהל אותנו למערות החשובות החצובות בקרבת המקום. "לאלו יקראון "מקאם אל ארבעין אל מעזי" לאמר: המקום הקדוש של ארבעים הגבורים. סיירנו את התל מסביב, מבין המפולת בצבצו שרידי כתלים ופלחי אבני גזית. ונישא את עינינו מסביב: אכן כמה מתאים השם "מודעית" או "מודיעים" למעמד המקום; הר המודיע ידיעות לישובים הנטושים בארבע רוחותיו, למן ההרים הרמים המתרוממים במזרח ועד ים התכלת המשתרע במערב.

הוד עתיק חופף על הכל. נדמה ועשרות הישובים הקבועים איש איש במקומו על ראשי ההרים ובעומק גאיות מדובבים זכרונות קדומים על ימי תפארת העם והארץ.

"כל הגליל המשתרע לפניכם — אמר "המדריך" — חלק דן הנהו. שאו עיניכם צפונה, הנה שם מתיצבת חדיתה היא חדיד, ורחוקה ממנה

משתרע בעמק ובצלע ההר מוקף עצי זית הכפר ביר נבלה היא נבלט. ממערב נטושה על פני השפלה לוד המפורסמת בימי אבותינו בתגריה. ובפנותכם דרומה ופגשתם את גמזו במערותיה החצובות היטב, והרחק ממנה שוכן כבוד "נבי דניאן" הוא דן בן יעקב לפי מסורת הערבים. והסיבותם מזרחה אל הכפרים: סילביט היא שעלבים, שלתה היא יתלה וכולן ערי דן המה. ורבות מהן היו ערים מוקפות חומה עוד מימי יהושע בן נון. וראו זה פלא: העיר מודיעים לא נודעה בימי הבית הראשון, ורק בימי החשמונאים היא מתיצבת לפנינו בכל הודה והדרה ופותחת בתולדות ימי עמנו תקופה חשובה, שממנה יתד וממנה פינה לקורות ישראל בימים הבאים".

העינים נשואות למרחקים. שמות בית חורון, אלעשה, עמק אילון, אמהוס היוצאים מפורשים מפי "המדריך" משיחים שיחות מני קדם. על פני הגבעה הזאת ובערוצי הנחלים תרות העינים למצוא את צל הגבורים מתתיהו הזקן וחמשת בניו העשויים לבלי חת. דבריהם החוצבים להבות אש, אל הפקיד היווני, הרוצה לגזול את חופשתם עודם רועמים באזנינו: "אם כל העמים שבכל מדינות המלך ישמעו לו ויסורו מאחרי אלהי־אבותיהם — אני ובני ואחי נשמור את הברית הכרותה עם אבותינו. לפקודת המלך לא נשמע ומאמונתנו לא נסור ימין ושמאל!" והנה גם קריאתו השניה למול הבוגד המתרפס מרעימה את ההרים: "מי האיש החרד לתורת אבותיו ומחזיק בבריתו יבוא אחרי". ונדמה והנה מההר גולשים גבורי ישראל והדם יענה בגאיות העמוקים, ובנקיקי הסלעים "תשועה גדולה גמלה". ואחרי זאת קול המון גויים המתפרצים מהמערב והרוצים לחדור אל הרי יהודה. ויהודה המכבי עובר בחתף מההר אל השפלה ומהשפלה אל ההר ובחרבו הנוקמת מבער הוא אחריהם עד אשר הצליח לטהר את הארץ מאויביה ומשיב לעמו את חירותו. בימים הבאים, בנפול יהודה על שדה קרב היו כל העינים נשואות הנה, אל הבנין המפואר והגבוה אשר בנה שמעון בן מתתיהו על קברות אביו ואמו ואחיו. המצבה היתה נשענת על עמודים החקוקים עליהם פתוחי כלי זין וספינות ומורכבת משבע פירמידות. המצבה הנהדרה הזאת ראוה גם יורדי הים באניות. היום לא נשארו שרידים ממנה.

ומענין — העיר המדריך — מעמדה של המצבה הזאת הכשיל את חוקרי ארצנו בקביעת מקום מודיעים העתיקה, טרחו החוקרים למצוא הר גבוה ביהודה ובסביבות ירושלים אשר משם אפשר לראות את הים.

הם לא שעו לדברי חוקר הארץ המפורסם ר' אשתורי הפרחי (חי במאה הי"ד) אשר עוד לפני מאות בשנים קבע את מקום מודיעים בכפר הערבי מידיה ובמקומה הנכון. ורק בשנת 1873—1870 הוברר בדיוק מקום העיר על ידי חפירות שיטתיות שנעשו בסביבת הכפר. בחפירות אלו נמצאו שרידים מהכנסיה הביזנטית המפוארה אשר נבנתה לכבוד המכבים. תבנית הכנסיה הזאת רשומה במפת מידבא העתיקה בלוית הכתובת: "מודעית היום מודיתא ממנה יצאו המכבים".

ירדנו מה"ראס" אל ואדי אל־מידיה, עלינו אל הגבעה אשר ממולה והגענו אל "מקאם" קדוש הכפר: שיך ערבאוי. סיירנו את החרבות הגדולות, שרידי בנינים וחומות אשר נגלו על ידי חוקרים צרפתים.

ואם תרצו הוכחה ברורה כי על אדמת מודיעים העברית אנו עומדים, הנה הרחק מ"המקאם" ובדרומו נמצאים קברים חצובים על פני הסלע אשר הערבים יקראום בשם "קובור אל יהוד" לאמור: קברות היהודים. גורל אחד לשתי הערים אשר בה התגלתה גבורת ישראל: ביתר ומודיעים. בשתיהן נשמר בפי הערבים השם "יהודי", בביתר — חירבית אל יהוד, ובמודיעים — קובור אל יהוד.

התקרבנו אל הקברים. בשורה ארוכה הם חצובים על פני הסלע, ודברי משוררנו הלאומי עלו בזכרוננו:

וכאילו בם נקשו מעולם בקורנס הזמן ובפטישו
כוחות כבירים לא־חקר ויקשו וידמו לנצח.

ובעומדנו לפני הקברים חשבנו:

כמה רמחים נשברו ומספר בני־קשת נופצו
אל צורי הלבבות האלה, אל גבי אל לוחות השמיר.

וזאת תבנית הקברים: בסלע חצוב בור עמוק כגובה איש. בתחתיתו בשני הצדדים חצובות שתי אצטבאות, הנפרדות אחת מהשניה בחריץ רחב כעין שוקת. את הבור מכסה הגולל, הוא אבן שטוחה וגדולה. על יד שורת הקברים נמצאות מערות אחרות ויורדים לתוכן במדרגות, ובתוכן איצטבאות ועליהן תקרות מקומרות מעשה אומן.

בפנותנו מערבה הגענו למערה גדולה סתומה באדמת סחף. הרחק ממנה שרידי כותל שגיא. לפנים — סיפר אחד החורשים — מלך בסביבה הזאת סולטן כביר אשר הפיל את חתתו על כל התושבים, בנה לו ארמון גדול ומתחתיו חפר מערה גדולה ובה חבש את החוטאים. שם המערה "רוג'ום אל חביש".

צלילי ערב נטו. "ראש" מודיעים הולך ונעלם מעינינו. החורש עודו מתנהל אחרי שורו וחורש את אדמתו. "הי, חוג'ה, מדוע תתמהמהו, הן הארץ לפניכם... שלמו במיטב כספכם והיתה לכם למקנה"... הרהרנו: ובאמת מדוע נתמהמה? עד מתי יהיו שרידי מחמדינו נתונים בידי זר? מתי יגאלו? *

בלכתנו כה עגומים בלילה בקעו מתוך החשכה אורות דקים קורצים ונוצצים. בלכתנו הלוך והתקרב והנה קול ענות אנו שומעים, קולות תינוקות בוקעים ועולים, שמחים ועליזים וקורעים שחקי חשכתנו ומרוים את נפשנו העצובה טל חיים. בהכנסנו אל כפר הנוער בבן שמן ונשאף רוח ונדע כי נמצאו החוליות המקשרות את העבר המזהיר עם העתיד. ואם צאן קודשים אלה לנו, הפולחים בידיהם אדמת המולדת, עוד לא אבדה תקותנו, ונקרא יחד עם משוררנו הלאומי:

הוי בני המכבים!
העמידו את עמכם, הקימו הדור
חשפו אור, חשפו אור!

* המשאלה הזאת נתקיימה לשמחתנו בימינו.

בית גוברין ומרשה

בית גוברין

הדבר הראשון אשר הכרנו בכפר, היה בית־הקברות. מצבות חדשות נוגעות בשברי עמודים ישנים. שריד של שער עתיק לפנים.

ראשונה ביקרנו את הבית אשר בו מתרכזים "המוסדות הציבוריים" של הכפר. נכנסנו לחדר חשוך מלא תינוקות המתנועעים ומשננים פסוקים מן הקוראן. מהחדר הסמוך עלו קולות המתפללים הכורעים והמשתחוים לפני אללה הרחמן והרחום.

חכינו להזמנת תושבי הכפר. והנה בא לקראתנו אחד מתושבי המקום. הוא צועד בחשיבות. על אחד משרווליו מעילו סרט עם הכתובת "שומר העתיקות". הלכנו אחריו.

עברנו בסימטאות הכפר הצרות, בין בתי אבן צפופים. עלינו במעלה הכפר ובאנו אל הגורן הרחבה והמלאה תבואה. לא רחוק ממנה, בראש הגבעה עומד בית ארוך וחלונות לו לכל עבריו. השומר פתח את הדלת ונכנסנו. חושך בחדר. מסביב לבית איצטבאות. באמצע רצפה שקועה. כאשר נפתחו החלונות נגלתה לפנינו רצפת פסיפס (מוזאיקה) מפוארה, אשר צבעים וצורות רבים לה. ברגע הראשון נדמה לנו כי אין סדר להמון החיות ולאנשים המצוירים עליה. אולם לאט לאט נפרדו הציורים אחד אחד למקומו. הציורים מציגים את תקופות השנה. תקופת האביב מצוירה על ידי אשה עדינה, במעיל לבן וחגורה ורודה, מסביב לראשה פרחים, בידה האחת מחזיקה סלסילה ובה צפורים קטנות. תקופת הקיץ מוצגה על־ידי אשה המחזיקה מגל בעל שינים רבות, בידה השמאלית שבולים. תמונה אחרת, בשם "הארץ", מציגה אשה שפניה קטנים ורע־נגים, מסביב לראשה זמורת גפן קלועה בשבולים, והיא מחזיקה מפרי

הארץ — אשכולות ענבים, רימונים ותפוחים. האמן המומחה צייר בהמות־שדה וחיות־יער. כל חיה ובהמה נמצאות בנוף המתאים להן. במקום מיוחד מוצגות תמונות מחיי הרועים ומחיי הציידים. הצייד לבוש בגד קצר, הוא רוכב על סוסו בין פרחי הלוטוס הגדולים. חיים ותנועה ביער: צפורים גדולות פורשות כנף, פיל צעיר נאחז בסבך היער ונשר שכנפיו גדולות מפסיק את מעופו, ארנבת בורחת מפני הצייד וזאב מפני הפרש. יש ברצפה גם כתובת בשפה היוונית וזה תרגומה:

"אני עבדינוס בעל הלב העדין, כהן בלי דופי של ישו, מלך העולם, קישטתי בפסיפסים את הבית, את רצפתו ומבואו, בעצם ידי תלמידי".

הגיע הערב. נפרדנו מארמון הפלאים ונעבור לשבת על ערימות התבואה אשר בגורן הסמוכה. אחרוני הקוצרים שבים מן השדה עם גמליהם הטעונים תבואה. איכרים זריזים דשים בחריצות. הכפר הומה. פרות גועות, עיזים פועות, חמורים נוערים ובני אדם משוחחים ביניהם והכל מתמזג לסימפוניה אחת של חיי עבודה בטבע.

עמודי עשן עולים מהחצרות. בכל מקום מכינים פת ערבית.

בשבתנו בדומית הליל על גבי ערימות החיטה והשעורה, הקשבנו לדברי המדריך, המספר על בית גוברין בימי קדם: תפארתה של בית גוברין מתחילה בימי ממשלת רומא. היא נשאה חן בעיני נציבי רומא בגלל מעמדה הגיאוגרפי המצוין, כי ממנה דרכים לכל עבר. שיירות המסחר וצבא מלחמה הבאים מהנגב ומארץ מצרים חנו בבית גוברין וממנה חדרו אל לב ארץ יהודה. אחד ממלכי רומא, ספטימוס סוורוס (200 שנה לספירה) זכר אותה לטובה בגלל עזרת תושביה במלחמותיו בדרום הארץ. הוא בנה את העיר והפך אותה לעיר חופשית, עומדת ברשות עצמה, וקרא אותה בשם אלבטרופוליס, לאמור: "עיר החופש". בית גוברין התפרסמה במרחצאות שלה. רבי יהושע בן לוי בא מלוד לבית גוברין להתרחץ בבית המרחץ שבה. תנאים ואמוראים מפורסמים יצאו מהעיר הזאת. היה בה בית כנסת, ובאחד הבתים נמצא עמוד עם כתובת עברית.

מהמאה הרביעית עד כיבוש המוסלמים שימשה בית גוברין מרכז לנוצרים. כשנפלה כל הארץ בידי עומר, נפלה גם בית גוברין בידו. אחד הגיאוגרפים הערבים מספר, כי היתה העיר חשובה כמרכז לכל הסביבה. אדמתה פוריה ומושבות לה מסביב. בשנת 1131 ביצרו אותה הצלבנים והיא שימשה מרכז לפעולותיהם בכיבוש ארץ החוף. כ־53

שנים התקיימה העיר בידיהם, עד בוא צלח א־דין מהדרום, כבש אותה והפכה לתל־שממה. על חורבותיה נבנה הכפר הערבי "בית ג'יברין".

המדריך סיים את שיחתו במלים אלו: הקהילה היהודית המפורסמת שהיתה בעיר הזאת התפזרה. הנוסע ר' בנימין מטודלה, שיצא למסעיו בשנת 1170, אומר: "מחברון חמש פרסאות לבית גוברין, היא מרשה, ואין שם אלא שלושה יהודים".

קולות של פלחים העירו אותנו עם עלות השחר. מעל ערימות התבואה אשר שימשו לנו מצע, הבטנו על פני הסביבה. נעור הכפר וכולו בעבודה. עונת הדיש היא. התנערנו מן השבולים ונתכונן לדרך. חסן, שומר העתיקות, חיכה לנו ללוותנו. בסביבות בית גוברין רבות המערות. ניתן צו לחברים לשים לב שלא ליפול לאחד הבורות. מקומות אחדים נבקעו והמערות נתגלו. נכנסנו למערות ומה התפלאנו למראה עינינו. גדולים כאן מעשי הטבע ומעשי האדם כאחד. השלימו אלה את אלה. המים אשר זרמו בתוך אדמת הגיר הרכה, המסו אותה, העבירוה למקומות רחוקים והשאירו את החלל ריק. אז בא האדם וחצב בקרדומו את המערה ועשה אותה למקום דירה, לו ולבניו אחריו. מערה אחת הפליאה אותנו בגודלה. לא ידענו על מה נתפלא תחילה, על מעשה המים או על מעשה האדם, אשר במכשירים הפרימיטיביים שלו ידע לבקע את הסלע ולחלק את המערה. הוא חצב שקתות להשקות בהם את הצאן וכיריים להסיק בהם אש. בהסתכלות מאומצת בקירות הסלע, אפשר להבחין את סימני הגרזן שחצב כאן ואפשר ללמוד את אופני החציבה בימים ההם. הקיר עשוי מדרגות מדרגות בלתי שלימות. בתקרת המערה חצובים כוכים משולשים. בתקרה הגבוהה נראים ציורים פרימיטיביים של בני אדם וחיות, כציורים הפשוטים של ילדים.

כשנכנסנו למערה שניה, לא התפלאנו עוד לגודלה. אך דבר מיוחד מצאנו בה, שלא ראינוהו במערות אחרות: מסביב לקירות חצובות בתוך הסלע גומות גומות הנראות כשובך של יונים. חוקרי המערות לא החליטו עדיין למה שימשו.

המשכנו את דרכנו דרומה. בורות וגיתות חצובים בסלעים. ואין פלא. יישוב גדול וחשוב היה בסביבה הזאת עוד בזמן מלכי בית דוד. חסן, שומר העתיקות, אמר: "זקני הכפר מספרים, כי כל הארץ הזאת היתה נטועה עצים וזיתים והיא נחרבה בידי "הכופרים". וליד קברו של ה"שיך אברהים" סיפר לנו שומר העתיקות:

"איש צדיק תמים היה שיך איברהים. והיה נודד למרחקים להורות דת ודין. ויהי כי קרבו ימיו למות ויצו לנכבדי העיר כי יקברוהו בקברי אבותיו, וימת. הנכבדים לא ידעו היכן קברי אבותיו כי לא הגיד להם. אמרו: נרכיב אותו על גמלו ונלך אחריו, והיה במקום אשר יברוך הגמל, שם נקברהו. וכך היה. הגמל צעד בדרך היורדת לבית גוברין ולא סר ימין ושמאל — ותושבי העיר הולכים אחריו. בא הגמל עד עץ אחד ורבץ תחתיו. וידעו כי מאללה יצא הדבר לקבור את השיך אברהים במקום הזה. ויקברוהו ויקימו עליו מצבה ויכסוהו בפרוכת ירוקה מרוקמת פסוקים מהקוראן. ומדי שנה יבואו בני הכפר להשתטח על קברו".

בדרך למרשה

צהרים. השמש עמדה בלב השמים והפיצה את חומה הרב. האבק המת־נשא מעיי המפלה עוד הכבידו על הנשימה בחום הלוהט. הרגלים נתקלו באבנים אשר התגלגלו מהתל הסמוך ונערמו בגיא.

שרכנו את דרכנו, כי דאגנו פן ניפול אל אחת הפחתים או הבורות המרובים אשר בסביבה. שרידי נדבכי בנינים מפוזרים, לכאורה, בלי סדר על פני צלע ההר ההולך ומשתפל אל ואדי ביאד.

לפעמים צצה מתוך האדמה צמרת עץ זית. נדמה כי גזעו נבלע בקרקע. בהתקרבנו והנה שרשיו נעוצים בקרקע בור עתיק יומין ואת פארותיו שלח למעלה לקראת האור.

המשכנו את דרכנו דרומה. בצלע הגבעה ממול התל מתנשא כותל שגיא. הוא נשאר לפליטה מכנסיה מזמן מסעי הצלב אשר נקראה על שם יוחנן הקדוש. הערבים שיבשו את השם וקראו לו בשם סנדחנה. הכותל המזרחי נשמר בשלימותו. קשתות חלונותיו גדולות, קירותיו עבים, ואבניו מסותתות. חן הסגנון הצלבני שפוך על הכל. שני עמודים מרובעים, שפארו את הכנסיה ואדניהם, הנם קבועים עד היום הזה. פה התנוססה בזיליקה נפלאה רחוקה משאון בית גוברין. הנזירים, באי הבית, התבודדו במערות הגדולות אשר לרגלי התל, המתנשא מעבר הגיא במערב, ואשר אין דוגמתן לגודל בכל הארץ. דרך פתח צר חדרנו לתוכן. האור חשך בעדנו. לאור נר קלוש, הלוך ודדה נכנסנו דרך אחד הפתחים, ונעמוד. בתקרת הצור רוחשים בעלי חיים קטנים תלויים ברגליהם, מפרפרים ומפרכסים, טסים ועוברים מירכתי המערה מזה ומזה.

הרגזנו את מנוחת הינשופים והעטלפים. בעוברנו את הפתח הגנו ניצבים במרום מדרגות חצובות בסלע והיורדות לחדר עמוק.

"חרם, יה חוג'את, אל תרבו שהות... סנטחנה התבודד פה ושפך את שיחו לפני אללה הרחמן והרחום", לחש חסן. "אומרים: לחם לא אכל ומים לא שתה ימים רבים. תלמידיו כלכלוהו בלחם צר ומים לחץ".

מ"תא" נזירים זה נראה בקיע בסלע. עברנו לחדר למערה שניה חצובה כמתכונת הראשונה, וממנה לשלישית ולרביעית.

"אל תרחקו לכת, חוג'את, כי לא תדעו מוצאי המערות ומובאיהן".

אכן צדק חסן. החוקרים מנו במערות־פלאים אלו עד 400 חדרים. מהם שימשו לקברים, מהם משכן לבני אדם ומהם תאי־התבודדות לנזירי כנסית יוחנן הקדוש. ובימינו, שטפון מי גשמים ואדמת סחף ו"יירשוה קיפוד וינשוף, ולילית תמצא שם מנוח ועטלפים ישכנו בה".

אור בהיר וחזק ואויר חם וצורב קידמו את פנינו בצאתנו מן המערה. ישבנו אצל סבך השיחים אשר בפי המערה ועיינו בשיחות החוקרים הראשונים הכתובות על ספר. אחרי אשר "הסכנו" לסביבה, ירדנו לפאת מזרחה דרומה אל ואדי ביאד.

במקום בלתי נראה לעין והנה — מערה מוגפה בדלת ברזל. חסן פתח במפתח הגדול אשר בידו ונכנס. חדר ארוך. מסביבו אצטבאות אבן, משני עבריו כוכים ארוכים. בדרום החדר שלושה חדרים אשר שמו בהם את הגלוסקמאות. מעל הכוכים ומסביב לקירות החצובים ציורים מצוירים בששר. הנה איש ציד תוקע בחצוצרה. פרש מתקדם לקראת הברדלס. צפורים וטווסים מפליאים בפשטותם ובטבעיותם.

במערת כוכים שניה, הרחוקה מהראשונה במטרים אחדים והבנויה כמתכונתה, העירו את תשומת לבנו ציורים אחרים: טכס לוית מת. אנשים יושבים ומנגנים מסביב לשולחנות ערוכים בכלים נאים ובפמוטים נוצצים ודולקים. על השולחנות כל טוב.

— "רבים קברי הקדמונים אשר ראו עיני בארצנו — אומר משוטט ותיק — וטרם ראיתי כי יקשטום בציורים נפלאים כאלה".

— "אמנם הסלע הרך נשמע להם בחוצבם את הכוכים ומשקופיהם, כמו שנשמע גם לחוצבי הקברים הדומים לאלה בשיך איבריק בעמק יזרעאל. וחבל! מתגרת הזמן הולכים הציורים ומטשטשים".

— "אל תתפלאו, חבריה, על יפי הבניה ואמנות הציור — עונה "המדריך" — הקברים המעניינים האלה חוצבו בפקודת ראש המושבה

הצידונית שהתישבה בתל הסמוך במרשה, בזמן התלמיים. ואין להתפלא על הסגנון היווני המודגש בכל הציורים. באותה התקופה התיוונה הסביבה הזאת כולה, כי היא שימשה מרכז חשוב לתלמיים".

מרשה

בעברך לאורך ארצנו ולרחבה ועיניך תיטבנה להביט לא רק אל כל ישוב דל ועשיר כי אם גם אל התלים ואל החורבות, וראית בהרים ובעמקים תלים עגולים מתנשאים מעל שטח האדמה, ושפוליהם יורדים זקופים לכל היקפם. דע כי ערים חשובות היו בנויות עליהם. בבוא האויב בשעריהן, נפלו חומותיהן, נהרסו בתיהן ונעזבו מאין יושב. בבוא עת פקודתן נבנו על משואותיהן ערים חדשות. חיים חדשים התחילו, עד אשר באה גם עיתן ולא נוחמו ונהרסו. והחורבות נערמו על החורבות. תקופה ותקופה ועיי מפלתה עד שנוצר התל המתנשא על הסביבה. זאת תורת התלים בארצנו.

בפרק זה עסקנו בעלותנו על התל, הנקרא בפי הערבים בשם תל סנדחנה, היא מרשה העברית, מולדת מיכה הנביא.

רגלינו מתפלשות בעפר החורבות. בכבדות עלינו על התל בינות לשברי כלי חרס, אבני פסיפסים ואבנים מהוקצעות. לאט לאט הלך האופק הלוך והתרחב. הגענו על התל. ממערב מבהיק לאור השמש הים הגדול. בקצותיו פס לבן־צהוב. אלה הן גבעות החול. על ידן משתרע המישור הרחב, אשר בו מתנוססים ישובים אחדים.

בדרום מסתמנת הדרך היורדת מצרימה, הנמצאת היום בשממותה וריקה היא מרוכליה וממרכולתה.

אחרי אשר הקיפונו את התל חכינו ל"באוריו" של "המדריך". פתח ואמר:

לא ארמונות ואף לא שרידיהם תראינה עיניכם. הכל כוסה באבק הדורות. אולם אחרת ראו עיני הנביא מיכה המורשתי בשבתו בעיר מולדתו. הוא ראה את הסביבה בפריחתה. ערים חשובות בנויות: לכיש ואכזיב, מרשה ועדולם. מרכבות רתומות לרכשים עברו דרכיהן ויושביהן שבעו תענוגות עד כי נגעה בהן יד האויב אשר עבר דרכיהן ברדתו לארץ מצרים.

מרשה עמדה על פרשת דרכים: מדרום דרך מצרים, ממערב דרך פלשתים וממזרח הדרך הנוחה המובילה חברונה. מפני כך ביצר רחבעם

מלך יהודה את העיר כמו כל הערים העומדות על הגבולות ועל הדרכים החשובות. "ונתן בהם נגידים ואוצרות מאכל ושמן ויין ויחזקם להרבה מאד".

העיר הבצורה החזיקה מעמד בימי המלך אסא. זרח הכושי בא מהדרום להתנפל על ארץ יהודה. הוא בא בחיל כבד ובמרכבות ויחנה עד מרשה. המלחמה נטשה בגיא אשר על יד העיר. זרח הכושי ניגף מפני צבאות אסא ויברח דרומה לגרר.

בנפול ממלכת יהודה בידי הבבלים נלוותה גם בת אדום אל האויב ותקרע מיהודה את חברון ובנותיה ואת מרשה ומערותיה.

בשנת 250 לפני הספירה נלוו אל האדומים כנענים אשר באו מצור וצידון וייסדו להם קהילה מיוחדת. מנהיגם חצב לו הקברים הנפלאים אשר בקרנום במערב התל.

האדומים היו אדוני הסביבה עד אשר לכדה יהודה המכבי, בעוברו לכבוש את ארץ פלשתים וישימה למס עובד. ואולם מרשה לא חדלה מלהיות לצנינים בעיני היהודים עד אשר לכדה יוחנן הורקנוס ויכריח את יושביה להתיהד.

בפרוש הנשר הרומאי את כנפיו על הארץ לא גרע את עינו ממעמד העיר הזאת ומחשיבותה. עקב המסחר אשר התפתח בתוכה התרבה הישוב הנכרי. פומפיוס שחררה מעול היהודים והכריזה לעיר חופשית וספחה אל הנציבות הסורית. גביניוס השר הרומאי, ברצותו לעשותה צרה לישראל, בנה אותה על יסודות יווניים. ככל עיר יוונית היתה מפוארה בחומות ובארמונות. חיי תושביה היו סוערים, היין והשכר הדליקם, ועבדים רבים עונו בידי אדוניהם. מסחרה פרח, שוקיה המו. ואיש מיוחד היה מונה על השערים ועל המדות אשר קראוהו בשם אגורונומוס.

בבוא הפרתים על הארץ (40 לספירה) נחרבה ותהי לתל שממה עד היום הזה. מאז נשכחה מרשה מלב. במאה השניה רחקו הבונים החדשים ממנה ויבנו עיר חדשה במוצא הגיא וזאת היא בית גוברין.

יובלות ויובלות שנים עברו והעפר כיסה את חורבות מרשה. אין דורש לה. עקבות ימי זהרה לא נודעו. גם שמה נשכח מפני השם החדש סנדחנה. על חורבה קטנה סמוכה אל התל נשמר השם העתיק תל-מראש.

בשנת 1900 פקדוה החופרים. בחריצות רבה נחשפה העיר מעפרה.

לאט לאט נתגלו חומותיה ושעריה, רחובותיה, בתיה ומטמרותיה עד אשר יכלו לסדר תרשים העיר בשלימותה.

בחורבות נערמו הערים אחת על גבי השניה. תקופה ותקופה ושרידיה. על יסודות העיר מזמן מלכי בית דוד נמצאו יסודות העיר היוונית. מטבעות מזמן החשמונאים התגוללו בין החורבות. בעיי המפלה נמצאו לוחות אבן גיר, כדים וכלים חקוקים בכתובות יווניות, המפיצות אור על מנהגי תושבי העיר ומדרגת התפתחותם. באחת הפינות היו מוטלים שני משקלי עופרת מרובעים ועליהם חקוק שם האגורונומוס, הממונה על השערים, אגאתוקלס שמו.

בחורבות נמצאו כארבע מאות כדים שהובאו מהנכר. בידיות הוטבעו חותמות כהנים, אנשים נכבדים ומוכרי היין. על כדים אחדים מצוירים ציורים יפים. אולם מתוך החיים הסואנים, על כוס יין משובח מאיי הים, עלתה גם זעקת העבדים אשר עונו בידי אדוניהם. הזעקה הזאת עולה אלינו מתוך תעודות רבות הערך אשר השאירו אחריהם בחמישים לוחות הגיר אשר נגלו בחורבות. בלוחות אלה מבקשים כותביהם מאליליהם, להביא על אדוניהם כל צרה ופגע וכל חולי רע. למען תת תוקף לקללתם צרפו אל הלוחות תרפים. אלה הם צורות אנשים כבולים. לאמר: ככה יעשה לאיש חרמם, בכבלים יאסר ואל הבור יושלך.

מקדשים רבים לא נמצאו. נמצאה האלילה עשתורת, אפודה באפוד יקר. זרועותיה חשופות, שערותיה המסולסלות רכוסות מאחוריהן בכפתור משובץ שבעה כוכבים מזהירים.

ידי החברים מלאות עבודה. מהם הקשיבו רב קשב לדברי "המדריך", מהם מעיינים־ברשימות החופרים הרשומים בספר ומהם פשטו על התל ובצלעותיו למצוא "מטמונים". עמלנו לא היה לשוא. יגענו ומצאנו שתי ידיות ועליהן חותמות. רבה ההתעוררות במחנה. "הבקיאים" מעיינים. הכתב מטושטש. יש צורך להשוות אליו כתבי ידיות אחרות. החקירה תעשה בשובנו העירה.

בצעדים מתונים, ובעינים נעוצות בחורבות ירדנו מהתל לפאת מע־רבית־צפונית.

— "ועתה חוג'את עוד מקום אחד ו...חלס — הכריז חסן, "שומר העתיקות". — נפנה אל סוק אל חמאם" (שוק היונים).

— "הכנסו"! וחסן מצביע על אחד החורים בצלע התל. ונזחל בתוך תעלה ארוכה כעשרה מטרים עד בואנו למערה רחבת ידים. בכניסה

מפולת סלעים. אדמה רכה ולבנה נשמטת מתחת לרגלינו. אחוזים כמו בשרשרת ירדנו אל חדר ארוך ובאמצעיתו משני צדדיו שני חדרים קטנים ממנו. משני עברי המערה חצובים בסלע טורים טורים של חורים קטנים במשקופיהם המשולשים. האור שופע מלמעלה. למה שימשו מערות אלו? אם נהיה נאמנים למסורת הערבית כוכים אלו שימשו שובכים ליונים, אשר גדלום למאכל או ליוני דואר לסוחרים, שוכני העיר הסמוכה. ואולי שמשו לטמון בהם אפר מתים.

בחזירתנו לבית גוברין התנהלנו לאטנו. המערות והבורות אשר פגשנו בדרך לא הפליאונו יותר. לו היתה שהות בידינו כי אז ביקרנו נדבכי חומות עתיקות ומגדלים אשר הקיפו את בית גוברין גם מצד מערב.

הגענו עד באר הכפר. עת האסף העדרים להשקותם. נפרדנו מאנשי בית גוברין ופנינו צפונה אל עבר עמק האלה ואל עדולם.

בדרך לנחל תנינים וקיסריה *

בעמק השרון גדול חורבן הדורות שבא בעקב רשלנותם של תושבי הארץ הזרים. אפיקי נחלי איתן ועשרות מעינות נשטפו בחומר, בטין ובחול. המים משרכים את דרכם בין שיחי האשל, סוף וגמא. "הדר־הכרמל והשרון" [1] כוסו בביצות המפיצות מארה על כל סביבותיה. וכך לא היה לפנים. האזור הזה עם בירתו העיר קיסריה היה מן החשובים בארץ. הוא הצטיין בפוריותו, בבניניו היפים ובשטת תעולו המפליאתנו עד היום הזה. חלוצי עמנו העובדים על טיהור השטחים הנגועים בבצות, ימצאו המון שרידים של התעלות העתיקות ולפעמים גם כתבות של בוניהן הרומאים.

בבנימינה. פרזות ישב הכפר, הוא פרץ את גבולו ימה וקדמה צפונה ונגבה. ועל מה נתמה: אם על בטחונו הגדול של הנדיב הישיש בישוב הארץ והמזיל את כספיו להקים את חרבותיו, ואם על יצירת חלוצי העם העובדים בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה.

עברנו את הגשר הבנוי על נחל תנינים ונפנה לדרך המוליכה אל המקום הנקרא בפי הערבים בשם שוני [2]. בית הקומות המזהיר בלבנוניתו נבנה על שרידי תיאטרון רומאי שנהפך אחר־כך למבצר [3], הבית בנוי

---

* רשמי סיור בט' וי' בניסן תר"צ.

1 ישעיה ל"ה ב'.

2 במפה האנגלית של PEF מסמן Conder Surv. of West. Palest. Ma'mas ח"ב גוזר אותו מהמלה,Majamas שלפי דבריו מובנה מים. [ע' אמנם במאמר שאחרי זה].

3 עיין ב־Survey ח"ב בערך Ma'mas. שם תכנית מפורטת של התיאטרון העתיק.

בחצי גורן עגולה; במזרחו שורה של מרתפים בנויים אבני גזית, המשמשים היום לרפתות לפרות קבוצת הפועלים דרי המקום. בחצר השניה אשר מחוץ לבית מונחה אבן מרובעת מפוסלת יפה ועליה כתובת רומאית. האבן הזאת נמצאה בקיר תעלת מים עתיקה שנגלתה בעת יבוש הביצות מצפון לאחוזת פוזי ביק[4].

המנוח לנגה ז"ל שלח לרבעון החברה האנגלית עוד בשנת 1920 כתובת יונית, שנמצאה בשוני, האבן הזאת שימשה מצבת זכרון[5] לבני משפחה יהודית.

על־יד שער החצר מעבר לקיר בין קוצים ודרדרים נמצאת רצפת פיספסיס שטרם נחקרה. ומסביב לבית ובדרך למעינות נחל תנינים מושלכים עשרות עמודי שיש נהדרים, ושברי סרקופגים גדולים. הגענו אל המעינות. על ידם עברה התעלה העליונה אשר הובילה מים לקיסרי מהמעינות החשובים אשר בכפר סובורין[6]. התעלה עברה דרך הכפר סינדיאני[7] פגעה בעין איסמעין ועין אל מייתה, ובעוברה על יד מעינות נחל תנינים אצל שוני ומיאמאס התרחבה התעלה וקיבלה מים נוספים. במרחק ק"מ אחד ממזרח המעינות בדרך לזכרון־יעקב — גבעת עדה על יד חרבית רסאיס[8] נמצאים שרידי תעלה גדולה ומערות מקומרות שקוראים להם הערבים בשם חרבית אל חמם[9] (חורבות המרחץ).

סביבת שוני היתה מיושבת.

הנוסע מבורדו שביקר בא"י בשנת 333 מספר: In tertio miliario est mons Syna ubi fons est in quem mulior si lauerit grauida fit[10].

---

4 עין ז. וילנאי ברבעון החברה PEF שנת 1928 דף 108, שם גם תמונת האבן. הכתבת נדפסה גם במוסף "דבר" כרך ג' חו' כ' שנת תרפ"ח.

5 QSt שנת 1920 דף 47. נדפסה שנית בקבץ לחברה העברית לחקירת א"י כרך א' ספר ב' על ידי מר סוקניק, שם הובאה גם תמונת צלום. תכן הכתבת: (יונית:) לאנטונינוס וקיריס בני שמואל. (עברית) שלום.

6 היום עמיקם.

7 היום אלונים.

8 עין מפות P.E.F. גליון 8.

9 שם זה לא סמן במפה הנ"ל.

10 Edit. Geyer 19

"3 מילים מקיסריה ישנו הר סינא אשר שם יש מעין; אם בו טובלת אשה היא הרה"[11].

הרטמן[12] קובע את סינא בנבי טטה מדרום לשפיה. אי־אפשר לקבל דעה זו. נבי טטה נמצא רחוק מאד מקיסריה ואינו נמצא בדרך העתיקה ממנה לעמק יזרעאל, נראה לי כי יש לקבוע את Mons Syna בחורבות אששוני. השם הערבי הנוכחי שמר את השם העתיק. הנוסע יצא מקיסריה בדרך הרומאית העוברת על יד התעלות. אחרי עוברו את השרון הגיע עד צלעות ההר הנקרא בפי הערבים בשם אל־חשם א נדיר (האף הנשקף)[13] הוא חנה בישוב החשוב Syna הסמוך למעינות המים המפורסמים. המרחק 3 מילים והמלה mons מתאימים בקרוב למרחק שבין קיסריה ושוני ולמעמדו הטופוגרפי[14]. בהיותנו בקיסריה שמענו מערבי תושב המקום כדברים האלה: "בשוני התנוססה לפנים קלעה (מבצר) גדולה, קיסריה היתה עיר הבירה... בשוני עמד מצב ה"רום" אנשי צבא השומרים על הדרכים".

ממעינות המים פנינו לדרך העולה לזכרון־יעקב וניטה ללון בכפר־ילדים "מאיר שפיה"[15] זהו נוה שאנן בלב ההרים בין חורש ארנים מקסים. בו חיים אזרחיו הצעירים חיים טהורים בתורה ובעבודה ורוקמים את קורי עתידם. הם קיימו בנו מצות הכנסת־אורחים כהלכתה.

למחרת ירדנו מ"חטמונת" זכרון־יעקב ובאנו אל תחנת הרכבת. כחצי ק"מ מדרום לתחנה נטינו מערבה ונצעד על פני תעלה בנויה אבנים גדולות. רוחבה כשני מטרים וחצי. היא נמשכת עד הגבעות הקרובות אל הים באורך של 470 מטר. לגשר הזה קוראים הערבים בשם "ג'שר אל־קנה" שמובנו "גשר התעלות". היום משמש הגשר הזה כדרך כבושה

---

11 סגולה להריון.

12 ZDPV 1910 דף 172.

13 מר מנשה פולק־פולני באחד מגליונות העתון היומי "הארץ" במאמרו "במשעול הכרמים" מציע לקראו בשם חטמונת־דור. ובאמת יש לנו מקום חטמונה בעבר הירדן מזרחה.

14 כדי לצין את ההודעה המביא מר ברסלבסקי מפי הבידואיות החונות בבצות הכבארה, כאשר שאלן את מצב בריאותן ענו: אנו הרות ברוך השם... ולא עוד, נשינו העקרות שותות מימי הבצות בתור סגולה להריון (ברסלבסקי: בצות כבארה, עתון היומי הארץ משנת תרפ"ד גליון 1547).

15 ראה עמודים 21 ואילך.

לאוטומובילים המסיעים את הפועלים למקום עבודתם בין הביצות. בהתקרבנו לרגלי הגבעות נטינו לדרום והגענו אל הגשר העתיק אשר על נחל תנינים, הנקרא בשם "שבע הטחנות"[16]. הגשר בנוי קשתות קשתות. דרכן התפרצו המים בכל עוז והניעו את הטחנות. היום אין זכר להן. יהודי אחד סידר לו על־יד הגשר בית יוצר. מהחומר המצוין אשר בסביבה יוצר צינורות חרס בשביל עבודות יבוש לביצות. מסורת אבותינו הקדמונים בידו. "קנקני השרון" ידועים במשנתנו, בהם היו שומרים את היין האדום[17].

מצפון לגשר מערות כוכים רחבות ידים. כנראה עברה בדרך הזאת הדרך העתיקה, כי הדרכים הרומאיות היו משובצות מעבר מזה ומעבר מזה על־ידי שורות של קברים, וקבורה זו החזיקו למבחר הקברים[18], ובדרומו חצובה בסלע תעלה צרה אשר הובילה את מי נחל תנינים אל קיסרי.

עברנו לאורך נחל תנינים. עבודת יבוש הביצה המשתרעת בסביבה זו והנקראת בשם אוסטין פשה נמצאת בעצם תוקפה. משנים סדרי בראשית. קבוצת פועלים חופרת אפיק חדש לנחל תנינים. דרך התעלה הזאת יזרום הנחל ואליה ישפכו מי המעינות המרובים אשר בסביבה, וכבר זורם הנחל באפיקו החדש.

עברנו את הגשר א ל־מ ל ט הנטוי על שפך נחל תנינים וצעדנו דרומה על־פני תעלות המים העתיקות שהובילו מים מהנחל לקיסריה, פנינו מיועדות לעיר.

בהתקרבנו אל חומת העיר בקרן הצפונית מערבית ובהגיענו כ־110 מטר מצפון לבית־הקברות הערבי, מצאנו לימין השביל המוביל העירה כותרת עמוד, ועליה חקוקות שלוש המנורות, בעלות שבעת הקנים: הצד האחורי חלק בלי כל פיסול.

מנורות בולטות בכותרות נמצאו בחפירות בית־הכנסת בחמת־טבריה. אולם המנורות שם נמצאות מעל עלי השוכה[19].

בבית הקברות הערבי מצאנו בין שברי העמודים המשמשים מצבות

16 היום על יד הקיבוץ מעגן מיכאל.

17 משנה ב"ב ו' ב'.

18 עין ש. קרויס בספרו קדמוניות התלמוד כ"א ח"א דף 157.

19 ד"ר נ. סלושץ: החפירות בחמת של טבריה, בקבץ החברה העברית לחקירת א"י, כ"א ס"א דף 11, ועין התמונה בעמוד 10.

לקברים, שני עמודים קטנים מרובעים. כעמודים אלה נמצא אחד בחפירות בית־הכנסת הנ"ל [20]. בשני העמודים חסרו הגולה המהוקצעה הצרה המתנשאה בראשו [21], ואולם אפשר למצוא בהם מלמעלה החורים שבהם היו נעוצות הגולות [22].

העמודים והכותרת שנמצאו כאן דומים לאלה של בית־הכנסת בחמת־טבריה. מכאן יש להסיק כי גם אלה שיכים לאחד מבתי־הכנסיות אשר בקיסרין [23].

עפ"י השרידים האלה קשה לקבוע את מקום בית־הכנסת. ואולם יש להתחשב בעובדות אלו: א) העמודים שבבית־הקברות לא הובאו ממרחקים כדי להקים מצבה לאחד האנשים (אגב לאחד מהעם ולא לאיש חשוב), אלא לוקחו ממקום קרוב. ב) אם יש לפקפק על מקום העמודים, אין להטיל ספק בקביעת מקום הכותרת. אין לתאר שהובאה ממרחקים והושלכה במקום המצאה היום. יש לקבוע א"כ מקום אחד מבתי הכנסיות שבקיסריה בצפון בית־הקברות הנוכחי.

נוכל להסמך גם על מה ששנו חכמים במשנה אהלות פרק י"ח ט' "מזרח קיסרין ומערב קיסרין קברות". מכאן יוצא שבית־הכנסת לא נבנה בצד מזרח ובצד מערב. לצד דרום היו בנויים התיאטרון וארמונות שונים ומזרחה להם ההיפודרום, ובודאי לא בנו בקרבתו את בית הכנסת. נשאר לנו א"כ צד צפון, המקום המתאים לכך.

חפירות שטתיות בצפון לבית הקברות הערבי תקבענה בהחלט את מקום בית הכנסת [24].

אחרי ביקור בנמלים העתיקים והארמונות המפוארים פנינו אל עבר ההיפודרום. בקצהו הדרומית בשביל הפונה מערבה ומעבר לגדר הנוכחית נמצאת שוחה. לימין השוחה חבויה בין שיחים וקוצים רצפת מוזאיקה מגוונת הנמשכת כמה עשרות מטרים.

---

20 ד"ר ג. סלושץ: שם דף 29 שורה 1 מלמטה, התמונה בדף 25.

21 שם דף 30.

22 [נדמה לי, שהעמוד אשר בראשו היתה הכותרת, עמד לצד ההיכל, כלומר שקע הקיר אשר בו שמו את התיבה עם ספרי התורה. על כן ציירו המנורות רק בצד אחד — לפנים — בעוד שבצד הפונה אל הקיר לא היה צורך בציורים. ש. ק. (שמואל קלין).

23 מלחמות א', כ"א, ז'.

24 ברבות השנים גילה החוקר אביונה את בית הכנסת.

חלק ו

במלחמת העצמאות

קסטל וצובה
בחזית הרי ירושלים
בחזית ירושלים
לוד — רמלה
בהרי־יהודה
רשמי סיור במשלטים ביהודה
המערכה על ירושלים
חזית ירושלים עם ההפוגה
במשלטים בגליל א, ב

הנני מביא, להלן, לקט של חלק מהמאמרים שנת־
פרסמו ב"עתון המגן" שיצא לאור על ידי מחלקת
התרבות של "ההגנה" בירושלים במלחמת העצ־
מאות. מאמרים אלה הם תמצית של שיחות
שנהלתי במקלטים בחזיתות השונות בירושלים
ובסביבותיה וכן בקבוצות המגינים שהתרכזו ב־
בית המדרש למורים ובביה"ס היסודי בית הכרם.
וכן רשמי סיורים בחזיתות בהרי יהודה ובגליל
בזמן הקרבות ובימי ההפוגה. שיחות ורשמים
אלה משקפים את המצב היום־יומי של הקרבות
בחזיתות השונות.

קסטל וצובה

בימים אלה נישאים בפינו שמות הכפרים קסטל וצובא (קרי: סובה) אשר בהרי ירושלים המערביים בגלל העובדות האלו: הקרבות המתחוללים בסביבתם, שליטת כחותינו על אחד מהם, הוא הקסטל, ועמידת הגבורה של לוחמינו בהדפם את מחנות האויב המרובים.

הבה ונראה מהי חשיבותם של שני הכפרים האלה? אם נתבונן באזור ההררי שבו עובר הכביש הראשי ירושלים—תל־אביב־יפו, המסתיים בבאב אל ואד, הוא שער הגיא (בק"מ ה־24), והסגור היום בפני התח־בורה הערבית, נראה כי דרך זו נחלקת לשני חלקים חשובים: החלק המזרחי המתחיל מירושלים ומסתיים בקצה המערבי והגבוה של הכפר אבו גוש (קרית אל ענב), הוא קרית יערים התנ"כית, סמוך לק"מ ה־15, והחלק המערבי המתחיל ממקום זה ונמשך על פני הרמה עד הכפר סריס (בק"מ ה־18) [1]; מכאן יורדת הדרך בגיא צר (ואדי עלי) עד שער הגיא (באב אל ואד). בהר המתרומם מדרום לבאב אל ואד נמצאת החוליה המקשרת את אזור ההר של כביש ירושלים—תל־אביב עם הדרכים העוברות ב"שפלה" סמוך לכפר בית מחסיר [2], שמשלטו נמצא בחורשת האלונים אשר מעל הכפר. חורשה זו חולשת על כל הסביבה ונראית יפה ממרחקים גדולים בכל אזור "השפלה".

אם נסתכל היטב בסיורנו בשטח נראה, כי מעמדם של שני הכפרים קסטל וצובה באזור ההררי הזה הוא מצוין מכמה וכמה בחינות. שני

---

1 כפר ערבי שהיה בהתחלת הדרך העולה מהכביש הראשי לקיבוץ שורש.
2 המסרק.

הכפרים נמצאים בנקודות הגבוהות ביותר המתרוממות סמוך לכביש ירושלים—תל־אביב וקרובות אליו. שניהם בנויים בשיאים מחודדים כעין קונוסים המתרוממים ברמה שבסביבתם. צלעות השיאים הן תלולות ומכוסות ברובן באדמת טרשים והעליה בהן אינה קלה ביותר, זקופות הן ביותר מצד צפון (ביחוד הכפר סובה בגלל ואדי איקבללה[3] העובר לרגליו והקסטל בצד מזרח בגלל נחל מוצא העובר לרגליו). שני הכפרים משמשים מקומות חיבור ומשלטים חשובים המחברים אזורים נרחבים המשתרעים בצפון ובדרום. בצפון — על יד הכפר נבי סמואיל (885 מטר) עם כפרי אזור רמאללה ובדרום על יד הכפר חרבית אל לוז[4] (788 מטר) עם הכפרים באזור הדרומי של הרי חברון המשתרעים מעבר לואדי צרר, הוא נחל שורק. חשיבות מיוחדת ניכרת לעובדה כי קסטל וצובה נמצאים בדרך ההררית ירושלים—הרטוב—חולדה אשר באזור ה"שפלה" המקבילה לכביש העובר בעמקים ובגאיות אשר לרגליהם במערב.

מעמדם המיוחד הזה של שני הכפרים מהבחינות שתוארו לעיל גרם ששניהם היו בכל התקופות מקומות מבוצרים שמסביבם התחוללו מלחמות מכריעות.

הכפר קסטל — שמו מעיד על ביצורו החזק. השם הערבי הוא שיבוש מהשם הלטיני קסטלום שפרושו מבצר. בשיא ההר ומעל בתי הכפר, הבנויים בעיקר בצלעות ההר, נמצאים עד היום שרידי מבצר מתקופת הצלבנים שגם הוא היה בנוי על יסוד של מבצר רומאי. במלחמת הצלבנים בערבים נהרס המבצר על ידי צלח־אל־דין. במורדות ההר נמצאו גם שרידים של דרך עתיקה.

לכפר סובה נודעה בתקופות קדומות חשיבות מיוחדת. הוא שימש כאחד המקומות המבוצרים ביותר בדרך ההררית מירושלים למישור החוף. העיר היתה מוקפת חומות גדולות. בימי הצלבנים שימשה כעיר בצורה וקראוה בשם בלמונט, לאמור ההר היפה, כנראה בגלל מצבו האיסטרטגי המצוין ובגלל המראה הנשקף ממנו על פני ההרים והמגיע עד הים התיכון. הצלבנים וגם דורות רבים לפניהם ואחריהם זיהו את המקום

---

3 עין חמד.
4 נחרב כולו לבלי הכר.

עם מודיעים, מולדת החשמונאים, ובקברים הרבים החצובים בסביבתו ראו את קברות החשמונאים. אך החקירה והחפירות הארכיאולוגיות הוכיחו בעליל, כי יש למצוא את מודיעים במזרח בן שמן, בכפר הערבי אל מידיה.

חומות סובה נשמרו גם שנים רבות אחרי הצלבנים. בשנת 1834 במרד המפורסם של הפלחים מכפרי הרי ירושלים והשומרון נגד אברהים פחה מושל מצרים (מרד בממשלה התורכית המרכזית) התבצרו המורדים בסובה. צבאות אברהים פחה צרו על העיר, ואחרי קרב קשה נפרצו החומות והעיר נהרסה כליל, שרידי החומות נשמרו עד היום הזה. בשיא ההר נשמרו יסודות עתיקים של מגדל גדול. הכפר מצטיין בריבוי מערות קברים החצובות בסלעים, שבחלקן שימשו גם מקום קבורה לבני הכפר. לרגלי ההר בכיוון המזרחי מפכים מעיינות המשקים גנות ירק ועצי פרי. שלוחות הר סובה בצפון הצופות אל קרית ענבים הן תלולות מאד והן יורדות אל ואדי אקבאללה (שיבוש מהשם הלטיני אקואה בילה, לאמור: המים הטובים) כ־150 מטר, השלוחות האלה וביחוד אלה הסמוכות אל הכפר עוטות כרמי גפן וזית.

בין שני הכפרים קסטל וסובה נמצאת צומת דרכים חשובה לכל הכיוונים. בסביבם מרוכז הישוב הכפרי הערבי בהרי ירושלים המערביים המעובד שטחים רבים, העשיר בגינות ירק ועצי פרי ובשטחים נרחבים נטועים כרמי זית[5].

5 כל הכפרים האלה, פרט לאבו גוש נהרסו כליל, במקומם נבנו מושבים יהודיים.

בחזית הרי ירושלים

בידו — בית־אכסא — שועפת

בפרוס חג החירות נעשו בהרי ירושלים על־ידי כוחות ההגנה פעולות כיבוש חשובות ופגיעות קשות בבסיסי האויב מבידו מצד מערב ועד בית־אכסא ושועפת מצד מזרח, ולאחרונה בצומת הדרכים החשובה בשיך ג׳רח.

הבה ונתבונן בפעולות בקטע חזית זה, המשלימות פעולות אחרות שנעשו על־ידי צבאנו לשחרור ירושלים מהמצור שאמרו לשים עליה אויביה מסביב.

בסקירתנו ״קסטל וצובה״ (ראה לעיל) קבענו מה גדול ערכם של שני מישלטים אלה בגיזרה המזרחית של כביש ירושלים—תל־אביב, המשתרעת עד אבו־גוש היא קרית יערים. גיזרת כביש זו משתרעת באזור מאוכלס בכפרים הבנויים במישלטים חשובים המשמשים גם נקודות חיבור לאזורים נרחבים, בצפון עם הרי רמאללה—בית־אל ובדרום עם הרי חברון הצפוניים. גיזרת כביש זו חשיבות משנה לה כפרוזדור עיקרי לכניסה לעיר בירתנו.

מערכת הקסטל כוללת: כיבוש הקסטל, חורבן קלוניה[1], פגיעות בסובה וכיבוש משטרת אבו־גוש. המערכה הביאה בעקבותיה שליטה גמורה בחלק הדרומי שבגיזרה המזרחית של הכביש המתואר לעיל. ואולם פעולה זו אינה יכולה להיות שלימה אם לא נשלוט שליטה גמורה גם בחלק הצפוני, המשתרע ממעלה החמישה ובידו במערב ושועפת

1 כפר שהיה סמוך למוצא.

במזרח והכפרים בית־סוריק ובידו הסמוכים ובית־אכסא הנמצא באמצעו של האזור. מישנה חשיבות לאזור זה בחולשו על השכונות הצפוניות והמערביות של ירושלים (זכור את בסיס המרגמות בבית־אכסא, אשר פגזיו הגיעו לשכונות: עץ חיים, גבעת שאול וקרית משה ועד שכונת "המקשר"). ואחרון — קצהו המזרחי של אזור זה משתלב עם הכביש ירושלים—רמאללה—שכם (המתחיל משיך ג'רח) — הוא כפר שועפת, העומד על אם הדרך סמוך לראש הר הצופים בק"מ ה־4.

כדי להעריך את פעולות יחידותינו, נתבונן במצב הטופוגרפי של האזור הנ"ל.

לרגלי התצפיות הצפוניות של מגיני עיר בירתנו משתרע גיא המבדיל בין שכונות ירושלים הצפוניות ובין רכס ההר אשר בצפונו. בשיאו הגבוה ביותר בנוי הכפר **נבי־סמואל** (885 מטר). לגיא הזה חשיבות מיוחדת, כי הוא חודר לתוך הרי ירושלים הצפוניים והמערביים ומשמש קשר חשוב עם הכפרים הבנויים בצלעותיו: בית־אכסא, ליפתא, מוצא, עין כרם, סטף [2], הוא מתחבר עם ואדי אחר הזורם מעמק רפאים (מקום תחנת הרכבת ושכונת מקור חיים), עובר בתחנת הרכבת דיר־א־שיך [3] וזורם מערבה לשפלה. הוא נחל שורק התנ"כי.

מעבר לגיא מתרומם רכס המגיע בפסגתו הגבוהה ביותר בכל הרי ירושלים הצפוניים לגובה של 885 מטר. עליו בנוי הכפר נבי סמואיל, משלט רב ערך בין הרי ירושלים והרי בית־אל ושלוחות הרי שומרון הדרומיים.

גם הרכס המשתרע מנבי סמואיל במזרח ועד בידו — קוביבה במערב הוא חשוב מכמה וכמה בחינות: א) בו מישלטים חשובים המקשרים את האזור המאוכלס בצפון ואלה שמצד דרום; ב) עליו עוברת דרך חשובה, הטובה גם למכוניות, המחוסרת מעלות ומורדות מייגעים ומעיקולים מיותרים. דרך זו מקבילה לכביש ירושלים—תל־אביב בגיזרתו המזרחית והיא עוברת משכונת סנהדריה לנבי סמואיל ומכאן לבידו ודרך מעלה החמישה לקרית יערים ועד הק"מ ה־15 בכביש ירושלים—תל־אביב; ג) בגב הרכס נפגשים שבילים המחברים את הישובים שבאזור רמאללה ובית חורון עם אלה הקרובים לירושלים. וחשיבות מיוחדת לכפר בידו

---

2 תימורים על יד צובה.
3 היום תחנת בר־גיורא.

הנמצא בפרשת דרכים והמקשרת בדרך של מכוניות את כביש ירושלים—תל־אביב עם כביש רמאללה—בית־חורון—לטרון (דרך עמק ג׳יב הוא גבעון) ואת כביש ירושלים, שכם, דרך קוביבה עם דרך בית חורון—לטרון. ד) במורדות הדרומיים של הרכס הזה נמצאים הכפרים בית־סוריק ובית־אכסא, ובכל אחד מהם נמצאות במורדות הרכס גבעות שטוחות השולטות על כל הסביבה. מכל האמור מסתברת היעילות בפגיעת לוחמינו בכפרים שברכס זה.

בקצה המזרחי של הרכס המתואר לעיל עובר הכביש ירושלים—רמאללה. הישוב החולש על הכביש, על רכס נבי סמואיל ומורדותיו והגיא אשר לרגליו הוא הכפר שועפת.

בקטע כביש זה נעשו על־ידי יחידותינו שתי פעולות חשובות: פגיעה בשועפת וטיהור שייך־ג׳רח מהכנופיות.

אחרי ביה״ס לשוטרים אנו עולים במעלה הר הצופים ואנו מגיעים לכפר שועפת, מישלט חשוב על כל הסביבה. סמוך לכפר זה ובצפון־מזרח לו מתרומם תל גבוה הנשקף על כל הסביבה והידוע בשם תל־אל־פול. בתל זה נמצאים שרידים חשובים של עירו של שאול המלך הידועה בשם גבעת שאול, גבעת בנימין או הגבעה — אחת מערי המבצר החשובות בדרך לשכם.

בסוף תקופת הבית השני שימש המישור הסמוך לכפר במזרח, מקום חניה למחנות הרומאים בהסתערם על ירושלים.

כיום שועפת כפר גדול, הגדל והולך ובתיו מתפשטים לאורך הכביש.

בסקירתנו ראינו עד כמה חשוב רכס נבי סמואיל—בידו להבטחת הדרך מירושלים מערבה. כן גדול ערכם של שייך־ג׳רח ושועפת כחוליה חשובה בדרך לכנופיות בצפון. מכאן ערכן החשוב של הפעולות הנועזות שנעשו על־ידי לוחמינו. ומכאן גם האחריות הגדולה המוטלת על מגיני שכונות הספר בירושלים בשמירה מעולה בקטע של חזית זו.

בחזית ירושלים

עמק רפאים — קטמון

המאורע החשוב ביותר, שאירע בחג הפסח במערכה לשיחרור ירושלים, הוא: כיבוש השכונה קטמון וביחוד המנזר על שם שמעון. הכיבוש הזה חורג ממסגרת פעולה מקומית המשחררת, לכאורה, את תושבי קרית־שמואל, רחביה הדרומית ונוה־שאנן מהטרדותיהם המתמידות של צלפי הכנופיות. לניצחון זה משמעות כללית חשובה במסגרת ההגנה על החזית הדרומית של עיר בירתנו. חזית זו משתרעת מרמת־רחל, תלפיות וחוות־הלימוד — במזרח, מקור־חיים — במרכז, ונוה־שאנן — במערב.

כדי להבין את ערכה המיוחד של חזית זו, ויחד עם זה של התוצאות החשובות של כיבוש קטמון, נעיין במצב הגיאוגרפי והישובי של האיזור.

בעומדך על אחת הנקודות הגבוהות של שכונת קרית־שמואל או בעוברך בכביש המוביל מירושלים לתלפיות, הנך רואה עמק רחב־ידיים, הידוע בשם עמק רפאים. העמק הזה משוך מצפון־מזרח לדרום־מערב. הוא נחלק לשני חלקים: מזרחי ומערבי. בחלק המזרחי, הוא הגבוה ביותר, נמצאות השכונות תלפיות והשכונה הערבית "אל בקעה" (לאמור: הבקעה, הוא השם הערבי של עמק רפאים); ובחלק המערבי, הנמוך, עוברת מסילת הברזל. ובמרכזה נמצאת השכונה מקור־חיים.

עמק רפאים עטור הרים משלושת עבריו. בצלעותיהם ובשיאיהם בנויות שכונות וכפרים. בקצהו הדרומי־מערבי הולך העמק וצר. סמוך לכפר מלחה [1] מתחיל הגיא, שבגדותיו עוברת מסילת־הברזל. הגיא הזה

---

1 היא מנחת, היום שכונה יהודית בשם זה.

הוא אחד היובלים העליונים של נחל שורק, החורג מהרי יהודה, עובר ב"שפלה" ונופל לים־התיכון.

בהרים העוטרים את עמק רפאים נמצאים מישלטים חשובים, הצופים על פני כל הסביבה. ואלה הם: בצפון — גבעת המנזר קטמון (770 מטר), הצופה על פני השכונות: רחביה הדרומית, קרית־שמואל וגוה־שאנן ועל כל העמק המשתרע בדרומו. בדרום — שרפת[2], כפר קטן מעל פני בית צפפה (750 מטר), המקשר את עמק רפאים עם הרי יהודה הדרומיים; המנזר מר אליאס, ע"ש אליהו הנביא, (817 מטר) בדרך ירושלים—בית־לחם ותלפיות (800 מטר). בעמק רפאים נמצא צומת דרכים חשוב להרי יהודה הדרומיים והמערביים ואל ירושלים. מהן דרכים ממדרגה ראשונה, המשמשות כנקודות מפתח לדרום: כביש ירושלים—בית־לחם—חברון ומסילת הברזל ירושלים—ביתר—תל־אביב. בין הדרכים והשבילים החשובים יש לציין את הדרך הנוחה למכוניות, העוברת לכפר מלחה ומכאן לעין־כרם. הדרך הזאת היא כיום הקשר היחידי של הכפרים הנמצאים באיזור עין־כרם עם העיר ירושלים.

בשביל הישוב העברי המשתרע בדרום ירושלים ובמערבה, חשיבות מיוחדת לגזרה הדרומית־מערבית של עמק רפאים. בחלק זה נפגשים ואדיות אחדים. בהם מסתעפים שבילים בכוונים שונים. בצפון — לאורך נחל המצלבה לשכונות רחביה, גוה־שאנן ועוד; במערב — לאורך נחל ציון — לשכונת בית הכרם ובנותיה. בפגישת הנחלים מתרוממת הגבעה שעליה בנוי המנזר קטמון. לרגליה עוברים השבילים לשכונות הנזכרות לעיל ולכפר מלחה ועין־כרם. מכאן יובן ערכו המיוחד של המנזר לכנופיות הערביות. הם בנו במנזר ביצורים חזקים מאד, כדי שיוכלו לשלוט על כל שכונות ירושלים הדרומיות ועל הדרכים המובילות לשכונות המערביות. עם כיבוש המנזר והשכונה שבקרבתו ע"י לוחמינו, הוסר המצור מעל השכונות העבריות ונחסמו בפני הכנופיות הדרכים מירושלים לכפרים מלחה ועין־כרם. על ידי כך ייקל לפרוץ את הדרך מרחביה וקרית שמואל למקור־חיים, הנמצאת במרכז עמק רפאים.

נסקור, עתה, את ערכו של עמק רפאים בתולדותינו ונמסור פרטים קצרים על הישובים שבסביבה.

עמק רפאים — העמק נקרא על שם הרפאים או הענקים, שבט של

---

2 כיום אינו קיים.

אנשי מדות וחזקים שהיו ידועים בארצנו לפני כיבושה על ידי העברים. ערך מיוחד לעמק זה בתולדותינו. בו התחוללה מלחמה קשה בין צבאות דוד המלך וצבאות הפלשתים. במלחמה זו נחלו היהודים נצחון מכריע. בימי המלחמה העולמית הראשונה שימש העמק הזה, וביחוד בחלקו העליון, שדה חנייה לאוירונים תורכים־גרמנים.

בין הישובים הנמצאים בעמק ובסביבותיו, נציין את אלה:

מקור חיים — אדמת השכונה נקנתה מכספי הנדיב חיים כהן (מכאן השם!) ונמסרה לקרן הקיימת לישראל על מנת להקים עליה שכונה בשביל יהודים חרדים.

בית צפפה — הכפר גובל עם מקור־חיים בדרום־מערב. מספר תושביו כ־2000 נפש. לכפר — כרמי גפנים, זיתים, שקדים, עצי פרי וגינות ירק.

אל מלחה — (היא מנחת התנ"כית), בראשיתו היה הכפר בנוי רק על פסגת גבעה. בשנים האחרונות התרחב הכפר מאד. בתיו מגיעים בצפון עד קרוב לשכונת בית־וגן ובדרום לעמק רפאים. מספר התושבים למעלה מ־2000 נפש. בכפר — שטחים רבים נטועים עצי פרי, כרמי ענבים וכרמי זית.

קטמון — המנזר נקרא על שם שמעון, קדוש נוצרי, שלפי המסורת הנוצרית היה הראשון שהכיר בישו, בהיותו תינוק, את המשיח. ליד הכנסיה, בחורשה יפה של אורנים — אכסניית הקיץ של הפטריארך היווני. סמוך למנזר במזרח ובצפון נבנתה שכונה גדולה, המיושבת בעיקר על־ידי ערבים־נוצרים. בשכונה זו יש לציין ביחוד את הגבעה, שעליה בנוי בית ג'חין (770 מטר)[3], הצופה על קרית־שמואל ועל רחוב עזה.

סמוך לשכונת קטמון במזרחה נמצאת השכונה היוונית, הגובלת עם השכונה הגרמנית.

3 היום גבעת הטייסים.

לוד — רמלה

כיבוש העיירות לוד ורמלה הוא אחד הנצחונות המזהירים של צבאות ישראל. בתנופה רבת עוז וגבורה נכבשו איזורים המשמשים עמדות־מפתח ממישור־החוף אל ההר. תוצאות הנצחון הזה נרגיש בהמשך המערכות המכריעות העתידות להתחולל במבואות הרי־יהודה והרי־שומרון.

מהי המשמעות רבת־החשיבות של ניצחון זה?

בנסענו מתל־אביב לירושלים במכונית או ברכבת ובהגיענו לשער־הגיא (באב־אל־ואד) או לסביבת המושבה הרטוב נראה את ההרים, הרי־יהודה, יורדים זקופים לעבר השפלה. כמראה הזה נראה גם בהתקרבנו מעמק החוף לאורך כל הרי־יהודה ממעבר בית־חורון בצפון ועד בית־גוברין בדרום. מחומת־הרים זו בכיוון מערב הנגו פוגשים בשטח המכוסה גבעות גבעות עד הגיענו קרוב לעיירות רמלה ולוד. האיזור הזה, איזור הגבעות, הידוע בתנ"ך בשם "השפלה" הוא חוליית־ביניים בין מישור החוף ובין ההר. איזור זה שימש בכל התקופות שדה־קרבות לצבאות עמים רבים אשר שאפו לכבוש את ההר. ומשום־כך נבנו לארכו ערים מבוצרות. ביניהן יש לציין: גזר, בית־שמש, עזקה, לכיש.

בחלק הצפוני של "השפלה", בין הגבעות, משתרע עמק־אילון המפורסם. הוא משמש גם היום שדה־מלחמה בין צבאות ישראל וצבאות ערב.

באזור "השפלה" המתואר ובמקום פגישתו עם מישור־החוף חולשת בצפון — העיירה לוד, במרכז — רמלה ובדרום הכפר הגדול מסמייה. בין אלה — איזור לוד הוא החשוב ביותר.

באיזור זה צומת־דרכים מכל המינים: מסילות־ברזל, כבישים ושבילים. כל הדרכים מובילות ממישור החוף דרך "השפלה" אל ההר. האיזור הזה

משתרע מקו מסילת־הברזל במערב ועד הכביש רמאללה—לטרון במזרח. העובר לאורך עמק־אילון, ומכביש רמלה—לטרון בדרום ועד בית־נבאללה בצפון.

באיזור זה נמצא ישוב עברי צפוף. חלק מהכפרים בנויים על ראשי הגבעות הגובלות עם עמק־אילון במערב. בגבעות אלו שרידי מבצרים מהתקופה הרומאית ומימי מסעי־הצלב.

איזור לוד הוא חולייה חשובה המחברת את מישור־החוף עם הרי־יהודה בסביבות בית־חורון. במרכז האיזור הזה היתה לפנים העיר המפורסמת מודיעין, מולדת החשמונאים (כיום ממזרח לבן־שמן).

עם כיבוש הכפרים בית־נבאללה (היא נבלט התנ"כית), בן־שמן, גמזו וענבה ושתי העיירות לוד ורמלה, נכבש איפוא, איזור נרחב החולש על עמק־אילון. תוצאת הכיבוש הזה תהיה חשובה לחיסול העמדות החזקות של האויב אשר בין באב־אל־ואד ולטרון.

שתי העיירות לוד ורמלה היו תמיד מרכזים חשובים לעמים אשר שלטו בארצנו בכל התקופות.

בימי אבותינו הקדמונים שימשה לוד כמרכז חשוב לכל הכפרים אשר בסביבתו. בימי בית שני ושנים רבות גם לאחריו היתה מפורסמת באוכלוסיה יהודית צפופה, במסחרה העשיר ("תגרי לוד"), בחכמיה המפורסמים, בבתי־דין ובבתי־מדרש נודעים לשם. גם בראשית הכיבוש הערבי במאה ה־7 שימשה לוד בירת יהודה, עד שנבנתה רמלה וירשה את מקומה. כיום — לוד עיירה גדולה עוטה כרמי־זית רבים, עשירה בבתי־בד ובשווקים חשובים. מספר התושבים כ־17 אלף.

העיירה השנייה רמלה צעירה לימים ביחס לאחותה לוד. במאה העשירית שימשה העיר למלכים הפטימיים שמשלו במצרים כעיר־הבירה של ארץ־ישראל. הם העתיקו את המרכז מירושלים לרמלה, הנמצאת בשפלה, בדרך החשובה של השיירות המסחריות שעברו ממצרים לסוריה ולארם־נהריים. רמלה היתה אז עיר גדולה. ישובה העברי היה גדול והיא שימשה זמן קצר גם מושב הגאונים. בסוף המאה הט"ו, כאשר ירדה רמלה מגדולתה, נהפכה לעיירה ערבית. היא מוקפת חורשות־זיתים, גינות עצי־פרי ופרדסים. מספר תושביה — כ־15 אלף.

בגזרה הדרומית של "השפלה" נכבש הכפר הגדול מסמייה, הנמצא בפרשת־דרכים חשובה מכביש ראשון־לציון—גדרה—עזה עם חולדה—לטרון—ירושלים.

בהרי־יהודה *

השחר עולה מבין מפלשי העבים, עוטה ארגמן ומקוטר ריח שדה אשר בירכו אלהים. אלומות־אורה ניגרות אט־אט על פני העמק הנתון בין הרי היערים. **צובא**, הגבוה במשלטים, צופה על פני הסביבה. הוא מתרפק עם ראשוני קרני השמש הרכות והלוטפות. צפרירי־בוקר קלים וצוננים דופקים ביריעות אוהלי צבא־ישראל. משמרות־החיילים יוצאות ובאות, קורי־השינה עודם בעיניהם ורסיסי־הטל בבגדיהם.

במחנה הולכת ורבה התנועה. איש איש — לעבודתו. הללו לתרגילי בוקר לשם חיסון הגוף והללו לשירותי־המחנה המרובים. ידי האפסנאי מלאות עבודה. הג׳יפ העומד ליד המחסן מתמלא צרכי־אוכל בשביל המחנות הנמצאים במרומי המשלטים.

שלושה ישבו בג׳יפ: הק״ת [1] הוא קצין התרבות, האורח העירוני שבא ליהנות מזיו עלומים ומיפי הרים והנהג — פלמ״חניק צעיר.

הדרך מתפתלת בשיפולי ההר בין כרמי גפנים ופינות עצי פרי העמו־סים ברכת האדמה. לעתים נראות חלקות־חלקות של קמה שלא זכתה לקציר, שיבוליה מרכינות ראשן כמבויישות מכובד משא גרגריהן, שלא יזכו ליהנות אדם ובהמה.

---

* מטרת סיור זה, ואחרים ממין זה, היתה להרצות במחנות העולים החדשים שהתקיימו אז במסרק ועל יד הקיבוץ חולדה על האזור שעתידים הם להשתתף בקרבות, וכן להדריך את המורות שלימדו במחנות בהוראת ידיעת הארץ.

1 קצין תרבות.

אנו עולים ומתקרבים אל הכפר הגדול **בית־מחסיר**[2]. חורבות הבתים הגדולים, קני המרצחים הם עדים לקרב הגדול שהתחולל בהם. כסלע איתן עמד הכפר במבואות הרי יהודה הנישאים מול שיירות ישראל שעלו לירושלים. תושביו לא חדלו לזנב אחרי השיירות שהגישו עזרה והספקה לישובי ה"שפלה": הרטוב וכפר אוריה.

בוא וראה — פתח הק"ת — מה השתנו העונים! אחרי קרב נועז התפזרו התושבים לכל רוח. עם כיבוש הכפר הגדול הזה אנו שולטים לא רק על הדרך העוברת משער־הגיא לבין ההרים, אלא גם על הדרך שסללנו ב"שפלה", הוא "כביש בורמה".

מצודת בית־מחסיר, היא חורשת־האורנים הגדולה, נישאת בגאון בשיא ההר. עליה היתה גאוותם של תושבי־הכפר. בה שמו את מארבם. תחת אלון, לבנה ואילה שמו את כלי־משחיתם וישלחו חיצי־מוות לעוברי הדרכים.

"רוצים אתם — פתח האורח העירוני — לתאר לעצמכם מראה הר־היערים בימי יהושע? שימו לב למצודה זו. הביטו באילנותיה רבי הפארות ורחבי הצמרת. ידי פלחים בוערים לא השחיתום לצורך הסקה ועשיית פחמים. הרועים לא שילחו בהר את הצאן ואת הבקר למען יכרסמו את עליהם. המקום היה קדוש בעיני תושבי ההרים ובו קברו את מתיהם".

משהסתיימה הדרך הכבושה למחצה היטה הפלמ"חאי הצעיר בתנופה חזקה את ההגה והסיע את הג'יפ בצלעות ההר בין קוצים ואדמת טרשים. הג'יפ דילג, טירטר והרקיד כהוגן את נוסעיו. נדמה כי רק כפשע ביגך ובין נפילתך למדרון.

הג'יפ סולל לו דרך בין הכרמים. בבת אחת נתגלה המחנה החונה במעבה החורשה. משהסתכלת בראייה חודרת באנשים והבחנת, כי שונים הם מאלה שאתה רגיל לפגוש במחנות השונים. בליל השפות אשר בפיהם יעיד כי אלה אחים מכלואי מחנות הריכוז באירופה, אשר באו לארץ מבטחים, לארצנו. בקמטי פניהם עוד נראים סבל הגלות המרה, מחזות האימים אשר ראו בחייהם ועקבות המרירות שנצטברה בהם

---

2 כיום בית מאיר.

בשבתם מאחורי גדרות התיל. אמנם, זעיר־שם זעיר־שם בולטים נצנוצי אמונה באהבת אחים ויציבות נפשית בהרגישם אדמת מולדת מוצקה מתחת לרגליהם.

ישבנו מתחת לעץ מצל והסתכלנו במחזות הנפלאים אשר לפנינו. ארצנו בכל צורותיה עמדה חיה לפניהם: הים הגדול, החוף, השפלה וההר. פרשות־פרשות של תולדות עם־הנצח פרושות על ההרים והעמקים והשפלות. גבורת הבנים אשר שבו להחיות שממות דורות מסתמנת בבתים הצחורים, בשפע הירק העוטר אותם ובמגדלי־המים המזדקרים בקיבוצים ובמושבות. במחנות צבא ישראל הנטושים בהר ובשפלה מרגישים בנצנוצי הגשמת הייעוד המשיחי — משאת־נפשם של כל הדורות.

"מראות טבע — סח עלם צעיר — לא חסרו לי גם שם, בארץ גלותי. נולדתי בשאלוניקי, יום־יום ראיתי את יפי הרי מקדוניה ואת הדר שיאי האולימפוס. בתוך עמי חייתי, בין אחים עמלים, זקופי־קומה, אוהבי־חופש ונושאים בגאון את יהדותם. למרות נגישות העם השליט הרגשתי באושר חיי. ואולם מאז באה השואה וטולטלנו מהעיר והוטענו בקרונות המוות — נהפך עלי עולמי. מאז נפרדתי בכוח־הזרוע מכל בני־משפחתי ואוותר לבדי. חשך עולמי. נדדתי ממחנה למחנה. עבדתי במכרות אפלים. מראות הטבע לא משכוני. אדיש הייתי לכל מה שנעשה סביבי. אך בלבי פנימה גנזתי זיק של חיים. קיויתי ליום אשר יתלקח ואשוב לתחיה. היום המקווה הגיע. שוב נמשכתי למראות־טבע נהדרים: ים, הרים, עמקים כמראה עיר־מולדתי, והפעם — בחוף ארצנו — בחיפה. הנג־אלתי? אך מכת־יד אכזריה טלטלתני שוב ממראות הטבע הנהדרים. כשנתעוררתי ראיתי כי הנני נתון בין ים ושמים. הכל חלף עבר. אונית "יציאת אירופה תש"ז" הפליגה בחזרה בים של שנאה ורשע. לא אספר לך מה שעבר עלי ועל חברי עד שהגעתי הלום. התאמין לי? — יום־יום אני יושב כאן בשעות הפנאי ואני מסתכל במראות הנפלאים אשר מסביב. יום־יום הולכים ונמוגים מחזות האימים שבארצות־הטומאה, שם, במערב, מעבר לים. אני מרגיש כאילו נולדתי מחדש. ומה אדיר חפצי להשתלב במסכת החיים הטהורים בארצנו".

ניגשנו לאוהל המועד של המחנה. הוא האוהל המיועד ללימודים ולקריאה. אחדים ישבו מסביב לשולחנות והכינו את שיעוריהם. אחרים

ישבו על גבי מחצלות וחזרו על מלים ומשפטים עבריים שנאמרו אט־אט ובהטעמה ע״י עלמה צעירה, אחת ממורות המחנה.

״לו ידעת — סח הק״ת — מה גדולה עבודת־הקודש הנעשית כאן ע״י עלמות צעירות אלו! הן משפיעות על תלמידיהן הגדולים מהן בגיל ובנסיון החיים ברכות לבן, בחיוכן הנעים והמתמיד. ההישגים מרובים. יום־יום אנו מרגישים בהשתרשותם באדמת המולדת. עוד רבה העבודה. דרוש להם אומץ נפשי רב כדי להנתק מזכרונות העבר המרים. אך קרבתם אל הדור הצעיר, הראשונים לגאולה, מקלה עליהם את המעבר מהחושך אל האור״.

השמש בעצם תוקפו. הג׳יפ יורד במרומי הר היערים וחוזר לבסיסו לסריס, הוא שעיר.

רשמי סיור במשלטים ביהודה

"ויהודה לעולם תשב"

בימים ההם כשהיינו משוטטים בהרי יהודה היינו צוללים בים זכרונות העבר בימי שבת יהודה לבטח בארצו. בהימצאנו בהרים אלה היינו מרגישים בהד פעמיהם של נביאינו, שהלכו אחרי צאנם ובקרם. היינו מקשיבים את בת־קול דבריהם החוצבים להבות אש, המתארים את מראות הטבע הנהדרים ואת הדר ההרים. בהימצאנו בנקיקי־הסלעים ובמערות־הצורים היינו רואים בחזון לבנו את צללי נאמני העם, שהת־לקטו בהם בעיתות צרה כדי להגן על תורת ישראל וארצו. בעלותנו על מרומי הרי יהודה ובמצודותיהם הרגשנו במציאותם של גבורי ישראל מדור דור אשר נלחמו בגבורה כדי להשיב לעם את חירותו.

אולם בהגיענו אחרי הליכה ממושכת לכפרים הבנויים בשיאי ההרים ובצלעותיהם ובבואנו במגע עם החורש ועם הרועה מגזע ישמעאל היינו חוזרים למציאות המרה. היינו נוכחים לדעת, כי חלק מצער לעם יהודה בהריו. כל הרגשותינו אך חלומות היו, משאת־נפש, זכרונות־העבר. הרגשנו כי אין הקרקע מוצקה דיה מתחת לרגלינו. והשם "יהודה" רק מונח היסטורי הוא.

ועתה — מה נשתנו העתים! בהתהלכך בהרי יהודה הנך חולם בהקיץ. נדמה כאילו קוסם פלאי נגע בשרביטו בהרים. צללי העבר קרמו עליהם גידים ובשר "ותבוא בהם הרוח ויחיו".

הנה שור! מחנות־מחנות של צבא ישראל צועדים בטוחות מי ברכב

ומי ברגל בהרי יהודה. על מרומי ההרים נטויים אהלי ישראל ובהם שוכנים איש איש על פלוגתו, גדודו וחטיבתו חיל גדול. צאצאי החש־מונאים איש איש וכלי נשקו בידו הם עומדים על המשמר ומחזיקים בידים אמונות את ירושת האבות. ובשיאי ההרים (קרי — משלטים) הולכות ומתווספות אבנים יקרות על בצורי האבות. ויחי השם "יהודה" ויחיו עמו גם שמות ישוביו שהשתבשו בפי ישמעאל. כעת יאמר: מי נפתוח (היא ליפתה), מוצא (קולוניה), בית צבויים (סובא), קרית־יערים (אבו־גוש), שעיר (סריס), הר היערים, כסלון (כסלה). ושוב נשתזרו החוליות בשרשרת האומה מאז יהושע בן־נון כובש ארץ כנען ועד צבא ההגנה לישראל.

הרי יהודה, יהודה שכן בהריו. שבו בנים לגבולם.

שומרי המשלטים

בנתיב־הגבורה בהרי יהודה, בצדי דרכים — גרוטאות־גרוטאות של משורייגים וכלי־רכב שונים, עדים אלמים מדובבים "על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת הרצון ומסירות־הנפש, אשר ניספו במערכה הכבדה". מהם המחזיקים בשלח ומהם המחזיקים בהגה באמונה. הם הלכו בשליחות העם להחיש עזרה לירושלים לב ישראל הנצורה.

שניים שנועדו יחדיו היו מהלכים בדרך זו. מן השניים, האחד עלם בהיר עינים וטוב רואי. סטן צמוד על כתפו. הוא מהלך בכבדות אחרי מסע מייגע. עיניו יוקדות בעת אשר ישוחח על פרשת המסע בלילות אפלים לקצות באויב. והעלם לא ינוח ולא ישקוט. הוא כורך סיף וספר. ק"ת הוא, קצין תרבות, מרביץ תורה ודעת ודואג גם למזון־רוחני לחבריו בפלוגתו.

השניים סרים מדרך המלך, הנתון בין הרים גבוהים ועולים, בשביל צר המתפתל בצלעות הר הזקופות. הוא הק"ת, מחזיק בסטן הולך בראש וסולל שביל בין סבכי קוצים ושיחי אורנים העולים מנקיקי סלעים. השביל מתפתל ועולה בחורשות אורנים וברושים, אשר נטעום עושי־רצונה של ממשלת המנדט. אתה תמה ומהרהר: איכה היה מקום נאה זה למאורת פריצי אדם אשר ארבו לאנשים עמלים עוברי־דרכים ועולי־רגל לירושלים עיר־הקודש והשליכו בהם חיצי־מות! הלשם כך טרח השלטון וקומם יערות קדומים אלה?

על פסגת ההר — גדרות דחויות, גושי סלעים, מקומות המארב. בין

סבכי העצים אוושת־חיים. הנה הנם מדבירי פריצי האדם, גיבורי הרי יהודה. אחד־אחד הם מתגלים מי מתוך מערה, ומי מתוך חפירות־מגן, מי מתוך צל הרים, ומי מתוך ערסל מתוח בין העצים. איש־איש וקלסתר פניו. האחד זקוף קומה, בלוריתו פרועה, פניו אצילות ועיניו יוקדות. פרי הלולים של ארץ ישראל, אמון על אהבת אם, על תורת אמת של הורים ומורים ועל נוף הארץ הברוך. וכמוהו מרבית חבריו בכיתה. והשני — קומה בינונית, כולו אומר ענווה, תמים, מקבל עליו באהבה עולה של אומה המשחררת את ארצה. השלישי — הגדול מאחיו בגילו, עטור זקן, מתחמם כאילו באורם של חבריו הצעירים ושואב מהם מלוא האומץ. הרביעי — מרושל בבגדיו, בדיבורו ובכל הליכותיו. אך חיוך נעים שפוך על פניו. עיניו המחייכות נשואות לכל עבר והן סופגות את כל מראות האלוהים הנראים מכאן. כולו אומר: אשרי ואשרי־חלקי. זה מקרוב עלה לארצנו; הוא בא משם מעמק הבכא, מאירופה המנואצת השדודה והגיע לארץ המבטחים ונשלח הנה אל הר היערים. ומי זאת המסתתרת בסתר סבכי עצים ומאזינה רב־קשב לקולות הנישאים על גלי האתר הבאים ממרחקים? בת־חיל שחרחורת ונאה. מגולת ארם־דמשק היא. וכל הגיגה ומחשבותיה לאחיה בארץ גלותה. מתי יעלו גם הם לארץ אבות?

כשהגיע הוא, הק"ת, היתה השמחה שרוייה בעדת השומרים הנאמנים הצופים אל פני עמק איילון. ישבו על שן סלע ועיניהם צמודות אל המרחב. אכן, מרחביה! משלוחות הרי יהודה הנישאים ועד ים התכלת: ההר, השפלה וחוף הים. בראשי הגבעות ובעמק הרחב פזורים ישובים־ישובים. מדי תזכרם צליל חדש עולה באזניך. הנה הנם כמו לפנים: **לוד, חדיתא** היא חדיד, **מידיה** היא מודיעים, **ג'מזו** היא גמזו, **סלביט** היא שעלבים, ובחורי ישראל השוכנים בהם צופים אל עמק איילון ואל מעלה בית חורון.

שוּר! שם בצפון בין ההרים הקרחים חורשה קטנה רעננה. עיני הבחורים מאירות. ספר יספרו על לילי־הקרב, עת גלשו מן ההרים והתקיפו את האויב. אכן, זה היה קרב! האויב נמלט ועזב חללים רבים בשדה המערכה. והמשלט, הוא משלט **בית־נובא**, נכבש. כיום הוא חולש על **דרך לטרון—רמאללה**. מצפון למשלט — הכפר **בית ליקיא**, הוא בית לקוטיא מזמן אבותינו הקדמונים.

השיחה מתנהלת אט־אט. נידונות פרשות־פרשות בהלכות ידיעת

ארצנו. השיחה חורגת ממסגרתה. והק"ת, המחזיק בסטן, הופך לעתון־חי; וכל שבילי המדיניות העולמית נהירין לו.

נטו צללי ערב. והשניים יורדים גדושי רשמים וחוויות מההרים וחוזרים לבסיסם בסריס, הוא שעיר שבהר היערים.

השמחה במעונם

דרכי קרית־יערים הומיות. ג'יפים וטנדרים וסתם כלי־רכב מלאים המון צוהל. שירה עליזה בוקעת ועולה מהולכים ברגל בדרך העולה למרכז החטיבה. כאן התלקטה החברה הצוהלת, היא עולה בשביל המתפתל בשדרת עצים נהדרת. בפסגת גבעת הקריה חורשת אורנים רעננה. סמוך לה בית מידות נהדר הוא הכנסיה. מעליה פסל ענק של המדונה והילד המשקיף על פני כל הסביבה.

בחורשה — תכונה רבה. חוטי חשמל נמתחים במעבה החורשה, כדי להרבות באור. ידיים זריזות עורכות שולחנות ארוכים. ידי חיילות וקצינות־סעד מכינות כריכים גדושים. הבחורים אצים־רצים ובידיהם בקבוקי בירה ויין. המשקה — כדת. צלחות גדושות אגוזים וגרעינים, אשר לא יתכן בלעדם בין המעדנים. וה"כיבוד" — כיד המלך.

בעלי השמחה המארחים — התותחנים והרגמים. בחורים זקופי־קומה, חסונים ומוצקים, פנים רציניים ואדיבים. ואחריהם המוזמנים, פלמ"חניקים צעירים וקומץ של בחורות שהובאו מאי־שם ויש אומרים במיוחד מירו־שלים. היתכן שמחת רעים בלעדיהן? ובחלל האויר — בליל שפות, מתגברת ועולה עברית עילגת במקצת, אך בסיסית ועסיסית, מתובלת בביטויים המיוחדים לבחורים העומדים יום־יום על דוכן כלי הנשק הכבדים.

בהינתן האות נשתתק המחנה. בת־ירושלים חמודה ועדינה נוהגת בים מוצק זה. היא הק"תית המכלכלת בכשרון רב מעשיה והדואגת להעשיר את החיים התרבותיים בקרב המחנה.

ובדממה בוקע ועולה קול חרישי: "הצבי ישראל על במותיך חלל, איך נפלו גבורים"! ההמון הצוהל מתייחד בדומיית־קודש ובראש מורכן עם הגיבורים אשר נפלו במערכה. "צר לי עליך אחי יהונתן נעמת לי מאד". לא אחד יהרהר על חבר ורע, אשר כרע נפל על ידו על הרי יהודה. והקול הרך הולך ומתחזק: "קשת יהונתן לא נשוג אחור וחרב

שאול לא תשוב ריקם". והראשים הולכים ומזדקפים. לא תשוג אחור, לא תשוב ריקם עד כי תיבנה ותכונן מדינת ישראל בארץ אבות.

והקול נדם. רגע של דומיית־קודש. פתאום — שירת איתנים, שירת חיים אדירה פורצת ועולה, "שירת הפלמ"ח". והדה עולה במרחקים בין הרי יהודה ועמקיו. ואחריה — קצף המשקה המרענן, משק כוסות, פיצוח גרעינים וצחוק בריא מתמזגים יחד, לחיים! לחיים!

ושוב השלך הס. והפעם עולה קול מלא עזוז, יוצא מפי שחרחורת ויעלת חן. והביטוי עסיסי, עברי קדמון. ואולי גלגולה של בת קרית יערים מימי דוד המלך! ובחלל האויר בוקעים פרקים־פרקים מהפואימה "מצדה" ללמדן.

לא נותקה עוד השלשלת,
עוד נמשכת השלשלת;
מני אבות אלי בנים,
מני מדורות אלי מדורות,
עוד נמשכת השלשלת.

מה גדולה משמעות המלים האלה במסיבה זו!

מדי הביטך בגופות החסונים אשר בסביבך ובידיים גרומות אלו המכניסות חיצי ישועה בלוע תותחים ומרגמות הנך מצטרף אל דברי המשורר:

הה, ידיים אלו הראשונות להרים
דגלי בשורה ואחרונות לנחומיה
לאחרונה נשואות הן לקראת
מסדה לחבק

והקול הולך וחזק:

השבעתיכן לחבוק את חומת מסדה
חבוק ואל חדל!

והשתייה — כדת. והאודם עולה על כל לחיים. והשירה מתרפקת ועולה וצלילי המפוחית המסורתית מאחדים את בליל הצלילים.

ושוב הס! רשות הדיבור לשתי חברות דו־שיח ביגו לבינה. שיחת חולין מתובלת דברי הווי של תותחנים ורגמים עם דברי הבאי של התעלסות דודים בחורשה באי־שם. צחוק עליז מלווה את דו־השיח המלבב, המרתק והמגרה. ומשהשתלהבו הלבבות ויתנער המחנה, ובשאון

עליזים מלוכדים יד ביד, נישאות הרגלים, השרשרת אמיצה, השירה בוקעת והמחול התחיל בכל עוזו ולא נפסק עד האשמורה השניה.

ברדתנו מגבעת הקריה הדהדו בהרים דברי הנביא: "עוד ישמע במקום הזה בערי יהודה... קול ששון וקול שמחה. כי אשיב את שבות הארץ כבראשונה.

א' במנחם־אב תש"ח—6.8.48.

חזית ירושלים עם ההפוגה

"והנצח — זו ירושלים"

בתולדות יצירת מדינת־ישראל תצויין לדורות עמידת־הגבורה של יהודי ירושלים. כל העיר, בלי הבדל מין, מעמד, עדה וגיל, היתה מלוכדת מסביב למפקדה הראשית ולמוסדות העליונים. כל אחד תרם בכל נפשו ומאודו את תרומתו להגנת העיר וכולם יחד הביאו לידי כיבוש מוחלט של כל העיר מחוץ לחומות.

בימי ההפוגה רצוי לסכם את ההישגים שהשגנו במלחמת הגנת ירושלים, כדי שנוכל להתכונן ביתר עוז להמשך המערכה, אם תבוא. — ההישגים הצבאיים בירושלים היו משני סוגים: **בעמדה ובכשרה.**

בעמדה כיצד? —

נסקור בקצרה את מעמדה המיוחד של ירושלים בארצנו בכלל. ירושלים בנויה על גב הרי יהודה, במקום־פגישתן של שתי דרכים חשובות, העוברות לאורכה ולרוחבה של ארצנו. הדרך האחת עוברת לאורך הארץ: ממצרים, הנגב, הרי־יהודה — להרי־שומרון, הגליל והלבנון. הדרך השניה — ממערב למזרח: מיפו, תל־אביב — ליריחו, לעבר־הירדן מזרחה, לסוריה ולעירק. מורדותיהם המזרחיים של הרי־יהודה וכן חלק מהרי־שומרון הדרומיים יורדים זקופים אל עמק־הירדן. לכן אין כאן דרכים נוחות לשיירות. בסביבות יריחו משופעים המורדות שיפוע קל, ולכן נוחה הגישה מעבר־הירדן המערבי דרך ירושלים— יריחו לעבר־הירדן המזרחי.

ירושלים נמצאת, איפוא, בפרשת־דרכים חשובה, ולכן שימשה בכל הזמנים מרכז פגישות של שיירות ואנשים רבים.

וגם במלחמת עצמאותנו עמדה ירושלים לשמש מקום־פגישה של צבאות מצרים, שבאו מהדרום, עם צבאות עבר־הירדן ועירק, שבאו מהמזרח.

במיבצעים שבוצעו בהצלחה ע״י צבאנו בחזית הדרומית של ירושלים, מקטמון, עמק־רפאים ועד רמת־רחל, הצלחנו להשתלט על צומת הדרכים המובילות מדרום ומדרום־מערב אל ירושלים. צבאות מצרים לא יכלו להתחבר עם חיל עבר־הירדן. הם הסתפקו בהרעשת העיר, בלי כל אבחנה, בימים האחרונים שלפני ההפוגה.

במיבצעים החשובים שבוצעו בחזית המערבית לאורך כביש תל־אביב וכן בחלק מהחזית הצפונית הצלחנו לנתק את ירושלים מהלוחמים הערבים אשר במערב. ורק בגזרה הקיצונית של צפון העיר, בסביבות שיך־ג׳ראח לא הצלחנו עד ימי ההפוגה לחסום לערבים את הדרך לצפון.

בשטח כיצד ? —

ירושלים שמחוץ לחומות מוקפת בדרומה, במזרחה ובקצה הצפוני במערבה בשכונות ערביות ובמרכזים מסחריים חשובים. השלטונות האנגלים, ברצותם לצמצם במידה האפשרית את תחומי ירושלים העברית, השתדלו להרחיב את השפעת הערבים ע״י יצירה, מתוך אמתלאות שונות ומשונות, של מיבצרי בטחון, בהם נכללו מקומות חיוניים חשובים להתפתחות העיר. בשכונות הערביות נכללו מגזרים, כנסיות, בתי־אכסניות גדולים לעולי־רגל נוצרים, וכמו־כן תחנות־משטרה מצויידות היטב ומחנות צבאיים משוכללים.

בין השכונות נציין, בדרום: קטמון, השכונות היוונית והגרמנית, בקעה; במזרח: טלביה, אבו־תור, המרכזים המסחריים החשובים ברחוב ממילא ובקצה רחוב יפו עד שער יפו; בצפון: מוסררה ושיך־ג׳ראח; בצפון־מערב: בתי־ליפתה העליונה; במערב: רוממה ושיך־באדר.

בין השכונות הערביות מובלעות שתי השכונות העבריות ימין־משה ומקור־חיים. הן נהפכו לבסיסים צבאיים מובהקים ושימשו עמדות קדמיות להגנת ירושלים. כולנו זוכרים בהערצה את מגיניהן אשר הצליחו בכל חודשי המצור לעמוד בגבורה מול כוחות גדולים של כנופיות ערביות ושותפיהן האנגלים אשר ניסו לכובשן.

בראשית המערכה על ירושלים נהדפו כל ההתקפות של האויב שהת־בצרו בשכונותיהם. ועם נסיגת האנגלים מהעיר, התחילה התקפה כללית מצד צבאנו על כל הבסיסים הצבאיים של האויב. ואחרי פעולות מזהי־

רות, שלא תישכחנה לעולמים, נכבשו אחת אחרי השניה כל השכונות הערביות, מבצרי־הבטחון האנגליים, מחנות־הצבא ומישלטים חשובים אחרים. העיר טוהרה מזרים, ואף נתרוקנה מאלפי תושביה הערבים, אשר נסו לכל עבר. כן נהרסו כליל גם מרכזי־המסחר שלהם.

ולאחרונה — נציין בהערצה את הנצחון הגדול של לוחמינו בכיבוש ההר הידוע בשם הר־ציון. ההר צופה על החלק הדרומי של העיר־העתיקה וכן על הדרך העוברת לרגליו אל שער־יפו.

הננו שולטים כיום שליטה גמורה על אחדים ממבואותיה של העיר העתיקה.

ההישגים הצבאיים הגדולים שהשגנו בירושלים דורשים מתושביה, גם בימי ההפוגה, אימוץ־כוחות, התמדה בשמירה ובעבודת־ביצורים עד כי נהפוך את ירושלים למבצר העם העברי.

י״ח בסיון תש״ח—25.6.48

המערכה על ירושלים

בראש־השנה תש״ט, ראשון לעצמאותנו, בשעה שיעשה תושב ירושלים ואיש יהודה את חשבון נפשו, הרגש ירגיש כי מצפונו נקי, הוא קיים בכל נפשו ומאודו את שבועת הדורות: ״אם אשכחך, ירושלים, תשכח ימיני״.

הוא ירגיש, כי זכה לשלב את עצמו בצבא ההגנה לישראל עם מבחר אחים ואחיות שבאו מכל קצוי ארצנו, כדי לשחרר את ירושלים מידי צר ואויב.

בראש־השנה זה נסקור את חבלי שחרור עיר קדשנו ונסכם בגאון את הישגנו כיום.

נעיין היטב במפה שלפנינו. בתחילה היתה עמידתנו בעיר דלים וריקים. ממשלת המנדט התנכלה להצר את רגלי הישוב העברי ולצמצמו באזורים מסויימים. היא אימצה את הישוב הערבי להסיג את גבול הישוב העברי, לרכוש לו עמדות חדשות ולהתבסס במבואות העיר בכל צדדיה.

התכנית השטנית הזאת התגשמה צעד אחרי צעד על־ידי הפקידות האנגלית העוינת ועל־ידי שותפיה הערבים. בדרום ירושלים וסמוך לשכונות תלפיות ומקור חיים הלך והתפתח ישוב נוצרי שהתעשר עושר רב בימי המלחמה העולמית השניה. בשכונת קטמון, המושבה היוונית, המושבה הגרמנית, שכונת בקעה העליונה ודיר־אבו־תור נבנו בתים מפוארים. השכונות האלו התפשטו ברוב שטחו של עמק רפאים ובודדו למעשה את הישוב העברי השוכן בדרום העיר מאחיהם במרכז.

אחרי בנין השכונות התחילה גם פעולה שיטתית לכיבוש מרכזי המסחר העברי שרכש לו עמדות חשובות לאורך רחוב יפו וברחובות הסמוכים

לו. רגל הסוחר העברי כלתה מרחוב ממילא, מרוב רובו של מרכז התיירות ברחוב יוליאן ומשער יפו ועד מגרש הרוסים.

במבואותיהם המערביים של העיר התפתח הכפר ליפתא. בתיו הגיעו עד פסגת רוממה. לאורך הרחוב במבואות ירושלים נבנו בתי־מידות, בשכונות הערביות המערביות תקעו אנשי ליפתא טריזים בין בתי היהודים. הם חצו את רחוב יפו והתפשטו דרומה בשכונת שיך־בדר, במבואות נחל־המצלבה ומול השכונות הידועות בשם "נחלאות" (נחלת ציון, נחלת אחים וכו').

בצפון — בדרך להר הצופים ועל־יד השכונות שמעון הצדיק ובית־ישראל נבנו בתים נהדרים של עשירי המוסלמים, כדי לנתק את היכלי תרבותנו בהר הצופים ואת הישובים נוה־יעקב ועטרות מאחיהם בעיר פנימה.

בשטחים שלא העז וגם לא יכול הישוב הערבי לחדור, אחז השלטון הבריטי העוין בשיטת ההחרמה. בתי־מסחר ובתי־מגורים עבריים הוכרזו כמבצרי בטחון, הם הוכנו ליום הפקודה, למסרם בידי אויבינו. כך הוחרמו כל הבנינים המפוארים וכל בתי המסחר הגדולים במרכז העיר, בסביבות מגרש הרוסים, לאורך רחוב יפו ורחוב הנסיכה מרי. השטחים שלא הוחרמו הקיפום האנגלים חוטי תיל דוקרנים, גדרות וכל מיני מכשולים כדי לאלץ את הסוחרים היהודים לעזוב את חנויותיהם. הוחרם חלק חשוב של רחביה, החל מבניני הסוכנות היהודית ועד השכונה טלביה. התושבים הורחקו מבתיהם. רחוב המלך ג'ורג' בחלקו המזרחי היה מחוץ לתחום הישוב העברי.

בירושלים העברית הנצורה והמנותחת בלטו ארבעה "איים": מקור־חיים, תלפיות, ימין משה והמרכז המסחרי. קלגסי האימפריה הבריטית נלחמו בשצף קצף למחות מעל מפת ירושלים ביחוד את השכונה ימין־משה. מדי פעם בפעם המטירו אש חזקה מבסיסם במגרש הרוסים על אזרחים עברים שלווים שהלכו לאורך רחוב יפו.

כך היה המצב בעיר פנימה. גם בחוץ שיכלה חרב האויב. הוא זמם להרעיב את יושבי ירושלים להצמיאם עד כי יכנעו לפניהם. בגבורה עילאית ובקרבנות יקרים הצליחו השיירות היהודיות ממישור החוף לעבור בין טורי הרים זקופים. כל עץ וכל נקיק סלע שימשו מארב למרצחים, מבחר הבחורים שחשו לעזרת ירושלים נפלו בשדה קרב, וימים רבים

"חדלו ארחות והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות". עד שקם העם היושב בציון כאיש אחד והחליט: ירושלים לא תינתן למשיסת האויב.

עם פינוי העיר ע"י הצבא האנגלי הוחש קצב השחרור: ראשונה, מידי הכנופיות הערביות ואח"כ מידי הלגיון העבר־ירדני אשר בפקודת הבריטים.

כוחות רעננים של מבחר הנוער העברי עלו ממישור החוף ומהרי הגליל לעזרת ירושלים. חיילי צבא ישראל נלחמו כאריות על מרומי ההרים. הרי יהודה לאורך הדרך לירושלים נתפשו. על מרומי ההרים נטויים כיום אוהלי ישראל ובהם שוכנים אחינו איש איש על פלוגתו, גדודו וחטיבתו. חיל גדול.

שחרור ירושלים התקדם בצעדים מהירים. יום יום ונצחונו. "האיים" תלפיות, מקור־חיים וימין־משה שסבלו רבות מהאויב האכזרי, שימשו קרשי־קפיצה לכיבוש השכונות הערביות המאוכלסות אשר בסביבתם, והמלאכה נשלמה.

נעיין שוב במפה: כל העיר החדשה לכל עבריה, נתונה בידי ישראל. בשכונות הנוצריות העשירות התיישבו אלפי פליטים מאחינו שנטשו את דירותיהם בשכונות הצפוניות ובעיר העתיקה. כן מצאו בהן מקלט עולים חדשים שבחרו לשבת בעיר־הקודש.

צבא ההגנה לישראל הגיע עד חומת העיר בשני עבריה, ועלה להר־ציון. רבבות מהתושבים הערבים נסו מנוסת חרב ונטשו את בתיהם, רכושם ובתי־מסחרם המפוארים והעשירים. נכבשו כל הכפרים אשר היו במבואות העיר ואשר שימשו משכן לצבאות הפולשים.

שלטון עברי הוקם בכל ירושלים.

אך בהתקדש החג נעלה על ראש שמחתנו בהערצה ובקדושה את זכר מקדשי ישראל ומעונותיו שנשדדו, נהרסו ונשרפו על־ידי אנשים טמאים בעיר העתיקה בקרבת הכותל המערבי.

אל נשקוט ואל ננוח, עד אשר נחזיר את האבידה הקדושה, משכנות ישראל בעיר העתיקה, וכל מחמדינו בה. "ויהודה לעולם תשב וירושלים לדור ודור".

ערב ראש־השנה תש"ט—1.10.48

במשלטים בגליל

א.

מי אינו זוכר את בית המכס הישן בראש־פינה התחתית? באמצע הכביש היו קבועים שולחנות ארוכים ורחבים, בקצותיהם — מוטות ברזל עולים ויורדים, סוגרים ופותחים חליפות את המעבר. מעל הכביש — תקרת ברזל המשרה אפלולית מדכאת, בצדדים — חדרים חדרים קטנים ופתחיהם פתוחים אל המעבר.

לפנים, בימי ממשלת המנדט, הייתי עד לתמונה זו:

מכונית־מסע נוסעת וקרבה. מתוכה עולה שאון עליזים של משוטטות ומשוטטים, הנוסעים צפונה לסיורים בארץ ירדן וחרמונים. המוט הורם. המכונית נכנסת למעבר המקורה. המוט הורד והנוסעים נתונים כבתוך סורג ברזל. מיד היו מזנקים מתוך הקובות, הם החדרים הקטנים, שוטרי ממשלת פלשתינה. פניהם כפני חיות השוחרות לטרף. עיניהם המביעות משטמה, בוז וחשד, בולשות לכל עבר. השוטר בודק בשבע עינים בתעודת הזהות, בדרכון או בכל תעודה אחרת. ידיהם הגסות מחטטות בכיסים ובילקוטים כאילו נאשמת בפשע פלילי. בפתחי החדרים עומדים הנוסעים, כעניים בפתח, בתורים ארוכים כדי להבדק אם לא נתכבדו להמצא ברשימת מאות ואלפי האנשים הבלתי רצויים לאימפריה הבריטית האדירה.

כמה דמעות זלגו, במעבר יסורים זה, מעיני אחים ואחיות שנאסרו ונשלחו צפתה משום שנמצא פסול בזהותם. מה גדל אז העלבון הצורב, מה מאוד עכר את רוחנו בעת שהיינו חוזרים מהצפון גדושי רשמים מהנוף היפה של ארצנו ומהישגי המתיישבים שעלו לביצות החולה וחוללו בהן נפלאות!

זכורני: פעם אחת נקמנו בשוטרים היהירים והגאים. חזרנו מאחד הסיורים המעניינים בחרמון, היינו גדושי רשמים משלל המראות הנהדרים שנתגלו לפנינו מעל פסגתו. ילקוטינו היו מלאים שלל רב. כל אחד ואחד לפי בחירתו בהתאם לחוג התעניינותו: אבנים מסוגים שונים, מאובנים, חרקים וכו', הבוטנאים שבינינו מילאו את ילקוטם בצמחים דוקרנים כעין קפודים העוטים את מעלה פסגת החרמון. הגענו ל"מעבר היסורים" בראש פינה התחתית. פנינו היו שזופים ורעננים. שירה עליזה בקעה מפי החברים. הגנו נתונים בתוך סורג הברזל. קלגסי האמפריה זינקו לקראתנו. מאד מאד חרה להם כי בתורי ישראל מרגישים קרקע מולדת מתחת לרגליהם ושמי תכלת עמוקים מעל לראשם, תעודות הזהות היו בסדר. במה יציקו ליהודים? חיפשו ומצאו. הילקוטים גדושים. מי יודע מה צפון בהם? לא הועילו הצהרותינו: אנו מביאים אתנו שלל מדעי חשוב. אדרבה! בדקו! הילקוטים נפתחו. הבלשים עייפו מרוב עבודה. הבוטנאים שבחבורה שאינם אוהבים להדחק חיכו כי יחטטו לאחרונה בילקוטיהם. השוטרים העייפים הסתפקו בתחיבת־יד גסה לתוך ילקוטי הבוטנאים. והנה אהה! צעקה מרה פרצה מגרונם. הידים נדקרו יפה יפה בקוצי הצמחים הקפודיים, הידים האדימו ונמלאו קוצים. והחבריא צהלה ושמחה. זאת היתה נקמתנו האחת.

וכיום — מה נשתנו העתים! מוטות ברזל חוסרו, שוטרי בווין חלפו עברו. אתה צועד מתונות במעבר המקורה ונהנה מהאוירה הידידותית השוררת בכל.

אתה יושב להנאתך על שולחנות הברזל ומאזין בהתפעלות ובהערצה לסיפורו של חייל עברי המתאר את פרשת המערכות שהתחוללו בצפון הארץ, במורדות הרי גולן ועל מרומי הרי נפתלי. באשר תלך במעבר המקורה ומחוצה לו הכל שחים על גבורת הימים. דברי דבורה הנביאה מצלצלים באזניך:

רוכבי אתונות צחורות
יושבי על מדין
והולכי על דרך, שיחו!

אלא, ש"האתונות הצחורות" נתחלפו בתקופתנו במשוריינים ובטנדרים וה"מדין" — בג'יפים.

מקול מחצצים בין משאבים
שם יתנו צדקות ה׳
צדקות פזרונו בישראל
אז ירדו לשערים עם ה׳.

״ומה עזוז הוא ״עם ה״״ זה העולה כיום במשלטים. באשר תלך תפגוש בהם. נוער מעולה שצמח מקרקע המולדת ״ממעטי דברים ומרבי־תפארת״ (ביאליק), אחים־עולים, כור הגלות צירף אותם וערגה למולדת החייתה אותם.

משעברת את ״מעבר היסורין״ אשר הפך ל״מעבר בני חורין״, נשאת רוחך הלאה הלאה אל המשלטים למען שאוף אוירת הגבורה של יוצרי מולדת לעם עולם.

ב.

המכונית התנהלה לאיטה בין שדרות העצים לאורך הכביש. מטענה — צרכי אוכל בשביל שומרי המשלטים אשר במרחב הגליל ובעמק החולה. במכונית נועדו יחדיו הלך מיהודה וק״ת.

משנסתיימה שדרות העצים נגלתה בקעה רחבת־ידים, כשהיא מחולקת רצועות־רצועות ומזהירה בצבע כתום. והרצועות — מהן מכוסות שלף שאחרי קציר ומהן עטויות קמה גבוהה המחכה למגל ולחרמש. לעתים נשמעת שריקת מכונות הקציר הצועדות אט־אט ברחבי השדות; קוצ־רות, דשות, מבררות וצוררות את גרעיני הפז בשקים הגדולים ומכבשות את הקש חבילות חבילות.

מרחוק נוצץ לאור השמש ים־החולה השקט. משמאל לכביש מתרוממים

הרי נפתלי, צלעותיהם יורדות זקופות אל העמק אשר לרגליהם. ההרים נראים כחומה אדירה המגינה על הגליל אשר במערבם. בנשאך את עיניך אל פסגות ההרים הרגש תרגיש כי דרכך בטוחה. עליהם הופקדו שומרי־ישראל נאמנים. צדקה עשתה לנו הקרן הקיימת לישראל ועמה המוסדות המיישבים: הם גאלו בעוד מועד את פסגות הרי נפתלי והושיבו חלוצים אמיצי־לב. בהתלקח המערכה לשחרור ארצנו נמצאו בהם שומרים נאמנים אחוזים ודבוקים בקרקע האומה ונאצלים מרוחם של אבות־קדומים קנאי־הגליל.

המכונית מתפתלת באפיק אחד הנחלים היורדים מהרי הגליל. היא מתנהלת לרגל תל גדול, בתל — שרידי תרבות קדומה, שרידי תפארת חצור האדירה עיר בירתם של הכנענים.

פתח ההלך מיהודה: בוא וראה! כמה חליפות ותמורות חלו בארץ הנפלאה הזאת. כמה גלגולים נתגלגלה היא ועמה במשך אלפי שנים עד שנתחדשו מאורעות קדומים. האם לא תראה בבחורי ישראל אלה האצים־רצים בדרך הסואנת הזאת, כשהם חמושים ודרוכים, את גלגולם של חלוצי־העם בימי יהושע בן־נון? המערכה נטושה היום כאז במרחב שלפני חצור בין בני־ישראל ובין הכנענים שבימינו, והמלחמה פורצת ומתפשטת בכל הדרכים שבהן נסו הכנענים. מערבה — בדרך לקדש נפתלי, מזרחה — לעבר הירדן ולדמשק וצפונה — לצידון רבה.

כבר לימדו — עונה הק״ת — חכמי האסטרטגיה. מבנה־השטח הוא גורם חשוב ומכריע בכל פעולה קרבית. כך היה לעולמים. כאן גם עתה נמצא אזור זה בצומת־דרכים חשוב. שער מערבה אל ההרים הזקופים. רק בדרכים ספורות תוכל להגיע אל פסגתם, ואחת הדרכים החשובות היא דרך חצור העתיקה; ובמרחק קטן ממנה נמצאת העליה החשובה ביותר, דרך נבי־יושע וקדש־נפתלי. ושער מזרחה! באזור זה — מעברים נוחים בירדן אל הרי הבשן והגולן, וצפונה — מתוחה דרך נוחה בעמק החולה אל עמק עיון וממנו אל לב הרי הלבנון. השטח נשאר אותו השטח. שמות המקומות נשתנו, מהם נשתבשו ומהם נתחדשו, והעם אשר זכותו על הארץ הזאת הוא אותו העם: צאצאי חלוצי יהושע בן־נון וקנאי־הגליל. הרגש תרגיש זאת בכל משלט ומשלט.

המכונית עלתה מאפיק־הנחל אל המישור ופנתה לעבר הקיבוץ איילת־השחר. הקיבוץ ממשיך ביתר מרץ את עבודתו בענפי־המשק המסועפים. לכאורה אנשים מאושרים שלא זזה ידם מהמעדר ומהטרקטור, אולם

מראהו של פגר מטוס האויב המוטל סמוך לבתים מעיד על פרשת־חיים מלאת הוד וגבורה של הקיבוץ. מהבקיעים אשר בגגות פורצות זעקות אילמות על היאבקות איתנים שהתחוללה בסביבה הזאת. ובהיאבקות זו הושמו לאַל מזימות האויב. הידים מחזיקות ביתר עוז במחרשה, דאגת הבת מאיילת־השחר, שנזדמנה על יד המכונית ונפגשה עם אביה הלובש מדים, מהי? מתי תינתן האפשרות לקצור את מאות הדונמים זרועי דורה הנמצאים בשטח ההפקר בין שני הקווים.

התזכור את דברי נחמיה — קורא הק"ת — "באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח. והבונים איש חרבו אסורים על מתניו ובונים". בכל משכנות אחינו במרחב הגליל והחזולה מזהירות האותיות הקדושות: "ואנחנו עושים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים". באותה שעה עולה לפני ההלך מיהודה זכרון ירושלים עיר־הקודש יומם ולילה לא ינום ולא יישן בן־ירושלים. היום לעבודה והלילה להגנת העיר ולביצורה.

משהתרחקה המכונית מאיילת־השחר היא מניחה את הדרך הסואנת העוברת צפונה ופונה מזרחה לעבר ים־החולה הרומז מרחוק בכל בהי־רותו. היא עוברת על פני המושבה יסוד־המעלה — הראשונה בישובי החולה. שני טורי הבתים הישנים עודם ניצבים לאורך הדרך. מאומה לא נשתנה. הפרצים שנפרצו בבתים אחדים ע"י פגזי האויב נראים כעקיצות־יתוש בגוף, אשר נתחסן במשך שנים רבות עקב הפגעים הרבים מידי הטבע ומידי האדם.

בצאתה מיסוד־המעלה מתקרבת המכונית למחוז חפצה — למשלט הקרוב. היא עוברת על פני הקיבוץ חולתא. הלב רחב למראה ההתפתחות המהירה של הקיבוץ. הוא עבר את חבלי־היצירה הראשונים בשבתו על שפת־ים סומכי. כיום עבר הקיבוץ אל השדות הרחבים סמוך ליסוד־המעלה. בתים יפים מתנוססים בשטח ובסדר. העבודה במשק בעצם תוקפה, בכל מורגשת האחריות והפעילות במערכה הנטושה בגזרת חזית זו.

מחולתא תטה קצת מזרחה והנך בקרבת החזית במשלט אשר בכפר תליל. המכונית נעצרה. המטען היקר מועבר בידים אמונות למקום הדרוש. צעדנו בסמטאות־הכפר הצרות. ענני־אבק מתאבכים, צרורות־אבנים חוסמים את דרכנו. בכל זרועים גלי חורבות.

תליל בעמדו על תלו לא הצטיינו תושביו באורח־חייהם וביחסיהם

לשכניהם היהודים. הפלחים היו ערב רב שעלה לפני 70 שנה, בפקודת הממשלה התורכית, מצפון־אפריקה. אנשי תליל הציקו למושבה יסוד־המעלה, כשנאבקה על קיומה. בבוא יום הפקודה לאויבי עמנו נפקדו גם אנשי תליל. הם ברחו לנפשם. ובחורבות הכפר נאחזו בני ישראל.

בעצם — פתח ההלך מיהודה במסיבת המגינים — חזרתם לאחוזת אבות ראשונים, כי תליל זו עיר עברית היתה בימי בית שני. יוסף בן מתתיהו מציין אותה (אז נקראה בשם "תלה") בין הערים אשר בגבול הגליל העליון. שנים רבות אחרי חורבן בית שני, בעת שהיה ישוב עברי חקלאי מפותח בגליל, היתה תלה מיושבת יהודים. עדות לכך היא הכתובת העברית של בית־כנסת עתיק שנמצא בחורבות הכפר. בכתובת נזכר לטוב אחד מנדיבי העיר, שנדב מכספו לבנין בית־הכנסת.

במרחק קטן מהמשלט מסתתר האויב בחורשת עצים רעננה. אתה נושא את עיניך למרחקים: מה יפה הנוף הנהדר הנשקף מכאן. שטחים רחבי־ידים הקוראים לידים עובדות להשתתף ביצירת־בראשית.

התדע? — סח לוחם צעיר — ההכרה הזאת שאנו משתלבים עם דורות קדומים מקלה את העול הכבד הרובץ עלינו ומעוררת אותנו לפעולות נועזות. האפשר לבלי להגן על מורשת אבות?!

החמה בעצם תוקפה. הק"ת וההלך מיהודה נפרדים משומרי המשלט וממשיכים את דרכם ליתר המשלטים. בדרך אתה מהרהר: לוּ ידע העם כיצד החוליות משתלבות בשלשלת הדורות, לוּ ידע העולם כיצד מת־חשלת כל חוליה באש נעורים קדושה ובדם גיבורים טהורי הנפש.

י"ג באלול תש"ח — 1948

נוספות

תולדות ההשכלה והתנועה הציונית בשאלוניקי

תולדות ההשכלה

בתולדותיה של קהילת שאלוניקי עוברות כחוט־השני שתי תופעות חברתיות חשובות: א. עצמאות מלאה בהכוונה ובהדרכה בפעילויות בנתונים החברתיים בחומר וברוח שבכל תקופה ותקופה וכן בתמורות המתחוללות בהן לפרקים; ב. חלקם המכריע של הרבנים (להלן — "החכמים") בהנהגת המצב הקיים ובתמורות.

נפרט כל תופעה ותופעה:

א. מהלכי החיים של הקהילה הציבוריים והפרטיים נקבעים בכל תקופה ותקופה באופן עצמאי לפי הנתונים שבהן, וכן כללי ההסתגלות לתמורות המתרגשות מדי פעם בפעם בעולם המחשבה והמעשה והכל בדרך איבולוציונית, בלי "מהפכים" ובלי לפגוע ביסודות שהוצבו בקדמת דנא ע"י מנהיגיה מדור דור. ואף זאת: בסיגול חייה לתמורות הנדרשות אינן מורגשות השפעות מקומיות או סביבתיות, לכן שמרה הקהילה תמיד על צביונה הלאומי בכל טהרתו. כך היה המצב כל זמן היותה שאלוניקי תחת השלטון העותמני. בכיבוש היווני של העיר בהתחולל המאבק של השלטונות לטשטוש צביונו היהודי של שאלוניקי, שיצאה לה אז מוניטין בעולם כעיר ואם בישראל, לא בנקל נכנעה הקהילה והסתגלה לתמורה זו. לפניה עמדו שלוש ברירות: להתפנם, להסתגל או לחווץ (ללכת החוצה) היינו להגר למקומות מקלט חדשים בעולם הרחב או בארץ־ישראל. ולבסוף בחרו מירב משכיליה ומנהיגיה להגר. על הגירה זו עוד נעמוד בפרק תולדות הציונות בשאלוניקי.

ב. לחוג ה"חכמים" היו תפקידים מיוחדים במינם בקהילה. אחדים

מהם וביחוד בעלי התואר חר"בי (חכם־רבי) [1] התייחסו למשפחות של רבנים מפורסמים, מהם שימשו כרבנים ראשיים, חברי בתי־הדין בענייני אישות, איסור והיתר, ענייני ממונות וחזקות וחברים במועצות ועד הקהילה. היו משפחות שהיוו קסטות מיוחדות כעין קרטלים ששמרו על מונופולין על צרכים שונים בקהילה כגון: "מעריכים" מטעם ועד הקהילה שהיו קובעים לכל יחיד חלקו בתשלום המס הקיבוצי לשלטונות התורכיים; מהם "מעריכים" להערכת סכום הנידוניה שמביאה הכלה בשוה כסף; מהם בני משפחות מיוחדות שהיו להם המונופולין על ענייני השחיטה. היו "חכמים" שעסקו בממכר ספרי קודש וקיימו קשרים עם סוחרים בירושלים, וינה, המבורג, אמשטרדם, ליוורנו ועוד. הם היו מספקים להם ספרי שו"ת — עתיקים וחדשים ולעיתים גם כתבי־יד עתיקים, בתמורתם היו מקבלים סידורי תפילה, "מחזורים" לימים נוראים ולשלושה רגלים נוסח יהודי ספרד, ספרי ש"ס ותנ"ך. לפעמים היו מתקשרים עם מו"לים להדפסת ספרי קודש. היו "חכמים" שהיו מצרפים לממכר ספרים גם ממכר ייגות מארץ ישראל, היו כאלה בעלי בתי דפוס שהוציאו לאור גם כתבי־עת ובחרו בעורכים ובסופרים מבין משכילי הקהילה. היו "חכמים" שעסקו בענייני חינוך כמורים, כמנהלי תלמוד־תורה וכחברים במועצה לעניינים רוחניים (מיג'ליס רוחני) מטעם ועד הקהילה. לכל ה"חכמיה" [2] הזאת היו קשרים עם כל שדרות העם בהתאם למעמד שלהם. ה"חכמים" היו מצויים בחיי המעשה, מעודכנים בעניינים הציבוריים, מעורים בחיים המשפחתיים של הציבור, בשמחותיהם ובעצב־בונם בנוכחותם באירועים כגון: נישואין, ברית, ובימי זכרון (יארצייטים).

החוג הרבני גם סיפק דרשנים עממיים לבתי הכנסת למסיבותיהם של חברי חברות שמטרתן סעד ועזרה הדדית ואף מרצים לחוגי המשכילים. בשידוד המערכות בקהילה בהופעת ניצני תנועת ההשכלה נתלוו שתי

---

1 התוארים שניתנו לחופשי תורה בקרב הקהילה היו כדלקמן: "חכם" — איש בעל השכלה תורנית כלשהי המשתתף נוסף לעיסוקיו הפרטיים, בהספקת שירותים דתיים לקהל. לאלה היה הקידומת לשמם "חכם" ובקיצור "חאם" או "חאן". "חכם" שהיתה לו השכלה תורנית עמוקה ומילא תפקידים חשובים בקהילה הוסיפו לתוארו רבי ובקיצור חר"בי (חכם רבי). לרב הראשי הוסיפו לתוארו המלה "סיניור" (אדון) או המלה התורכית "באשי" (ראש) חכם ראשי. התואר רבי (בהיגוי רובי) ניתן למלמדי תינוקות.

2 מונח ביהודית־ספרדית לכלל ה"חכמים" בקהילה.

התופעות החברתיות שהזכרנו, היינו: האופן האיבולוציוני בשינויים בתהליכי החיים בקהילה והחלק המכריע של ה"חכמים" בהם.

נעבור, עתה, לתיאור תחילתה של תנועת ההשכלה בשאלוניקי, התפתחותה ושילובה עם התנועה הציונית בה.

לחידוש מהלכי החיים בקהילה היו גורמים שונים, מהם הקשורים בשינויים בשיטות ההנהגה המדינית בקיסרות העותמנית, מהם בהתרחשויות המדיניות הבדלניות בקרב עממים שתחת עול הקיסרות, מהם בשינויים בארצות המערב בזיקתן לארצות מזרח הים התיכון ומהם גילויי נצנוצי חדשנות בחיים החברתיים בקהילת שאלוניקי. נפרט, להלן, כל גורם וגורם:

א. בסוף המחצית הראשונה של המאה ה־19 ואילך נשבו רוחות חדשות בהנהגה המדינית של הקיסרות העותמנית, בה הונהגו בזמן השולטן עבדול מיג'יד (1839—1861) ריפורמות (תנזימאת) בשלטון וב־1839 נחקקו חוקים בשם החאת־שריף שהבטיחו לכל תושבי הקיסרות בטחון החיים, הנכסים והכבוד, הונהגה שיטה קבועה במסים וכן נחקקו ב־1856 חוקים (חאת הומאיון) הקובעים זכויות לבני הדתות הלא־מוסלמיות וביניהם היהודים, בדת, בתרבות ובחברה.

ב. במאה ה־19 הועתקו דרכי המסחר הימיות מהאגן המזרחי של הים התיכון (מהן נהנו בעיקר יהודי איזמיר) לאגן המערבי. שאלוניקי תפסה מקום חשוב בקשרים עם ונציה ועם צרפת. על ידי כך חלה התפתחות עצומה במסחר ובתעשיה, נפתחו קונסוליות וסוכנויות מסחר שבעליהן היו רובם ככולם יהודים.

מאידך, התחדשה שאלוניקי בכלכלתה עם סלילת כבישים ומסילות ברזל ממנה לערים החשובות בצפון הבלקנים ולנתיבי המסחר הבין־לאומיים ממערב למזרח. אז נפרצו גם החומות העתיקות בעיר, נבנו נמל חדש, רבעים חדשים של יהודים במרכז העיר ורובע וילות לעשירים, שופרו התנאים הסניטריים שגרמו בעבר למגיפות ולתמותה רבה והונחו יסודות איתנים בכל ענפי הכלכלה.

ג. בין הגורמים החיצוניים האלה נוסף עוד גורם מדיני חשוב. בקיסרות העותמנית חלו התרחשויות מדיניות הרות גורל שהחישו להתפוררותה באירופה. בין עמי ארצות הבלקן גברה התסיסה הלאומית והמאבק לפריקת העול העותמני והתעצמה השאיפה לעצמאות מדינית ותרבותית. אמנם תסיסה מדינית זו בארצות הבלקן השפיעה יותר על היהודים

שבקהילות צפון הבלקן וביחוד בסרביה, וכאן יש להזכיר את פעילותם המדינית של הרבנים יהודה אלקלעי בסרביה ואת הרב יהודה ביבאס בקורפו.

ד. ברבע הראשון של המאה ה־18 הופיע גורם חשוב לעידוד החיים הכלכליים בעיר ולזעזועים ראשונים במשטר הדתי הקפדני שהיה נהוג מדורות בחיים החברתיים של הקהילה. בשנים 1720—1730 הגיעו לשאלוניקי קבוצות של יהודים מתושבי ליוורנו שבאיטליה. ביניהם היו גדולים במדע וברפואה. הם עסקו בבנקאות, בייצוא ובייבוא. הם היוו שכבה מיוחדת בקהילה ונקראו בשם "פרנקוס" — שם שניתן אז לתושבים מארצות המערב שהשתקעו בארצות המזרח (קרי: קיסרות עותמנית), המעורים בעולם המסחר והנמצאים בחסויות הקונסולים השונים. בתחילה לא השתלבו ה"פרנקוס" היהודים עם חיי הקהילה. הם סירבו, בכוח זכויותיהם שקיבלו מהשלטונות התורכיים, לשלם גם את מיסי הקהילה, אך הרבנים גזרו עליהם על ידי "הסכמה" מיוחדת (בסוף שנת 1729) שה"סוחרים פרנקוס בני ברית חייבים לתת חלק הוצאות הכראג' (מס הגולגולת שהיו פורעים לממשלה) בעד עניי העיר", להשתתף בכל ההוצאות של הקהילה ואף "להשתתף בתרומות לארץ־ישראל אעפ"י שהם פטורים ממס הממשלה". ה"פרנקוס" היו הסינוניות הראשונות של ההתחדשות שחלה באורחות החיים בשאלוניקי במאה התשע־עשרה.

כל התסיסה הרוחנית והמדינית מבחוץ ומבית הביאה לידי הרחבת האופקים של "חכמים" שלא עשו תורתם קרדום לחפור בה וכן משכילים יראי־שמים. השאיפה להשכלה, היינו ליפיפיותו של יפת, נתחזקה על־ידי שני גורמים נוספים: א. גילויה של יהדות שאלוניקי על ידי חכמי ישראל באירופה המרכזית כמקור חשוב לרכישת ספרים עתיקים וביחוד כתבי־יד לצורך חקירותיהם; ב. יסודה של חברת "כל ישראל חברים" בפאריז (1860) ומפעליה החינוכיים המסועפים בארצות המזרח ובתוכן — שאלוניקי ובהשתתפות פעילה של "חכמי" הקהילה ומשכיליה.

למחוללי ההשכלה בקהילה היתה דרך מיוחדת להכוונתה, להדרכתה ולביצועה. הם לא נזקקו לדרכיהם ולשיטותיהם של חבריהם בתנועת ההשכלה במרכז אירופה, באשר התנאים החברתיים והמדיניים היו שונים לגמרי ביניהם.

כידוע, המניעים העיקריים של השאיפה להשכלה באירופה היו: התאמתה של האוכלוסיה היהודית להליכות חייה, תרבותה ושפתה של האוכלוסיה הנוצרית כדי לזכות בזכויות אזרחיות; רכישת ההשכלה מתוך שחרור מערכים לאומיים כדי לחדור לשכבה הכלכלית העליונה; חשיפת המאור שביהדות בכל הדורות בפני היהודים והלא־יהודים ובקשת הסנטיזה בין היהדות ההיסטורית עם המדע החדש.

כל המניעים והמגמות האלה ביחיד בשנים הראשונות, לא היו רלוונטיים עם המצב האזרחי והחברתי של האוכלוסיה היהודית השאלוניקאית באותה תקופה. ראשוני המשכילים לא היו צריכים לתאם את עצמם לסביבתם כדי לזכות בזכויות אזרחיות, היינו לאמנציפציה. זו נית־נה להם בכוח האבטונומיה של האוכלוסיה היהודית בכל הליכות החיים, בחיי הכלכלה והתרבות בחינת "מדינה בתוך מדינה". השכבה הכלכלית העליונה היתה יהודית. השכבה הלא־יהודית היתה צריכה להתאים את עצמה לה. הריפורמה בדת שביקשה היהדות במערב להנהיג ולפעמים עד כדי הרחקתם מהמסורת כדי להתאימה לסביבה הגויית ולהדור אליה, לא היתה רלוונטית למעמדה החברתי של האוכלוסיה היהודית בשאלוניקי: א. לא היתה סביבה תרבותית שעלתה עליה כדי להדמות לה; ב. היסוד הדתי היה טבוע בכל הליכות החיים של הרבנים ועד המשכילים והמוני העם; התפתחה גם סובלנות דתית כתוצאה מהשתתפות פעילה של ה"חכמים" והרבנים בענייני החברה למעמדותיה ולעסקיה, המשכילים היו קרובים בהשקפותיהם לחכמי איטליה שלא הורגש בהם הניגוד בין עיסוק בתורה למדע. מגמותיהם של ראשוני ההשכלה בשאלוניקי היו: לחזק את מעמדה האבטונומי של הקהילה, לפתח בכוח ההשכלה, כל האפשרויות הכלכליות שנפתחו בפניהם בכל עוצמתן באותה תקופה בחצי האי הבלקני ונתיבות מסחרו, ולאמץ את הקשרים הכלכליים והתרבותיים עם אנשי המערב. נוסף לאלה, שאפו המשכילים לשמור על יחודו של עם ישראל ולהוציא את הציבור מניוונו הרוחני מבלי לגעת במסורת אבות. לשם כך, השקיעו את מיטב כוחותיהם ופעולותיהם בשידוד מערכות בחינוך ההמונים, היינו השלטת רפורמות בתוכנית הלימודים ובשיטות הלימוד בתלמוד תורה, בייסוד בתי־ספר חדשים מקצועיים, בליגיטימציה ובהשתתפות פעילה בפעולתה החינוכית של חברת "כל ישראל חברים", בשאלוניקי וביתר קהילות חצי האי הבלקני וארצות המזרח.

לצערנו, מעטים המקורות המאפשרים לעקוב אחרי התסיסה הרוחנית הזאת ולהכיר אל נכון את אישיה, דעותיהם ופעילויותיהם בהפצת ההשכלה בעם ויצירותיהם.

משכילי הדור, רובם ככולם, היו שקועים בעולם המעשה והתרחקו מכל עיסוק בענייני ספרות. הכוחות האינטלקטואליים וביניהם בעלי כשרונות ספרותיים הקדישו עצמם לפיתוח עיתונות מסועפת ביהודית־ספרדית. עיתונות זו הצטמצמה במסירת ידיעות על המתהווה בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט, וכן במתן מידע על ענייני הקהילה. היא צמצמה עצמה בענייני ספרות ולא עודדה יצירה ספרותית מקורית. לעיתים הסתפקה בפרסום בהמשכים רומנים מקוריים זולים וכאלה שתורגמו מצרפתית.

חייהם של משכילי הדור בשדה הספרות ידועים לנו מתוך מעשיהם כפי שהם משתקפים בעיתונות, ביצירותיהם המעטות שנתפרסמו בעיתונות אודות עניינים ואירועים שהזמן גרמם, בחוברות בודדות על פעולות אישים או מוסדות, ב"דרשות" לעת מצוא ובספרי שו"ת, שרובם ככולם בענייני הלכה. גם מקציר ספרותי זה הגיעו אלינו רק שיבולים בודדות שניצלו מהתבערות הגדולות שפרצו תכופות בעיר וביחוד בשנות תר"ן ותרע"ז שבהם עלו באש ספרים, כתבי יד, עיתונים ויצירות ספרותיות (בכתובים) של "חכמים" ומשכילים. שרידי השרידים נשמדו כליל בהשמד הקהילה בשואה הנאצית.

צדקה עשתה לנו ההשגחה שנשאר לפליטה מתבערת תר"ן ספר מראשית תקופת ההשכלה בקהילה, ספר בודד מתוך רבים ובעברית של אחד מראשיה וממחולליה ר' יהודה יעקב נחמה הנקרא בשם "מכתבי דודים מיי"ן" (יי"ן ראשי תיבות — יהודה יעקב נחמה). זהו לקט מכתבים מעטים מרבים ששיגר החכם הגדול לעמיתיו ראשי חכמת ישראל באירופה: שד"ל, שי"ר, יש"ר, צונץ, גייגר, ש. פין, סמולנסקין, בן המוזג ועוד ותשובותיהם.

ספר זה על שני חלקיו משמש לנו מקור חשוב לא רק על אישיות מחברו המשתקפת מתוך מכתביו ותשובות עמיתיו, אלא גם על דיעותיו על ענייני ספרות ומדע וכן מהותה ויעדיה של תנועת ההשכלה בראשיתה וקשריה עם התנועה אחותה במרכז אירופה.

נתאר, עתה, את אישיותו ופועליו של החכם הגדול הזה כפי שהם עולים מתוך ספרו [3].

ר' יהודה בן יעקב נחמה (להלן — הרי"ן) [4] נולד בשאלוניקי בשנת 1825. ככל בני דורו למד בתלמוד תורה ובבתי המדרש ורכש השכלה יסודית ורחבה במקרא, בש"ס ונושאי כליו ובספרי שו"ת. הוא רכש השכלה כללית באופן עצמאי ועל כך הוא כותב לסופר יש"ר: "עשיתי לילות כימים, הגיתי בהם (בספרי השכלה) ודבריהם ירדו אל קרבי כרביבים עלי עשב. ואתה אדוני החכם ידעת כי קושי הלימוד מבלי מורה כקושי בקשת המרגלית בבית אפל מבלי נר". הוא היה בקי בגיאוגרפיה, אריטמטיקה, אסטרונומיה, תולדות העמים וכו'. חותנו יעקב מודיליאנו היה מצאצאי המשפחות המיוחסות האיטלקיות ("הפרנקוס") והיה ידוע

---

3 הספר מורכב משני חלקים: החלק הראשון יצא על ידי המחבר בשנת תרנ"ג (1893), ובו — 311 מכתבים; החלק השני נדפס שנים רבות אחרי מות המחבר, בדפוס ביזיז בשאלוניקי, ללא ציון התאריך. לפי יוסף נחמה, בספרו "תולדות יהודי שאלוניקי" (בצרפתית) כרך ו'—ז', עמ' 689, נדפס החלק הזה בשנת 1939. הסופר מיכאל מולכו ז"ל במכתבו אלי מיום 3.3.1963 מודיע לי לפי בקשתי כי הספר נדפס בשאלוניקי, "אולם לא יצא לשוק כי בינתיים פלשו קלגסי הגרמנים אל הדפוס ואבדו כל הטפסים. רק אקזמפלר אחד נמצא בידי אחד מבני משפחתו". חלק זה לא היה ידוע לחוקרים עד שנת 1966. בשנה זו עלה בידי הסופר יצחק מולכו ז"ל לקבל את הטופס היחידי מידי נכדו של הרב נחמה. מולכו פירסם קטעים ממנו ב"אוצר יהודי ספרד", שהיה עורכו, בחוברת ט'; אחרי מותו הורישו לבני משפחתו. הטופס נמסר לי לעיון. בספר 190 עמ', וצילום ממנו נמצא בספרית מכון בן־צבי בירושלים.

4 על ר' יהודה נחמה כתבו קצרות: מ. ד. גאון, "יהודי המזרח בארץ־ישראל", ח"ב, עמודים 463—464; יצחק ר. מולכו, "לחקר תקופת ההשכלה בקיסרות העותמנית", בירחון "מחברת" (העורך א. אלמליח), חו' ניסן־אייר תשי"ח; הנ"ל, "אוצר יהודי ספרד", ספר ו' וט'; ש. מרכוס, "ראשית ההשכלה ושידוד מערכות בחינוך בשאלוניקי", בקובץ "שאלוניקי עיר ואם בישראל", עמ' 817 ואילך; יוסף נחמה, "תולדות יהודי שאלוניקי" (בצרפתית), כרך ז'—ז', עמ' 686 ואילך; הנ"ל בירחון "מחברת", ההוצאה הצרפתית חודש מאי 1961; י. עמנואל "זכרון שאלוניקי", עמ' 131; דוד בנבנישתי — בקובץ "הגות עברית בארצות האיסלאם", הוצאת ברית עברית עולמית, 1981, עמודים 144—165 מאמר תמציתי בקובץ "מורשת יהודי ספרד והמזרח", תשמ"ב, עמ' 14—25, ומאמר מפורט לעיל בחלק "אישים".

בין חכמי איטליה כאיש משכיל "זך הרעיון" (כך מכנה אותו שד"ל), ורבים ביקשו את חוות דעתו על ענייני ספרות כללית. ביתו היה בית ועד לחכמים. הרי"ן נעזר בו ביצירות היהודיות שנכתבו בשפה האיטלקית. הוא קיבל בקביעות ספרי השכלה וכתבי־עת ממרכז אירופה וממזרחה "לא נח ולא שקט — כדברי בן זמנו — ולא הניח ספר מספרי החדשים והעתיקים שלא אספו לבית אוצרו". היו לו, כאמור, קשרים עם כל חכמי ישראל באירופה. במכתבי החכמים והעסקנים בעולם היהודי מובעת הערכה לאישיותו ולהשכלתו המסועפת. בין החכמים מורגשת כעין התחרות להעריף עליו שפע של שבחים על פעולותיו ועל רוחב השכלתו. הוגשו לו יצירות ספרותיות כדי לחוות את דעתו עליהן.

בביקורת שלו היתה האמת נר לרגליו. הוא ביקר קשות סופרים וחוקרים שאינם מעמיקים בדברי קדמונים ומוציאים מסקנות לא נכונות. תקף בחריפות את המתרגמים למיניהם שאינם מדייקים ומסלפים את דברי המקור. במלחמה גלויה כנגד קנאי הדת בעירו, הוא אומר: "הה המון כסיל? עד מתי תלכו אחר ההבל ותהבלו?"

בעת עוסקו בענייני ההשכלה ובעסקנות ציבורית וחינוכית בעירו הוא המשיך לנהל את עסקי אביו (שגם הוא היה תלמיד חכם ידוע) ולהרחיבם, כגון: סוכנות אוניות, ביטוח וייצוג מסחרי; משתתף בחברות שנוסדו כדי לשפר תנאי החיים בעירו כגון: הספקת מים סדירה, פיתוח אמצעי תחבורה ועוד. אחד הסופרים החשובים כתב עליו: "היו לו לרב נחמה קשרים עם בתי מסחר באנגליה. היה מענין לראות רב זה לבוש גלימה של רבנים וחובש בוניטי (מצנפת) כשהוא מתהלך בין סוחרי אנגליה". לרגל מסחרו היה מרבה בנסיעות לערים חשובות באירופה, היה נפגש עם גדולי חכמי ישראל והיה חוזר לעירו מלא חוויות ומלא ידיעות. הרי"ן כתב ספרים רבים, רובם הגדול שהיו בכתב־יד נשרפו בתבערה הגדולה שפרצה בעיר בשנת תר"ן. בין אלה שנשארו נציין: כתב עת (הראשון בשאלוניקי) ביהודית־ספרדית בשם "הלונאר" לאמור "סהרון" או הסהר (1864) בצורה של חוברות שלפי דברי ההקדמה: "לקט ידיעות שונות מתורגמות מספרים ומכתבים המפורסמים ביותר בזמננו, בהם מאמרים בגיאוגרפיה, באסטרונומיה, בצמחי תעשיה, וכן בענייני מסחר ועוד". הוא כתב חוברות לזכרם של אנשים בני דורו וכן שירים לרגל אירועים שונים בחיי הקהילה, קינות על אישים שהלכו לבית עולמם וכתובות למצבות. היו לו בכתובים ספר על תולדות שאלוניקי לדורותיה

שאלות ותשובות, היסטוריה כללית שרק חלק ממנו יצא לאור. במכתביו לחכמי ישראל הוא כותב: ידיעות על יהודי שאלוניקי, פירושים על פסוקים במקרא, ועוד.

מתוך מכתביו של הרי"ן אנו למדים על השקפותיו שלו ושל משכילי דורו על ערכה של הלשון העברית, על הדת, ועל שיטותיהם בחינוך. נעבור בקצרה על השקפות אלו:

השפה העברית — הרי"ן התייחס לעברית כשפה חיה שיש צורך לפתחה ולהפיצה בין המשכילים והמון העם. הוא הוציא חוברת בעברית לזכרו של ידידו ושותפו בפעולה החינוכית ד"ר משה אלאטיני בשם "השפה העברית והעם העברי", ובה כתב: "לצערנו אין השפה העברית בשימושם של יהודי תורכיה. אך היא חקוקה בלב ישראל אמיתי ותהיה חיה בנפש כל יהודי האוהב אותה ומוקירה" ותפקידה של השפה העברית כאמצעי קשר בין היהודים בעולם.

בשנת תרנ"א (1891) נוסדה ביוזמתם של הרי"ן וחבריו "חברת שפת אמת", שמטרתה היתה "להחיות ולהקיץ את השפה העברית על ידי אמצעים כפי אשר תשיג ידינו לעשות, היינו: ללמוד לקרוא, להבין ולדבר, ולכתוב את השפה על נכונה, כאשר כן יאות לכל איש אשר בשם ישראל יכונה. הלימוד יהיה תנ"ך ודקדוק שפת עבר. וגם בכ"ע (כתבי־עת) וספרי השכלה וכו'". בפתח תקנות האגודה כותב הרי"ן: "בראותנו כי שפת קדשנו היא השפה העברית נעזבה ונרדמה, כאם שכולה, אשר זה אלפי שנים חדלה מהיות מדוברת בפי בניה, בני ישראל, ואינה נוהגת לא בבית ולא בשדה, אשר על זה התעורר בקרבנו רוח חדשה ומאוד נכספה נפשנו להחיות אותה ולהקימה. ואחרי החיפוש זאת מצאנו לייסד חברה אחת ולכונן אשיותיה על פי התנאים אשר נבאר בע"ה (בעזרת השם)".

המקרא — הרי"ן הטיף לפשט המקרא. בענין זה הוא נסמך על גדולי המפרשים הרשב"ם ואבן עזרא ולאחרונה שד"ל. הוא מציע לחכמי ישראל הצעות לפירושי פסוקים ושואל את חוות דעתם. כשד"ל מורו לא מנע את עצמו, אף כי במקרים בודדים להציע תיקונים בפסוקים מסויימים.

התלמוד — שלא כיחסם השלילי של משכילי אשכנז לתלמוד, ראו הרי"ן וחבריו בו כמוסמך בכל השאלות המתעוררות בענייני הלכה.

התיקונים בדת — תנועה שהתעוררה באחת העיירות — מורטרה, לחרוג ממסורת הדורות ביטול יום טוב שני של גלויות, הביאה לידי

גילוי יחסו של הרי"ן לתיקונים בדת. הרי"ן הביע את דעתו השלילית על התיקון הזה. הוא רואה במעשה זה השפעתם של חכמי המערב והוא כותב: "עיקר שורשו (של התיקון בדת) בשנת תר"ה (1845) בעיר ברוינשוויג אשר נאספו שמה כל הרבנים הטמא והטהור יחדיו לתת טרף לשיניהם כל נתח טוב אשר שם בארץ שמות". והוא מוסיף: "לבי רואה בזה את אוולת החופשיות מן המצוות וכו' והיא תארוב את היהדות כולה למען הפיל אותם פלאים".

הרי"ן הזדהה עם רעיון התעודה בישראל. "בהיות עם ישראל מפוזר בכל העמים הוא יכול לפרסם את האמונה באחדות הבורא ובאחדות האנושות כולה".

הרי"ן וחבריו הקדישו כוחות רבים לשידוד מערכות החינוך. הם פעלו בהנהגת ריפורמות בשיטות ההוראה במוסד החינוכי העיקרי: תלמוד תורה. הם נסתייעו על ידי העסקן ד"ר משה אלאטיני, מלומד, סוחר ברוך יוזמה ומעש ועל ידי שני הרבנים הראשיים בזמנם: הרב אשר קובו ואחריו ר' יעקב קובו ז"ל. לתלמוד תורה נמנו מנהלים שהובאו מאיטליה ואח"כ ד"ר יצחק אפשטיין מארץ ישראל.

התנגדות הקנאים לריפורמות בחינוך לא הרתיעה אותם. הרי"ן החליט לנסות לייסד בית ספר חדש נוסף לתלמוד התורה. בעיבוד תכניותיו ביקש את עצתם של ידידיו שקדמו לו במפעלים חינוכיים. האחד — יוסף הלוי, מאדרני בתורכיה, והשני — דוד קאזיז, מוולו ביוון. ליוסף הלוי כותב הרי"ן: "אין מלה בלשוני לערוך לפניך פה את כל חדוות לבבי אשר הודעתני כי נלחמת עם הסכלות גם יכולת והקימות בית לימודים לנערי בני עמנו האמונים", והוא מבקש ממנו להודיע לו "דרך ואופן הבית אשר הקימות, אם יש את נפשך הודיעני נא מספר התלמידים ואופן לימודיהם, מוצאיו ומובאיו ועל מה הטבעו".

הוא קבע את תכנית בית הספר שייסד ופנה למשכילי מערב אירופה להציע לו מורים. מהמורה המוצע הוא מבקש לענות על השאלות האלו: "האם הוא מהישנים (לאמור — שיטות הוראה ישנות) או מהחדשים; היש בו ממידות אברהם העברי? האם הוא בקי בתלמוד? האם יש לו דיפלומה? היודע הוא ומבין בטיב ופשט המקרא? אם בעל דקדוק הוא?"

הרי"ן וחבריו תלו בחברת "כל ישראל חברים" תקוות רבות להגשמת שאיפתם הגדולה. עם פתיחת בתי הספר של כי"ח הקדיש הרי"ן את כל מרצו להצלחת המפעל. הוא לימד בהם והשתתף בעיבוד תכניותיהם. אחת המשימות שלו היתה כי יחד עם לימודי הקודש ילמדו התלמידים שפה אירופית ומדעים יסודיים.

הנהייה הגדולה להשכלה, שהטיף לה הרי"ן, גרמה, לדבריו, זלזול בלימוד מלאכת־היד ובמעמדה בציבור. "בימינו האחרונים — כותב הרי"ן — תקפה יד ההשכלה את בני הדור החדש שלפנינו עד כי עזבו את דרכי החינוך אשר התהלכו בהם אבותינו מאז ויעטו כולם אל ההשכלה הנותנת חיים ואושר לכל הולכי נתיבותיה וכו', מלפנים בימינו שמו האבות את כל מגמתם לחנך את בניהם באהלי התורה, וכל איש ישראל שמח לראות את בנו יוצא מבית המדרש ראוי והגון לכסא ההוראה. הנה כיום אשר כולם הפכו פניהם אל ההשכלה, יבקשו כולם לשקוד על דלתות בתי ספר הגבוהים ולהגיע למעלת דוקטורים, אבו־קאטוס (עורכי־דין) אינג'ינרים וכו' וכו', עדיין המלאכה עודנה בשפל המדרגה בעיני רוב משכילי בני עמנו. המשכיל חשוב בעיניו לגדול במעלה בערך העוסק במלאכה, אף כי באמת אין לך מלאכה ואומנות בימינו שאינה צריכה גם להשכלה וידיעות טבעיות וכו'".

אחרי מותו של הרי"ן (1899) המשיכו ראשוני שוחרי ההשכלה את פעולתם התרבותית בקרב שדרות העם. שוחרים אלה היו מורכבים מתלמידי חכמים חובשי בתי מדרש, מורים בתלמוד התורה ובבתי הספר של "כל ישראל חברים", עורכי עיתונים וכתביהם, משכילים וסוחרים בעלי הכרה לאומית־עברית, וניצני מחוללי תנועות נוער. כל אלה היו מאורגנים, בתחילה, באגודה שנקראה בשם "קדימה". האגודה נוסדה בשנת 1899 ומטרתה היתה: פיתוח הרגש הלאומי בציבור, הפצת ידע השפה העברית וספרותה. היא חייבה את חבריה לדבר עברית בפגישות חבריה במועדונה, ייסדה ספריה שהכילה ספרים תורניים ומבחר הספרות העברית בת זמנה, אירגנה חוגים ללימוד עברית ותולדות ישראל וספרותה, ערכה הרצאות וויכוחים ספרותיים ואידיאולוגיים ביחוד עם מטיפי הקוסמופוליטיות שבתנועה הסוציאליסטית היהודית בעיר. אחד הנוסעים היהודים בשם מוריס ואגנוורט כתב ברשמיו על שאלוניקי בשנת 1904 (שהה בה ששה חודשים), שבחים על אגודת "קדימה" ועל פעולתה להפצת העברית. הוא מציע להקים בעיר ש"תושביה — לפי

דבריו — לא מצאו בירושלים יותר חרות מזאת שיש להם", מרכז תרבותי עם אוניברסיטה עברית.

מייסדיה ופעיליה של אגודת "קדימה": דוד פלורינטין, אברהם ריקנטי, יוסף עוזיאל ויצחק מולכו הפכו אח"כ את האגודה למרכז התנועה הציונית והמשיכו בפעילותם הציבורית הענפה בעלותם לא"י.

בין שוחרי ההשכלה ומפיציה היו המועדונים החברתיים. חבריהם היו סוחרים ואנשי ציבור מהשדרות הגבוהות של האוכלוסיה. "יעודם של קלובים אלה — כותב יוסף עוזיאל מסופריה המובהקים ומעסקניה המעולים שבקהילה ומפעילי הקלובים — הגשמת מטרות אידיאליסטיות־תרבותיות, ספורטיביות והתעסקות בצרכי ציבור בכלל". למעשה כל הפעולות הן בחיי הקהילה והן בחיים הפוליטיים נעשו או תוכננו בין כותלי המועדונים. ביניהם יש לציין שניים: האחד בשם "סירקל דיזינטיס" לאמור "חוג הידידים" שעזר בכסף ובפעילות למוסדות חסד ותרבות, אירגן קורסים ללימוד השפה התורכית כדי לעזור לקהל הרחב לכיבוש משרות ממשלתיות. בגלל נטייתם של מנהליו, במרוצת הזמן, לזלזל בחוגים בעלי הכרה לאומית עברית וציונית והטפה להתבוללות ולתור־כיזציה, נפרד חלק חשוב ופעיל מחברי המועדון וייסד מועדון חדש בשם "נוב'ו קלוב", לאמור "המועדון החדש". המועדון התנהל ברוח הלאומית העברית ותרם רבות בפעולותיו התרבותיות בהשכלת העם. אף פירסם עיתון מיוחד בשם "הטריבונה ליבירה" ("הבמה החופשית") בשפה היהודית־ספרדית.

מלבד אגודת "קדימה" והמועדונים היו קיימות בקהילה הסתדרויות שונות, ביניהן נציין שתיים: ההסתדרות הסוציאליסטית שמטרתה היתה: שיפור תנאי העבודה של הפועלים ביחוד אלה שעבדו בהמוניהם בבתי־החרושת לטבק. מנהיגיה הטיפו לקוסמופוליטיות. הם נלחמו בתנועות הלאומיות העבריות על ידי עריכת ויכוחים רבים שלקחו בהם חלק טובי המשכילים בעיר וכן בעיתונם המיוחד בשם "אבאנטי" — "קדימה".

ההסתדרות השניה היתה מייסודם של בוגרי בתי הספר "כל ישראל חברים" שגם הם נטו להתבוללות המערבית ביחוד צרפת ולהגירה אליה.

במרוצת השנים נוסף עוד גורם לחידוש פני החברה השאלוניקאית. שידוד מערכות בחברה האינטלקטואלית התורכית ששאפה להבראת המצב התרבותי של העם ושחרור מהמשטר הרודני של השולטן העריץ עבדול חמיד השני. תסיסה רוחנית זו הגיעה לשיאה במהפכה של

"התורכים הצעירים" ובהקמת החברה "אחדות וקידמה" בשנת 1908 נגד השולטן ומיגורו הסופי של השלטון שמרכזו היה בשאלוניקי. במהפכה זו השתתפו גם משכילים יהודים. תסיסה זו גרמה לצמיחת זרם מיוחד בין המשכילים היהודים לתורכיזציה, ולהתרחקות מהשאיפות הלאומיות ביחוד הציונות. במלחמת דעות זו גברו המשכילים הנאמנים למסורת אבות ולשאיפות הלאומיות־הציוניות.

היצירה הספרותית ביהודית־ספרדית

משכילי שאלוניקי הראשונים והאחרונים לא יצרו ביהודית־ספרדית יצירות ספרותיות רבות בפרוזה ובשירה. כל הכוחות היוצרים שבחברה האינטלקטואלית רוכזו ביצירה הספרותית — העיתונות. היא הפכה להיות החשובה ביותר מכל סוגי הספרות האחרים. משכילי הדור, רובם ככולם היו שקועים בעולם המעשה. ומאידך התסיסה הלאומית שהתחוללה בסוף המאה ה־19 בין עמי הבלקן והגברת הקשרים הכלכליים ביחוד עם מערב אירופה, כל אלה חייבו הגברת אמצעי התקשורת להספקת ידיעות על המתהווה בעולם בכלל וכן מידע על ענייני הקהילה. לכן התפתחה בתקופה זו עיתונות עניפה. היא העסיקה רבים מהכוחות האינטלקטואלים וביניהם אלה ברוכי כשרונות ביצירות ספרותיות אחרות. בסוף המאה ה־19 וברבע הראשון של המאה ה־20 הופיעו בשאלוניקי כ־40 כתבי עת ביניהם: יומונים, שבועונים, דו־שבועונים, ירחונים, דו־ירחונים, רבעונים, שנתונים וקבצים למיניהם. תוכנם, מלבד אינפור־מציה עשירה גם ידיעות במדע ובספרות אירופית ביחוד צרפתית, ויכוחים על שאלות הזמן ועל מחלוקות בהשקפת העולם והחיים.

העיתון המודרני הראשון הופיע בנובמבר 1875 בשם "לה איפוקה" ("התקופה"). מייסדו היה ח"ם (חכם) סעדי הלוי (1903—1820), בן למשפחה מפורסמת של מדפיסים. בתחילה הוא ניסה את כוחו בכתיבת חרוזים ביהודית־ספרדית ובעיקר שירים שתוכנם חגים ומועדים. בעריכת העיתון, כתיבת מאמריו ואף הדפסתו השתתפו עמו בניו שמואל ומשה. הם המשיכו את פעולת אביהם ואף ייסדו עיתונים חדשים וביניהם גם עיתון היתולי. העיתון "לה איפוקה" הרבה בידיעות מסחריות, מדיניות וכלכליות, הטיף להשכלה בעם, ללימוד מלאכות יד, לשיכלול השפה המדוברת היהודית־ספרדית כדי שתהיה ראויה להביע כל רעיון כיתר השפות האירופיות.

העורכים ניסו ללא הצלחה להחליף את הכתב רש"י שבו נכתבה היהודית־ספרדית, באותיות לטיניות. העורכים התנגדו לתנועה הציונית, הטיפו לצמצום בשימוש בשפה העברית ולתיקונים בדת.

העיתון השני היה "איל אביניר" ("העתיד"). נוסד בשנת 1897 ע"י "חכמים" שוחרי השכלה וביניהם החכם משה מלאך. עורכו היה דוד פלורינטין (1874—1941), איש רב־פעלים שעמד בראש הפעולה הציונית בשאלוניקי ובתורכיה בכלל. העיתון הצטיין ברמתו התרבותית, בתוכנו הספרותי העשיר, בעמידתו על תחיית עם ישראל, דתו, שפתו וארצו. לעורך היו עוזרים נאמנים, סופרים ומורים שהיו במרוצת השנים לעורכי עיתונים וקבצים ולמנהיגי הציונות בשאלוניקי. העיתון היה נפוץ בין המשכילים העברים, "חכמים" ומורים.

ברבע הראשון של המאה ה־20 הסתעפה העיתונות מאוד. לפעמים היו מתפרסמים בה, ביחוד בקבצים ובשנתונים, גם שירים עבריים שנתחברו ע"י מורים לרגל אירועים חשובים בקהילה, מאמרים על המתהווה בארץ ישראל ועל תולדותיהם של סופרים עבריים במזרח אירופה. במשך שנים אחדות אף יצא לאור על ידי הסתדרות "המזרחי" שבועון עברי בשם "תקוותנו".

היו בין ה"חכמים" "מליצים" שהיו בקיאים בחיבור דברי מליצה על מצבותיהם של רבנים ואישי ציבור שונים שהלכו לעולמם.

העיתונות היהודית־ספרדית התקיימה במלוא היקפה שנים רבות בשאלוניקי אחרי שפחתה ואף נפסקה במרכזי היהדות הספרדית בארצות המזרח.

נפרט, עתה, שאר היצירות הספרותיות ביהודית־ספרדית:

בפרוזה — אחת היצירות העממיות המקוריות הראשונות היה הספר רב חכמות והאיכות בשם "מעם לועז". מחברו הוא הרב יעקב כולי שהיה מפורסם בדורו (במאה ה־18) בשקידתו בתורה וכסופר מהיר. תוכנו של הספר לפי הקדמת מחברו הוא: "לסקור בקצרה את דברי ימי העולם וכו' יסופר בהרחבה ובפרוטרוט על מעלת ארץ ישראל, ישיא עצות טובות ומועילות לנפש ולגוף וכן, בין השאר יכיל הספר ידיעות על חכמות התבל וידובר בו על תנועת הגלגלים וגודלם, שמות הרקיעים וסדריהם, סיבוב השמש את הארץ וכו'". מטרת הספר "לבאר היטב איך צריך להתנהג כל בית ישראל על פי מצוות תורתנו הקדושה". המחבר התכוון בחיבורו לחנך את ההמונים "שהלשון העברית נשכחה מפיהם

וממעטים בלימוד התורה, ובבוא הישראלי מחנותו וממקום עבודתו יומם לביתו בקרב משפחתו, אינו מוצא מה ללמוד וכו' ומפאת היעדר ספרים אחרים יישן ירדם וכו' ובזה יחלוף זמנו בהבלי העולם הזה בשיחות טפלות וחסרות טעם וכו'".

הספר "מעם לועז" סודר לפי סדר ספרי התנ"ך, והיה נפוץ מאוד בין השדרות הרחבות. הוא שימש להן המקור החשוב ביותר לידיעת היהדות והעולם. הספר נדפס לראשונה בקושטא בשנת 1733 ובשאלוניקי ב־1798. המחבר מת בדמי ימיו, ולא הספיק לסיים את חיבורו המקיף והגדול. שני חכמים ר' יצחק מגריסו מקושטא ור' יצחק יהודה אבא משאלוניקי המשיכו אח"כ את המפעל החשוב הזה.

מסוף המאה ה־19 ואילך נתעוררה התנועה בין המשכילים ובעיקר בין עורכי העיתונים ועוזריהם להפצת התרבות האירופית ביחוד הצרפתית, להגיש לעם מבחר היצירות של הספרות המודרנית בתרגום יהודית־ספרדית. המשכילים ניסו לחבר רומנים, נוב"לות וסיפורי מתח מקוריים. אך רמתם הספרותית, בדרך כלל, היתה נמוכה. בהתרחב פעולותיהן של ההסתדרויות להפצת התרבות העברית והציונית תורגמו על ידי מורים יצירות של סופרים עבריים כגון: מאפו, שלום עליכם, שלום אש ו־י. ל. פרץ וכן כתבים של מנהיגים ציוניים כגון: הרצל, מקס נורדאו, פינסקר, אחד העם וכן חוברות על שאלות ציוניות, כגון: הקהק"ל, קרן היסוד, ההתיישבות החקלאית בארץ. בקרב משכילים אחדים נתעוררה תנועה לחקר יהדות שאלוניקי, תולדותיה, הליכות חייה ותולדות רבנים ורופאים מפורסמים על־ידי חקירה יסודית של בית־הקברות הישן ורישום נוסחאות של מצבות מאנשי שם.

השירה — אחת התופעות הספרותיות המופלאות בחיי בני בניהם של מגורשי ספרד, ביחוד יהודי שאלוניקי, היא השימוש ברומנסות ספרדיות עתיקות כדי להביע רגשותיהם בשעות שמחה ויגון וביטוי למתרחש בנפשותיהם בכל אירועי החיים הפרטיים, המשפחתיים והציבוריים, אף־על־פי שתוכנן ברובו, זר הוא למסורת היהודית ולהווי החיים של הציבור.

הרומנסות העתיקות לא הקיפו את כל שטחי החיים וביחוד אלה הקשורים בדת. אמנם היו בין הרומנסות גם כאלו שתוכנן חיים אישיים וסיפורים תנ"כיים שחוברו בספרד ושהיו מושרות באירועים משפחתיים ובימי חגים ומועדים. אך אלו לא סיפקו את כל צורכי ההמונים שלא

ידעו קרוא עברית וכן אלה שלא הבינו פשרם של תפילות ופיוטים, לכן נתחברו אחרי גירוש ספרד רומנסות נוספות בעלות תוכן יהודי ודתי כגון: שירי חתן וכלה, ברית מילה, שירים בשבחה של ארץ ישראל והעלייה אליה; חיי אישים מקראיים הקשורים בחגים, כגון אברהם, יוסף, משה, דוד ועוד ומן האגדה הקשורים עם צום תשעה באב כגון: חנה ושבעת בניה, בני צדוק, הרוגי מלכות, רצח זכריה הנביא ועוד.

"הקומפלאס"

הסוג השני של היצירה הפיוטית ביהודית־ספרדית הן "הקומפלאס". הן מצטיינות בשפתן הקלה והעממית ובתוכנן המגוון והמהנה. תוכנן בעיקר שלושת החגים: ט"ו בשבט, פורים ושבועות. "הקומפלאס" על ט"ו בשבט היא פואימה על פרחים ופירות המספרים כל אחד על טיבו, על המיוחד בו ועל תועלתו לבני אדם. "הקומפלאס" שימשו מקור חשוב להמונים בידיעת תכונותיהם של פירות ופרחים. היהודים שרו אותן בסעודה החגיגית בליל ט"ו בשבט. "הקומפלאס" על פורים נכתבו בהומור רב ובסטירות שנונות על המן ועל משפחתו ופגישותיו עם מרדכי. "הקומפלאס" על שבועות מכילות תיאור כנסת ישראל ותורתה. הן רצופות כולן אהבה של החתן, הוא עם ישראל לכלה — היא התורה. פיוט זה הכתוב ביהודית־ספרדית כיתר הקומפלאס, נדפס במחזור חג השבועות ושרו אותה במנגינה ערבת־אוזן בבית הכנסת בתפילת שחרית בעת הוצאת ספר התורה מן ההיכל.

מלבד "הקומפלאס" הקשורות בחגים ובמועדים היו אחרות הידועות בשם "הקומפלאס דיל פיליק" (היצר, הגורל, המזל) שתוכנן: דברי מוסר ותוכחה, דברי ביקורת ומחאה על "שבעת טובי העיר" מנהיגי הציבור, אירועים ציבוריים חשובים, כגון: הופעת מלך חדש במדינה, ניסים מקומיים שהתרחשו בעיר וכו'.

בין מחבריהן של "הקומפלאס", הדפסתן והפצתן בלטו ארבעה משוררים עממיים: הרב יהודה ליאון קלעי, סעדיה הלוי, יעקב יונה ורבי חיים יום טוב מגולה.

השירה העממית

במחצית השניה של המאה ה־19 התפתחה גם השירה העממית החילונית. היא צמחה ועלתה על קרקע ההווי שנתגבש בקהילות הספרדיות בקיסרות

העותמנית וביחוד בקהילת שאלוניקי. אמנם שירים עממיים אלה — לפי החוקר משה אטיאש — נראו תמיד לעומת הרומנסות העתיקות והעשירות בתוכן ובעוז בטויין "פשוטים בתוכנם, חוורים בצבעם, ותמימים בניבם וברמתם הפיוטית". נציין בסוף פיוטים רב־לשוניים שהיו נפוצים בין יהודי יוון הישנה. בפיוטים אלה חרוזים משפות שונות. כל השירים האלה היו נפוצים מאד בין שדרות העם העממיות, שרו אותם אנשים ונשים בכל הזדמנות ביחיד ובציבור, בבית, בבתי המלאכה ובמסיבות חברתיות*.

בפולקלור הספרדי של יהודי שאלוניקי תופסים מקום נרחב הפתגמים, הבדיחות והמעשיות. הפתגם הוא: אימרה קצרה וקולעת, עשירה בחכמת חיים שנרכשה בחברה עממית אוטונומית מלוכדת, מתוך נסיון חיים מעשי והסתכלות טבעית בסובב אותה. הפתגם מביע גם בצורה שנונה ולפעמים בהומור דק את היחס לאנשים, אופיים וביקורת עליהם במקרים מסויימים. הפתגמים מורכבים משפטים קצרים, ערוכים בקצב, מחולקים על פי רוב לשניים כשסופיהם שווים בהברותיהם. רבים מן הפתגמים משותפים עם יתר העמים הקרובים והרחוקים. המיוחדים שבפתגמים הם אלה שיש להם צביון יהודי ברעיון, בשימוש במלים עבריות ובתיאור הווי מיוחד של האוכלוסיה.

הבדיחה הספרדית־השאלוניקאית היא פשוטה, קצרה, תמימה ומלאת הומור. מטרתה לשעשע ולבדח. היא אינה שנונה, חריפה וביקורתית כבדיחה האשכנזית. היא נמנעת מלהצליף יהודים ומתיאור המגוחך שבהם.

המעשיות בדרך כלל הן קצרות, תוכנן: חיי הרבנים וניסים שנעשו להם ועל ידיהם, אפיזודות מחיי שאלוניקי, נוכרים ויהודים, מלכים ונתיניהם, עניינים שבין איש לאשתו, מוסר השכל ועוד.

* ראה מאמרי בספונות, ספר 15, ספר יוון ה' ע' ר"ג.

תולדות הציונות בשאלוניקי

1. העליות משאלוניקי לארץ־ישראל

בכל שנות קיומה קיימה קהילת שאלוניקי קשרים הדוקים עם יהודי ארץ ישראל. רבנים מפורסמים עלו בכל התקופות לארץ ישראל, והתיישבו בעיקר בערים ירושלים וצפת ואחדים אף שימשו כמנהיגי הישוב.

תורתם בנגלה ובנסתר היתה נפוצה אהדדי בשני המרכזים החשובים של יהדות ספרד. מאידך, מתוך ספרי השו״ת אנו למדים על עליות לארבע הערים הקדושות של זקנים וזקנות ולעתים גם משפחות שלימות כשבידיהם האמצעים לקיומם. רישומם היה ניכר בציבור, הטקס שהיו עורכים לעולים ביום עלייתם היה מרשים. זכיתי בעלותי לארץ לטקס כזה, למרות היותי אז עול ימים. התכונה בבית היתה גדולה, כאילו היה זה אחד האירועים החשובים ביותר בחיי המשפחה. השתתפות השכנים ותושבי הרובע היתה גדולה. בראש, בדרכם של העולים לנמל, היו הולכים בני המשפחה ומכיריה בסך כשלצידם תזמורת בת שלושה מנגנים: הכנר, הפורט בעוד והמתופף כשהם שרים שירים שתוכנם שבחה של ארץ־ישראל, געגועים אליה ורצון עז לעלייה. בשירה על שבחה של טבריה היה עולה בפי המלווים בקצב החרוז החוזר: ״פאסארי אגורה איב׳ירי לה טיירה סאנטה די טבריה״ (אעברה עתה ואראה הארץ הקדושה של טבריה). ההדגשה על טבריה אות היא על המסורת שהיתה קבועה בתודעת העם תוכניתו של דון יוסף הנשיא וביחוד של חותנתו דונה גרציה די מינדיס, במאה ה־16, בבנייתה של טבריה וסביבותיה ושל פועלו המבורך אח״כ במאה ה־18 של הרב חיים אבולעפיה בפיתוחה של העיר וביצורה. בין העולים היו רבנים שמילאו תפקידים חשובים בהנהגת

הישוב הספרדי בירושלים. הם שימשו גם אפוטרופסים על זקנים וזקנות בני עירם, ניהלו את נכסיהם בירושלים, קיימו קשרים עם בני משפחותיהם בשאלוניקי להמשך קיומם. הם היו ידועים בשם הלווי "פאדרינוס", לאמור אבות מאמצים. בשאלוניקי היתה גם התעניינות במה שמתרחש בארץ. בעיתון המודרני הראשון "לה איפוקה" היו מתפרסמות ידיעות על הארץ, על מצבה הכלכלי ועל החפירות הארכיאולוגיות שהיו נערכות בה.

ברבע האחרון של המאה ה־19, עוד לפני שהופיע בעיר שמה של הציונות הרשמית, היתה עלייה, בפעם הראשונה, של צעירים בני טובים, רבנים ו"גבירים" לארץ ישראל, מהם ללמוד במקוה ישראל, מהם בבית המדרש למורים מייסודה של "חברת עזרה" (הילספ'יראין) של יהודי גרמניה ומהם כסוחרים וככתבים של עיתונים. "נחשונים" אלה השפיעו על הנוער כמהי העלייה. מדי פעם היו מתפרסמים בעיתונות העיר כתבות של עולים אלה. מכתבים היו נשלחים מהכא להתם למגשימים המאושרים כדי לקבל ידיעות על הנדרש לצורך העמידה בבחינות כניסה לאחד מבתי הספר וכן על הסכומים הנדרשים למחיה.

2. התנועה הציונית בראשיתה

בסוף המאה ה־19 הגיע דבר הציונות הרשמית לידיעת ציבור המשכילים בשאלוניקי. הציונות לא נתפסה ביניהם במטרתה כפי שהעמידה הרצל: שלילת הגלות ופיתרון לשאלה היהודית באירופה. יהודי שאלוניקי לא היו נזקקים לציונות זו, מפני שגלות לא היתה להם אז. "היהודי היה בן חורין" כדברי אחד הצעירים בראשית התארגנות התנועה הציונית בשאלוניקי — יצחק פלורינטין (בנו של המנהיג הדגול הציוני דוד פלורינטין) — מה בעצם יכולה הציונות לתת לנו"?

בעיני משכילי העיר נראתה הארץ בבחינת "ירושלים של מעלה". היתה ערגה מיוחדת אליה, להתבסם מאווירה המחכים, להשתלם באוֹל־פניה במורשת אבות והכל כדי להשלים את הצביון היהודי שבחייהם "במדינה בתוך המדינה". ההתעניינות במה שנעשה בארץ וביחוד באוֹל־פני ההשכלה ובהתיישבות החקלאית בהתפתחותה היתה להם כעין הכנה בפרוזדור — בעירם, כדי להיכנס אח"כ לטרקלין — לארץ.

הצטרפותם של המשכילים לתנועה הציונית הרשמית חלה בסוף המאה ה־19 במגעם הראשון עם ראשי התנועה. בתחילה הם ראו בציונות

ערך תרבותי־לאומי נוסף למטרותיה של הסתדרות "קדימה" שהיתה קיימת בעיר. הסתדרות זו, כאמור, שמה לה כמטרה: פיתוח הרגש הלאומי בין ההמונים והטפה לשפה העברית וספרותה, היינו הכנסת יפיפיותו של שם בעולם היהודי המגובש שבקהילתם.

מאידך, חשדנותו של השלטון הרודני התורכי בימי השולטן העריץ עבדול חמיד השני, וביחוד אחרי כשלונו של ד"ר הרצל במגעים איתו, על הציונות כתנועה מדינית השואפת לייסוד מדינה בארץ ישראל, חייבו את מחוללי התנועה בשאלוניקי לזהירות מירבית בהופעתם ובפעולותיהם. הם הסוו את פעולותיהם למען הציונות בפעולותיהם התרבותיות שנעשו אז בהסתדרות "קדימה". כדי לעמוד על הרגישות ששררה בציבור בשל החשדות של השלטונות, הננו מביאים ידיעה שנתפרסמה בעיתון "לה איפוקה" (4.7.1881) וזו לשונה: "נודע לנו שאחד מגדולי אנגליה מנהל תעמולה בין יהודים עשירים ומפורסמים על ייסוד מדינה יהודית בארץ ישראל. אין לנו רשות — כותב העיתון — להביע את דעתנו על התוכנית הזאת. אנו חושבים שממשלתנו, שהתיחסה אלינו תמיד בחסד וברחמים יותר מהממשלות הנוצריות, תיתן מחסה לאלפי אנשים סובלים בין נוצרים ובין יהודים. איננו רוצים במדינה. מספיק לנו לחיות בארץ אבותינו תחת עול השולטן הרחום והמהולל".

בשנת 1908 היה שידוד מערכות בחברה האינטלקטואלית התורכית. היא שאפה להבראת המצב התרבותי של העם ולליברליזציה של המשטר הרודני של השולטן. תסיסה זו הגיעה לשיאה במהפכה של "התורכים הצעירים" ובייסוד החברה "אחדות וקידמה" שמרכזה היה בשאלוניקי. במהפכה זו השתתפו גם משכילים יהודים. "התורכים הצעירים" הצליחו למגר את השלטון ולאסור את השולטן בוילה יהודית של משפחת אלאטיני המפורסמת בשאלוניקי.

3. התנועה הציונית בהתפתחותה

עם מיגורו של השלטון העריץ יצאו פעילי הציונות מן המחתרת. נוסדה ההסתדרות הציונית הראשונה בשם "בני ציון". לאור נסיונם בעבר נזהרו מייסדיה בניסוח מטרותיה ובאמצעי פעולתם. הם השתדלו לא להבליט ביטויים שיש בהם שאיפה לאוטונומיה ישראלית או דרישות לאומיות לעצמאות כדוגמת האירגונים המהפכניים שבקרב עמי הבלקן אז שהיו תחת עול השלטון התורכי.

הסתדרות "בני ציון" החלה בפעולה עניפה. היא הצליחה להפיץ שקלים רבים ושלחה חמישה צירים לקונגרס הציוני התשיעי שהתקיים בשנת 1908.

בינתיים חל שינוי ביחסם של "התורכים הצעירים" למיעוטים הלאומיים שבקיסרות העותמנית. עקב הגברת התסיסה הלאומית בין עמי הבלקן ומאבקם לפריקת עול התורכים מעליהם, התייחסו השלטונות בחשדנות רבה לכל התבלטות לאומית של נתיני תורכיה הזרים. הם ראו גם בציונות, כמו במשטר הישן הקודם, תנועה מדינית השואפת לייסוד מדינה יהודית בארץ ישראל. מאידך, שאפו "התורכים הצעירים" לתורכיזציה של העממים שבשלטונם ולטשטוש צביונה הלאומי.

אל המכשול החיצוני להגברת הפעולה הציונית נתווסף גם מעצור פנימי. המשכילים היהודים המאורגנים במועדון "קלוב דיזינטיס" וחברי ההסתדרות של מי שהיו חניכי בית הספר של חברת "כל ישראל חברים" ובתי ספר של ממשלות זרות בעיר, הטיפו להתבוללות בתרבות המערב ולהתקרבות יתר לתנועת ההתחדשות התרבותית התורכית. אליהם הצטרפו חברים מהתנועה הסוציאליסטית שהטיפו לקוסמופוליטיות והתנגדות ללאומיות ביחוד לציונות. באחד המקרים השפיעו חוגים אלה על רב העיר דאז ר' יעקב מאיר לאסור אסיפה של הציונים שהיתה צריכה להתקיים באחד מבתי הכנסת. הרב בחששו מסיבוכים מדיניים מילא את בקשתם. בלחץ ממשלתי נאלצו ראשי הקהילות בתורכיה ובשאלוניקי להצהיר הצהרות נגד הציונות.

למרות העיכובים המדיניים והחברתיים המקומיים נמשכה הפעולה הציונית. דברי עידוד לפעולותיהם מצאו המגהיגים בביקורו של זאב ז'בוטינסקי בסוכות 1908. בהרצאתו בפני חברי "בני ציון" וחברי הקלובים האוהדים הציע לא לעסוק בענייני הציונות בפומבי, אלא להסוותה בדיון על זכויות המיעוטים בקיסרות העותמנית ועל דרישת זכויותיהם. בעיה זו היתה נפוצה אז בקרב המיעוטים האחרים בקיסרות.

כמו בתקופת הציונות בראשיתה בזמן השלטון הרודני התורכי הוסוו פעולות הציונות בפעולותיהם התרבותיות של הסתדרות אחרת, והפעם של הסתדרות "המכבי". הסתדרות זו נוסדה בשנת 1908 בהשפעת חברי אגודת "המכבי" שבבולגריה. בשנת 1908 הגיעה לשאלוניקי קבוצה גדולה של "מכבים" מהעיר פיליפופולי שבבולגריה. היא עשתה רושם גדול

בתהלוכות המרשימות שנערכו בחוצות העיר ובהופעותיה באתלטיקה עשירה בתרגילים באחד הככרות הגדולים בעיר. ה"מכבים" הבולגרים ניהלו תעמולה רבה בין בני הנוער שהיו מאורגנים בקבוצות ספורטיביות כלליות להיכנס לשורות ה"מכבים" ולהוסיף לחינוך גוף בריא גם נפש לאומית עברית בריאה.

בפעולה חינוכית זו הגדיל לעשות אחד ממאמני "המכבי" שבבולגריה אהרון פארדו. הוא שימש כמאמן של הסתדרות "המכבי" החדשה ואף הכניס לראשונה בסיועו של המחנך הדגול יצחק אפשטיין, את הוראת ההתעמלות בתלמוד התורה.

הסתדרות "המכבי" הפכה להיות מרכז לפעולות לאומיות־תרבותיות. היא הפכה להיות גם תנועת נוער מהפכנית ברוחה העברי. בזמן שהציונות היתה נרדפת ע"י השלטונות וגם ע"י חבר המתבוללים שימשה, כאמור, כמוסווית לפעולותיה. ראשי המדברים והעושים היו: דוד פלורינטין שנקרא מרוב פעילותו בענייני ארץ ישראל, ע"י ההמונים בשם דוד פלשתינה, ואיתו חבריו יוסף עוזיאל, אברהם ריקנטי, יצחק מולכו ששימשו ברבות השנים כמנהיגי העולים השאלוניקאים בארץ ישראל. עסקנים אלה יחד עם תלמידי חכמים צעירים ומורים יסדו חוגים ללימוד הלשון העברית וספרותה, אירגנו הרצאות לציבור הרחב, ובעזרתו הפעילה של יצחק אפשטיין, מנהלו של תלמוד התורה, ערכו ויכוחים מאלפים עם הסוציאליסטים־קומוניסטים ואחרים שהטיפו להתבוללות. הכוונה בפעילות תרבותית זו היתה גם לחנך דור של עסקנים ציוניים.

מאידך, היתה מוכרחה הסתדרות "המכבי" להסתגל למציאות החברתית המדינית של "התורכים הצעירים", להופיע בפעילות בחגיהם הלאומיים התורכיים, בשימוש בשיריהם הפטריוטיים בהופעות פומביות ועוד. מאותה תקופה אני זוכר קטע של אחד השירים בלשון התורכית שהיינו רגילים בני הנוער הקרובים ל"מכבים" לשיר בלכתנו בסך ברחובות העיר:

	התרגום
אסקיר אוליורים בין	הנני איש צבא
אישתי קידיאורים בין	הנה אצעדה
ואטאנה חיזמית איג'ון	כדי לשרת את המולדת
בו דוניאה גילדים בן	לעולם זה באתי

4. התנועה בערי יוון הישנה

בעת שהתנועה הציונית בשאלוניקי ובעיירות שבצפון חצי האי הבלקני, שהיו עוד תחת שלטון התורכים, נזהרה בפעולותיה והסוותה את עצמה בפעולות תרבותיות־ספורטיביות, התקיימה בקהילות שבערים בארץ יוון, שנשתחררו מהעול התורכי בשנת 1838, בלי כל מעצור פעילות רבה למען הציונות. בעיקר התקיימו אגודות ציוניות בארבע ערים: לאריסה, קורפו, וולוס וחלקיס. ראשית מגעיה הישירים של ההסתדרות הציונית העולמית עם קהילות יוון היה בשנת 1901. אז נתקבל בקהילת לאריסה מכתב בחתימת ד"ר הרצל הקורא ליהדות יוון להשתתף במכירת שקלים ובולי הקרן הקיימת לישראל. אז גם נוסדה לראשונה בעיר אגודה ציונית. הגברת התנועה הציונית נתאפשרה על־ידי ביקוריהם של שני אישים חשובים: יעקב כלב מהעיר פיליפופולי שבבולגריה ובצלאל דוידזון מרוסיה. יעקב כלב, מורה לשפה העברית ומראשי הציונות בבולגריה נשלח בשנת 1902 לקהילות יוון לנהל תעמולה בעד הציונות. הוא הביא איתו חומר רב על הציונות כתוב ביהודית־ספרדית ויוונית. כתוצאה מביקור זה נוסדה בלאריסה אגודה בשם "אוהבי ציון". בצלאל דוידסון מורה לשפה העברית הגיע בשנת 1906 לקורפו בדרכו לארץ־ישראל. הוא התעכב באי והפיץ את דעת הציונות. כתוצאה מפעולתו נוסדה אגודה בשם "מקיצי נרדמים", ואח"כ הודות להשפעתם של ציוני שאלוניקי נוסדה על ידי איש המקום חיים מזרחי (חי שנים בארץ־ישראל, היה ממייסדי אגודת המשוטטים וחזר אח"כ לקורפו) אגודה בשם "תקוות ציון".

בקהילת וולוס התפתחה מאוד התנועה הציונית. היא הפכה להיות מרכז של כל האגודות הציוניות ביוון. היא הוכרה על ידי ההסתדרות הציונית העולמית כנציגת כל האגודות שביוון הדרומית. בין הפעילים הראשיים בעיר זאת נציין את העסקן משה קופינאס. כאות הוקרה על פעולתו למען יישוב ארץ ישראל הועלו עצמותיו לארץ והונצח שמו במושב בשרון מייסודם של יהודים שאלוניקאים בשם צור משה.

5. התנועה הציונית בשיא התפתחותה

בשנת 1912 נכבשה שאלוניקי על ידי היוונים. האגודה הציונית יצאה ממחתרת מעשיה והתחילה בפעולה רבת מימדים להפצת רעיונותיה בציבור. היא נעזרה בשהייתם של יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון בעיר

בפעולתם בקרב הפועלים חברי התנועה הסוציאליסטית. אחרי מלחמת הבלקנים וכיבושה של העיר פרשו רבים מהתנועה. בשנת 1914 נוסדה אגודה ציונית־סוציאליסטית שהציבה לה למטרה שילוב תנועת העבודה עם השאיפה לייסוד מדינה עצמאית סוציאליסטית בארץ ישראל והפכה להיות סניף של "פועלי ציון" העולמית.

במלחמת העולם הראשונה עם הצטרפות יוון לברית מדינות ההסכמה: אנגליה, צרפת ורוסיה נגד ברית המרכז: גרמניה ואוסטריה, שימשה שאלוניקי מרכז של צבאות המדינות הלוחמות. היהודים היו בין הספקים הגדולים לצבאות השונים. בד בבד עם הפריחה הכלכלית שיגשגו מאוד החיים התרבותיים ואיתם הפעילות הציונית. פעילות זו נפסקה, לתקופה קצרה, מסיבת התבערה האיומה שפרצה בעיר באוגוסט 1917. בתבערה עלו באש רובה של העיר ובעיקר החלקים שהיו מאוכלוסים על ידי יהודים. שבעים ושלושה אלף נפש נשארו ללא קורת גג. בתבערה עלו באש גם מרכזי תרבות, בתי ספר, בתי כנסת, ספריות וארכיוני הקהילה. ואולם כדברי יוסף עוזיאל אחד העסקנים הדגולים באותו זמן: "למרות הכל התגברה הדינמיות הבלתי־מנוצחת של קיבוץ מופלא זה על כל אבני הנגף. המסחר שב לתחייה, שוקמו בתי הכנסת והמוסדות החינוכיים, והפעילות החברתית לכל צורותיה נמשכה כמלפנים". הפעילות הציונית גברה עם הידיעה על הכרזת בלפור ועל המאורעות החשובים שהתרחשו אז בארץ ובפזורה היהודית בעולם ובראשם ההתנדבות לגדודים העבריים. הכרזת בלפור נתפסה בציבור כהכרזת המדינה היהודית. העיתון "פרו ישראל" שיצא לאור אז ניהל תעמולה רחבה ונמרצת בעד הציונות השלמה של הרצל והרעיון של הרצל להפיכת ארץ ישראל למדינה יהודית לאלתר. בעיתון נכתבו גם מאמרים נגד אנגליה על שהוליכה שולל עוד בראשית ההכרזה את עם ישראל.

הפעילות הציונית גברה עם ייסוד תנועת "המזרחי" (1918) על ידי נאמני המסורת היהודית וביניהם תלמידי חכמים, מורים ואנשי מעשה. "במרכז המחשבה של הציונות הדתית — כותב אברהם ריקנטי מייסדה — תופסים מקום מיוחד: עם ישראל, תורתו וארצו".

ליד "המזרחי" התקיימו: ארגון "צעירי המזרחי" וצופים והתפתחה גם התנועה "תורה ועבודה". "המזרחי" ניהלה מאבק בלתי פוסק נגד החוק לסגירת החנויות היהודיות בימי ראשון (ראה להלן). יחד עם ההסתדרויות הציוניות האחרות בשאלוניקי ובכל קהילות יוון ניהלה

מאבק גם נגד הממשלה היוונית להבטחת הזכויות היהודיות כמיעוט לאומי חשוב ונלחמה לנציגות יהודית מכובדת ציונית בפרלמנט היווני.

ההסתדרות הציונית פעלה רבות להפצת מטרות הציונות ודרכי פעולתה בקרב הממשל היווני, השיגה את הסכמתה ואישורה של הממשלה להצהרת בלפור, עוררה בימי מלחמת העולם הראשונה תנועה להתגייסות לגדודים העבריים, שלחה צירים לקונגרסים הציוניים, הסדירה את העלייה לארץ־ישראל במסווה של "תיירים" והשתתפה בשליחת בני נוער להשתלמות בארץ. גולת הכותרת של פעילותה בעלייה היתה: עליית קבוצה של יורדי־ים מהמפורסמים בעיר לארץ שהתפרסמו אח"כ כמניחי יסוד של הימאות העברית בארץ ישראל.

ייסוד התנועה הרביזיוניסטית (1925) השפיע רבות על הציבור הציוני בשאלוניקי. לזאב ז'בוטינסקי היתה השפעה גדולה על כל שדרות הציבור. זכרו לו תמיד את פעולתו בייסוד הגדודים העבריים. ראו בו כאחד מהם בשאיפתו לעצמאות מדינית וכסמל לבן "המדינה היהודית" בדרך. בביקורו בשאלוניקי נערכה לו קבלת פנים על ידי כל ההסתדרויות הלאומיות והציוניות בעיר. לתנועה הציונית בעיר נתווספו אגודות צה"ר ובית"ר. מעניין לציין ששתי האגודות האלה פעלו בכפיפה אחת עם ה"מזרחי" למרות שזו האחרונה היתה, כידוע, מסונפת להסתדרות הציונית הרשמית. אברהם ריקנטי שהיה ממארגניה החשובים של ההסתדרות הציונית ויו"ר ה"מזרחי" כיהן גם כיו"ר ההסתדרות הציונית הרוויזיוניסטית. "צירוף זה של תפקידים — לפי העסקן שלמה ראובן ממייסדי בית"ר — היכול להיראות כיוצא דופן ואף פראדוכסלי בעיני המסתכל מן הצד, בא כתוצאה מהשקפה לאומית מקורית (שהתהלכה בקרב משכילי שאלוניקי) שסברה: על העם היהודי לחזק את הקשר עם מסורת אבות, וביחד עם זה להתכונן לאקטיביזם לאומי לוחם, לשם שחרור המולדת בדרך היחידה בה עמים אחרים השתחררו מעול זרים".

6. התנועה הציונית בשפל והגברת העלייה

תבוסת צבאות יוון במלחמה בתורכיה, באסיה הקטנה (1923) גרמה לתסיסה רבה בחיים הפוליטיים ביוון ולמרד נגד המלוכה. בהשפעתו של המנהיג היווני המפורסם ויניזילוס מוגרה המלוכה והוכרז משטר ריפובליקני. מפלגתו שמרה טינה ליהודי שאלוניקי על נטייתם למפלגה

המלוכנית. השלטונות סייעו בידי החברות והעיתונים האנטישמיים שהסיתו את ההמון בעיר לנשל את היהודים מעמדותיהם הכלכליות, ולהכריחם להתבולל או לעזוב את העיר. האנטישמים ליבו את יצרי ההמון להתנפלות על היהודים. אמנם הנוער היהודי השיב מלחמה, אך המצב הזה פגע עמוק ברגש הכבוד הלאומי של האוכלוסיה היהודית. הגלות, שעד אז כמעט ולא הרגישו בה, נראתה להם בכל גבלותה.

מאידך, גבר המאבק של השלטון היווני לטשטש את הצביון היהודי בעיר על ידי הבאתם לעיר כמאה אלף יוונים פליטים מתורכיה. להם ניתנו זכויות מיוחדות בשיכון, בשילובם בחיי המסחר והתעשיה ובעבודות הנמל. היחס המספרי של האוכלוסיה היהודית בעיר פחת ורבים נושלו מעמדותיהם הכלכליות. המאבק גבר עם חקיקת חוק על סגירת בתי העסק ביום ראשון ועל ידי כך גרם לסיכון קדושת השבת. היהודים יצאו בעוז נגד החוק. "הטלת החובה — נאמר באחד הכרוזים של ועד הקהילה — של מנוחה ביום ראשון היא אחד הגילויים של פוליטיקה השואפת להחריב ביסודו קיום קהילה אשר חייתה דורות רבים חיים עצמאיים במלוא החופש במנהגיה הדתיים". המנהיגים פנו לחבר הלאומים אך ללא הצלחה. החוק אושר, הצביון היהודי של העיר ניטל ממנה, היהודי השאלוניקאי הגאה הרגיל לעצמאות רוחנית וגם לאומית לא יכול היה לסבול זאת ולהסתגל לה. מצב זה גרם להגירה גדולה מהעיר. בשנים 1932—1934 עלו לארץ ישראל כעשרת אלפים נפש, ביניהם בנקאים, סוחרים, תעשיינים, פועלים, יורדי ים, סופרים ועיתונאים. רבים היגרו גם למערב אירופה ולדרומה, למצרים, לארצות־הברית ולאמריקה הלטינית. העלייה לארץ גברה אח"כ עם הפגיעה בחינוך על־ידי השלטונות בבתי הספר היהודיים.

הגיע הסוף הטראגי של הקהילה המפוארת. תשעים אחוז מאוכלוסייתה הושמדה במחנות אושוויץ ע"י הגרמנים הנאצים הארורים.

זכרה של שאלוניקי עיר ואם בישראל ישאר לעד בלב רבבות בניה ובנותיה החיים בארצנו והתורמים רבות לפיתוחה של מדינת ישראל ולתקומתה, מהם כפועלים ובעלי מלאכה, כחקלאים, כבנקאים, ומהם כחיילי צה"ל, כרבנים, מורים וכמנהיגי ציבור.

רשימת פרסומי המחבר

1912

1. *avrigo alos viejos*
El Liberal 20.6.12 Salonique

1919

2. *Los estudiantes Saloniquiotes en Palestina*
La Esperansa, Mai 1919 Salonique

3. תפקידנו האמיתי בעבודת התחיה
דואר היום, ג' אלול תרע"ט, ירושלים

1920

4. *Despues de las rebueltas*
La Renasensia Judia, 7.5.20

5. *Les Calmes regnent dans nos Colonies*
בעתון הנ"ל, מאי 1920

6. *En el Batalion Judio*
בעתון הנ"ל, מאי 1920

7. *Las elexones por la asamblea nationala*
בעתון הנ"ל, 30.4.20

8. *Jaboutinski liberado*
בעתון הנ"ל, 13.6.20

1922

9. *Acta, non Verba*
Pro — Israel Octobre 1922, Salonique

1923

10. *L'organisation du Judaisme Seforadi*
Janvier 1923 ,בעתון הנ"ל

1929

11. מעון כרמל, זיף ויוטה (מסיורי אגודת המשוטטים בא"י)
עתון "הארץ" ל' אדר א' תרפ"ט 12.2.29 ירושלים. בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

12. אשתמוע
כנ"ל, א' אדר ב' תרפ"ט — 13.2.29

13. כפר עזיז ואדורים
כנ"ל, ה' אדר ב' תרפ"ט — 17.2.29

14. בנגב מדבריות יהודה א
כנ"ל, ל' ניסן תרפ"ט — 10.5.29

15. בנגב מדבריות יהודה ב
כנ"ל, ב' תרפ"ט — 12.5.29

16. לסרטבה ולואדי פרעה א
כנ"ל, א' באב תרפ"ט — 7.7.29

17. לסרטבה ולואדי פרעה ב
כנ"ל, ב' באב תרפ"ט — 8.7.29

1930

18. אל עמק אילון
"הארץ", כ"ה בכסלו תרצ"א — 15.12.30, בס' משאלוניקי ח"ב

1931

19. אל נערן בדרך אפרתה
"הארץ", כ"ה בטבת תרצ"א — 14.1.31, בס' שאלוניקי לירושלים ח"ב

20. לים המלח ולערבות יריחו
כנ"ל. שבט תרצ"א — פברואר 1931

21. אל מולדת המכבים
המכבי גליון ד'—ה', פסח תרצ"א — 1931. בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

22. בדרך למרשה
כנ"ל, חו' ח'—ט', סיון תרצ"א — 1931

23. יריחו
עתוננו, תרצ"ב — 1931

24. בבית היוצר (הממציא אדיסון)
עתוננו, י' כסלו תרצ"ב — 20.11.31

25. **החפירות בשומרון**
עתוננו, ו' בכסלו תרצ"ב — 16.11.31

26. **אל מולדת החשמונאים**
כנ"ל, כ"ד בכסלו תרצ"ב — 4.12.31

27. **מה ראיתי במדבר יהודה**
כנ"ל, כ"ב בטבת תרצ"ב — 1.1.1932

1933

28. **מורה דרך בסוריה**
הוצאת "אגודת המשוטטים" ירושלים, תרצ"ב 80 עמו'

1935

29. **באוטו מירושלים לתל אביב**
דבר הפועלת כ"א בתשרי תרצ"ו — 18.10.35 תל אביב

30. **אשכנזים אי ספרדים (ביהודית־ספרדית)**
בעתון לה רינסינסיה ג'ודיאה, שאלוניקי, 17 אדר ב' תרצ"ה — 22.3.35

1938

31. **מורה דרך בארץ ישראל למשוטט, למורה ולתיר (עם פינחס כהן)**
עמו' 856 עם מפות ותמונות, הוצאת המחברים, ירושלים תרצ"ח — 1938

1939

32. **הערות למפת ארץ ישראל המצורפת לספר המסעות לר' משה באסולה**
ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה ו חו' ג'. ניסן תרצ"ט — 1939 (עמודים 115—123)

33. **מורה דרך בירושלים (עם פינחס כהן)**
הוצאת קרית ספר, ירושלים תש"א — 1941, מפות ותמונות עמו' 130

1944

34 **משה קלוארי**
הד החינוך, שנה 18, שבט—אדר תש"ד — 1944, עמו' 101—102

1946

35 **ערי ישראל**
מדריך למפת הארץ בתקופת התנ"ך (עם בן ציון לוריא), הוצאת קרית ספר, תש"ו — 1946

1948

36. **החוקר והמורה**
לזכר פרופ' שמואל קליין ז"ל
הד החינוך, גליון ט—י"א, אייר תש"ח — 1948

37. **קסטל וצובה**
עתון המגן, ז' ניסן תש"ח — 16.4.48 נכלל בספר משאלוניקי לירושלים ח"ב

38. **בחזית הרי ירושלים**
כנ"ל י"א ניסן תש"ח — 20.4.48

39. **שיך ג'רח**
המגן, כ' ניסן תש"ח — 29.4.48

40. **בחזית ירושלים**
עמק רפאים — קטמון
המגן, כ"ח ניסן תש"ח — 7.5.48 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

41. **צפת**
כנ"ל אלול תש"ח

42. **חזית ירושלים עם ההפוגה**
המגן, י"ח סיון תש"ח — 25.6.48 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

43. **לוד — רמלה**
כנ"ל, ט' תמוז תש"ח — 16.7.48

44. **מקומות בחדשות**
המגן, ט' בתמוז תש"ח — 16.7.48

45. **רשמי סיור במשלטים (ביהודה)**
המגן, א' מנחם אב תש"ח — 6.8.48 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

46. **בהרי יהודה**
(רשמי סיור במשלטים)
כנ"ל, ח' אב תש"ח — 13.8.48

47. **סיור במשלטים בגליל (א)**
כנ"ל, י"ג באלול תש"ח — 17.9.48

48. **המערכה על ירושלים**
כנ"ל, ערב ראש השנה תש"ט — 1.10.48

49. **שער הגיא**
כנ"ל, קיץ תש"ח

50. **סיור במשלטים בגליל (ב)**
כנ"ל, כ"ו תשרי תש"ט — 29.10.48

1949

51. **פינחס כהן**
הד החינוך, תש"ט — 1949, עמ' 99—101 הובא בס' משאלוניקי לירושלים

1950

52. **בית הספר ותנועות הנוער**
בית ספרנו, חוברות להורים בשאלות חינוך הוצאת הועד המפקח על בתי הספר חו' ירושלים — תש"י — 1950, עמ' 5—9

1951

53. **ישראל**
ספר לימוד, ידיעת ארץ ישראל לאזוריה, שבי חלקים, הוצאת קרית ספר, ירושלים תשי"א — 1951, אח"כ יצאו במהדורות רבות

1952

54. **הוראת הנושא "יבוש החולה"**
בס' אזור הירדן העליון, ספריית אדמה הוצאת הקהק"ל — תשי"ב — 1952, עמ' 167—186 יצא גם בהוצאה מיוחדת

55. *Israel*
An up-to-date mape 1 : 500.000
(יחד עם בנציון לוריא) הוצאת קרית ספר — 1952

1954

56. **הטיול, מהותו, הבנתו וביצועו**
בקובץ גיר, הוצאת הקהק"ל שבט—אדר, תשי"ד

57. הטיולים למיניהם
כנ"ל, ניסן—אייר, תשי"ד — 1954

58. החינוך היהודי ביוון
הד החינוך, ה' בחשון תשט"ו — 4.11.54

59. הוראת ידיעת הארץ בכתה ד'
מדריך לכתה ד', הוצאת אורים, המרכז לחינוך, תשי"ד — 1954, עמו' 133—162

1955

60. טיולי הנוער ולקחם
עתון דבר, ג' באייר תשט"ו — 22.4.55

61. עכו
קובץ מחנים ק"א הוצאת צבא הגנה לישראל, אייר תשכ"ו — 1955

62. ההתישבות החקלאית בהרי יהודה
מחנים ק"ב צבא ההגנה לישראל ה' טבת תשכ"ח — 1955

1956

63. דע את פרוזדור ירושלים
אורים, חו' ט — י' סיון—תמוז התשט"ז — 1956, הוצאת מרכז לתרבות ולחינוך, עמו' 526—530

64. אחד משירי הגאולה בפולקלור הספרדי
מחברת שנה ה' גליון 9—7, סיון תשט"ז — 1956, ע' 121

65. מבצע סיני בעבודתנו החינוכית
הד החינוך י"א בכסלו תשי"ז — 1956, בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

1957

66. מקורות לקורות קהילת קורפו
ספונות א, ספר השנה לחקר קהילות במזרח, תש"ז — 1957, עמו' ש"ג — שי"ד

1958

67. ר' יהודה ביבאס וקהילת קורפו בזמנו
ספונות ב. תשי"ח — 1958 עמו' ש"ג — שי"ב, הובא בס' משאלוניקי לירושלים

68. ידיעת המולדת בכיתה ג'
מדריך לכתות ב'—ג', הוצאת אורים תשי"ח — 1958, עמו' 163—176

1959

69. הוראת הנושא "כיבוש ההר"
הוצאת הקהק"ל תשי"ט — 1959, עמו' 16

70. ר' דוד ילין
בקובץ על הראשונים, הוצאת מרכז הסתדרות המורים, ת"א תשי"ט — 1959, עמו' 46—53

71. *Israel peuple et Pays*
הוצאת הקהק"ל — 1959, עמו' 130 עם תמונות ומפות

72. חוברות הדרכה לטיולים למורה, ולמדריך הנוער
החוברות: א. הלכות טיולים, עמו' 64; ב. ירושלים, עמו' 144; ג. תל אביב, השרון, השפלה ומישור יהודה, עמו' 166; ד. הנגב, ים המלח, והערבה (יחד עם מירון בנבנשתי), עמו' 116; ה. חיפה, הגליל ובקעת הירדן עמו' 296, הוצאת משרד החינוך והתרבות ע"י המדפיס הממשלתי, 1959

1960

עמק עכו והגליל המערבי

73. שבילים, חוברות הדרכה למטייל
שבילים, חוברות הדרכה למטייל, מסביב לאכסניות נוער ובאזורו, הוצאת קרית ספר ואגודת אכסניות נוער בישראל תש"ך — 1960, עמו' 162, מפה ותמונות

74. ידיעת הארץ בכיתה ה'
מדריך לכתה ה', הוצאת אורים תש"ך — 1960 עמו' 237 — 243

75. *Israel el Pueblo yel Pais*
הוצאת הקהק"ל 1961, תמונות ומפות

76. עמק יזרעאל המזרחי ובקעת בית שאן
שבילים: הדרכה למטייל מסביב לאכסניות נוער ובאזורן. הוצאת אגודת אכסניות נוער וקרית ספר תשכ"א — 1961 עמו' 68, מפה ותמונות

1962

77. הוראת ידיעת ארץ ישראל בכתה ח'
מדריך לכתות ז'—ח' הוצאת אורים, תרבות וחינוך תשכ"ב — 1962 עמו' 331—348

1963

78. **על אדמת שאלוניקי (הרהורי מסע)**
במערכה, בטאון ועד הספרדים ועדות המזרח שנה ג' כסלו תשכ"ד דצמבר 1963

79. **ישראל, אלבום, תצלומים**
(יחד עם דוד איש שלום ודב דפנאי) הוצאת אחיאסף, ירושלים 1963, 112 תמונות

1964

80. **הרי נפתלי הצפוניים, מקורות הירדן ועמק החולה**
שבילים: חוברות הדרכה למטייל מסביב לאכסניות נוער ובאזורן, הוצאת אגודת אכסניות נוער, וקרית ספר, ירושלים תשכ"ד — 1964, עמ' 64, מפה ותמונות

81. **הרי יהודה**
הוצאה מיוחדת לבתי ספר בירושלים, הוצאת קרית ספר, ירושלים תשכ"ד — 1964, עמ' 68, תמונות

82. **הגישה החינוכית בהוראת ידיעת הארץ (א)**
אורים, ירחון לשאלות חינוך ותרבות, חו' ו'—ז' עמ' 262—263

83. **הגישה החינוכית בהוראת ידיעת הארץ (ב)**
כנ"ל כרך כ"א, אייר תשכ"ד — 1964, עמ' 403—405

1966

84. **אטלס תנ"כי וערים במקרא**
(יחד עם בנציון לוריא)
הוצאת אחיאסף, ירושלים — ת"א 168 עמו', מפות ותמונות

1967

85. **האחזויות נחל וביצור הגבולות**
בחו' צור נתן, הוצאת הקהק"ל תשכ"ז — 1967, עמו' 3—14

זכרונות נעורים
הוצאת המחבר, ירושלים תשכ"ז (1967) עמ' 112, תמונות (רוב הפרקים הובאו בס' משאלוניקי לירושלים ח"א)

86. **רמת מגשה**
שבילים: חו' הדרכה למטייל מסביב לאכסניות נוער ובאזורן, הוצאת אכסניות נוער וקרית ספר, תשכ"ז — 1967, 76 עמ', תמונות ומפה

87. מורה דרך ל: רמת הגולן, הרי שומרון, הרי יהודה, ירושלים העתיקה, נפת עזה, ערבות יריחו ועמק הירדן
הוצאת אכסניות נוער בישראל, ירושלים תשכ"ז — 1967, עמו' 224 בצרוף מפה

88. יהדות יוון אחרי השואה
בקובץ שאלוניקי עיר ואב בישראל הוצאת המכון לחקר יהדות שאלוניקי, ח"א תשכ"ז — 1967, עמו' 335

89. שלבים בחינוכי
בקובץ הנ"ל עמו' 82 — 98 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"א

90. שבת, חגים ומועדים
כנ"ל, בעמ' 141—154

91. ר' פנחס ברזילי
כנ"ל, בעמו' 271

92. "החלילה מהותה ועורכיה
כנ"ל, עמו' 138—139

93. מורה דרך בירושלים העתיקה
הוצאת אכסניות נוער בישראל תשכ"ז — 1967, עמו' 120, תמונות

94. שכם, שומרון
מולדתי תשכ"ח, עמו' 128—133 הוצאת הקהק"ל, 1967

95. עזה ואל עריש
כנ"ל, עמ' 151—154

1961

96. ירושלים, נושא לימודי
בחו' ירושלים, נושא לימודי בבתי הספר הוצאת הקהק"ל, ירושלים 1968, עמו' 7—17

97. הסיור וברכותיו
בקובץ אם אשכחך, הוצאת הועד הציבורי להנצחת זכרו של הרצל הלוי, ירושלים תשכ"ח — 1968 עמ' 199—204 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

98. ד"ר נתן שלם
בס' מדבר יהודה מאת נתן שלם הוצאת קרן המתלמדים ע"ש ליאון ריקנטי, ירושלים תשכ"ח — 1968, עמו' ה—י"ד הובא בספר משאלוניקי לירושלים ח"ב

1970

99. חבל חברון
בספר "חברון", הוצאת כתר, ירושלים תש"ל — 1970, עמו' 29—33, מפה ותמונות הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

1971

100. חוברת עבודה במפות (יחד עם בנציון לוריא)
(יחד עם בנציון לוריא) הוצאת קרית ספר, 1971, יצאה גם בתרגום ערבי

101. עמק הערבה (מערכת שיחות)
הוצאת מועצת המורים למען הקהק"ל ת"א תשל"א — 1971 46 עמו', מפות ותמונות

1972

102. שעורים להכרת הנגב
בחו' רמת הנגב, נושא לימודי הוצאת מועצת המורים למען הקהק"ל, שנת תשל"ב — 1972 עמו' 36—41

103 מפות ארץ ישראל (יחד עם בנציון לוריא)
(יחד עם בנציון לוריא), ארץ ישראל בימינו, ארץ ישראל בתקופת התנ"ך, ארץ ישראל בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, ארץ ישראל ושכנותיה, מפות אזוריות, מפות־קיר: ארץ ישראל בימינו, בתקופת המשנה והתלמוד, סוריה והלבנון

104. ארצנו
סדרת חוברות על אזורי הארץ; מישור החוף א, ב; הנגב, הרי יהודה, הרי שומרון, עמק יזרעאל, הגליל, עמק הירדן והערבה, עבר הירדן המזרחי

1974

105. מיכאל ש. מולכו
קווים לדמות המחבר הקדמה לס' בית עלמין בשאלוניקי, ירושלים תשל"ד — 1974, הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

1976

106. צבי אפרתי
הד החינוך, ב' בטבת תשל"ז — 23.12.76

107. יד למקרא
חוברות עזר ללימוד המקרא: יהושע, שופטים, שמואל א, ב, מלכים א,ב, מגילת רות

108. משה דוד גאון ז"ל
בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

1977

109. מילון "לאדינו — עברי"
(תמיהות וערעורים) במערכה בטאון הועד הספרדי ועדות המזרח, מרס 1977

110. רחובות ירושלים
מדריך לתושב ולתייר (בצרוף מפת העיר) הוצאת פרסום יובל טל תשל"ז — 1977, 300 עמו'

111. הגדוד העברי (יומן)
הוצאת "במערכה", ירושלים תשל"ז — 1977, עמו' 58, תמונות, הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"א

112. ברוך עוזיאל
כנ"ל, במרס 1977, הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

1978

113. עלייתי לארץ ישראל
בקובץ "שבט ועם" סדרה שניה ג' (ח'), עמו' 121—128, ירושלים — 1978 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"א

1979

114. רחובות ירושלים
הוצאה מעודכנת, הוצאת "קרית ספר", 1979 עמו' 334

115. קהילות היהודים ביוון
(רשמי מסע) הוצ' ועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים, ירושלים תשל"ט — 1979 עמו' 111, תמונות ומפה

116. יוסף עוזיאל
במערכה גליון 223, יולי 1979 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

117. ברוך שיבי
כנ"ל, גליון 217, יאנואר 1979

1980

118. חיים ברגר
הקדמה לספרו אדם ובהמה בחורן ובחרמון
הוצאת אלף ת"א — 1980 עמו' 11—12

119. סיורים בירושלים
הוצאת "קרית ספר", 1980, עמו' 339, תמונות ומפות

120. אברהם ריקנטי
"במערכה" 232 אפריל 1980 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"ב

121. "השאלוניקאים" בירושלים
בקובץ "ספר שלום סיון" הוצא' קרית ספר, ירושלים תש"מ — 1980
עמו' 5 הובא בס' משאלוניקי לירושלים ח"א

1981

122. משאלוניקי לירושלים ח"א
פרקי חיים, הוצאת ועד הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשמ"א — 1981, עמו' 324, תמונות

123. אגרות על שלוחי ארץ ישראל בקורפו
ספונות, ספר יוון ה', הוצאת מכון בן צבי — תשמ"א — 1981, עמו' מ"א—ע"ו

124. שירי תהילה רב־לשונות
כנ"ל, עמו' ר"ה—רל"ג

125. תישאלוניקי (היהודים)
אנציקלופדיה עברית, כרך ל"ב טורים 962—967, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ

1982

126. משאלוניקי לירושלים ח"ב
פרקי חיים, הוצאת ועד הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשמ"ב — 1982, עמו' 416, תמונות

127. המילים העבריות ביהודית ספרדית
בספר אבן שושן, הוצאת "קרית ספר" (במכבש הדפוס), ירושלים

מפתח שמות מקומות

א

אבו־תור ב — 346, 350
אביאל ראה סינדיאני
אבן ישראל א — 163
אדורים ראה דורה
אדרגי ב — 146, 156, 367
אדרעי א — 284
אודיסה א — 43, 118
אוטרנטו א— 72
אום־א־ג׳מל ראה בת שלמה
אום בגיק ב — 59, 62
אום רשרש ב — 74
אונקור ב — 49
אוקראינה ב — 32
אושויץ ב — 110, 383
אחוה א— 226
איבורה א — 72
איברלייה ב — 133
איזמיר ב — 131
איטליה א — 149; ב — 115, 125, 198, 362, 367
אילון ב — 298
אילת ב — 225
אילת השחר ב — 47, 356, 357
איסטנבול ראה קושטא
איקבאללה ב — 326
איקזים ב — 11
אלבורג׳ ב — 93, 304
אלעל ב — 76
אלעריש ב — 74, 218
אלג׳י ב — 74
אלכסנדריום ב — 275, 288
אלוני ממרא א — 166 ; ב — 225
אלפים ב — 53
אמהוס ב 298, 303
אמשטרדם ב — 141, 359
אנגליה א — 149 ; ב — 5, 19, 21, 365, 377
אסיה הקטנה ב — 173, 282
אפוליה א — 72
אפיק ראה פיק
אפיקים ב — 47
אראגון א — 72 ; ב — 142
ארגנטינה ב — 161, 176
ארץ טוביה ב — 72
ארץ ישראל א— 40, 101; ב — 173, 194, 254, 359, 372
ארצות הברית ב — 19, 38
אשרנז א— 92
אשקלון ב — 225
אשתמוע ב — 224, 228, 242, 247
אתונה ב — 111, 113, 119, 172, 175

ב

באר יעקב א — 10, 105 ; ב — 3, 8, 10
באר שבע א — 276
בואינוס־איריס ב — 183, 184
בודפסט ב — 145
בולגריה א — 9; ב— 171 ואילך, 378
בוסניה א — 143; ב — 161
בופורט ב — 76
בוקריסט ב — 127, 133
בידו ב — 328
ביירות א — 146, 288
ביר אל ביאדיר ב — 294
בית אכסא ב — 324, 329
בית אל ב — 73
בית גוברין ב — 225, 309, 312, 317

בית הכרם ב — 36, 41 ואילך 196
בית וגן ב — 44, 46
בית חגלה ב — 269
בית חורון ב — 297
בית ליקיא ב — 293, 294
בית לקוטיא ראה בית ליקיא
בית מחסיר ב — 47, 328, 329
בית נובא ב — 294, 296, 342
בית צור ב — 61, 225
בית צפאפא ב — 333
בית שאן ב — 34, 72
ביתניה א — 282
בלפוריה ב — 32, 36
בלקן ב — 171, 180, 194, 360, 370
בן שמן ב — 56, 308
בני נעים ב — 225, 227, 228
בניאס ב — 76
בנימינה ב — 12, 16
בערה ב — 70
בקעת הירדן ב — 37
בקעת הלבנון א — 286; ב — 77
ברגן־בלזן ב — 175
ברונשווייג ב — 154, 367
ברכות שלמה ב — 225
בת שלמה ב — 14 ואילך

ג

ג'בעה ב — 293
גאולה א — 227
גבעת המורה ב — 34 ואילך
גבעת שאול ב — 45, 48
גברלטר ב — 124, 136
גדר ב — 72
גדרה א — 216
גולות תחתית ועילית ב — 249
ג'וריש (בשומרון) ב — 72; בעבר הירדן 284
גלבוע ב — 34
גליל ב — 47, 61
גמזו ב — 342
גרמניה ב — 113, 376
גרש ראה ג'וריש
גשר אלנבי ראה גשר חורניה
גשר בנות יעקב ב — 75, 304
גשר חוסיין ב — 72
גשר חורניה א — 310

ד

דאר ראה טנטורה
דגניה א — 282
דהריה ב — 224
דויימה ב — 225
דורה ב — 224, 226 — 249 — 252
דמשק א — 206, 224, 284, 285; ב — 132, 205
דן ב — 47
דפנה ב — 47

ה

הליאופוליס א — 226
הלמיה א — 262
המבורג ב — 141, 359
המסרק ב — 325, 338
הר איטרי ב — 16
הר הכרמל ב — 21, 22, 200
הר הרצל ב — 44
הר משה ב — 72
הר נבו ב — 71, 72
הר סדום ב — 259
הר סינה ב — 81
הר ציון ב — 356
הר קודיב ב — 76
הר תבור ב — 34, 36
הרודיון ב — 73
הרטוב א— 158, 187, 216; ב — 225
הרי אולימפוס ב — 194

הרי אפירוס ב — 110
הרי בית אל ב — 218, 325
הרי גלעד ב — 72
הרי גולן ב — 353
הרי חברון א— 165 ; ב — 61, 218, 223, 230, 323
הרי יהודה א — 171 ; ב — 55, 61, 219, 340
הרי ירושלים א — 221 ; ב —
הרי מואב ב — 63, 70
הרי נפתלי ב — 47
הרי שומרון ב — 61
השפלה ב — 218, 334

ו

ואדי אום תות ב — 15, 26
ואדי דילבה ב — 249
ואדי דיפ׳לה ב — 12
ואדי דיריג׳ה ב — 63
ואדי מילק ב — 11
ואדי סיאל ב — 64, 257
ואדי פרעה ב — 37
ואדי צהיון ראה נחל ציון
ואדי קוף ב — 225
וולו א— 120, 123 ; ב — 111, 117 ולהלן, 367, 380
וינה ב — 163, 141, 145, 359
ויניציה ב — 113, 126, 360
ורשה ב — 14

ז

זאנטי ב — 131
זוהר ב — 224, 259
זיף ב — 224
זכרון יעקב ב — 3 ולהלן, 60, 84, 102
זכרון משה א— 142, 143, 223, 227, 279 ; ב — 199, 200, 202
זמרין ראה זכרון יעקב
זרקא (בהרי מואב) ב — 70

ח

חאן יוניס א — 296
חברון א — 165, 222 ; ב — 69, 104, 227, 131, 136
חדיתא ב — 342
חדרה א— 3, 9, 10 ; ב — 203
חולדה א — 187, 188 ; ב — 336 204
חולה ב — 47
חולתא ב — 347
חורשה ראה חרבית חוריסה
חיפה א — 147, 212, 213, 278, 280, 292 ; ב — 9, 16, 19, 103, 201 ולהלן
חלוצה ב — 75
חלחול ב — 228
חמת גדר א — 72, 283
חצור ב — 355, 356
חצי האי הבלקני א — 121 ; ב — 115, 137, 151, 363, 380.
חצי אי־סיני ב — 72, 213, 217, 218
חרבית חוריסה ב — 237
חרבית סוסיא ב — 229, 241, 243, 254
חרמון ב — 28, 53, 58, 217, 220, 353

ט

טבריה א — 213 ; ב — 56, 104, 375
טלביה ב — 350
טנטורה ב — 12, 13
טריקלה ב — 113

י

יאנון ב — 282
יאנינה א — 121 ; ב — 111, 114 ולהלן
יגיע כפים א — 227

יוון א— 149, 197 ; ב — 169
ולהלן, 374
יוטה ב — 67, 224, 229, 233, 244
ים המלח א— 193 ; ב — 28, 63,
77, 217
ים כנרת א — 282 ; ב — 28, 76,
217
ימין משה ב — 25, 347, 348
ינוחה ראה יאנון
ינום ראה בני נעים
יסוד המעלה ב — 357
יפה נוף ב — 48
יפו א — 124, 147, 208
יפתח ב — 47, 48
יקנעם ב — 11, 15
ירדן ב — 218
ירושלים א — 54, 109, 115, 117,
146, 277, 290, 303 ואילך ; ב —
9, 22, 25, 27, 37, 40 ואילך, 90,
98, 134, 142, 162, 174, 203,
ואילך, 376
יריחו א — 193, 310 ; ב — 37,
197, 268, 272
יתיר ב — 224
יתלה ראה שילתה

כ

כבארה ב — 12
כוזיבא ראה כוסבא
כוסבא ב — 227
ככר הירדן ב — 217
כפירה ב — 291
כפר אוריה א — 158, 187, 188
כפר ילדים מאיר שפרה ראה שפיה
כפר ילדים בגבעת המורה ב — 22,
31 — 39
כפר עזיז ב — 228
כפר תבור ב — 36
כרמל (ביהודה) ב — 224, 239,
240, 254

ל

לאריסה ב — 113, 128, 380
לבנון א — 281 ; ב — 101
לוד א — 257, 303 ; ב — 334
לונדון ב — 124
לטרון ב — 336
ליוורנו ב — 124, 140, 141, 359,
362
ליסבון א — 72
ליפתא א — 225 ; ב — 347
לשון ים המלח ב — 261

מ

מאה שערים א — 155 ; ב — 28
מגידו ב — 28
מדבר יהודה א — 171 ; ב — 55,
61, 197 ואילך, 217, 219
מדריד ב — 178
מהר"ל ראה איקזים
מודיעים ב — 297, 304, 308, 335
מוהואת ב — 260
מוזיריב א — 283
מוצא א — 157, 214, 218, 224 ;
ב — 207, 208, 328
מורטרה ב — 154, 336
מחנים ב — 47
מטולה ב — 185
מידבא ב — 74, 267
מידיא ראה מודיעים
מיורקה א — 72
מכסיקו ב — 176
מלכיה ב — 47
מלחה ראה מנחת
מלטה ב — 126
מנחת ב — 331, 332
מסמיה ב — 335
מעגן מיכאל ב — 13
מעוז חיים ב — 72
מעון ב — 224, 239, 240

מעין אלישע ב — 269
מעין צבי ב — 13
מעלה עקרבים ב — 225
מען ב — 74
מפרץ תרמייקה א — 9
מצדה ב — 226, 264, 267
מצפה שלם ב — 63
צמרים ב — 169
מקוה ישראל ב — 20, 173, 199
מקור חיים ב — 332, 346, 348
מקידוניה ב — 169, 171
מר אליאס ב — 332
מרחביה ב — 32
מורשה ב — 312, 317

נ

נבי דניאן ב — 306
נבי טטה ב — 15
נבי טרפיני ב — 296
נבי נוח ב — 228, 250
נבי סמואל ב — 329
נגב ב — 64
נהלל ב — 36
נוה יעקב ב — 347
נחל באר שבע ב — 223
נחל דליה ראה ואדי דיפלה
נחל דרגות ראה ואדי דיריג'ה
נחל חברון ב — 207
נחל חימר ראה מוהאות
נחל יקנעם ראה ואדי מילך
נחל ירמוך א — 282
נחל נחליאל ב — 70
נחל צאלים ראה ואדי סיאל
נחל ציון ב — 42, 332
נחל קדישא ב — 76
נחל שורק ב — 201, 331
נחל תנינים ב — 11, 16
נחש ב — 225
נחשולים ראה טנטורה
נצנה ראה עוג'ה אלחפיר
נס ציונה א — 192
נערן ב — 271
נקב חדאד ב — 258
נקב אל אחמר ב — 63

ס

סג'רה ב — 3, 9, 11, 12, 195
סדום ב — 260
סהל אל פוכר ב — 239
סוברין ב — 11, 16
סופיה ב — 171
סוריא א— 281 ; ב — 101
סינדיאני ב — 16
סיני א — 302
סינגאליה ב — 125
סיציליה א — 72
סירקוזה א — 84
סירת אל בלעה ב — 225
סיתי פרחה ב — 304
סלבית ראה שעלבים
סנדחנה ראה מרשה
סעיר ב — 228
ספרד א — 13 ; ב — 83, 99, 193, 372
סרביה א— 143
סרטבה ב — 59, 282, 287, 288
סריס ראה שורש

ע

עבדה ב — 66
עבר הירדן ב — 61, 71
עוג'ה אל חפיר ב — 25
עוורתא ב — 281
עזה ב — 225
עטרות ב — 347
עין אל חוד ב — 266
עין בוקק ראה אום־בגיק
עין גדי ב— 62, 69, 226, 268

עין דוך ב — 271
עין חמד ראה איקבללה
עין חרוד ב — 36
עין כרם א — 211
עין פ'רה א — 146
עינתה ב — 58
עכו א — 143, 147
עמואס ראה אמהוס
עמיקם ראה סוברין
עמק אילון ב־290, 293, 299
עמק בטיחה ב — 76
עמק ברכה ב — 225
עמק יזרעאל ב — 15, 28, 34 ואילך
עמק ערוב ב — 225
עמק רפאים ב — 331
ענים ב — 224
ענתות א — 146
עפולה ב — 35
עקבה ב — 74
עקרבה ב — 280, 285
עקרבים ב — 284
עקרון א — 187, 190, 218
ערד ב — 224, 225, 233
עתלית ב — 60

פ

פולין ב — 135
פורטוגל א — 72
פזאל ב — 255
פטרה ב — 74
פיק ב — 76
פראג ב — 127
פ'רדיס ב — 11
פיליפופולי ב — 378, 380
פרובינס א — 72
פריז ב — 9, 151, 156, 157, 175, 363
פרנקפורט ב — 130
פתח תקוה א— 3, 11, 192 ; ב — 3

צ

צובא ב — 325, 227, 336
צור משה ב — 380
צור עורב ב — 286
ציפורי ב — 80
צפת ב — 22, 25, 56, 271
צרפת א — 149 ; ב — 193, 360
צרת השחר ראה קלירוהי

ק

קאב'אלה ב — 111, 117, 119 ולהלן 170 ולהלן
קבר רחל ב — 82
קדאדה ב — 258
קהיר ב — 19
קוביבה ב — 291, 292
קולין ב — 281
קונטילה ב — 74
קונסטנטינופולי ראה קושטא
קורפו ב — 111, 112, 115 ולהלן 123 ולהלן 161, 225, 380
קושטא א — 183 ; ב — 144, 174, 372
קטלן ב — 72
קטמון ב — 331, 332
קטנה ב — 292
קיסריה ב — 13, 60, 81, 318 ולהלן
קישינוב ב — 24
קלוניה ראה מוצא
קלירוהי ב — 70, 267
קלעת נמרוד ב — 76
קנטרה א — 260 ; ב — 100
קסטיליה א — 65
קסטל א— 215 ; ב — 325, 327
קסיימה ב — 74
קסנטי ב — 119, 170 ואילך
קסר זואירה ב — 259
קסר אל ענתר ב — 76

קעילה ב — 225
קריות ראה קרייתין
קרית היובל ב — 48
קרית יערים ב — 343
קרית משה ב — 45, 48
קרית ספר ראה תל מרסים
קרית שמואל ב — 332
קרייתין ב — 224, 256
קרנטל ב — 273, 274

ר

ראיאק א— 286
ראס טאויל ב — 308
ראס א־נקב ב — 74
ראש הנקרה ב — 75
ראש פינה ב — 18, 47, 75, 347
ראשון לציון א — 192
רבת עמון ב — 71
רודוס ב — 116 ולהלן
רוחיבה ב — 75
רוממה ב — 345
רוסיה א — 149 ; ב — 32, 33, 161
רחביה ב — 327
רחובות (בנגב) ראה רוחיבה
רחובות א — 158, 191, 217, 228, 245, 251, 253, 278
רמות נפתלי ב — 48
רמלה ב — 104, 330
רמת הגולן ב — 76, 273
רמת הנדיב ב — 17
רמת חליל ראה אלוני ממרא
רפיח א — 275, 293, 294 ; ב — 318

ש

שאלוניקי א — 148, 182 ; ב — 85, 97, 102, 110 ולהלן, 175,
ולהלן
שבדיה ב — 42
שדה נחמיה ב — 13
שדות ים ב — 13
שומי ראה שוני
שומרון א — 145 ; ב — 220
שוני ב — 16, 17, 81
שונם ב — 36
שועפת ב — 328, 329
שורש ב — 337
שיך איברהים ב — 312
שיך איבריק ב — 313
שיך בדר ב — 350
שיך ג'רח ב — 329
שיך ערבאוי 307
שילת ראה שילתא
שילתא ב — 303, 306
שכם ב — 279, 280
שעלבים ב — 302, 303
שער הגיא א — 215 ; ב — 325, 334
שפיה א — 214, 278 ; ב — 15, 21—31, 38
שרפת ב — 332

ת

תורכיה ב — 149, 366, 382
תיסליה ב — 182
תל־אביב א — 208, 245, 249 ; ב — 9, 49, 55, 56, 100, 184, 187, 191
תל אל כביר א— 296, 297
תל חי א — 302, 308
תל מרסים ב — 61
תלה ב — 357
תליל ראה תלה
תלפיות ב — 346, 348
תקוע ב — 73

דוד בנבנשתי

משאלוניקי לירושלים

ספר ראשון

בספר זה מכונסים פרקים מתולדות חייו של המחבר שהתרחשו בשנים 1897—1920 בשלושה מרכזים: בשאלוניקי, בירושלים ובמחנה הגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה. בחלק הראשון — בשאלוניקי, תוארו פרקים משחר ילדותו של המחבר עד עלותו לארץ־ישראל. בפרקים אלה תאורים מחיי קהילת שאלוניקי בתפארתה, הליכות חיים, חינוך, שבת, חגים ומועדים ותנועות נוער. בחלק השני — בירושלים — תיאור מאורעות שהתרחשו בירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה, בחברה הירושלמית והארצישראלית ובבית המדרש למורים העברי. בחלק השלישי — תיאור חיי הגדוד העברי שהמחבר היה אחד מחייליו.

פרקי החיים המתוארים בספר זה מקורותיהם ביומנים שניהל המחבר ביחוד בתקופת המלחמה ובשרותו בגדוד העברי וכן העתקי מכתבים ונאומים שנשא המחבר בימי נעוריו.

הספר יצא בהוצאת ספרי "מורשת" של ועד עדת הספרדים בירושלים ובשיתוף המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח והמכון לחקר יהדות שאלוניקי.

ירושלים תשמ"א — 1981

תלמידות כפר הילדים מאיר שפיה בשנת תרפ"ה ומוריהן. בין התל-מידות היושבות על הארץ בשורה השניה — המחבר ; בשורה השניה בין העומדות במרכז המורה שרה קטרבורסקי, מאחוריה המנהל משה קלוארי.

תלמידי כפר הילדים בגבעת המורה בעמק יזרעאל בשנת תרפ"ה. במרכז — הרברט סמואל (בין שתי הנשים) ; מימינו הרביעי בשורה המנהל פוגצ'וב ומשמאלו — השני המנהל גפנר והרביעי — המחבר ומורי המוסד.

תעודת כתב ארץ-ישראלי למחבר — ממעם העיתונים היהודיים
משאלוניקי ומהבלקן.

Ὑπογραφὴ Δικαιούχου
Signature du titulair

Φωτογραφία

JOURNAL
'EL PROGRESSO,
XANTHIE

VALABLE
POUR L' ANNÉE
1925

CARTE DE PRESSE

Nous certifions que Mr David Sam. Benveniste est attaché à notre Journal en qualité de Correspondant en Palestine

Nous le recommandons à la bienveillance des autorités du lieu où il se trouve

Xanthie le 21 Mars 1925

LE DIRECTEUR

סמל אגודת המשוטטים הארצישראלית (אי.מ.א.י.).

אגודת משוטטים ארץ ישראלית

א. מ. א. י.

PALESTINE RAMBLERS' CLUB

מ. ש. ח. ד. P. O. B. M. S. 33

Jerusalem ירושלים

№.....

מי יתנני מבוסס במקומות, חבר
נגלו חלמים לחוזיך ולירך
(ר' יהודה הלוי)

ירושלים "כפר בתמוז" תשל"א

ממייסדי אגודת המשוטטים: ד"ר נתן שלם (מימין) ופינחס כהן.

חאג' עבדאללה, מדריך בידואי במדבר יהודה (ראה עמ' 62), מימינו ד"ר סוריאנו ומאחוריו ד"ר נ' שלם והמחבר.

מדבר יהודה (היושב — המחבר).

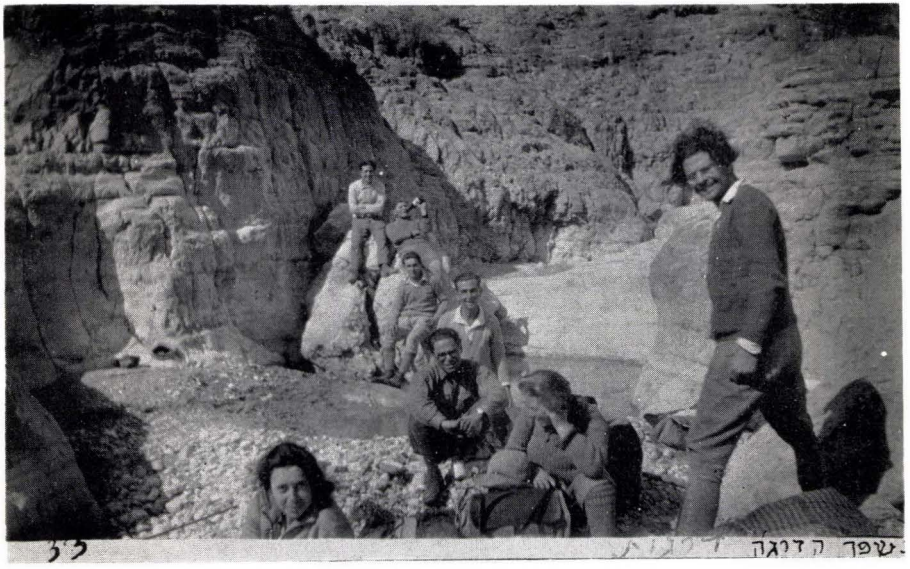

המחבר עם רעייתו בחורשה שניטעה על שמו.

נהריה - כנ"א
(שוני)

33
שפה ה דגה

המחבר מקבל מראש העיר טדי קולק עיטור "יקיר ירושלים", על-יד
ראש העיר מ' איש-שלום והמזכיר דאז — יעקב מרש.

המחבר מקבל מנשיא המדינה יצחק נבון את פרס ישראל בשנת תשמ"ב. מימין אליעזר שמואלי מנכ"ל משרד החינוך והתרבות.

ציונים על-ידי עיטורים **מדרך** חייו של המחבר. העיטורים: שתיים ממלחמת העולם הראשונה ועל ידם המטבע ירושלים המשוחררת שניתנה על-ידי הישוב העברי (ראה ספר א' עמוד 258), למטה מימין הסמל (הביג') מנורה שהיה נתון בכובע החיל העברי, **על-ידו** עיטורי יקיר ירושלים, אות ההתנדבות, שני עיטורים ממלחמת העצמאות ולבסוף אות ההגנה. **למטה: תמונות מחיי המחבר.**

